До 20-річчя незалежності України

Пакти і Конституції Української Козацької Держави

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В.І.ВЕРНАДСЬКОГО
ДЕРЖАВНА АРХІВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ, м. КИЇВ

«ПАКТИ і КОНСТИТУЦІЇ» УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(ДО 300-РІЧЧЯ УКЛАДЕННЯ)

Львів
Видавництво "Світ"
2011

УДК 930.2«17»(477)
ББК 63.2(4УКР)
П13

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення
і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2011 року

Упорядники:
Тарас Чухліб, Мирослав Трофимук

Підготовка текстів пам'яток:
Ольга Вовк, Людмила Демченко, Василь Німчук,
Мирослав Трофимук, Олександра Трофимук

Редакційна колегія:
Валерій Смолій (відповідальний редактор), Геннадій Боряк (заступник відповідального редактора), Павло Гриценко, Олександр Копиленко
Валентина Матях (відповідальний секретар), Василь Німчук,
Олексій Онищенко, Мирослав Трофимук, Ігор Усенко, Тарас Чухліб

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол № 11 від 23 грудня 2010 р.)

«Пакти і Конституції» Української козацької держави
П13 (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А.Смолій ; упорядники М.С.Трофимук, Т.В.Чухліб. – Львів : Світ, 2011. – 440 с. : факсиміле.
ISBN 978-966-603-692-9

У виданні відтворено тексти оригіналу староукраїнською мовою та відомих на сьогодні списків «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького», укладених 1710 р. під Бендерами між обраним на гетьманську булаву Пилипом Орликом, з одного боку, та генеральною старшиною і козацтвом – з іншого; наведено їх переклади переклади українською, англійською, німецькою, польською, російською та французькою мовами. Публікація цієї визначної пам'ятки вітчизняної політико-правової думки раннього нового часу супроводжується археографічною передмовою, лінгвістичним аналізом, науковим коментарем, а також факсимільним відтворенням спеціального дослідження видатного історика та правознавця академіка Миколи Василенка (1929), у якому міститься ґрунтовний історико-юридичний аналіз джерела.

Розраховано на науковців, викладачів, студентську та учнівську аудиторію, громадський загал.

УДК 930.2«17»(477)
ББК 63.2(4УКР)

ISBN 978-966-603-692-9

© Інститут історії України НАН України, 2011
© Видавництво «Світ», 2011

Зміст

Вступне слово *(Валерій Смолій)* **7**

Археографічний вступ *(Геннадій Боряк, Ольга Вовк, Людмила Демченко, Мирослав Трофимук)* **16**

«Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови *(Василь Німчук)* **27**

Із текстологічних спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових...» *(Павло Гриценко)* **61**

ТЕКСТИ **74**

A. Договоры и постановлєнѣ правъ и волностєй войсковыхъ... ..... **76**
Коментарі *(Андрій Гурбик, В'ячеслав Станіславський)* **118**

B.1. Proaemium ad Pacta cum Illustrissimo Duce tempore Electionis eius conventa, et Authoritate Serenissimae Regiae Maiestatis Sueciae confirmata **124**

B.2. Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis... ..... **135**

C. Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta **152**

D. Договоры и постановленя правъ и вольностей войсковыхъ... ...**178**

ПЕРЕКЛАДИ **258**

Уклад прав і вольностей Війська Запорозького та угоди... *(Переклад Мирослава Трофимука)* **260**

Зміст угод поміж гетьманом і Військом Запорозьким у стислому викладі *(Переклад Мирослава та Олександри Трофимуків)*..... **273**

Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького... *(Переклад колективу авторів за редакцією С.В. Семчинського та Н.М. Яковенко)* **273**

Treaty and Covenant of Laws and Liberties... *(Переклад Богдана Будуровича, Ольги Купрієвич, Юрія Кудінова)* **277**

Rechtsbündnisse und Statuten der Gesetze und Freiheiten des Zaporoger Kosakenheeres... *(Переклад Крістіана Вайзе)*..... **290**

Договоры и постановления прав и вольностей войсковых... *(Переклад Тетяни Таїрової-Яковлевої, Тетяни Ткаченко, Тараса Чухліба)* **317**

Pactes et Constitutions des Lois et Libertés de l'Armée Zaporogue... *(Переклад Володимира Степанківського)*..... **328**

ДОДАТКИ **339**

1. Документи **340**

Документ 1. Привілей шведського короля Карла XII гетьману П. Орлику та Війську Запорозькому на підтвердження «Договорів і постанов...» (1710)

Документ 2. Покірний меморіал Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції (1709)

Документ 3. Договір Війська Запорозького з Кримським ханством (1711)

Документ 4. Інструкції Пилипа Орлика послам Війська Запорозького до Османської імперії (1711)

2. «Пакти і Конституції» у спадщині академіка Миколи Василенка..... **369**

Н.П. Василенко. Конституция Филиппа Орлика Орликіана академіка Миколи Василенка *(Василь Ульяновський)*

3. Матеріали до бібліографії *(Оля Алексич, Тетяна Добко, Валентина Матях, Володимир Омельчук)* **404**

4. Словопокажчик до тексту А *(Юрій Осінчук)* **425**

ВСТУПНЕ СЛОВО

Серед пам'яток української політико-правової думки раннього нового часу існує одна, яка уже протягом не одного століття привертає до себе увагу найрізноманітніших представницьких груп суспільного загалу. З нею були добре ознайомлені ті українці першої хвилі політичної еміграції, що не мали безпосередньої причетності до її створення. Вона поширювалася в списках у широких колах інтелігенції в самій Україні. Їй присвячувалися наукові розвідки не однієї генерації як вітчизняних, так і зарубіжних учених. До сьогодні залишається відкритим питання щодо пошуку латинськомовного оригіналу самої пам'ятки, а також дотичних до її появи документальних свідчень в архівах і бібліотеках цілої низки європейських країн. Навколо неї створювалися і продовжують створюватися різного роду міфологеми, причому не лише в політичній чи ідеологічній сферах, а й історіографічного характеру, далекі від виважених та історично коректних оціночних трактувань.

Йдеться про ухвалені 5 квітня (за ст. ст.) 1710 р. «Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Пилипом[1] Орликом, новообраним Війська Запорозького гетьманом, й між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною з обох сторін узгодою затверджені...». Від самого початку ця пам'ятка існувала у двох ідентичних примірниках – складених латинською мовою та тогочасним українським правописом. Завдячуючи пізнішому інваріантному лінгвістичному прочитанню термінології XVIII ст., вона відома також під назвами «Договір і постанова між Гетьманом Орликом і Військом Запорозьким в 1710 році», «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького між Пилипом Орликом і між старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким», «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького...», «Правовий уклад та конституції законів та вольностей Війська Запорозького та угоди...» тощо. Однак всі ці видозміни назв, по суті, залишають незаторкнутими конкретно-змістове наповнення пам'ятки та її сутнісні характеристики. Натомість запропонування таких маркерів, як «Бендерська конституція», «Конституція Пилипа Орлика», «Конституція України 1710 року», «козацька Конституція», «Перша українська конституція», «Перша європейська конституція» тощо, поява яких була безпосередньо пов'язана з присутністю поняття «Constitutiones» в латинськомовній назві й попервах мала слугувати за спрощений варіант для ідентифікації самої пам'ятки, з часом призвело до помітного зміщення акцентів щодо її правової

[1] Стосовно імені Орлика джерела XVIII ст. подають варіанти – «Филиппъ» (староукраїнськ.), «Filip» (польськ.), «Philippum» (лат.).

класифікації, тим самим відкривши перспективу часткового виведення її у поле позаакадемічного знання. Проте, віддаючи данину історіографічній традиції, редколегія вирішила зберегти у назві пропонованої праці звичну для читацького загалу конструкцію, водночас послуговуючись в авторських викладах переважно заголовком віднайденого 2008 р. українського оригіналу тексту домовленостей.

Згадана нами подія відбувалася, можливо, в один з найтрагічніших в історії українського державотворення періодів, коли українське суспільство в своєму політичному багажі вже мало сумний досвід багаторічного виснажливого протистояння Чигирина і Варшави, громадянського і політичного розколу в середині Української держави, анархізації Запорозької Січі, опозиційності між володарем булави і значною частиною державної еліти, ненадійності православного сюзерена та невиправданості сподівань на підтримку українських інтересів Бахчисараєм і Стамбулом. Входження в період деякої стабілізації суспільно-політичної сфери після приходу до влади І. Мазепи дуже швидко змінилося жорстоким випробуванням російсько-шведсько-польським збройним конфліктом, в якому для всіх протиборствуючих сторін володіння Україною та її економічним потенціалом ставало вирішальним чинником політичного утвердження в Центрально-Східній Європі.

Українська спільнота, здеморалізована воєнними діями на своїй території армії шведського короля та російських військ Петра І, а особливо постполтавським терором, затаїлася в очікуванні. Ситуація ускладнювалася смертю на чужині законно обраного правителя Гетьманату (разом з ним за межі України змушена була відступити значна частина української правлячої еліти, певна кількість реєстровиків і низове козацтво на чолі з К. Гордієнком, а саму Січ було зруйновано), на місце якого ще за його життя царською волею, всупереч козацькій традиції, було призначено І. Скоропадського. Загострювалася обстановка і в таборі українських емігрантів, особливо в лавах запорожців, які, свого часу підтримавши акцію гетьмана, тепер, в умовах вигнання й невизначеності, помітно втрачали рівновагу. Адже боротьба за спадок І. Мазепи, яка явно затягувалася, загрожувала перерости в стадію внутрішнього розбрату.

За таких обставин генеральний писар Пилип Орлик, людина, без сумніву, непересічна й щедро обдарована, до того ж посвячена в найпотаємніші плани й задуми свого колишнього патрона, після довгих роздумів і коливань погоджується пристати на пропозицію перейняти гетьманську булаву і зважується ще на один, нетиповий для попередньої української політичної практики, але важливий крок – він вирішує узаконити – шляхом підписання своєрідного контракту – умови свого перебування на гетьманській посаді, а водночас вивести на законодавчо закріплений рівень всю систему політичної та суспільної організації України.

Укладений під Бендерами договір (його авторство історіографічна традиція приписує П. Орлику за активної участі кошового атамана Запорожжя К. Гордієнка, генеральних старшин А. Войнаровського, Д. Горленка, І. Ломиковського, І. Максимовича та Ф. Мировича) акумулював у собі всі головні вимоги, які перманентно від імені українського народу порушувалися козацькою спільнотою як перед українськими урядами, так і перед іноземними протекторами і мали забезпечити реалізацію ідеалу суспільно-політичного устрою Української козацької держави й чітке функціонування вироблених політичною практикою України державних інституцій та управлінських ланок нижчих рівнів. Основні принципи, які закладалися при цьому в основу договірних статей, передбачали функціональний поділ

владних повноважень між гетьманом і представницьким органом козацької демократії – генеральною, або загальною, радою, а також між центральними органами влади та осередками місцевого самоуправління; забезпечення прав і власності як окремих соціальних станів, так і громадянства загалом; піднесення ролі української православної церкви та вивільнення її з-під контролю держави; повернення суверенітету козацької України шляхом виведення її з-під протекції польського короля та російського царя з одночасною легалізацією перед міжнародною спільнотою номінального сюзеренітету над нею правителя Швеції.

Складається враження, що, підписуючи цей документ, новообраний гетьман не лише намагався відразу ввести у правове русло свої відносини із генеральною старшиною та запорозькою вольницею (фактично визнавши за останньою окрему політичну суб'єктність у межах козацького Гетьманату), а й по поверненні в Україну максимально убезпечити українське суспільство від типових для другої половини XVII – початку XVIII ст. деструктивних колізій. Причому вроджений гнучкий розум політика дозволив йому піднятися над поточним політичним моментом і відразу закласти в договірні статті механізми непорушності проголошуваних документом основних засад функціонування української політичної системи в майбутньому.

Для наукового опрацювання пам'ятка стає доступною у 40–50-х роках XIX ст., коли з незначними проміжками у часі виходять друком її латинськомовна та дві тотожні староукраїнські версії в «Чтениях в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» та в додатках до п'ятитомного твору М. Маркевича «История Малороссии»[2]. Згодом «Договори і постанови прав і вольностей військових...» неодноразово передруковувалися як за цими виданнями, так і репродукувалися у перекладах англійською, французькою, польською, сучасною українською мовами[3].

[2] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – Кн. 1. – С. 1–17; *Маркевич М.* История Малороссии: В 5 т. – М., 1843. – Т. 4. – С. 325–338; Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. II: 1691–1722 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1859. – Кн. 1. – С. 242–255.

[3] Договори і постанови: до 300-річчя обрання П. Орлика Гетьманом Війська Запорозького / Упор. О. Алфьоров. – К., 2010; Історія Української конституції: Зб. док. – К., 1997; Конституція Української гетьманської держави. 1710 р. (староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами). – Київ; Львів, 1997; Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – 1991. – Вип. 2; Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006; Історія України: джер. літописи. – К., 2008; Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К., 2001; Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. – К., 1994; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001. – Т. 4. – Кн. 1; Constitution ukrainienne, 1710 / [compil.] Vladimir Hawryluk. – [Paris], [2009]; Constitutions of Ukraine: Constitution of Ukraine, Constitution of Pylyp Orlyk, Constitution of the Ukrainian People's Republic. – 2010; *Majgier B*. Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 r. – Przemyśl, 2005; Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis: inter illustrissimum dominum Philippum Orlik, neoelectum ducem exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eundem exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa, ac in libera elections formali juramento ab eodem illustrissimo duce corroborata, anno domini, 1710, April 5, ad Benderam : text original avec trad. française / [ed. W. Stepankowski]. – Lausanne, 1916; *Subtelny O*. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981; The Bendery Constitution (abridgment) // Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995. – Toronto; Buffalo; London, 1996 та ін.

Майже по слідах здійснених О. Бодянським, Д. Бантишем-Каменським і М. Маркевичем перших археографічних публікацій пам'ятки започатковується і традиція наукового осмислення цього феномена національного політичного мислення. В різних контекстах і з різних пошукових підходів договір, а також та конкретно-історична ситуація, в якій відбувалося його укладення, в XIX–XXI ст. опиняються в полі зору таких репрезентантів не лише історичної науки, а й суміжних гуманітарних галузей – археографічної, історико-правової, літературо- та мовознавчої тощо, як М. Антонович, С. Алфьоров, О. Апанович, Д. Бовуа, І.Борщак, М. Василенко, О. Вовк, М. Возняк, В. Горобець, М. Грушевський, Р. Губань, Ю. Джеджула, Д. Дорошенко, А. Єнсен, М. Жулинський, В. Замлинський, В. Заруба, В. Кордт, М. Костомаров, І. та О. Кресіни, Б. Крупницький, І. Лебединський. О. Лукашевич, В. Майгер, К. Манжул, Н. Молчановський, І. Німчук, І. Огієнко, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, С. Павленко, Я. Перденя, М. Петрів, О. Пріцак, Ф. Погорецький, В. Прокопович, О. Путро, Ф. Равіта-Гавронський, В. Різниченко, В. Савчак, А. Скальковський, А. Смолка, В. Соболь, В. Степанков, О. Струкевич, О. Субтельний, Т. Таїрова-Яковлева, І. Терлюк, Я. Токаржевський-Карашевич, О. та М. Трофимуки, В. Ульяновський, І. Усенко, Б. Хеггман, Ю. Хорунжий, Т. Чухліб, В. Шевчук, Н. Яковенко та ін.

На жаль, на сьогодні ми не маємо повного історіографічного зрізу накопиченого світовою науковою думкою досвіду щодо з'ясування сутнісного змісту, лабораторії дослідження та конкретно-історичного вписання у контекст політико-правової культури доби пам'яток подібного типологічного ряду. Зауважимо, що відсутність такої розробки, як і узагальнення дослідницьких підходів до аналізу самої української пам'ятки початку XVIII ст., значною мірою ускладнює вироблення сучасної загальної концепції щодо оцінки значення «Договорів і постанов...» в інтелектуальному спадку епохи, яка сама, до речі, на сьогодні вивчена також лише схематично. З певністю можна говорити про існування декількох інтерпретаційних моделей, вироблених на окремих часових відрізках історіографічного процесу, що ґрунтуються на різних наукових парадигмах і методиках і несуть на собі відбиток сучасних їм суспільно-політичних викликів. Їх загальною вадою є насамперед виокремлення пам'ятки із супутнього їй суспільно-культурного контексту та притаманного на той час соціуму рівня політичної та правової свідомості, а отже, певна суб'єктивізація або ж ідеалізація її історичного значення.

І все ж існує певний оціночний спектр, який не можна не враховувати в подальшій роботі над пам'яткою. Він коливається у межах трактування її як пересічної політичної авантюри та виведення у ранг офіційного акта, положення якого мали виступити визначальним фактором формування подальшої державної доктрини України як на міжнародному, так і внутрішньополітичному рівнях.

Не секрет також, що частина праць, присвячених «Договорам і постановам...» 1710 р. (серед них присутні як розлогі наукові розвідки, так і формалізовані виклади, короткі згадки в контексті розв'язуваної автором проблеми й опуси відверто агітаційного спрямування), позбавлена елементів дослідницького навантаження, а лише імплантує на свої сторінки, відповідно до свого жанрового або прикладного призначення, певний зріз напрацьованого іншими вченими знання. Отже, маючи в цілому доволі значний кількісний показник (підготовлений до цього видання

покажчик друкованої продукції засвідчує, що нині наукова «Орликіана» налічує не одну сотню позицій), ми постаємо перед ситуацією, коли оновлення потребують не лише підходи до джерелознавчо-історіографічного опрацювання самої пам'ятки. Нагальним виявляється також завдання переосмислення всієї культурно-політичної атмосфери, в якій ця пам'ятка створювалася.

Не станемо зупинятися детально на її структурі та тлумаченні окремих статей (практично на цьому побудована переважна частина розробок), а відішлемо читача до ґрунтовного історико-юридичного аналізу, зробленого свого часу відомим представником українських історичної та правничої шкіл академіком М. Василенком[4]. Лише відзначимо, що «Договори і постанови...», незважаючи на порівняно невеликий обсяг і доволі спопуляризований стиль викладу, за внутрішнім наповненням виходять далеко за межі звичних для політичної культури свого часу документів тимчасового терміну чинності чи вузькоспеціального призначення, що спрямовувалися на вирішення політичних потреб певної соціальної групи або індивіда та мали обмежений хронологічно період чинності.

В історіографії неодноразово наголошувалося на тому, що укладеним під Бендерами договором уперше в письмовій формі передбачалося врегулювання політико-правових відносин між носіями вищої верховної влади в Україні та суб'єктами національної політичної системи; що він створювався насамперед в інтересах козацької старшини, матеріальний статок якої фактично перетворював її на основного реального конкурента українському абсолютизмові на політичному полі. З цим не можна не погодитися. Однак це лише один бік проблеми. Головне, на чому слід акцентувати увагу, – те, що, по суті, «Договори і постанови прав і вольностей військових...» відбивають цілий пласт політичного життя суспільства, яке після Полтавської катастрофи постало перед новими викликами, і від пошуків адекватної реакції на які залежала не лише доля сучасного подіям покоління, але й вся подальша еволюційна перспектива української державності. Отже, прив'язка цієї пам'ятки до кола українських емігрантів, яким перемога російської армії перекрила шлях до безпосередньої активної участі у формуванні політичного простору батьківщини, є вельми умовною і засвідчує хіба що територіальний ареал її створення та новий політичний статус її укладачів.

Усе це помітно актуалізує питання про джерела та ідеологічні засади політико-правової пам'ятки 1710 р. Частково його порушив у своїй розвідці М. Василенко, вказавши на формальну відповідність укладеного під Бендерами договору до поширених у політичній практиці Речі Посполитої так званих «pacta conventa», що регулювали відносини між королем і шляхтою, яка делегувала йому владні повноваження, й оформлювалися одночасно з принесенням елекційної присяги[5]. На початку XXI ст. О. Кресін цілком резонно запропонував розглядати теоретичний спадок української політичної еміграції постмазепинської доби «у контексті

[4] Саме виваженість і обґрунтованість положень його студії, які донині не втрачають своєї актуальності і залишаються неперевершеними за глибиною проникнення у сутність документа, і спонукала укладачів умістити в додатках першу її публікацію, здійснену 1929 р. в «Ученых записках Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук».

[5] *Василенко Н.* Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки РАНИОН. – Т. 4. – М., 1929. – С. 397.

розвитку політично-правової теорії і практики в Україні другої половини XVII – початку XVIII століть»[6]. Тим самим в ідейно-правову основу пам'ятки закладався втілений у формі договорів комплекс дипломатично-правових документів, якими визначалися характер і регламентованість міждержавних відносин козацької України з країнами східноєвропейського регіону, насамперед Росією, Річчю Посполитою, Кримським ханством та Османською імперією, і які водночас відбивали засадничі принципи зовнішньополітичних доктрин і державотворчих програм українських гетьманів, а також віддзеркалювали загальний стан внутрішніх соціальних процесів і рівень розвитку політичної свідомості суспільства.

Однак, на наш погляд, було б неправомірним обмежуватися лише цією стороною проблеми. Перерваність (після С. Оріховського, С. Наливайка, І. Вишенського) української традиції створення писемних суспільно-політичних проектів, які б викладали бачення українською інтелектуально-політичною елітою перспектив існування національної політичної організації, форм влади та розмежування управлінських обов'язків тощо, цілком логічно спрямовувала останню на пошук нових джерел, які б живили її державотворчі потенції. Таким потужним ідейно-ідеологічним струменем для козацької старшини другої половини XVII – початку XVIII ст., без сумніву, мав стати інтелектуальний багаж Києво-Могилянської академії, професура якої регулярно ретранслювала та продукувала передові для свого часу політико-правові ідеї, що ґрунтувалися на поширених у ранньомодерній Європі концепціях природного стану та природного права, договірного характеру походження суспільства та держави, теоріях поділу влади та конституційного обмеження абсолютистської форми правління тощо.

Не слід забувати, що вихідцями із києво-могилянського інтелектуального середовища були, зокрема, і гетьман Іван Мазепа, і спадкоємець булави по ньому Пилип Орлик. І, думається, не випадково один з його найретельніших біографів В. Різниченко на перше місце при характеристиці цієї людини, поряд з його «тонким національно-політичним розумом і щирим серцем», ставив його високий освітній рівень, підкреслюючи, що цим «він різко виділявся навіть серед тодішнього, сучасного йому культурного українського громадянства»[7]. Нагадаємо: саме П. Орлику (як одному із основних авторів і редактору) належить матеріалізація виношуваної в старшинському середовищі ідеї «Договорів і постанов...», а отже, звідси – прямий вихід на зразки античного політичного мислення, політичні ідеали парламентаризму О. Кромвеля та Дж. Лілберна, політико-філософські трактати ранньонової доби І. Альтузія, Г. Гроція, Н. Маккіавелі, Ж. Бодена, Б. Спинози, Дж. Мільтона, Дж. Гаррингтона, Т. Гоббса, Дж. Локка, С. Пуффендорфа, Т. Мора та інших європейських політичних теоретиків, праці яких були добре відомими в Україні. І вже в жодному разі не можна ігнорувати давньоруську традицію, до якої козацька еліта постійно апелювала у тих випадках, коли опинялася перед необхідністю доведення тяглості й правомірності своїх політичних прав і вимог.

---

[6] *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001. – С. 7.

[7] *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя і діяльність // Різниченко В. Пилип Орлик – Гетьман України; *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповідання. – К., 1995. – С. 28.

Отже, логічний ряд писемних пам'яток, в яких втілювалася ідея конституційного оформлення суспільних відносин у межах конкретно взятої держави і які могли б слугувати зразками для укладачів «Договорів і постанов...», окрім річпосполитської політичної традиції, сміливо можна опустити в часи появи кодексів римських імператорів (зокрема, так званої «Кодифікації Юстиніана»), «Руської правди», «Англійської великої хартії вольностей», «Золотої булли» Карла IV, англійського «Білю про права» тощо. При цьому слід пам'ятати, що існує ще один перспективний дослідницький вектор, а саме: проекція пам'ятки 1710 р. на пізнішу практику теоретичного оформлення політичних і конституційних проектів.

Таким чином, вихід за обмежений національними кордонами політичний простір, пошуки у напрямі порівняння української політико-правової пам'ятки початку XVIII ст. з сучасними або такими, що передували їй, відомими зразками політичного мислення видаються доволі перспективними при спробі з'ясування глибинної типологічної сутності створеного на самобутньому політико-правовому ґрунті України джерела.

Можна і потрібно досліджувати бароковий стиль пам'ятки. Однак навряд чи доцільно обмежувати особливості її форми та літературного викладу лише простором барокової культури й барокового способу мислення. Адже на час, коли було написано «Договори і постанови...», в традиційне поле української політичної свідомості, зокрема, на її державотворчий рівень, все впевненіше проникають ранньопросвітницькі ідеї й водночас зароджуються початки раціоналістичного світобачення, що помітно корегують створені на національному ґрунті політичні концепції. Вони присутні в ідеологічному спадку П. Могили, який «наполегливо втілював у життя ідею могутності авторитетної української церкви з високоосвіченим, дисциплінованим, незалежним від світської влади духовенством» і власним українським патріархатом як структурною складовою єдиної вселенської християнської церкви[8], розвиваються Й. Кононовичем-Горбацьким, І. Гізелем, Ф. Прокоповичем і Д. Ростовським-Тупталом. Їх слід добре простежується в ідеї автономного Великого князівства Руського Ю. Немирича, духовному та політичному спадку С. Яворського, під безпосереднім впливом якого формувався світогляд молодого П. Орлика і з думкою якого він рахувався, вже будучи відомим політиком і теоретиком у галузі політичної культури.

«Ранньоновітнє суспільство, – за словами англійського вченого Д. Нормана, – слід розуміти, спираючись на уявлення про соціальні стани. Ці основні соціальні групи були визначені своїми функціями, правними обмеженнями та привілеями, які мали полегшувати виконання тих функцій, і своїми корпоративними інституціями... Саме ця фрагментованість становила ту соціальну базу, завдяки якій західний абсолютизм відрізнявся від східної автократії»[9]. На західні цивілізаційні зразки орієнтувалася й частина козацької еліти як у практичній площині функціонування національних державних інститутів, так і у сфері юридичного обґрунтування певних політичних акцій і вироблення нормативів політичної поведінки репрезентованого нею суспільства. Тим більше, що мала змогу зблизька ознайо-

[8] Історія української культури: В 5 т. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – К., 2003. – С. 606–607.

[9] *Норман Д.* Європа. Історія. – К., 2006. – С. 532–533.

митися з іншою моделлю соціально-державного устрою, втіленою в російському монархізмові.

Не становив у цьому плані виключення і гетьман в екзилі Пилип Орлик. Фактично він не мав (або мав у дуже урізаному вигляді під час свого нетривалого перебування на Правобережжі[10]) реальних важелів впливу на українське політичне життя. Сферами прикладення його державотворчих зусиль стали дипломатія та теорія політики. Основні концепти, закладені ним 1710 р. у пункти «Договорів і постанов...», як, наприклад, ідея незалежності Української держави; розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та утвердження республіканської форми правління тощо, присутні практично у всіх його попередніх і пізніших зверненнях і творах – «Покірному меморіалі Запорозького Війська до святого королівського маєстату Швеції», «Головних пунктах для переговорів про договір із ханом та Кримською державою», «Договорі Війська Запорозького з Кримським ханством», «Маніфесті до європейських урядів», «Виводі прав України»[11], листі до С.Яворського, листуванні з європейськими урядовцями та дипломатами, а також членами своєї родини; розвиваються на сторінках його «Діаріуша», в його поетичній творчості. Ці ідеали були почерпнуті ним з української політичної практики. Творчо пристосовані до поточного моменту та обґрунтовані на основі врахування досвіду інших часів і народів, вони спричинилися до піднесення української державної ідеї на інший якісний рівень, що відповідав певним тенденціям розвитку політичної думки того часу.

Осмислення з нових концептуальних засад політичної спадщини П. Орлика не може не приваблювати науковців своєю широкою перспективою. Зокрема, сучасна українська гуманітаристика має достатній інтелектуальний потенціал для того, щоб вже найближчим часом спробувати дати відповіді на цілу низку спірних питань, пов'язаних з комплексним дослідженням цієї, без перебільшення, нетипової для політичної культури українців пам'ятки початку XVIII ст., пов'язати останню з історією і практикою вітчизняного та європейського права, визначитися з місцем і роллю цієї пам'ятки в українській та європейській культурі раннього нового часу. Відповідні дослідження провадяться і за межами України.

Значною мірою їх результативність пов'язана із створенням корпусної праці, яка включатиме всі відомі списки та редакції пам'ятки, її переклади. В цьому контексті на особливе відзначення заслуговує першодрук віднайденого вітчизняними архівістами українського оригіналу джерела, що, без сумніву, відкриє нову сторінку в науковому опрацюванні його тексту і, сподіваємося, стане поштовхом до активізації важливого наукового напряму, пов'язаного з дослідженням політичної свідомості та політичної культури українського суспільства.

---

[10] Говорити про реалізацію на практиці положень укладеного під Бендерами договору можна лише з великою засторогою: для цього сьогодні не вистачає вагомих доказів.

[11] Слід зауважити, що в історіографічній практиці питання про належність авторства цього твору П. Орлику залишається дискусійним. У розпорядженні істориків поки що немає також переконливих аргументів щодо автентичності самого джерела, яке, проте, широко популяризується в спеціальній літературі.

* * *

Археографічне видання «Договорів і постанов прав і вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Війська Запорозького гетьманом, й між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною з обох сторін узгодою затверджені...», яке пропонується сьогодні читачеві, розглядається нами як невід'ємна складова фундаментального академічного проекту, в якому науковий гуманітарний загал у вигляді індивідуальних авторських розробок представить (у різних форматах і формах) сучасний погляд на комплекс важливих питань, пов'язаних із діяльністю непересічного українського політика та його програмою розвитку Української ранньомодерної держави.

Валерій Смолій

АРХЕОГРАФІЧНИЙ ВСТУП

У виданні публікуються чотири відомих на сьогодні тексти пам'ятки «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 р. (далі – «Договори...»), при опрацюванні яких кожен позначено літерами латинської абетки:

А – українськомовний оригінал («Договоры и постановлєнїа правъ и волностєй войсковыхъ мєжи яснєвєлмо*ж*нымъ єго мило*с*тю паномъ Филиппомъ О*р*ликомъ, новоизбраннымъ Войска Запорожского гєтманомъ, и мєжи єнєрални*ми* особами, полковниками и тимъ жє Войскомъ Запоро*ж*скимъ сполною з обоихъ сторонъ обрадою ѵтвержєнныє и при волной єлєкцїи фо*р*малною присягою ѡ*т* того жъ яснєвєлможного гєтмана потве*р*жєнныє. Року ѡ*т* Ро*ж*дєства Хр*с*това ĀѰĪ мц̃а априля дня Ē»). Зберігається у Російському державному архіві давніх актів (далі – РДАДА), ф. 124, Малоросійські справи, оп. 2, 1710 р., спр. 12, арк. 2–12 зв.)[1];

В – латиномовний текст:

В.1 – преамбула до повного латиномовного тексту: «Proaemium ad Pacta cum Ill[ustri]s[si]mo Duce tempore Electionis eius conventa, et Authoritate [auctoritate] S[erenissim]ae R[egi]ae M[aiesta]tis Sueciae confirmata» («Передмова до установлених пактів з найяснішим гетьманом на час обрання його, затверджених Його Королівською Милістю королем Швеції»); вміщується окремо з огляду на наявність рукопису. Зберігається у Національному архіві Швеції (Riksarkivet. SE/RA/2113/2113.2. Diplomatica Muscovitica Cosacica. – Vol. 1; копія: ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 71);

В.2 – повний латиномовний текст пам'ятки; оскільки латиномовний оригінал ще не віднайдено, подається за публікацією Осипа Бодянського[2]: «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illusstrissimum Dominum Dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter Generales, Colonellos, nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, publico

---

[1] Українськомовний оригінал пам'ятки виявили в листопаді 2008 р. співробітники ЦДІА України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), Ольга Вовк і Ганна Путова. Факсиміле тексту вперше опубліковано у жовтні 2010 р. на порталі Інституту історії України НАН України (http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=konst_P_Orl) за цифровими копіями, наданими РДАДА на замовлення Держкомархіву України у вересні 2009 р. (див.: *Вовк О.* Історія одного документа // День. – 2010. – 24–25 верес. – С. 10; дещо пізніше у цій самій газеті було викладено цілком іншу версію віднайдення оригіналу: *Трегуб А*. Історія без політиканства // День. – 2010. – 12–13 листоп. – С. 8. Спрощений метаграфований текст оригіналу пам'ятки опублікувала авторка знахідки: *Вовк О.Б*. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. – 2010. – № 3–4. – С. 145–166).

[2] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика ... – С. 1–17.

utriusque partis laudo conventa ac in libera electione formali juramento ab eodem illusstrissimo Duce corrobarata, anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam» («Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах»);

C – скорочений латинський текст: «Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta» («Зміст угод поміж гетьманом і Військом Запорозьким у стислому викладі»). Зберігається у Національному архіві Швеції (Riksarkivet. SE/RA/2113/2113.2. Diplomatica Muscovitica Cosacica. – Vol. 1);

D – копія кінця XVIII – початку XIX ст.: «Договоры и постановленя правъ и вольностей войсковыхъ межи ясневельможнымъ его милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожскаго гетманомъ, и межи енеральными особами, полковниками, и тымъ же Войском Запорожскимъ сполною зъ обоихъ сторонъ обрадою утверженные при вольной елекціи формальною присягою отъ того жь ясневельможнаго гетмана потверженные. Року от Рождества Христова 1710, мѣсяца априля 5». Зберігається у РДАДА, ф. 13, Справи про Україну, оп.1, 1710 р., спр. 9, арк. 1–20 зв.

Розбіжності між текстами, вміщеними в цьому виданні, і першопублікаціями XIX – початку XX ст. подано у підрядкових примітках і позначено літерами української абетки ([а], [б], [в-в]); для зручності посилань першопублікації також позначено літерами латинської абетки:

E – публікація копії кінця XVIII – початку XIX ст., тобто тексту **D** (*Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники Малороссийской истории: В 2 ч. – Ч. 2. – М., 1859. – С. 242–255);

F – публікація повного латиномовного тексту (**B.2**) (Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика ... – С. 1–17);

G – публікація скороченого латинського тексту **C** (*Кордт В.* Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. 3. – С. 38–41).

Донедавна були відомі три тексти «Договорів і постанов...», що дійшли до нас у копіях: 1) текст **B.2**; 2) текст **D**; 3) текст **G**.

Текст **C**, відомий із кінця XIX ст., зберігається у Національному архіві Швеції в Стокгольмі в колекції «Cosaciса»[3], яка є окремим зібранням з фонду «Diplomatica Muscovitica»[4]. Документи, що містяться в колекції, поділено за тематичними ознаками на дві основні частини, що охоплюють 1654–1747 рр.: документи першої частини висвітлюють українсько-шведські відносини часів гетьманування Богдана Хмельницького й Івана Виговського, другої – діяльності в еміграції гетьманського уряду Пилипа Орлика.

[3] Riksarkivet. SE/RA/2113/2113.2. Diplomatica Muscovitica Cosacica. – Vol. 1. Копії: ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 72; ф. КМФ-21, оп. 2, спр. 9. Для зручності далі посилатимемося на ЦДІАК України.

[4] Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomatica Muscovititca Cosacica. – Vol. 1–2.

Уперше опис колекції «Cosaciса» видав Державний архів у Стокгольмі ще 1889 р.[5], пізніше, 1896 р., його передрукувала «Киевская старина»[6].

Текст **С** виявив співробітник Комісії для розгляду давніх актів Нікандр Васильович Молчановський, працюючи в Стокгольмському архіві у 1898–1899 рр. Він і опублікував на сторінках часопису «Киевская старина» короткий опис цієї колекції[7]. Згодом він перший оприлюднив і документи з колекції «Cosaciса», а також із кількох інших фондів того самого архіву, що стосувалися історії Хмельниччини[8]. «Contenta Pactorum...» до цієї збірки не увійшла; її 1930 р. опублікував Веніамін Кордт разом з іншими паперами, що залишилися після смерті Н.В. Молчановського[9].

Ймовірно, текст, який віднайшов дослідник Ілько Борщак в архіві Денвілів (Франція) і який, за його твердженням, зробив син гетьмана Григор Орлик, зроблено саме з цього скороченого латинського тексту «Договорів і постанов...». На жаль, ані підтвердити, ані спростувати це припущення неможливо, бо, принаймні, 1987 р. цієї копії в архіві не виявлено[10].

Текст **С** відрізняється від інших текстів тим, що його не супроводжують відомі з інших джерел преамбула, присяга новообраного гетьмана та підтвердження шведського короля Карла XII від 10 травня 1710 р. на обрання Пилипа Орлика гетьманом Війська Запорозького. Весь документ – це лише скорочений виклад 16 статей.

Текст **В.2** – повний текст «Договорів і постанов...» латинською мовою опублікував 1847 р. Осип Бодянський у серійному виданні «Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете» серед низки інших документів із матеріалів архіву генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка[11]. Зауважимо, що в архіві Ханенка зберігався «список» (тобто копія), власноручно ним зроблений із копії пам'ятки[12], що могла опинитися в Лівобережній Україні після повернення в 1714–1715 рр. з еміграції частини генеральної старшини (серед якої були сини генерального обозного Івана Ломиковського, діда Миколи Ханенка по лінії матері, Ілля та Михайло[13]). Пізніше ці папери, як і

---

[5] Опис вийшов у постійній серії «Meddelanden från Svenska Riksarkivet» («Повідомлення Шведського державного архіву»). Див.: *Готье Ю.В.* Стокгольмский государственный архив. Приложение: Устав Шведского государственного архива // Древности. Труды археографической комиссии императорского Московского археологического общества / Под ред. М. В. Довнар-Запольского. – 1898. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 59–82.

[6] Бумаги государственного архива в Стокгольме по делам Малороссии // Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – Май. – Документы, известия, материалы. – С. 53–54.

[7] *Молчановский Н.* Письмо к редактору из Стокгольма // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – С.75–89.

[8] Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – К., 1908. – Ч. 3. – Т. 4: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660) / Под ред. Н. В. Молчановского.

[9] *Кордт В.* Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. – С. 18–55.

[10] *Пріцак О.* Конституція Пилипа Орлика. Вступ // Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 року. – К., 1994. – С. 5–7.

[11] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика ... – С. 1–17.

[12] *Оглоблін О.* Бендерська Конституція 1710 року // Гетьман Іван Мазепа і його доба. – Ч. 2: Статті та матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – С. 369.

[13] *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 43.

діаріуш М.Д. Ханенка, зберігалися у його нащадків[14]. Усі відомі на сьогодні переклади «Договорів і постанов...» сучасною українською мовою (і навіть деякі переклади іноземними мовами[15]) спираються на латинський текст із публікації О. Бодянського. Окрім 16 розгорнутих статей тексту пам'ятки, яка включає в себе преамбулу і присягу гетьмана Пилипа Орлика, у збірці документів було надруковано також два тексти підтвердження шведського короля Карла XII на обрання нового гетьмана Війська Запорозького (конфірмаційний та асекураційний дипломи) від 10 травня 1710 р.[16] Оригіналу «Договорів і постанов прав і вольностей військових...» латинською мовою не віднайдено дотепер.

Текст **D**, третій відомий текст, є копією українськомовного оригіналу, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів[17]. Разом із ним у справі містяться два інші документи – переклад з листа шведського короля Карла XII кошовому отаману Якиму Богушу та підтверджувальна грамота Карла XII на обрання Пилипа Орлика гетьманом Війська Запорозького[18]. Всі три документи – це копії, зроблені у першій половині XIX ст.; на першому й останньому аркушах документів є відбиток печатки архіву Міністерства іноземних справ Росії. Тексти цих документів вийшли друком 1859 р. в другій частині збірки документів, підготовлених Дмитром Миколайовичем Бантишем-Каменським і виданих Осипом Максимовичем Бодянським під загальною назвою «Источники Малороссийской истории»[19]. Найімовірніше, це були ті самі копії першої половини XIX ст.

Українськомовна копія та латинськомовні тексти перебували у науковому обігу упродовж останніх двох століть і використовувалися в історичних, правознавчих, культурологічних, лінгвістичних та інших дослідженнях.

Натомість нещодавно, у листопаді 2008 р., співробітники Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, відряджені до Російського державного архіву давніх актів, виявили там ще один текст «Договорів і постанов...» 1710 р. – оригінал староукраїнською мовою[20] (текст **A**). Оригінальність «Дого-

---

[14] *Титов А.* Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 гг.) // Киевская старина. – 1896. – Т. 54. – С. 151–196.

[15] Так, ще 1916 р. в Лозанні (Швейцарія) Володимир Степанківський видав переклад французькою мовою: Pacta et constitutiones legum libertatumque... – Lausanne: Redaction de «l'Ukraine», 1916.

[16] Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика ... – С. 17–19.

[17] РДАДА, ф. 13, оп. 1, 1710 р., спр. 9, арк. 1–20. Копія: ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 2, спр. 1, арк. 1–40.

[18] РДАДА, ф. 13, оп. 1, 1710 р., спр. 9, арк. 21–24. Копія: ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 2, спр. 2, арк. 1–3; спр. 3, арк. 1–3.

[19] *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники Малороссийской истории. – С. 242–255. Як повний латинський, так і повна українськомовна копія тексту «Договорів...» гетьмана Пилипа Орлика вийшли у серії «Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете» («ЧИОДР») з різницею в 12 років. Це зумовлено відстороненням зі своєї посади у 1848 р. (майже на десятирічний термін) секретаря Товариства історії і старожитностей О. Бодянського, який започаткував і послідовно впроваджував у життя видання джерел з «малоросійської історії». Саме через цю обставину публікація кириличного тексту у серії «ЧИОДР» запізнилася; його виданню 1859 р. передувала публікація Миколи Андрійовича Маркевича в «Истории Малороссии» (у 4-му томі, який вийшов 1857 р., де було вміщено джерела і додатки), див.: *Маркевич М.* История Малороссии... – Т. 4. – С. 315–339.

[20] РДАДА, ф. 124, оп. 2, 1710 р., спр. 12, арк. 1–19.

воров и постановлений...» підтверджується власноручним підписом (наприкінці присяги) новообраного гетьмана Пилипа Орлика та кустодієвою печаткою Війська Запорозького на рожевому воску з червоною вовняною ниткою, а конфірмаційного диплома – підписом шведського короля Карла XII та секретаря королівської канцелярії Густава Генріха фон Мюллерна і слідом від королівської печатки, яка, на жаль, не збереглася[21]. Документи з цієї справи описав і вніс до «Реестра малоросійскимъ дѣламъ»[22] 1799 р. Микола Миколайович Бантиш-Каменський, керуючий Московським архівом Колегії іноземних справ. Обкладинка справи (зроблена з синього паперу) має такий самий заголовок, що й опис. Справа складається з п'яти документів. Останні два – це копії листа фаворита імператриці Катерини II Платона Зубова від 5 листопада 1792 р. до віце-канцлера Івана Андрійовича Остермана (в якому повідомляється про відправлення важливих документів, що їх передали Зубову запорожці і які відтепер мусять зберігатися в архіві колегії іноземних справ[23]) та «канцелярської цедули» від 18 серпня 1800 р. з Державної колегії іноземних справ до архіву (щодо надісланих у 1792 р. Остерману від Зубова різних документів стосовно запорожців, які заслуговують на особливу увагу через своє рідкісне і стародавнє походження). У цій же записці перелічено документи, які передавалися до архіву: по-перше, «Договоры и постановления...»; по-друге, підтверджувальна грамота шведського короля Карла XII; по-третє, переклад із листа короля Карла XII до кошового отамана Якима Богуша; по-четверте, «Инструкция народам русским, данная в Варшаве комиссарам из Сената и Польской Палаты» (зараз у збірці документів немає). На записці є підпис секретаря Полєнова і діловодна помітка, що документи отримані 26 серпня 1800 р. Майже вісім років (з 1792 по 1800) вони, як можна визначити за примітками в «Реестре малоросійскимъ дѣламъ», перебували в Трактатній палаті Санкт-Петербурзького архіву Колегії іноземних справ[24].

---

[21] Там само, арк. 12 зв.–14.

[22] «Реестръ малоросійскимъ дѣламъ, то есть акты избрания Гетмановъ и постановляемыя съ ними договорныя статьи и даванныя грамоты». Нині це діючий опис 2, ф. 124 у РДАДА. Заголовок справи в описі: «№ 12. 1709 и 1710. Переписка шведскаго короля Карла XII съ запорожскими, измѣнившими Гѓрю Петру I, казаками, а именно: I. Переводъ съ письма изъ подъ Бендеръ шведскаго короля Карла XII къ Войску Запорожскому и къ кошевому атаману Якиму Богушу, увѣряющаго въ защите ихъ и въ готовности вторично поднять оружіе противу Россіян съ ихъ помощію – 1709, мая 10. II. Договоры и постановленіе правъ и вольностей войсковыхъ между новоизбраннымъ, по смерти Мазепы, Гетманомъ Филиппом Орликом и между Генеральною Старшиною и Войскомъ Запорожскимъ в XVI статьяхъ въ Бендерахъ учиненнные заподписаніем и печатью онаго ж Орлика – 1710, апр. 5. III. Подтвердительная грамота (на латинско*м* языкѣ с переводомъ) шведскаго короля Карла XII, на вышепомянутые, в XVI статьях состоящія Гетмана Орлика договоры – 1710, мая 10. Сии три оригинальные бумаги присланы о*т* запорожцовъ въ СПетербургъ въ 1792 году; а о*т*туда при указе о*т* 18 августа 1800 года соо*б*щены въ архивъ для сохраненія».

[23] «Они хранимы были обществомъ запорожскимъ и присланы ко мне, а как принял я смелость представить оные всемилостивейшей Государыне, то и угодно Ея императорскому величеству, чтобъ оные отданы были для храненія Архиву Коллегіи Иностранныхъ Делъ съ точнымъ в Реестрахъ означеніемъ, каким образомъ они туда доставлены» (РДАДА, ф. 124, оп. 2, 1710 р., спр. 12, арк. 16).

[24] Колегія іноземних справ, згідно з «Генеральным регламентом государственных коллегий» від 28 лютого 1720 р., мала два архіви: в Санкт-Петербурзі, де зберігалися документи поточних справ, та в Москві, куди передавали документи, що втратили актуальність. Кожен архів мав дві палати: трактатну та міністерських справ.

Не викликає сумнівів, що саме ці оригінальні документи використав Д.М. Бантиш-Каменський для роботи над «Историей Малой России» (за його життя ця праця перевидавалася тричі: у 1822, 1830 і 1842 рр.). Підтвердження цьому знаходимо як у переліку використаних ним рукописних джерел «малоросійської» історії, так і в легенді цих документів, винесених на поля його книги[25]. Тексти самих документів побачили світ лише 1859 р., після смерті Д.М. Бантиша-Каменського.

У згаданій колекції «Cosaciса» є матеріали, написані рукою Пилипа Орлика, в яких він обґрунтовує права українського народу на незалежність від Російської імперії і Речі Посполитої. Серед них (як окремий документ) – преамбула латинського тексту «Договорів і постанов...» (публікується як текст **В.1**), а також «Повідомлення про Київ», у якому доводиться, що «несправедливо московит домагається Києва...».

Документи з іншої частини колекції схожі за змістовим навантаженням, – це неповний текст «Короткого опису причин, внаслідок яких Україна разом з Військом Запорозьким переходить під московську протекцію від польської свободи, до якої раніше була з власної ласки долучена», «Правдива оповідь щодо козаків та Київщини», «Повідомлення імператору [Священної Римської імперії], доповнене тлумаченням» з екскурсом в історію козацтва та обґрунтуванням ролі Києва в суспільно-політичному та релігійному житті України[26].

* * *

Публікація перекладів пам'ятки сучасною українською мовою має свою історію. Інтерес до неї зріс на початку 90-х років XX ст. У липні 1990 р. в газеті «Літературна Україна» В. Шевчук опублікував модернізований староукраїнський текст документа, оприлюдненого 1859 р. О. Бодянським[27]. Пізніше цей текст неодноразово передруковували інші видання[28].

Тоді ж із латинськомовного тексту, опублікованого О. Бодянським 1847 р., незалежно один від одного було зроблено два переклади сучасною українською мовою. Один із перекладів, вміщений у цьому виданні, – результат праці колективу кафедри загального мовознавства і класичної філології Київського університету імені Тараса Шевченка за загальною редакцією С.В. Семчинського та Н.М. Яковенко – опубліковано 1991 р.[29].

---

[25] «Малор. д-ла Кол. Арх. 1710 г., № 12». Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России: В 3 ч. – Ч. 3. – М., 1830. – С. 134.

[26] Riksarkivet. RA/2113/2113/2. Diplomatica Muscovititca Cosacica. – Vol. 1. Копії: ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 68, 69 та ф. КМФ-21, оп. 2, спр. 7.

[27] *Джеджула Ю., Замлинський В., Жулинський М.* Перша, народна, демократична. Угода та конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна. – 1990. – № 28. – 12 липня.

[28] Див.: Угода та Конституція Пилипа Орлика // Мазепа: Збірник / Упоряд. Ю.О. Іванченко. – К., 1993; Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори / Кер. проекту В. Яременко, упор.: М. Трофимук, В. Шевчук. – К., 2006.

[29] Конституція Пилипа Орлика 1710 року // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – 1991. – № 2 (Колектив перекладачів: О.П. Буркат, Н.О. Вишневська, О.Ю. Єрьоміна, А.Б. Козирєва, Р.Є. Косенко, О.М. Моргерова, А.П. Скорина, В.М. Трипуз, Л.П. Чуракова).

Другий переклад – Мирослава Трофимука – виданий 1994 р. за редакцією академіка Омеляна Пріцака[30].

Удруге переклад Мирослава Трофимука був опублікований у виданні 1997 р. «Конституція Української гетьманської держави»[31]. До цього видання увійшли також староукраїнський текст (за публікацією 1859 р.), латинськомовний текст (за публікацією 1847 р.) та англійський переклад.

Третє перевидання латинськомовного тексту та українського перекладу побачило світ 2006 р.[32].

На основі українського перекладу латинськомовного тексту пам'ятки Мирослава Трофимука здійснено переклад англійською мовою Ольги Купрієвич за редакцією Марії А. Дольницької (1997)[33].

На коротку версію «Договорів і постанов...» – «Contenta pactorum...» – дослідники, які працювали в архівах Швеції, чомусь не звертали уваги. Так, у публікації Альфреда Єнсена у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (1909) поміж тридцятьма двома листами Орликів цього тексту не знаходимо[34]. Вперше, як зазначалося, її опублікував Веніамін Кордт 1930 р.[35] Метаграфування та переклад сучасною українською мовою пам'ятки здійснили 2008 р. Мирослав і Олександра Трофимуки й опублікували в каталозі виставки «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)»[36]. У каталозі вміщено й анотацію Олександри Трофимук до копії тексту – виставкового експоната[37]. Анотацію збережено і в англомовній версії каталога виставки, що упродовж квітня – жовтня 2010 р. експонувалася у Нью-Йорку[38]. Англомовна версія каталога містить також латинськомов-

---

[30] Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / М.Трофимук (пер. з лат. та прим.); О. Штанко (мал.); О. Пріцак (передм. та заг. наук. ред.). – К., 1994. Згодом переклади пам'ятки українською мовою 1991 та 1994 рр. неодноразово публікувалися у хрестоматіях з історії, з історії держави та права України.

[31] Конституція Української гетьманської держави (староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами) / Ідея видання, дизайн, упоряд., пер. з лат. і прим. М.С.Трофимука. – Львів; Київ, 1997. Рец.: *Когут З.* Державотворчі державошукання // Критика. – 2000. – Червень. – Ч. 6 (32) (Переклад із часопису «Journal of Ukrainian Studies»). Переклад білоруською мовою: *Когут З.* Дзяржаватворчыя дзяржавашуканьні // ARCHE. –2001. – № 5.

[32] Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори / Кер. проекту В.Яременко, упор.: М. Трофимук, В. Шевчук. – К., 2006.

[33] Конституція Української гетьманської держави. – С. 129–158.

[34] *Єнсен А.* Орлик у Швеції // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 92. – Кн. 6.

[35] *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – поч. XVIII вв. – С. 38–41.

[36] Contenta pactorum inter ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta: Коротка версія Конституції 1710 року, писана рукою Пилипа Орлика (без місця і дати). Розшифрування із рукопису і переклад з латинської мови Мирослава та Олександри Трофимуків // Каталог міжнародної виставки Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття): 1 жовт. 2008 р. – 30 берез. 2009 р. м. Київ; 9 квіт. – 31 трав. 2009 р. м. Дніпропетровськ / Уклад. Ю.Савчук. М-во культури і туризму України, Нац. музей історії України. – К., 2008. – С. 187–191.

[37] *Трофимук О.* Уклад прав і вольностей Війська Запорозького, складені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах відповідною присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах // Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII століття)... – С. 124–127.

[38] *Trofymuk O.* The Collection of Rights and Freedoms of the Zaporozhian Host and the agreements entered between the Most Serene Hetman Pylyp Orlyk, newly elected hetman of the Zaporozhian Host, and

ний текст «Contenta pactorum...»[39].

* * *

Метаграфування (передання) кириличних текстів здійснювалося з дотриманням вимог до наукових публікацій — з повним, адекватним відтворенням і максимальним наближенням до оригіналу (лише з незначними відхиленнями у написанні деяких графічних елементів джерела). До обох пам'яток (**A** і **D**) застосовано дипломатично-критичний метод, засади якого викладені у «Правилах видання пам'яток, писаних українською мовою...» В. Німчука (1995)[40].

Текст **A** передано мовою оригіналу (староукраїнською) зі збереженням варіантів написання, характерних для кінця XVII – першої половини XVIII ст. Усі рукописні літери кириличного алфавіту передаються за допомогою фонетично і графічно відповідних їм друкарських знаків сучасного гражданського шрифту. Зберігаються літери, які вийшли з ужитку і яким немає графічного відповідника у сучасному українському алфавіті: ε, ѯ, ѳ, ѡ, ѣ, z, n, ѵ. У тексті збережено букви «ѝ» (на позначення «ї») та «ї» (на позначення «і»). Виносні літери і буквосполучення внесено у рядок і передано курсивом. Збережено паєрок (ҁ). М'який і твердий знаки передано відповідно до їх уживання в тексті. Пунктуаційні знаки, великі і малі літери проставлені з наближенням до сучасного правопису. Слова під титлами не розкриваються. Кінець рядків позначено однією скісною рискою (/). Закінчення оригінального аркуша позначено двома скісними рисками (//). Кустоди збережено.

При переданні тексту **D**, що є ретельно зробленою наприкінці XVIII ст. копією з українськомовного оригіналу (текст **A**), використано дипломатично-критичний метод. Окрім того, з огляду на час створення копії, упорядники спиралися на традиційні засади передання текстів XIX ст., вироблені археографічною практикою в Україні упродовж останніх двох десятиліть. Вони ж, своєю чергою, базувалися передусім на рекомендаціях «Правил издания исторических документов в СССР» (1990)[41].

При публікації тексту **D** збережено графічні особливості тогочасної мови. Збережено літеру «ѣ», твердий знак у кінці слова. Текст розбитий на абзаци і речення, розділові знаки проставлено за правилами сучасної пунктуації.

Переписувач тексту **D** дотримувався оригіналу, але припускався численних русизмів (міняючи закінчення ***-ого*** на ***аго***, плутаючи ***ы*** та ***и*** тощо), що збережено при відтворенні у публікації; такі випадки у текстуальних примітках спеціально не

---

the general staff, colonels and also the soldiers of the Zaporozhian Host, approved by both sides and countersigned by the Most Serene Hetman during free elections with the appropriated oath, Anno Domini 1710, April 15 at Bendery // Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries): Oct. 1. 2008 – Mar. 30 2009 Kyiv; Apr. 24 – Oct. 31, 2010 New York / comp. Yu. Savchuk; the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, the National Museum of History of Ukraine, the Ukrainian Museum, New York. – K., 2010. – C. 142–145.

[39] Contenta pactorum inter ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta: розшифрування із рукопису Мирослава й Олександри Трофимуків) // Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII – XVIII Centuries): Oct. 1. 2008 – Mar. 30 2009, Kyiv; Apr. 24 – Oct. 31, 2010, New York. – C. 203 – 205.

[40] Див.: *Німчук В.В*. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Інститут української мови. – Ч. 1: Проект. – К., 1995. – С. 24–30.

[41] Правила издания исторических документов в СССР / Главное архивное управление при СМ СССР. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1990. – 188 с.

обумовлюються. Текст містить близько 500 глос – перекладених з української для російськомовного читача специфічних лексем української ділової мови XVIII ст. (останні у тексті підкреслені). Для них спеціально призначено і розмічено праву третину аркуша. Глоси у публікації повністю відтворено у підрядкових примітках і позначено цифрами з наскрізною нумерацією. При цьому упорядники подеколи об'єднували цілісні за змістом глоси, подані в тексті окремими словами (наприклад, пояснення до лексем: [40-]*иле кроть*[-40], [41-]*тыле кроть*[-41]; [60-]*сталую уфность*[-60]). Дослідники припускають, що переписувач був українцем або вихідцем з України, оскільки частина лексем, які явно потребували перекладу, залишилися неперекладеними (*вымагати, млынами* тощо)[42]. Після переписувача текст хтось ретельно переглянув, про що свідчать виправлення, знаки запитання, дописані іншим почерком глоси (див. арк. 12 зв., 13, 14 зв., 15 та ін.).

Подекуди переписувач за браком місця наприкінці рядка виносив приголосну над рядком (див. арк. 3, 3 зв., 5, 6, 16). Такі «квазівиносні» елементи при відтворенні вносилися в рядок і позначалися курсивом.

Паєрок збережено.

Кінець рядків позначено однією скісною рискою (/), закінчення аркуша – двома скісними рисками (//).

У текстуальних примітках до текстів **A** і **D** поаркушно літерними позначками подаються розшифрування літерних позначень цифр, застерігаються виправлення, підкреслення, дописування окремих слів та інші особливості оригіналів, а також розбіжності між текстами **A** і **D**; **A** і **E** (пропуски в тексті, некоректно скопійовані окремі слова, помилково вжиті літери, склади, друкарські помилки). Виняток становлять численні випадки вживання у текстах **D** та **E** пом'якшених за допомогою м'якого знака слів (*ясневельможный, енеральный, вольности, Польский, тилько* замість *ясневелможный, енералный, волности, Полский, тилко* тощо), що спеціально не обумовлюються. Також не обумовлено слова під титлами, розкриті у тексті **D**.

Оригінальні латинськомовні тексти (**B.1** і **C**) відтворено за «Методичними рекомендаціями по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.» (1991)[43]. При цьому наведено класичний варіант написання латинських слів. Правопис латинських слів (ae/oe/e, u/v, j/i, w/v), за винятком власних імен, унормовано згідно з «Латинсько-українським словником» (2001)[44]. Авторський варіант написання слова за версією оригіналу подається паралельно у квадратних дужках.

Писарські скорочення (у титулатурі й постпозитивного сполучника que) розшифровуються без застереження. Виносні літери вносяться у рядок і подаються курсивом (скорочене написання диграфів *ae, oe* виносними літерами не вважається). Великі і малі літери вживаються згідно з правилами сучасної граматики; крім того, зберігається написання великих літер у назвах етнонімів, місяців. Зберігається авторське написання географічних назв (топонімів, гідронімів тощо) та власних імен.

---

[42] Ширше див.: *Белей Л.* Короткий текстологічний аналіз // Договори і постанови / Упор. О.Алфьоров. – К., 2010. – С.14–16.

[43] *Єдлінська У.Я., Страшко В.В.* Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI – XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради (квітень 1990 р.) – К., 1990. – 108 с.

[44] *Трофимук М., Трофимук О.* Латинсько-український словник. – Львів, 2001.

Закінчення рядка позначено однією скісною рискою (/), закінчення аркуша – двома (//).

Заголовок латинськомовного оригіналу пам'ятки є складною синтаксичною конструкцією, характерною для епохи бароко. З огляду на це, а також беручи до уваги риторико-синтаксичні характеристики, логіку поєднання й побудови фраз, засади відтворення латинізмів питомо українськими відповідниками тощо, для перекладу сучасною українською мовою латинськомовного заголовку («Pacta et Constitutiones...») застосовано формулу «Уклад прав і вольностей...» замість традиційної (і фактично збереженої у перекладах іноземними мовами»: «Договори і постанови...».

У перекладах сучасною українською мовою великі літери залишено лише у власних та особових назвах. У квадратних дужках подано уточнення перекладачів. Розбіжності між текстами **B.1** і **F**; **C** і **G** наведено у текстуальних примітках і позначено поаркушно літерною нумерацією.

* * *

Передмову до видання підготував *Валерій Смолій*.

Археографічний вступ написали *Геннадій Боряк, Ольга Вовк, Людмила Демченко, Мирослав Трофимук*. Лінгвістичний аналіз текстів здійснили *Павло Гриценко* та *Василь Німчук*.

Археографічне опрацювання текстів: текст **A** – *Ольга Вовк, Василь Німчук, Юрій Осінчук*; тексти **B.1** і **C** – *Мирослав* та *Олександра Трофимуки*; текст **D** – *Людмила Демченко, Мирослав Трофимук*.

Українською мовою латиномовні тексти переклали *Мирослав Трофимук, Олександра Трофимук* та *Мирослав Трофимук-молодший*.

До видання включено також переклади пам'ятки іноземними мовами. Упорядкування англомовного перекладу здійснив *Юрій Кудінов* за двома опублікованими перекладами. За основу взято неповний переклад пам'ятки *Богдана Будуровича*[45] з доповненням відсутніх та поданих у ньому у скороченому вигляді статей з перекладу *Ольги Купрієвич* за редакцією *Марії А. Дольницької*[46]; при цьому Ю. Кудінов вніс певні редакційні правки, що узгоджують обидва переклади.

Переклали пам'ятку: німецькою мовою – *Крістіан Вайзе* (публікується вперше); російською – *Тетяна Таїрова-Яковлева, Тетяна Ткаченко, Тарас Чухліб* (публікується вперше).

Переклад французькою мовою *Володимира Степанківського*, вперше виданий у Лозанні 1916 р.[47], подається у редакції Ярослава Лебединського за останньою публікацією (2010)[48]. Усі коментарі перекладачів з попередніх публікацій опущено.

---

[45] The Bendery Constitution (abridgement) // Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 / Ed. by R. Lindheim, G. S.N. Luckyj. – Toronto; Buffalo; London, 1996. – P. 53–64.

[46] Конституція Української гетьманської держави. – Львів; Київ, 1997. – С. 129–158.

[47] Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis: inter illustrissimum dominum Philippum Orlik, neoelectum ducem exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eundem exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa, ac in libera elections formali juramento ab eodem illustrissimo duce corroborata, anno domini, 1710, April 5, ad Benderam: text original avec trad. françcaise / Ed. W. Stepankowski. – Lausanne, 1916.

[48] *Lebedynsky I.* La Constitution ukrainienne de 1710: La pensée politique des élites cosaques d'Ukraine. – Paris, 2010. – P. 29–73.

Поаркушні коментарі до тексту пам'ятки (текст **А**) підготували *Андрій Гурбик, В'ячеслав Станіславський*.

Під рубрикою «Документи» у «Додатках» публікуються: «Привілей шведського короля Карла XII гетьтману П. Орлику та Війську Запорозькому» (1710); «Покірний меморіал Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції» (1710); «Договір Війська Запорозького з Кримським ханством» (1711); «Інструкції Пилипа Орлика послам Війська Запорозького до Османської імперії» (1711). Тексти документів опрацювали *Мирослав Трофимук* і *Тарас Чухліб*.

Подається також факсиміле класичної історико-правничої студії академіка Миколи Василенка (1929)[49] з ґрунтовною післямовою *Василя Ульяновського*. Автор післямови досліджує обставини написання і виходу у світ статті М. Василенка; як ілюстрації відтворені окремі сторінки збереженого в архіві вченого рукопису праці[50].

Завершуються додатки матеріалами до бібліографії пам'ятки, підготовленими *Олею Алексич, Тетяною Добко, Валентиною Матях, Володимиром Омельчуком*.

Словопокажчик до тексту **А** підготував *Юрій Осінчук*.

Геннадій Боряк, Ольга Вовк,
Людмила Демченко, Мирослав Трофимук

---

[49] *Василенко Н.П.* Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории / Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук. – М.: РАНИОН, 1929. – Т. 4. – С. 153–171. Остання публікація: *Василенко М.П.* Вибрані твори: У 3 т. / НАН України. Інститут держави і права України ім. В.І.Корецького. – Т. 2: Юридичні праці. – К., 2006. – С. 389–408.

[50] Машинопис статті М. Василенка з численними авторськими правками; зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ. – Ф. 40. – Спр. 423. – 25 арк).

«ДОГОВОРИ І ПОСТАНОВИ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКОВИХ...» 1710 РОКУ З ПОГЛЯДУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Віднайдення оригіналу «Договорів і постанов прав і вольностей військових...», підписаних між П. Орликом і запорозькою старшиною, – визначна подія не тільки для істориків і правників, а й для лінгвістів, адже він відбиває мовлення української політичної еліти початку XVIII ст.

При ознайомленні з пам'яткою постає запитання: як називати означений державний акт, скріплений підписом гетьмана Пилипа Орлика? Його часто іменують «Конституцією». Чи є на це підстави? Знайти відповідь, гадаємо, допоможе історія вжитку в українській мові лексем на позначення постанов високих державних органів та інтерпретація відповідних слів у латинськомовному примірнику цього акта.

Термін-латинізм *конституция* (*констытуція* та інші фонетично-орфографічні варіанти) пам'ятки української мови засвідчують від початку другої половини XVI ст. насамперед із значенням «постанова уряду; ухвала; рішення»[1]. Філолог Є. Славинецький у своєму латинсько-церковнослов'янському (української редакції) словнику 1642 р. вокабулу constitutus, us; *constitutio* перекладає словами *законоположеніе, уставъ*[2]. Соратник гетьмана І. Мазепи і П. Орлика лексикограф Іван Максимович латинський номен *constitutio*, *is* пояснює: *законоположеніе, уставъ, чиноположєніе, уложєніе, узаконєніе, завѣтъ, сложєніе, зачинанїе, составлєніе, состоянїе*[3]. Проте в заголовку джерела 1710 р. слово «конституція» не вжито. Чому? Про це можна тільки здогадуватися. До того ж досліджувана юридична пам'ятка у заголовку містить два терміни у формі множини – *Договоры и постановеѝ*.

Дієслово *договорити* «домовитися, укласти договір» зафіксоване в XIV ст.[4] Номен *договоръ* у лінгвістичній літературі відзначають із XVIII ст.[5], але похідний від нього прикметник *договорный*, зафіксований у XVII ст.[6], свідчить про те, що

---

[1] Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 14. – Львів, 2008. – С. 237.

[2] Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973. – С. 140.

[3] *Maximowicz J.* Dictionarium Latino-Slavonum. 1718–1724. Faximile Olexa Horbatsch curavit. – Romae, 1991. – P. 241.

[4] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т. 1. – Львів, 1977. – С. 312.

[5] Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. – Т. 1. – Зош. 2. – Харків; Київ, 1932. – С. 752;

[6] Словник староукраїнської мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 8. – Львів, 2001. – С. 81.

в мові він існував набагато раніше (у пам'ятках російської мови назва *договоръ* виступає з XVI ст.[7]).

Терміни *постановлє(н)є* лексикограф XVII ст. П. Беринда використав у перекладі вокабули *Оуставъ* – Оуставъ, *вєлєнїє ... Постановлє(н)є ...*, *дєкрє(т)*, ... волѧ, *стату(т)* хр(с)тїанскі(й), доґма... *устава*...[8] Пор. ще: *Оуставлѧю ... постановлъ(н)є* албо *оуставу чиню*[9].

Важливо підкреслити, що у старопольській мові слово *postanowienie*, крім інших значень, мало семантику «конституція держави»[10].

Але не менш важливим є з'ясування значень слів у латинському заголовку нашого джерела: «*Pacta et Constitutiones legum libertatumque ...*». У трактуванні лексикографа-мазепинця І. Максимовича *Pactum* – це: Завѣтъ, совѣщанїє, залогъ, *договоръ*, торгъ, цѣна[11]. Значення номена *Constitutio* у словнику І. Максимовича ми вже наводили. Відтак вживання поняття «конституція» (у тогочасному розумінні) як одного з елементів назви пам'ятки є цілком виправданим.

Преамбула «Договорів...» засвідчує нову, суто староукраїнську ідеологему про давність свого етносу та його право на окрему державу. Важлива вона і як пам'ятка з історії українського мовознавства – етимологічної думки початку XVIII ст. Вона свідчить про закріплення у свідомості українського освіченого суспільства ідеології хозаризму, яка майже витіснила ідеологію сарматизму[12].

Прихильники нової ідеології твердили, що українці є нащадками хозар. У преамбулі до досліджуваної пам'ятки (автором преамбули в одній із записок назвав себе П. Орлик, але її разом із П. Орликом міг скомпонувати й І. Максимович, який мав письменницький хист[13]) зазначено, що «народъ валєчный стародавній *козацкий* прє(ж)де сєго имєнованый *коза(р)ский* [Богъ] пєршъ прєво(з)нєслъ былъ славою нєсмє(р)тєлною, обши(р)нымъ владѣнїємъ и ѡтвагами рицє(р)скими» (3)[14].

Про поширеність думки про походження українців від хозар (мабуть, в її популяризації свою роль відіграли й «Договори...» 1710 р.) свідчить лист кошового отамана Запорозької Січі Й. Кириленка (обраний 13 червня 1710 р.), який у відповіді на листа гетьмана І. Скоропадського писав, що «од початку козацького народу і владіння каганів... аж до Хмельницького» московські царі «ніколи не бували природними нам панами»[15].

---

[7] Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 4. – М., 1977. – С. 281.

[8] Лексикон словенороський П.Беринди / Підгот. В.В.Німчук. – К., 1961. – С. 141.

[9] Там само. Див. ще: *Тимченко Є*. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. – К., 2003. – Кн. 2. – С. 186.

[10] *Reczek S*. Podręcny słownik dawnej polszczyzny. – Wrocław etc., 1968. – S. 355, 731.

[11] *Maximovicz J*. Dictionarium... – P. 872.

[12] Про український сарматизм і хозаризм (*козаризм*) див.: *Кресін О*. Сарматизм український, Хозаризм (козаризм) український // Мала енциклопедія державознавства. – К., 1996. – С. 136; 166–168; *Луценко Ю*. Вступ // Hryhorij Hrabjanka's *The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj* / With an Introduction by Juri Lutsenko. – [Б. м.], 1990. – С. LII–LVI (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol. IX).

[13] *Николаев С.И*. Литературные занятия Ивана Максимовича // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1985. – Т. 40.– С. 393–399.

[14] Тут і далі в дужках подаємо номер сторінки рукопису – оригіналу «Договорів і постанов...», на якій засвідчено цитований текст або окреме слово.

[15] *Млиновецький Р*. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історій»: У 2 кн. – 3-тє вид., доп. –[Торонто], 1976. – С. 100.

Цей міф виник на ґрунті псевдоетимологічного зближення слів, дуже близьких за звуковим складом – співзвучних лексем. У списках XIV–XVI ст. «Повісті временних літ» скрізь фіксується давня східнослов'янська форма відповідного етноніма – *козар*. Наприклад, у Лаврентіївському списку читаємо: [дань] *Козари* имаху на Полѧнѣ(х) и на Сѣверѣ(х) и на Вятичѣ(х); Иде Сѣстослав на *Козары*. слышавше же *Козари*. изи(д)ша противу. съ кнѧземъ своимъ Каганомъ ... ѡдолѣ. Сѣстославъ *Козаромъ* (в інших списках – *козаровъ, козары*)[16], в Острозькому (Хлєбніковському) літописі сказано: и рекоша *козаре* платите на(м) дань. и здоумавше же полѧне. и вдаша ѡ(т) дыма мечь; иде сѣстославь на *козары*. слышавше же *козаре* изыдоша противу съ кнѧse(м) свои(м) каганѡ(м) ... и ѡдолѣ ѣстославъ *козаре(м)*[17].

Етимологізування лише на основі деякої подібності звукового складу слів було поширене в старій європейській науці[18], в тому числі українській. Наприклад, у П. Беринди читаємо: *Колѣно: ѡ(т) єжє клони(т)сѧ речено; Рука ижъ рушаєтъсѧ названа*[19].

Форма *kozar* засвідчена й у давньоєврейських пам'ятках, а етимологію слова лінгвісти виводять із тюркської назви *kazar*, від *kazmak* «бродити, рятуватися втечею»[20].

У мовах Європи, в тому числі у західно- і південнослов'янських, закріпилася середньогрецька (грековізантійська) форма етноніма χαζαροι, яка вплинула також на східнослов'янський ареал. На початку XIX ст. знаний російський історик М. Карамзін вживає слово й деривати від нього ще в давніх формах, але вже зауважує: «*Козары* или *Хазары*...»[21]. Пізніше в російській науці вживалися два варіанти етноніма – *хазары* і *хозары* (контамінація форм *козары* і *хазары*). Нині в ній надається перевага варіантові *хазары*[22]. В українській мові стійко тримається форма *хозари* (яка не асоціюється із коренем *коз*-а).

Український текст цієї юридичної пам'ятки нам видається стилістично вправнішим, природнішим за латинський. Він краще передає особливості староукраїнського політичного та адміністративного устрою. Наприклад, титулові *Гетманъ* українського тексту відповідає латинське словосполучення Dux comm[unae], яке в лексиконі І. Максимовича має «слов'янські» відповідники: Вождь, *Гетманъ*, Кня(з), Вл(д)ка, Воєвода, Игємонъ, але поєднання Dux militiae це – Бранєначалникъ, Фел(т)ма(р)шалъ, *Гєтманъ*[23]. Мабуть, український текст «Договорів...» є первісним, а латинський – його переклад.

---

[16] Полное собрание русских летописей. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Вып. 1: Повесть временных лет. — 2-е изд. – Ленинград, 1926. – С. 19, 65.

[17] The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: the Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) Codices. With an Introduction by Omeljan Pritsak. – [Б. м.], 1990. – С. 7; 28 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol. VIII).

[18] *Томсен В*. История языковедения до конца XIX века (краткий обзор основных моментов). Пер. студентов в обработке и с послесловием Р. Шор. – М., 1938. – С. 41–44; *Пизани В*. Этимология: История – проблемы – метод. – М., 1956. – С. 31–32. *Guiraud P.* L'etymologie. – 2-me ed. – Paris, 1967. – P. 17–18.

[19] Лексикон словенороський П. Беринди. – С. 54; 110.

[20] *Фасмер М*. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева.– М., 1967. – Т. 2. – С. 278.

[21] *Карамзин Н.М*. История государства Российского.– М., 1989. – Т. 1. – С. 53.

[22] Пор.: Словарь современного русского литературного языка.– М.; Л., 1965. – Т. 11. – С. 310.

[23] *Maximowicz J*. Dictionarium... – P. 358.

«Договори і постанови...» написані староукраїнським скорописом рукою вправного каліграфа. Чи це переписаний із чернетки текст, чи прямий запис, визначити не вдається. У документі є кілька виправлень окремих букв у словах, кілька написаних слів і словосполук над рядком, проте ці дрібниці не можна кваліфікувати як редагування. Імовірно, перед нами переписаний начисто раніше скомпонований документ.

У пам'ятці загалом дотримано норми графіки та орфографії М. Смотрицького, викладені в його «Грамматіці» 1619 р. Писар, зокрема, використовує букву *ґ*, що її ввів знаний мовознавець XVII ст. на позначення дзвінкого задньоязикового проривного приголосного звука. При цьому він, імовірно, орієнтувався на написання *g* у польській, латинській та інших іноземних мовах: дочку *каґана* (3), *каґановъ* коза(р)ских (5) (пор. лат. cagan), наказалъ... нєщисленными *пляґами* (3) (пор. польськ. *plaga* «біда, лихо, нещастя»), *кол(л)ъґаціи̑* (6 зв.) (пор. лат. colligatio «поєднання, зв'язок»), *бєз* жадной *фолґи* (10 зв.) (пор. польськ. folga «полегшення, послаблення»). Проте писар використовує і старовинне позначення проривного звука *ґ* через диграф *кг* у порівняно старих лексичних запозиченнях з інших мов: построи̑ло на... *кгрунта(х)* (6 зв.), *кгвал[тов]номъ* куплєнꙗ̀ю *кгрунтовъ* (10).

У каліграфічному написанні окремих літер важко виявити якісь суто індивідуальні риси почерку особи. Впевненіше можна говорити про індивідуальні елементи в орфографії писаря й відображення в написаному особливостей його мовлення.

Нашу увагу привернуло вживання знака єрика – ˇ. За правилом, сформульованим у «Граматиці» (1619 р.) М. Смотрицького, цей надрядковий знак треба було використовувати в кінцевому складі (тобто в кінці слова): «Мѣсто єрика ... слогъ кончаємый: якѡ чл҃вкˇ ... и в҃ єдиносложныхъ: в҃, кˇ, сˇ ... в҃мѣсто въ / къ / съ: или во / ко / со ...»[24]. Однак у тексті «Договорів і постанов...» єрик вжито не лише там, де його рекомендував М. Смотрицький (зокрема, після прийменників), а й усередині слова, зокрема, після букви *к*, наприклад: *єлєкˇціи̑* (2), *казнꙗ̀ми* (3), *назначивши* (4 зв.), при *протєкˇціи̑* (4 зв.), *протєкˇцію* (4 зв.), *пункˇтами* (5), *пакˇтами* (5 зв.), при *тракˇтата(х)* (6), при *тракˇтованꙗ̀ю* (6 зв.), всякїє *прикˇмєты* (7), з҃начного товариства (7 зв.), в҃ Ѡ*(т)чиз҃нѣ* (7 зв.), *рєспєкˇтовъ* (8), для *рєспєкˇтовъ* (9 зв.), *єлєкˇціи̑* (10), *протєкˇцїєю* (11), *акˇту* (11), *індукˇтари* (11 зв.), *обыкˇновєнїямъ* (12), *факˇціи̑* (12 зв.). Аналогічне явище спостерігаємо в рукописному латинсько-«слов'янському» словнику І. Максимовича, наприклад: *халꙗ̀кˇидон* камєнь[25], *скˇлонєнїє, накˇлонєнїє* (287), прикˇлонєнъ (288), *укˇлонимый, укˇлонєнїє* (401), ѡкˇно, ѡкˇнистый (447), кˇлєну, прокˇлинаю (703), мягчѣю, *мякˇну* (751), *малєнꙗ̀кˇо*, мало (901), иканїє, ... икавица, *икавˇка* (1198), *по* ... ѡ*быкˇновєнію* (1418), *раннꙗ̀кˇа* (1421) тощо. Привертає увагу в наведених прикладах те, що коли єрик у них стоїть після іншого приголосного, то в даному слові цей приголосний звичайно сусідить із буквою *к*. І. Максимович був високоосвіченою людиною і не міг свідомо вживати єрик усередині повнозначних лексем. Гадаємо, що такі написання з'явилися мимовільно, машинально під впливом звички писати єрик після прийменників – в҃, кˇ, сˇ, из҃ (з҃).

[24] Грамматіки Славєнскиѧ правилноє Сунтагма... – Єв'є, 1619. – С. 34.

[25] *Maximowicz J.* Dictionarium... – P. 173 (далі при покликанні на це видання в дужках після прикладу вказано тільки номер сторінки).

Викладене дає вагому підставу твердити, що збережений текст «Договорів і постанов...» переписав І. Максимович, котрий, як відомо, у 1710–1714 рр. був генеральним писарем в уряді гетьмана П. Орлика, а перед цим працював у генеральній канцелярії гетьмана І. Мазепи.

У графіці джерела виразно відчувається стиль епохи – бароко: елементи літер, особливо великих, часто писані динамічними розчерками пера, довгими й округленими. Прагненням до «орнаментальності», мабуть, спричинене вживання в пам'ятці великої літери на початку слова без жодної системи, навіть у написанні службових слів. У цьому писар не оригінальний, – так робили й інші каліграфи[26].

Перша сторінка манускрипту «Договорів...» нагадує титульний аркуш друкованої книги з вихідною датою. Не виключено, що цей акт передбачалося видати друком.

Пам'ятка однозначно засвідчує дуже високий рівень розвитку юридичного стилю староукраїнської літературної мови початку XVIII ст., яка, ґрунтуючись на живому мовленні народу, ввібрала в себе численні елементи з тодішньої міжнародної мови європейців – латинської (прямо або через польську), а також була позначена помітним впливом польської, церковнослов'янської мов і незначним – російської.

На жаль, мова гетьманських канцелярій досі не привертає належної уваги вітчизняних лінгвістів. Наскільки нам відомо, виконано лише кілька досліджень, присвячених документам із канцелярії Б. Хмельницького[27]. Гетьманські державні органи відіграли видатну роль у шліфуванні ділового стилю української літературної мови XVII–XVIII ст. і виробленні її узусу, своєрідного койне, що поширювалися через універсали та листи гетьманів на більшій частині української етнічної території. В оточеннях гетьманів і голів адміністративних установ працювали як місцеві мешканці, так і вихідці з інших теренів України.

У генеральній канцелярії І. Мазепи (а потім і П. Орлика) служили й жителі тодішньої гетьманської столиці – м. Батурина, корінні мешканці і ті, хто приїхав з інших теренів. Між ними були особи, які закінчили Києво-Могилянську академію. В еміграцію з І. Мазепою подалися люди, що також походили з різних місцевостей України. Зокрема, генеральний писар в уряді П. Орлика І. Максимович, імовірно, народився в Ніжині[28]. Не можна заперечувати впливу живомовного середовища – батуринців – на осіб з гетьманського оточення. За мапами українських діалектологів, Ніжин і Батурин розташовані на нинішніх теренах поширення лівобережнополіських говірок північного наріччя української мови[29]. Іноді на цій території

---

[26] Див., наприклад: Палеографический изборник // Материалы по истории южно-русского письма XV–XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – Вып. 1. – К., 1899. – № 34, 36, 61.

[27] *Блик О.П.* Синтаксис документов канцелярии Богдана Хмельницкого (сложноподчиненное предложение): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1960. – 25 с.; *Геращенко О.М.* Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів:Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 1996. – 20 с.; *Єдлінська У.Я.* Питання історичного синтаксису української мови: На матеріалі листів Богдана Хмельницького. – К., 1961. – 107 с.; *Ткач Ф.* Язык деловых документов канцелярии Богдана Хмельницкого: Лексика и фразеология: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Львов, 1954. – 16 с.

[28] *Сьєдіна Дж.* Максимович Іван Петрович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 347.

[29] *Жилко Ф.П.* Нариси з діалектології української мови. – К., 1955. – Додаток: «Карта говорів української мови»; *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. – К., 1980. – С. 204; Атлас української мови. Т. 1. – К., 1984. – Карта № 9.

відзначають нашарування говорів південно-східного наріччя української мови[30]. Дослідники помітили, що територія східнополіського діалекту звужується внаслідок розширення на південній його території впливу говорів південно-східного наріччя[31], що видно на найновішій лінгвістичній карті[32]. Можна не сумніватися, що на початку XVIII ст. в Батурині й Ніжині функціонували північноукраїнські говірки. Знаменно, що специфічні елементи північного наріччя в «Договорах і постановах...» відображені слабко.

Почнімо із спостережень над фонетикою, відбитою в досліджуваному тексті.

Як відомо, українська мова з-поміж східнослов'янських вирізняється явищем злиття давніх звуків *ы* та *и*. Воно докладно відображене в досліджуваній пам'ятці, в якій трапляються невиправдані з точки зору етимології написання *ы* та *и* як у коренях слів, наприклад: народъ... ут*ы*снєный; г(с)дрство Московскоє... єд*ы*новѣрноє (3 зв); изоб*ы*луючую (4), во(з)дв*ы*гнулъ войну (5), мл*ы*нами (9), зд*ы*рства (10), ут*ы*ски и зд*ы*рства (10), об*ы*татєлєй; отб*ы*рали (11 зв.) тощо, – так і в закінченнях, наприклад: ω(т) ... област*ы* (5 зв.), з власт*ы* (духовной) (7), чест*ы* гєтманской (8), – та навпаки, вживання *и* на місці етимологічного *ы* в коренях та закінченнях лексем, наприклад: дєкрєтомъ прикр*и*ли (4), послушєнство с*и*новскоє (5 зв.), в(ъ) промысла(х) р*и*бны(х)ъ (6 зв.), пилноє и нєус*и*пноє ... око (9 зв.) та ін., єнєрал*ни*ми особами (2), ω(т)вагами ... котр*и*ми (3), Іоанна Мазеп*и* (3 зв.), воєнн*ї*є крвав*ї*є працы (3 зв.), ро(ж)н*и*ми тяжєстями (5). Напевне, у мовленні писаря звук, у якому злилися давні *ы* та *і*, був наближений до *і*. Про це непрямо мало б свідчити написання ѣ у слові *завѣсть* < *зависть*: бє(з) ... *завѣсти* и вражди (8). Характерно, що таке написання трапилося і в згаданому «Лексиконі» генерального писаря І. Максимовича: inuidia *завѣсть*, завидѣнїє, нєнави(ст) ... урокъ (пор. тут же: inuidiola *зависть*)[33]. Пор. аналогічне явище у слові *ненавѣсть* у листі П. Орлика до С. Яворського: воздать... *ненавѣсть* за возлюбленіе[34]. Нині на місці давніх двох голосних звуків після губних виступає *і* з наближенням до літературного *и* або *и* з наближенням до *і* в північноукраїнському наріччі. В лівобережних поліських говірках тепер це явище спостерігається на північ від Чернігова[35].

Писар документа звичайно використовує традиційну форму дієслівного кореня *быт-*: прєво(з)нєслъ *былъ* (3), *были* (5), *быти* (11 зв.) тощо. Проте в афіксальних дериватах уживає нову форму з *у* на місці *ы*: *прибувати*... тєрмѣну не ухибаючи (8), для *о(т)буваня*... повинностей (10 зв.), помощными в *о(т)буаню* (11), на *о(т)буванє* (11 зв.), характерну для більшості діалектів української мови.

Писар пам'ятки вживає ѣ загалом згідно з етимологією та історією української мови і в наголошеній і в ненаголошеній позиціях у коренях та закінченнях

[30] *Зілинський І.* Карта українських говорів з поясненнями. – Варшава, 1933 (Праці Українського наукового інституту. – Т. XIV. Серія філологічна. – Кн. 3); *Жилко Ф.П.* Назв. праця. – Додаток: «Карта говорів української мови».

[31] *Железняк М.Г.* Східнополіський (лівобережнополіський) говір // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 698.

[32] Атлас української мови. – Т. 3: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К., 2001. – Карта № 9.

[33] *Maximowicz J.* Dictionarium... – P. 630.

[34] Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – Лиспопад (октябрь). – С. 20.

[35] Атлас української мови. – Т. 1: Полісся, Середня Наддніпряншина і суміжні землі. – Карта № 20.

слів, наприклад: *вѣкопомную* (3), *дѣдомъ* (4), *радѣти* (4 зв.), *наяснѣйшыε королѣ*; *сусѣдская* (6), *Днѣпръ; рѣка* (7), нє бε(з) *волѣ*; до кошєня *сѣнъ* (10), *цѣлой сотнѣ*; *осиротѣлыε* козацкїε *дѣти* (10 зв.) та ін. Імовірно, цією літерою він передавав звук *і*, переконливим свідченням чого є написання ѣ на місці *і* в словах іншомовного (головно – латинського) походження: *тєрмѣнъ* (4 зв.), *тєрмѣну*; *тєрмѣновъ* (8), *суплѣковати* (6), *коллѣґаціи̑* (6 зв.), *унѣвєрсалами* (11), *компанѣйская* (11 зв.), *ꙁ̑ цвѣчєн҃ємъ* (5 зв.).

Випадки написання *и* замість ѣ після губних приголосних та *р* маніфестують, напевне, не тільки перехід ѣ > *і*, а й отвердіння цих приголосних перед ним: на... *мирилѣ* (3; не виключена помилковість написання першого *и* під впливом наступного), о *вѣри* (5), в̑ *вѣри* (5 зв.). Пор. також в іншомовних запозиченнях *и* на місці *і*: м(с)ца *априля* (2), справу... *криминалную* (9; не виключається написання *и* під впливом попереднього).

Неоднозначно інтерпретується *и* в зафіксованій тут формі *до утисн҃єня*: вынаходячи розни(х) способовъ до *утиснєн҃я* и знищеня оного (6 зв.), бо в ній може відображатися рефлекс або кореня у-*тиск*-ати, або у-*тѣсн*-ити.

У тексті відбито так званий новий ѣ на місці *е* в новозакритому складі: тягло(с)ти город[ов]ой и *сѣлской* (10 зв.).

Характерним для пам'ятки є вживання *е* на місці ѣ незалежно від наголосу у корені ѣ*зд*-: *пєрєꙁ̑джаючи(х)*; *єхати; наε(з)ды* (11), *выєжджїε* (11 зв., 12). Але виявлено й написання з *и* на місці ненаголошеного ѣ у цьому корені: особы... *пєрєи(ж)джаючїε* (11). Таке явище (ѣ >и) не характерне для північноукраїнського наріччя. Воно притаманне говорам південно-західного й південно-східного наріч. Давній ненаголошений ѣ як *е* рефлексується в говорах північного наріччя української мови, в тому числі у лівобережних поліських[36]. Не зайвим буде констатувати, що в цьому корені і ѣ, і *е* виявлено і в словнику І. Максимовича: equito... *єждю* на конѣ, equitabilis *єздный*[37], однак equesitis... ѣ*здецъ*, кавалє(р)[38] без переходу ѣ в *ε*!

Як відомо, в найдавніших східнослов'янських писемних пам'ятках у називному відмінку множини членних (повних) прикметників (дієприкметників, ад'єктивованих дієприкметників) і займенників прикметникової парадигми чоловічого роду твердої групи засвідчується закінчення -*ии*, в знахідному – флексія -*ы*ѣ; в називному і знахідному множини цих слів у жіночому роді твердої групи вживалася флексія -*ы*ѣ, а м'якої групи – закінчення -ѣѣ. Взаємодія (аналогії) цих закінчень призвела до того, що в староукраїнській мові в усіх родових формах панівною стала флексія з фінальним ѣ, перед яким виступають різні голосні, в яких відбивається історія *ы* та *и(і)*. У писемних текстах відображуються також норми граматики М. Смотрицького, за якими перед йотованими голосними та *й* треба було писати *ї* [39], проте буква *ї* могла тут вимовлятися як *и* або *і* (в м'якій групі).

У досліджуваній пам'ятці на місці кінцевого ненаголошеного ѣ у флексіях слів прикметникової відміни в називному–знахідному множини (незалежно від граматичного роду) виступає *е*: -*ыε*: *утвєржєнныε* (1), *потвєржєнныε* (2), *оныε*, *которыε* (5, 11), *узаконєнныε* и *утвε(р)жєныε* (12) та ін., -*їε*: *другїε* (3), *людскїε*

[36] Атлас української мови – Т.1. – Карти № 11, 12, 15.

[37] *Maximowicz J.* Dictonarium... – P. 390.

[38] Ibid. – P. 389.

[39] Грамматіки Славєнскиѧ... Сунтагма. – С. 19.

(8 зв.), *якїѣ* (9 зв., 12), *многїѣ* (10 зв.), *выєжджїѣ* (12) тощо. Форми з *-їѣ* засвідчуються, як правило, після задньоязикових і шиплячих приголосних основи, а флексія *-ыє* вживається переважно після основ на інший приголосний, пор. контексти: *тыє* ж *самыє* тяжари, *якіє* ... (10 зв.), особы *войсковыє ... пєрєи(ж)джаючїѣ* (11), людє *убогїѣ* вопять, *жє* такъ индуктари и и(х) факᵀторы, яко и *выєжджїѣ я(р)марковыє многїѣ* чиня(т) нєѡбыкᵀлыє и нєщислє(н)ныє здырства (11 зв.), *выєжджїѣ ярмарковыє* (12). Написання [волности] *войсковїѣ* (4 зв., пор. *войсковыє* – 11), [полковники] *городовїѣ* (7 зв.) свідчать, що флексія в обох написаннях *(-ыє, -їѣ)* звучала однаково. Флексія *-ийе* в називному відмінку прикметників сьогодні функціонує в поліських говірках української мови, зокрема, в лівобережних. Напевне, її відображено в пам'ятці 1710 р. (хоч не виключаємо можливості інослов'янських впливів). Закінчення *-ийі, -ійі* діалектологи відзначають у небагатьох говірках північного Лівобережжя[40].

Цікавою є історія позначення сполуки *йі* в староукраїнській орфографії.

У старослов'янському узусі, що прийшов на Київську Русь у X ст., звук *j* у сполуці з *е, а, ę* позначався буквами ю, ѧ, ѩ, але для відбиття сполуки *j* з *і* відповідної літери не було[41], тому страроукраїнські книжники тривалий час шукали засобів відображення на письмі йотації *і*. Це спостерігаємо в українських грамотах XIV–XV ст., в яких над буквою *и* на початку слова, після голосних та *ь* писарі ставили різні знаки. Щоправда, ці надрядкові знаки в документах виступають і в випадках, де не було йотованого *і*, наприклад: *ӥ* адвизѣ ӥ *ӥхъ* дѣтємъ (1388 р.), двєма *копьй* (1394 р.), ӥ заѣхали ӥмъ; держали *ӥхъ* прєдковє (1411 р.), на *тыӥ* двѣ сєлищи (1429 р.), ӥ мнѣ слузѣ *ӥхъ* (1435 р.) *ӥниӥ* (1429 р.)[42] тощо.

Припускаємо, що десь на початку XVI ст. було знайдено виразний спосіб передавати йотований *і* через значок ◠ над літерою *и* – ӥ: ишᵀли до *галилєӥ*; *бл(с)вєнᵀныӥ* то оочи, *которыӥ* тоє видать; шли многыӥ до їєр(с)лима зь *ѡноӥ* то оукраины; пасижь ѡвᵀцѣ *моӥ*[43] тощо; ѡни... *горᵀшіӥ; привилііӥ ... добрыӥ, якіӥ* собѣ исправила; конець. *єнглііӥ*[44] та ін. Написання йотованого *і* через ӥ з XVI ст. трапляються навіть на місці *і* < ѣ на початку слова та після голосного: маєтє ли тоу. што *ӥствъного*[45]. А буква ѣ іще з давньокиївського часу на письмі на початку слова та після голосного позначала йотований звук. Знак ◠ нагадує комбінацію дужки на позначення йотації та крапки від *і*.

У «Договорах...» знак ӥ на позначення йотованого *і* вживається широко, як і в інших українських текстах XVIII ст.: *єлєᵀціӥ* (2), вᵀ *долготє(р)нѣніӥ* (3), вᵀ *Украӥну* (4), *Украӥны* (6), до *Уніӥ* (5), вᵀ *тєрніӥ* (5 зв.), на... *рєзидєнціӥ* (6 зв.), фортецъ *строӥти* (7), *нѣкоторіӥ*... гєтмани (7 зв.), *в своӥхъ* (9 зв.), за *коррупціӥ* урядовъ (10) *зруӥнованїѣ* (12 зв.) та ін.

---

[40] Атлас української мови. – Т. 1. – Карта № 243.

[41] *Вайан А.* Руководство по старославянскому языку / Пер. с фр. В.В. Бородич. – М., 1952. – С. 41–42; *Ван-Вейк Н.* История старославянского языка / Пер. с нем. В.В. Бородич. – М., 1957. – С. 69–70, 95–96, 119.

[42] Южнорусские грамоты, собранные Владим. Розовым. – К., 1917. – Т. 1. – С. 41, 54, 79, 112, 133,148.

[43] Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик. – К., 2001. – С. 196, 274, 343, 362.

[44] Скотарське Учительне Євангеліє – український гоміліар 1588 р. / Текст рукопису підготував і видав М. Кочіш, з передмовою В. Німчука. – Сомбатгей, 1997. – С. 46, 47, 148.

[45] Пересопницьке Євангеліє. – С. 308.

Написання з и̑ – *-ыи̑*, *-їи̑* – у називному–знахідному відмінках множини прикметникової парадигми в нашій пам'ятці трапляються часто: Королѣ *швєдскїи̑* (6), *самыи̑* самодє(р)жцы; *єнєральныи̑* совѣтники (7 зв.), два *по(д)скарбїи̑ ... поприсяжныи̑*, людє *значныи̑* и *маєтныи̑* (9 зв.) тощо. Вони засвідчуються і в близьких контекстах із формами на *-їє*: *прє(ж)дныи̑* гєтмани... волности *во(й)сковїє* (4 зв.), порадкомъ *послѣдуючїи̑ полковники городовїє* (7 зв.). Договори зась *сїи̑...*, *якїє...* потвєрдити (12).

На основі форм закінчень із фінальною звукосполукою *-йі* шляхом різних фонетичних процесів сформувалася сучасна українська флексія *-і* (у художніх текстах також нестягнене закінчення *-ії*), характерна для писемно-літературної мови і говорів південно-східного та південно-західного наріч (*великі, добрі* тощо).

Паралельно орфограми *-ыє (-їє) – -ыи̑ (-їи̑)* вживаються і в інших пам'ятках української мови. Ми звертаємо увагу на обидві такі форми у рукописі словника І. Максимовича: avertae набєдрники *конскїи̑*; aures aratri *ралныи̑* ноги; donaticae coronae *дарованыи̑* вѣ(н)цы, ephestii бози *домовыи̑*[46] та ін., strigones *крѣпкїи̑, сухїи̑*; valua двєри *двоєкры(л)ныи̑*[47]; bucolica пѣсни *пастырскїє*, dentes genuini *вєликїє послѣ(д)нїє* зубы [48].

Помітною рисою орфографії пам'ятки є похила риска із крапкою після неї (поодиноко – перед нею) над літерою *и*, коли буква передає єднальний сполучник (у сучасній українській літературній мові *і*, що чергується з *й*), та в префіксі *из-*: владѣнієм̑ъ, и́ ω(*т*)вагами (3), стат̆я(х) и́зображєны(х) (3 зв.), кровїю, и́ о*(т)*вагами (3 зв.), послѣдуючи и́ наслѣдуючи (4), на(д) слушно*(ст)* и́ право (4 зв.), будєтъ... старатися и́ крѣпко застановлятися (5 зв.), силы и́ розуму; на(д) вєрежати и́ сєбѣ привлащати; нагорожєно и́ слушнє... пополнєно (6), в̆ сєкрє(т)ных и́ публичныхъ Радах (8) та багато ін.; швєдского *и́збрати* (4 зв.). Складається враження, що таким чином писар передає послаблення артикуляції *і (и)* чи перехід цього звука в *й*. Одначе мусимо сказати, що такі написання в поодиноких випадках трапляються і всередині або в кінці слова: *зачи́мъ* (5), *ни́* в̆ чомъ (6 зв.), корреспондєнцій *ли́стовны(х)* (8). Можливо, що це – машинальні написання. Вживання и́ варто простежити і в інших староукраїнських текстах.

Пам'ятка добре засвідчила характерний для української мови перехід *е* в *о* після шиплячих приголосних, незалежно від наголосу: *кошовый* (7 зв.), *нєволничоє* ярмо (3 зв.), *свѣжо* (3 зв.), хвалы *Бж̃ой* (5 зв.), *чужого* (8), о(т) *нєволничого* ярма (5 зв.), на Низу *зостаючого* (12), ку *общой* тяглости (10 зв.), *чого* явныє были... знаки (4), *чому* (ж) бы (7 зв.) тощо.

У «Договорах...» дієслова недоконаного виду здебільшого виступають у старовинній формі з ненаголошеним суфіксом *-овати*: *шановати; консє(р)вовати* (8 зв.), *интєрєсоватися* (9), *рєставроватися* (11 зв.) тощо, але виявлено й випадки з *у* на місці *о* у форманті: гдар(ст)во Московскоє... *усилувало* права... на(д)вєрєдити (10), ани городковъ фундовати, ани слободъ *осажувати* (7), мѣєтъ ...ω(т)вѣты якіє *ω(т)писуватиму(т)ся* освѣдчати (8). Можливо, що форми з *-овати* є не тільки даниною традиції, а й відображають живий лівобережнополіський діалект, у говорах якого цей формант донині зберігає *о* або його рефлекс: *мандравать, ман-*

[46] *Maximowicz J.* Dictionarium... – Ч. 1. – P. 106, 109, 130, 384.
[47] Ibid. – Ч. 2. – P. 1243.
[48] Ibid. – Ч. 1. – P. 130, 303.

равать, *старц'оват*' [49]. Суфікс *-увати* нині функціонує в більшості українських говорів, зокрема, в середньонаддніпрянських, і нині є нормою літературної мови.

У документі послідовно зберігається голосний *о* в новозакритому складі. Лише в одному (під наголосом?) слові в зазначеній позиції відбито інший звук на місці давнього *о*: сотнєю *Шєптакувскою* (9 зв.) (пор. с. Шептаки Новгород-Сіверського району Чернігівської області). Такий континуант етимологічного *о* в новозакритому складі притаманний поліським українським говорам, зокрема, лівобережним[50]. На початку XVIII ст. ареал цього явища мав бути більшим. Не виключено, що під *у* форма *шєптакувскою* приховує монофтонг, лабіалізований *і – ӥ*. Хоча й нечасто, але *у* < *о* в новозакритому складі спостерігаємо в лексиконі І. Максимовича: pedum ... палица пастырская, *посухъ*[51]. Написання *ю* в новозакритому складі на місці *о* етимологічного чи *о*, що розвинувся з *е* після шиплячих перед складом із твердим приголосним, імовірно, вказує на лабіалізований *і – ӥ* в І. Максимовича: talpa кро(т), *крютъ*; subsaeno по(д)ужинаю, *по(д)вєчюркую*[52].

Досить послідовно в тексті вживається паєрик після приголосних перед «йотованими» голосними, на місці давньої звукосполуки *ьj*, наприклад: *помножєн҃ємъ* (5 зв.), *атаман҃я* (10, збірне – «отамання»), *постановлєн҃є* (11 зв.), для *куплєн҃я;* нєпорушимому *заховань҃ю* (12) та ін. Після приголосних, крім губних, та, звичайно, перед групами приголосних (наприклад: *по(д)парт҃я* – 11 зв.), цей знак, імовірно, вказував на подовження (подвоєння) попереднього приголосного. В пам'ятці явище подовження приголосного один раз прямо відбито через повторення приголосної: *наданнями* обогащено было (6 зв.; хоч пор.: всѣ *стараня* ложити – 5 зв., де, напевне, пропущено паєрок).

Написання з *я* та ѣ після *ц* свідчать про м'якість цього приголосного в питомих словоформах: в҃ ... *граница(х)* (5 зв.), *чєрнцямъ*, попамъ (9 зв.), справити у *Столицѣ* Апостолской (5 зв.). Орфограми з *а* після *ц*, можливо, відбивають ще не повну адаптацію до української системи фонетичних полонізмів: воєннїє... *працы*; оружїємъ ... *працами* (3 зв., пор. польськ. praca), по(д) *дєржавцами* (10 зв., пор. польськ. dzierżawca «орендатор»). Так можна пояснити й написання: построи҃ло то городы, то *фортецы* (6 зв., польськ. forteca з італійського fortezza)[53], *ѡборонцы*...н'шєго (6; пристосоване через повноголосся польськ. obrońca «захисник»). Пор. також: самы҃й *самодє(р)жцы* (7 зв., при польськ. *samodzieżża* «самодержець»). Написання *-ы* у флексіях питомих лексем – *купцы* маєтныє (11), во *Тройцы* сѣтой (3) – очевидно, відображають давню флексію *-и* м'якої групи через *ы* внаслідок поплутання літер (давні звуки *и(і)* та *ы* в мовленні писаря злилися в одному).

Наша пам'ятка характеризується як написаннями *я* після *р*, що має відображати м'якість приголосного звука перед *а*: *уряду* своєго (6 зв.), гє(т)манскому *урядови* (7 зв.), на *урядъ* (9 зв.), войсковы(х) *порядковъ* (4 зв.), *порядок* (7 зв.), – так і орфограмами з *а* після *р*, що маніфестують депалаталізацію приголосного: иншы(х)

[49] Атлас української мови. – Т. 1. – Карта № 179; *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. – С. 94; *Варченко І.О.* Лубенські говірки і діалектна суміжність. – К., 1963. – С. 102.

[50] Атлас української мови. – Т. 1. – Карта № 57.

[51] *Maximowicz J.* Dictionarium... – P. 906.

[52] Ibid. – P. 1294, 1249.

[53] *Slawski F.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1952–1956. – T. 1. – S. 235.

урадниковъ ...ω(т) *урадовъ* (10 зв.), посполитыє *урадники* (10), таковый *порадок* (9), за грѣхи ... *смираєтъ* (3), вѣра... *ра(з)ширалася;* проповѣдатися и *ра(з)ширатися* (5 зв.). Форми з *я* чи *а* після *р* трапляються в близьких контекстах: *урядовъ*... при гєтмана(х) ... *порадкомъ* послѣдуючїѝ (7 зв.), на *урядъ*... належачими ... *порадковъ* ... *ураду* своєго ... постєрѣгати (9 зв.), за ко(р)рупцїѝ *урядовъ* посполитыє *урядники* (10). Нині твердий *р* усередині лексем перед старим *'а* характерний для північного наріччя української мови та волинських, подільських і частини наддніпрянських говорів південно-східного наріччя[54].

Ствердіння *р* добре відбите у словнику І. Максимовича, пор.: ordino *уряжаю* і series чинъ, *рядъ*, vesperna *вєчєря*[55] та: cribro ситомъ сѣю, провѣваю, *потрасую*; et ut пачєжε, *и(з)раднѣε*; pugilo ... бїюся накулачки, *борусѧ*; semicoguo *ωбварую* (тобто *обварюю*), stria трєсна, *расна*[56] тощо. Пор. ще гіперизм *трю* «тру» – serra deseco, praecido прєтираю, пилую, *трю*[57].

Текст пам'ятки рясніє написаннями без позначення сподіваної м'якості *л*, наприклад: *волной* єлєќцїѝ, *формалною* присягою; *вельможного* гєтьмана (2), славою *нєсмєртєлною* (3), Рѣчи Посполитой *Полской*; *силный* (5), *Хмєлницкого;* Столицѣ *Апостолской* (5 зв.), *сколко* (6), *криминалную*; *налицєзритєлный* (9), *найболшими* (10), тяглости *сѣлской* (10 зв.), *посполства* (11 зв.), *сполною* (12) тощо. Такі орфограми трапляються і в багатьох інших староукраїнських пам'ятках, зокрема, вони часті у лексикографічному творі І. Максимовича: libertas... *волно(ст)*; magnificus ... *вєлможный*, magnam exparte ... по *болшой* части; maiores... *началницы*; malache agria сля(з) *сєлный*, missilis *мєталный*, mollitor *мєлникъ*[58] та ін. Важко однозначно сказати, чи в таких написаннях відбився узус пропускати позначення м'якості приголосного *л* або диспалаталізація *л* перед твердими приголосними, чи відбивається напівм'якість (альвеолярність) звука в мовленні писаря (бо пор. у І. Максимовича: molliusculus *мягкєнькїй*[59], де паєрком позначено м'якість приголосного *н – мягкенький*). Сполука досліджуваного типу з *л* у назві *мелник* «мельник» нині особливо поширена на Правобережжі. У лівобережних поліських говорах найчастіше фіксується в межиріччі Дніпра та Десни південніше від Чернігова, зрідка трапляється в поселеннях на теренах у басейні Сейму та середньої течії Дніпра[60].

Морфологія іменника в тексті «Договорів...» характеризується високим ступенем вироблених парадигм, що близькі до сучасних українських.

Привертає увагу флексія *-у* форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду на позначення абстрактних понять і тих, що містять сему сукупності: *року* (2), всєго *народу* (3), до константинополского *Θрону* (5 зв.), до... королєвского *маєстату* (6), *уряду* своєго (6 зв., 9 зв.), *з̑* кождого *полку* (7 зв.), бε(з) *совѣту* (7 зв.), *термѣну* (8), высокого ...*гонору* (8 зв.), до *скарбу* (9, 9 зв.), до *боку* гєтманского... для *дозору скарбу* войскового (9 зв.), за успокоєнѓємъ... *мятєжу*; приватного ...*пожитку* (10), *акту* єлєкцїалного; свого *часу* (11), сколко силъ, *розуму* (12 зв.).

[54] Атлас української мови. – Т. 1. – Карта № 126, 127. – Т. 2. – Карта № 115, 116.
[55] *Maximowicz J.* Dictionarium... – P. 862, 1184, 1383.
[56] Ibid. – P. 263, 397, 1053, 1173, 1247.
[57] Ibid. – P. 1284.
[58] Ibid. – P. 669; 700, 701, 749, 751.
[59] Ibid. – P. 752.
[60] Атлас української мови. – Т. 1. – Карта № 125.

Відзначимо флексію *-у*, *-ю* в місцевому відмінку однини іменників другої відміни відповідних груп: в҃ *...полку* (8 зв.), при *боку* (9), при *гетману* (10 зв.), при *...покою* (6 зв.), у Днѣпра *на Низу* у зостаючого (12).

У давальному відмінку однини іменників другої відміни виявлено словоформи із закінченням *-ови*: *сн҃ови* своєму (3), гє(т)манскому *урядови* (7 зв.), *городови* разорєнїє ...наноси(т)ся (11), здырства... *городови* нє чинили (12). Варто зазначити, що іменник другої відміни з кінцевим шиплячим приголосним в орудному однини має флексію *-емъ*: свои҃мъ *грошємъ* (11).

У називному та знахідному відмінках множини іменників чоловічого роду жодних особливостей не виявлено – тут засвідчено форми на *-ы* та *-и*, що є або даниною традиції або наслідком сплутування літер, які позначали один звук, у якому злилися давні *-ы* та *-и(і)*: обыкли... *союзы* рвати (6 зв.), двигати *тяжари* (10 зв.), Городъ ...Кїєвъ и инныє... *городы* (11), *індуктари и факторы* ...чиня(т) ...здырства (11 зв.), абы *індукт҃тари* и и(х) *фактори* ...євєкт҃ты и *индукты* до Скарбу... ѡ(т)бырали (11 зв.) тощо. Правда, після *р* у деяких словах на *-ар* буква *и* могла передавати й звук *і*. Після задньоязикового *к* пишеться *и* (у цій позиції давно *ы* > *и*): *совѣтники* (7 зв., 8 зв.), *козаки*... в҃ *по(д)сусѣдки* (10 зв.) та ін.

Іменник *панъ* у називному множини має усталену вже форму із закінченням *-ове:* абы *пановє* полковники, сотники, атаман҃я... не важилися (10). Її ж спостерігаємо в назві *сукцєсоръ* «наслідник»: гєтман и єго *сукцєсоровє* (7 зв.).

Іменників у формі називного множини чоловічого роду другої відміни м'якої групи засвідчено дуже мало: *королѣ* швєдскїѝ (6), *житєли* ...оставшїєся (10 зв.). У формі *житєли*..., мабуть, кінцевий голосний позначає звук *і*, як і ѣ у закінченні лексеми *королѣ*.

Привертає увагу те, що в родовому та родовому–знахідному відмінках множини іменники чоловічого роду з основою на м'який приголосний та *й* у пам'ятці виступають із різними флексіями: *-єй* – чрє(з) *королєй* поработил (3), за слугъ и *прє(д)стоятєлєй* (8 зв.) та *-євъ* – о(т) ... *накупневъ* (10), *правилєєвъ*... заховати (7), н*апоєвъ* кормовъ и датковъ... вымагати (11). В староукраїнській орфографії не було вироблено чіткого узусу позначення м'якості приголосного перед *о* (хоча нерідко для цього використовувано написання на польський лад *іо (їо)*, пор. в҃ науках *вызволїоны*(х) – 5 зв. у нашій пам'ятці), тому, ймовірно, писар «Договорів і постанов...» у родовому множини іменників чоловічого роду м'якої групи радше використав норму М. Смотрицького – закінчення *-євъ*.

Іменники з основою на *ц* мають паралельні форми *-євъ* та *-овъ*: нє занєхаєть и *купцєвъ* (11) о(т) *купцєвъ* (11 зв.) *п*ѣ*хотинцєвъ*... дєржати (11 зв.), але: до *скарбцовъ* (9 зв.), по(д) ...*дє(р)жавцовъ* (10 зв.). У цьому відбито, імовірно, узус північноукраїнського наріччя[61].

Давальний відмінок множини іменників чоловічого роду представлений і новою в другій відміні флексією *-амъ*, *-ямъ*, і старою *-омъ*, *-ємъ*: *чєрнцямъ*, *попамъ*, вдовамъ бє(з)дѣтнымъ, *урядникомъ* посполитымъ (9 зв.), *козака(мъ)* (11), платы роковой... *сєрдюкамъ* (11 зв.), окрєстнымъ *народомъ* (3), старшинѣ, *полковникомъ* (12 зв.), і*новѣрцємъ*... нє позволяти (5 зв.).

Панівною є флексія *-ами* в орудному множини іменників чоловічого роду другої відміни: *голосами* (4 зв., 12), *пункт҃тами* (5), *протєкт҃торами*; *пакта(ми)* (6), з҃

[61] Пор.: Атлас української мови. – Т. 1. – Карта № 220.

млынами (7,9), *совѣтниками* (7 зв.), з҆ *полковниками* и ...*совѣтниками* (8), *оброками* (9 зв.), *козаками* (10), *датками* и *дєспєктами* (10) з҆ *ма͡йстрами* (11), *народами* (11 зв.). Лише в усталеному в ділових документах виразі *вѣчными часы* (7) спостерігаємо старовинну флексію орудного відмінка множини *-о*-основ.

Нову флексію, перенесену з іменників давніх *-а-*, *-ja*-основ, засвідчено в місцевому відмінку множини іменників чоловічого роду другої відміни: в҆ *договора(х)* (3 зв.), о *інтєрєса(х)* (4 зв.), при *трактатах* (6), в҆ *промысла(х)* (6 зв.), *при гєтмана(х)* (7 зв.), в... *полка(х)* (9 зв.), во всѣхъ *пунктахъ*, ...и *пєрїодахъ* (12), во... *привилєя(х)* (11). Принагідно зауважимо, що в пам'ятці задокументовано характерну для української мови конструкцію – прийменник *по* із формою місцевого, а не давального, відмінка: *по городахъ* и *сєла(х)* суспєтоватися (11 зв.). Пор.: *по давнымъ обык҆новєнїямъ* (12).

Засвідчено майже повну парадигму відповідного іменника: *людє* (11 зв.), на *людє(й)* (10), *людєй* при(й)муючи (10 зв.), *людєй* дєржати (11 зв.), *людємъ* бѣднымъ; *людємъ* убогимъ; посполитымъ *людємъ* (11), посполитими *людми* (10) тощо. Закінчення називного множини *-е (л'уде)* на Наддніпрянщині тепер функціонує в говорах північного наріччя[62]. В багатьох говірках на півночі Лівобережжя та деяких говірках прилеглого Правобережжя форма *л'удем* збереглася дотепер[63].

Привертає увагу закінчення *-а* в називному відмінку множини іменника чоловічого роду другої відміни *ґрунтъ*: жєбы... *кгрунта* войсковыє о(т) поссєсїи͡ московской очищєны ...были (7). Аналогічну форму називного множини засвідчено і в Актових книгах Полтавського городового уряда XVII ст. Такі форми пояснюють наслідком впливу іменників середнього роду. Вони набувають відтінку збірності, як і сучасні *вівса, хліба*[64]. Поштовхом до їх появи стала форма *хліба́*, що з'явилася за аналогією до закономірної форми називного відмінка множини слова *жито–жита́* (треба було розрізнити *хліб–хліби́*, «назву продукту харчування» від «назви посівів»).

Стосовно парадигми іменників середнього роду другої відміни необхідно зауважити, що назви абстрактних іменників із давнім формантом *-ьје* засвідчуються в двох варіантах – *-ˇє* та *-їє* (перший елемент якого наявний у всіх відмінкових формах).

Парадигма іменників на *-ˇє* досить добре представлена в однині: праволомство и *утємєнжєн҆є* (6 зв.), по(д) общоє *здан҆є* (7 зв.), *знищєн҆є* (11), *утяжєн҆є*; *постановлєн҆є* (11 зв.), *пошанован҆є*; *старан҆є*, *зруи͡нован҆є* и ... *зашкожєн҆є* (12 зв.) тощо; до *утиснєн҆я* (6 зв.), до *кошєн҆я* сѣнъ (10), для *о(т)буван҆я* повинностєй (10 зв.), до *знищєн҆я* (11); нєпорушимому *захован҆ю* (12); за *высвобожєн҆ємъ*; из҆ *помножєн҆ємъ* (5 зв.), за *прислан҆ємъ*..., з҆ *уближєн҆ємъ* чєсты (8), за *успокоєн҆ємъ*... мятєжу (10 зв.), *притиснєн҆ємъ* пєчати (12); в҆ *высвобожєн҆ю* (4), п*ри трак҆тован҆ю* (6 зв.), в҆ *о(т)буван҆ю* (11), *о ра(з)ширєн҆ю* (12 зв.).

Засвідчено низку відмінкових форм на *-їє* в однині: на *избранїє* (3) жадноє *іновѣрїє*... нє допускати; чєрє(з)... *самодєржавїє* (7 зв.), на о(т)буван҆є и *удоволствованїє* (11 зв.), нє допускати *сожитїя* (5 зв.); вѣра православная восточного *исповѣданїя*...; дѣлъ д҃ховны(х) *управлєнїя* (5 зв.), нє дє(р)зали *порабощєнія* сєбѣ Украи͡ны (6 зв.); прєму(д)рому *исправлєнїю* (12), скутєчному *исполнєнїю* (12);

[62] Пор.: Атлас української мови. – Т. 1. – Карта № 217.

[63] Там само. – Карта № 222.

[64] *Самійленко С.П.* Нариси з історичної морфології української мови. – Ч. 1. – К., 1964. – С. 132.

обширнымъ *владѣнїемъ*, воєннымъ *оружїемъ* (3), благорозумнымъ *радєнїемъ* (12); в҃ *правосудїй* своємъ Б҃гъ ...наказалъ сородны(х)... прєдковъ; в҃ *долгот(р)пѣнїй* (3).

Співвідношення живомовних і книжних флексійних елементів в іменниках середнього роду на *-н҃ε* та *-нїε* в частині після *-ї-* в однині вимагає окремого вивчення. Відзначимо тільки, що флексію *-ю* в місцевому відмінку однини мають не тільки назви на *-н҃ε*, а й інший іменник м'якої групи – *полє*: о(т) Пєрєволочной внизъ... особливо в҃ *Полю* (7; тут – власна назва степової України). Апелятив *морє* відбиває вплив твердої групи – закінчення *-ѣ*: на *мор*ѣ и на зємли (3). Це явище спостерігаємо і в лексиконі І. Максимовича: charybdis... злоє мѣсто на *мор*ѣ[65]. Напевне, всі закінчення в місцевому відмінку однини іменників середнього роду *-ю*, *-ѣ* та *-й̑* (тобто – *ї*) відбивають живе мовлення[66].

Форми множини іменників середнього роду відображають вплив закінчень лексем давніх *-а-*, *-ја-* основ: по давнымъ *обыкєновєнїямъ* (12), зо всѣми *угодїами* (7), при *правахъ* (3 зв.), в҃ *права(х)* (6), на *...угодїа(х)* (6 зв.), во всѣхъ *права(х)* (11). Лише слово *дѣло* зафіксоване в старій формі місцевого відмінка множини: о всяки(х) *дѣлєхъ* публичны(х) (7 зв.), в҃ публичны(х) *дѣлєхъ* (11). Важко визначити, чи закінчення *-єхъ* на місці давнього *-ѣхъ* у цьому випадку відбиває рефлекс *е* ненаголошеного ѣ північних говорів, чи варіант *-єхъ*, який подано на першому місці поряд із *-ѣхъ* у парадигмі М. Смотрицького[67].

Ми вже зазначили, що написання *наданнями* (6 зв.), напевно, вказує на подвоєння приголосних у відповідних позиціях у парадигмі, як і в сучасній українській літературній мові.

Про те, що в зафіксованих у «Договорах...» формах у парадигмі слів на *-н҃ε* у відомих позиціях приголосні подвоювалися, може непрямо свідчити також форма *атаман҃я* в пам'ятці: пановє полковники, сотники, *атаман҃я* и всякїє ... урадники (10). У текстах XVII–XVIII ст. така форма трапляється з прикметником-означенням у формі жіночого роду: *атаманьѣ куренной* и всему войску (1669 р.), за совѣтомъ... всеи *атаманнѣ курѣнной* (близько 1720 р.)[68]. Імовірно, іменникову форму було прирівняно до дериватів із суфіксом *-ня* типу *козачня*. Форма *атаманья* задокументована вже наприкінці XVI ст., але з контексту не видно, який граматичний рід мав у ній іменник: а мы сотники, *атаманья*, все рыцерство (1593 р.)[69]. Пор. російськ.: Разинъ и иные старшины и *атаманье* (1671 р.)[70]. У сучасній українській мові форму *отаманння* трактують як збірну форму середнього роду[71].

Форми на *-(н)їε* в пам'ятці вжито насамперед там, де йдеться про релігійні та моральні справи. У цьому відбивається церковнослов'янсько-книжна традиція. Часто відповідні лексеми мають і фонетичні церковнослов'янські ознаки.

У парадигмі іменників жіночого роду першої відміни відзначимо давню флексію *-ѣ* у родовому відмінку однини навіть після *ц:* о(т) *Столицѣ* Апостолской (5), бє(з) *волѣ* (10), цѣлой *сотнѣ* и иншы(х) ура(д)никовъ (10 зв.). В іменниках на *-ія* засвідчено орфографічний варіант: до *Унїй̑* (5), ѡ(т)новлєн҃є *коллѣгаціи̑* (6 зв.), на актѣ *елєк҃ціи̑* (12).

[65] *Maximowicz J.* Dictionarium... – P. 175.
[66] *Самійленко С.П.* Назв. праця. – С. 126–127.
[67] Грамматіки... . – С. 90.
[68] Історичний словник українського язика... – С. 40.
[69] Архив Юго-Западной Росси. – Ч. 3. – Т. 1: Акты о козаках (1500–1648). – К., 1863. – С. 54, 55.
[70] Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 1. – М., 1975. – С. 57.
[71] Словник української мови. – Т. 5. – С. 801.

Іменники третьої відміни в родовому відмінку мають флексію в двох орфографічних варіантах – *-и* (традиційне написання) та *-ы* (відбиває сплутання двох літер унаслідок того, що вони позначали один звук): за *...памяти* (3 зв.), о(т) *области* (5 зв.), ѿ *власты* (7), бє(з)... *завѣсти* и вра(ж)ди ѿ уближєнѣємъ *чєсты* (8). Пор. ще: бє(з) *платежи* я(р)марковой (11 зв.). Написання з *-ы*, без сумніву, свідчать про те, що йдеться про закінчення з твердим попереднім приголосним. Таке явище не характерне для говірок північного наріччя сучасної української мови.

Давальний відмінок однини іменників третьої відміни має старовинну флексію *-и* (однак написання не дає змоги визначити, тверді чи м'які приголосні їй передують): *цѣлости*... врѣдити (8), ку... *тяглости* (10 зв.), *власти* поручаєтъся (11). У м'якій групі першої відміни в давальному засвідчено флексію *-і*: для платы... *ко(м)панїй* и сє(р)дюкамъ (11 зв.).

Орудний відмінок однини іменників жіночого роду першої відміни має давню флексію – відповідно *-ою* (тверда група) та *-ею* (м'яка): *обрадою*; *присягою* (2, 12), *славою* (3), *ухвалою* (9 зв.) тощо, *сотнею* (9 зв.), *протєкцїєю* (11). Іменники третьої відміни в орудному однини звичайно засвідчуються із закінченням *-ю*, *-ꙗ-ю*: *милостю* (5), *притомностю* (7 зв.), *пєчатꙗю* (12 зв.), – але зафіксовано й книжну форму *-їю*: *должностїю* (6 зв.).

Іменники першої відміни в місцевому однини зберігають закінчення *-ѣ* у твердій групі: на *Украйнѣ* (5 зв.), – та *-и* – в м'якій: на морѣ и на *зємли* (3), – проте вже спостерігається вплив флексії твердої групи на м'яку: у *Столицѣ* Апо(с)толской (5 зв.). Написання *-ы*: во *Тройцы* (3, 12), імовірно, відображає давню флексію м'якої групи і дисплазацію приголосного *ц* перед нею. Написання *-и* замість *-ѣ* у місцевому відмінку однини першої відміни твердої групи: о *вѣри* (5), ѵ *вѣри* (5 зв.), – може відбивати перехід ѣ в *і* або сигналізувати про диспалаталізацію *р* перед *і* < ѣ.

Іменники третьої відміни зберігають у місцевому відмінку однини старовинне закінчення *-и*: ѵ *казни* (3), по *смєрти* (4).

У називному і знахідному відмінках множини іменників третьої відміни спостерігаємо флексію *-и* з варіантом *-ы*, який свідчить про твердість приголосних перед нею: приносили *тяжєсти* (11), права и *волности* во(й)сковыє (12), за кривды и *тяжєсты* людскїє (8 зв.). Пор. ще: воєннїє крававїє *працы* (3 зв.), построѝло ...*фортєцы* (6 зв.), єѯакцїѝ (11 зв.) у першій відміні.

Родовий відмінок множини іменників третьої відміни характеризується закінченням *-ей*: *волностєй* (29, 5, 6, 12 зв.), *маєтностєй* (9 зв.), до...*повинностєй* (11). Пор. ще: иѯ помножєнѣємъ ... *цєрквєй* (5 зв.). Воно притаманне українським говорам і північного, і південного наріч[72].

Іменник третьої відміни *волость* у давальному відмінку множини засвідчено зі старою флексією *-емъ*: правамъ и *волностємъ* (12 зв.) (пор. у цьому ж контексті іменник чоловічого роду другої відміни із давнім закінченням: старшинѣ, *полковникомъ* – 12 зв.).

Давня форма орудного відмінка множини іменника третьої відміни *казнь*: [Богъ] многими *казнѣми* наказавши (3) виступає в урочистому контексті.

У місцевому відмінку множини іменник третьої відміни *волость* фіксується із давньою флексією *-ехъ*: ѵ *волностє(х)* (4) і з новим, запозиченим із першої від-

[72] Пор.: Атлас української мови. – Т. 1. – Карта № 221; Т. 2. – Карта № 197, 198.

міни закінченням *-яхъ*: при правахъ и *волностя(х)* (3 зв.). В урочистому, очевидно, інтерпольованому церковнослов'янському тексті старовинну форму зберігає іменник *брань*: Бг̃ъ крѣпки(й) и силный во *бранє(х)* (5).

У пам'ятці виявлено кілька прикметників, написання яких наштовхує на думку, що вони мають тверді основи, на відміну від м'яких основ у сучасній літературній мові: *стародавный* (3), по *давнымъ* обык᷄новєнїямъ (12), во *вышны(х)* (3), *посторонны(х)* (8), за *подорожною* (11), *тєпєрєшной* єлєкцїи̑ (12) тощо. Оскільки в староукраїнській орфографії не було вироблено усталеного одноманітного засобу позначення м'якості приголосних перед *о*, подані орфограми не можна витлумачити однозначно. В деяких із них не виключене збереження старовини, пор. старослов'ян. *вышьнь (вышьнии)*[73], *давьнъ*[74] (праслов'ян. davьnъ(jь)[75], прислівник дав*н*о), страньнъ[76]. У словнику І. Максимовича трапляються такі написання, як: Antiquus... *стародавный*..., *давный*; Nuperus *нєдавный*; Viatorius... *попу(т)ный*; Hodiernus *ѭнѣшны(й)*[77].

Панівними у тексті «Договорів і постанов...» є членні (повні) форми прикметників. Повну форму жіночого роду показує флексія *-ая*, середнього роду – закінчення *-ое*. Але в ньому вжито й кілька нечленних форм. У називному відмінку однини чоловічого роду засвідчено ад'єктиви: *страшєнъ* (3), *повинєнъ* будєтъ (6, 9), *силєнъ* будє(т) (8 зв.), *должєнъ* буду (12 зв.). Інші нечленні прикметники виявляємо в формі називного відмінка множини: *захованы* и *содєржаны* были (5), полковники... *почтєнны* (7 зв.), *повинни*... интєрєсоватися (9 зв.), ѡ(т)правуватися *повинны*... *должны* будуть (10), нє *повинны* (10 зв.). Паралельні форми з *ы* та *и* кінцевими є свідченням того, що приголосні перед флексією зберігали твердість. Пор. ще числівникову форму: *єдны* панства, *другїє* ... (3).

Трапляються в пам'ятці ступеньовані прикметники та прислівники із суфіксами *-ш-* та *-ѣйш-*: *болшъ* (9 зв.), *найболшъ* (11), *вєлики(й)*, *м*ѣлки(й)* и *наймѣлшый* (11), *скутєчнѣйшая* ...поуфало(ст) (8), *наяснѣйшого* короля (4 зв.), для *снаднѣйшого* управлєнїя (5 зв.), до *наяснѣйшого* ...маєстату (6) (імовірно, злиття кінцевого приголосного у префіксі *най-* із наступним початковим *й* кореня слова). Пор. також: *пєршъ* прєвознєслъ былъ (3). Форма *найбарзъй* (5 зв.) – полонізм (najbardziej «найбільше, особливо»). Творення ступенів порівняння прикметників (прислівників) за допомогою суфікса *-ш-* було поширеним у староукраїнській мові[78]. Суфікси *-іш-* < *-ійш-* для творення ступенів порівняння широко вживаються в сучасній українській літературній мові.

Виразною рисою в прикметниковій парадигмі «Договорів і постанов...» є закінчення *-ой* у родовому відмінку однини жіночого роду: *славной* памяти ... Хмєлницкого ... *нєсмєртєлной* и *вѣчнодостойной* (3 зв.), Ѡ(т)чиз᷄ны *Малоросси(й)*-ской (4 зв.), о(т) Столицѣ *Апостолской* (5), хвалы Бж̃ой (5 зв.), для *болшой* крѣпости (6), о(т) поссєсїи̑ *московской*; о(т) *Пєрєволочной* (7), до *общой*... Рады... бє(з) *дйєгубной* завѣсти (8), до уваги *єнєралной*... Рады (10 зв.), для платы *роковой*, бє(з) платєжи *ярмарковой* (11 зв.) тощо.

[73] Slovník jazyka staroslověnského. – D. 1. – Praha, 1966. – S. 361.

[74] Ibid. – S. 458, 738.

[75] Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О.Н. Трубачева. – Вып. 4. – М., 1977. – С. 20.

[76] Slovník jazyka staroslověnského. – D. 4. – Praha, 1997. – S. 175.

[77] *Maximowicz J.* Dictionarium... – P. 75; 816: 1387; 530.

[78] *Грищенко А.П.* Прикметник в українській мові . – К., 1978. – С. 117.

Нині флексія *-ой* < *-ойе* < *-оѣ* притаманна крайнім північним говіркам української мови і функціонує в селах недалеко від м. Шостки[79]. У староукраїнських пам'ятках в написанні прикметникових форм родового відмінка однини жіночого роду *-ои* трапляється часто[80], але його не вдається однозначно трактувати як закінчення *-ой*, бо за написанням *-ои* може критися звукова форма *-ої*. Однозначно пояснюються написання з кінцевою буквою *й*.

У родовому відмінку однини прикметників чоловічого роду після шиплячого виступає закінчення *-ого*: *о(т) нєволничого* (5 зв.). З огляду на це флексію *-єго* після основи на м'який приголосний: *давнєго* ... братєрства (6 зв.), до *крайнєго* знищєнѝя (11), – пояснюємо як вимушену книжну форму, оскільки на початку XVIII ст. ще не було постійного засобу позначення м'якості приголосних перед *о*. Форми на *-его – с'ін'его* – трапляються в північно-східній частині правобережних поліських говірок[81], але цей ареал дуже далеко від Батурина. Закінчення родового відмінка однини *-єго* в терміні – субстантивованому прикметнику *подскарбій* (польськ. podskarbi): єнєралного *подскарбєго* (9 зв.) – полонізм (польськ. podskarbiego), хоч в українській мові цей прикметник відмінювався і як іменник: два *по(д)скарбіѝ* (9 зв.).

Фонетико-орфографічне розмаїття флексій називного–знахідного відмінків множини прикметників, дієприкметників і займенників прикметникової парадигми ми вже розглянули там, де йшлося про рефлекси ѣ. Форми з фіналлю *ε* відображають північноукраїнське мовлення (ненаголошений ѣ > е): *потвєржєныε* (2), єдны... возвышаєтъ, *другїε*... смираєтъ (3), *воєннїε крававїε* працы (3 зв.), тяжєсты *людскїε* (8 зв.), при боку гєтманскомъ *рєзидуючїε* (9), особы *войсковыε*... слуги ...*пєрєи(ж)джаючїε* (11) тощо. Трапляються, хоч і рідше, форми з фіналлю, позначеною через ѝ, що передає звукословосполуку *йі*: *прε(ж)дныѝ* гєтмани (4 зв.), королѣ *швєдскіѝ* (6), *самыѝ* самодєржцы (7 зв.), два по(д)скарбіѝ... *поприсяжныѝ*, людε *значныѝ* и *маєтныѝ* (9 зв.), накупнєвъ, *которіѝ* (10) та ін.

У типових українських формах у пам'ятці вжито займенники *хто* (8 зв.), *кождый*: *ѯ кождого* полку; *ничого* (7 зв.), *увесь* (7), *який* «якийсь» (9), *якую* «якусь» (11 зв.). Стару форму має займенник *жадный* «жодний»: бε(з) *жадной* фолґи (10 зв.).

Зафіксовані в «Договорах...» елементи відмінювання займенників загалом відбивають живе мовлення: тыε жъ *самыε* тяжари, якіε... (10 зв.), *своєю* (8), пр҃вєдной *нѝйой* справѣ (4 зв.), О(т)чизны *нашой* и для... *оной* (6), *оный* (3), в҃ *оной* (5), *оныε* (9) тощо, але трапляються й церковнослов'янські вкраплення: протєктора *нѝйєго; сєбѣ* привлащати (6), на *сєбѣ* (10 зв.).

Однак форми *тебі (тибі), себі (сибі)* є в сучасних українських говірках; спорадично фіксуються в деяких середньонаддніпрянських. На Лівобережжі їх дослідники не відзначають[82].

Використаний вказівний займенник *тот* «той» (4 зв.) – старовинний елемент, очевидно, підтриманий контактами з російською мовою.

---

[79] Атлас української мови. – Т. 1. – Карта № 239.

[80] *Грищенко А.П.* Назв. праця. – С. 95.

[81] *Прилипко Н.П.* До характеристики діалектних прикметникових флексій (родовий відмінок однини) // Українська діалектна морфологія. – К., 1969. – С. 152.

[82] *Онишкевич М.М.* Форми давального–місцевого відмінків однини особових та зворотного займенників у південно-західних говорах // Українська діалектна морфологія. – К., 1969. – С. 161–162.

Увагу привертає флексія *-его* в родовому відмінку однини чоловічого роду відповідно до нинішньої *-ого*: о(т) початку видимого *сєго* свѣта; *всєго* народу (3), до уряду *чїєго* налєжатиму(т) (8 зв.). Можливо, книжно-церковнослов'янські форми використано через те, що усталеного способу відображення м'яких приголосних та *й* перед *о* в тодішньому узусі не було.

Контекст може підказувати, що церковнослов'янськими є форми займенникова *(в) семъ* «у цьому» та числівникова *трєма* «трьома»: мєжи *трєма* добродѣтє(л)ми... вѣра пєрвєнствує(т), тєды в҃... *сємъ* пунктѣ о вѣри... (5), хоч написання *трєма*, імовірно, вжито через проблему написання *о* після м'яких приголосних.

Живомовною є числівникова форма *ωбоихъ: з҃ ωбоихъ* сторонъ обрадою (2).

До церковнослов'янсько-книжних елементів слід віднести числівникову форму з початковим *є*: *єдны* порабощає(т) (3), по *є(д)ной* ...особѣ (7 зв.), *єдиногласною* ...обрадою (8). Пор. живомовне *однак(о)* «однак»(4).

Неозначена форма д і є с л о в а в документі виступає з *-ти*, наприклад: *вложити* (3 зв.), *искорєнити* (4), *радѣти* (4 зв.), *поволяти*; *ложити* (5 зв.), *суплѣковати*; *привлащати* (6), *жєлати* (6 зв.), *фундовати*; *налєжати* (7 зв.), *заховати* (7 зв.), *шановати*; *постєпрѣгати* (8 зв.), *заборонити* (11), *продати*; *купити* (11 зв.), нє *строи҃ти* (12 зв.).

Частка *-ся* вже усталено вживається після дієслова: *проповѣдатися* и *ра(з)ширатися*... нє допустити (5 зв.), *интєрєсоватися* (9), *прийдєтъся* (11 зв.) тощо. Лише в старому мовному штампі, який сигналізував, що після нього йде текст затверджуваного, копійованого тощо документа, вона в препозиції: абы ...всѣхъ ты(х) ту(т) послѣдуючи(х) ...договоровъ и постановлєнїй нєнарушимо додє(р)жалъ ...чтобъ оныє нєпрємѣнно захованы и содєржаны были: которыє такъ *ся* в҃ сєбѣ *м*ѣ*ютъ* (5).

Живомовний і книжний складники яскраво відбилися і в морфології дієслова в пам'ятці.

Третя особа однини і множини дієслів теперішнього й простого майбутнього часів дійсного способу першої дієвідміни має флексію з кінцевим твердим *т*. До того ж у третій особі однини дієслів першої дієвідміни не виявлено безфлексійних (без кінцевого приголосного) форм, поширених майже в усіх українських говорах: єдны... *возвышаєтъ*, другїє... *смираєтъ*, єдны *возноситъ*, другїє... *низвєргаєтъ* (3), *надлєжитъ* (5), *падєтъ* (9), в҃*тыскаютъся* (10), *дѣєтъся* (10 зв.), нє *хотятъ*; нє *занєхаєтъ*; *постановляєтъ*; *поручаєтъся* (11), *будєтъ*; *почытаєтъся* (11 зв.) тощо. Це – церковнослов'янська норма М. Смотрицького, яка не мала опори в живій мові народу Наддніпрянщини. Не виключено, що такі форми стимулювали контакти з російською мовою. Збережено задньоязиковий *г* кореня у формі третьої особи множини теперішнього часу: ты(х), якїє *могу(т)* ...врєдити (8). Але в пам'ятці засвідчено й характерне українське явище – *л* після губного приголосного основи в третій особі множини теперішнього часу дійсного способу другої відміни (аналогія за першою особою): людє убогїє *воплятъ* (11 зв.).

У мові пам'ятки засвідчується збереження форми третьої особи множини теперішнього часу дійсного способу слова *быти (бути):* были и ... *су(т)* знаки (4).

У пам'ятці фіксується тільки книжна (церковнослов'янська) форма на *-л* у формі чоловічого роду однини минулого часу: *понизилъ, смирилъ, поработилъ; наказалъ (3), додє(р)жалъ; зосталъ;* нє *колѣбалъся; додє(р)жалъ; двыгнулъ* (5), нє

допускалъ (6) тощо, навіть *прєво(з)нєслъ; низвєрглъ* (3; збережено групи приголосних у фіналі). Тут також дотримано церковнослов'янські норми М. Смотрицького. Можливо, і в цьому разі вживанню таких форм сприяли контакти з російською мовою.

Характерними для української мови є задокументовані в пам'ятці форми складного майбутнього часу: ω(т)вѣты... *ω(т)писуватиму(т)ся* (8), справити *старатимєтъся* (8 зв.); до уряду... *налєжатиму(т)* (8 зв.), на слу(ж)ба(х) войсковы(х) *зна(й)доватиму(т)ся* (10 зв.), *налєжатимєтъ* обявляти (12 зв.). Такі форми й нині функціонують у лівобережних поліських говірках і в говорах південно-східного наріччя української мови[83].

Звичайно, в тексті вживаються і складені форми майбутнього часу, наприклад: *будутъ налєжати* (9), *будєтъ єхати* (11).

Засвідчено в пам'ятці стару форму другої особи однини наказового способу з чергуванням *г – з* перед флексією: Такъ мнѣ Бѫже *помози* «допоможи» (12 зв.) у формулі присяги. Мовні формули, як відомо, стійкі, тому не відомо, чи такі структури були і в інших словах з чергуванням приголосних в основах на задньоязичні. Однозначно живомовними є форми третьої особи наказового способу з часткою *нєхай*: *Нехай стане(т)ся* на вѣкопомную... славу (3), почтєнны *нєхай будуть* (7 зв.).

Мова пам'ятки характеризується вживанням великої кількості дієприкметників і ад'єктивованих дієприкметників. Добре представлені в ній активні дієприкметники теперішнього часу: зоставити... ω(т)чизну... *квѣтнучую* и *изобылуючую* (4); помощъ *стягаючуюся* (4), нєволниковъ *зостаючи(х)* (6), *пєрвєнствуючими* были; порадкомъ *послѣдуючїѭ* полковники (7 зв.), при боку гєтманскомъ *резидуючїє* (9), о *налєжачи(х)* до скарбу (9 зв.), за... дѣлами *пєрєи(ж)-джаючїє* (11), войска у Днѣпра... *зостаючого* (12) та ін.

Зрідка трапляються в тексті активні дієприкметники минулого часу: за *умножившїєся* нєправды (3), житєли... *оставшїєся* (10), *зубожалы(х)* и ранами скалѣчєны(х) козако(в) (7), для поправы... *упалы(х)* правъ свои(х) (5).

Численною та різноманітною щодо твірних основ є вжита в «Конституції» П. Орлика група пасивних дієприкметників минулого часу: Договоры и права... обрадою *утвєрждєнныє*... при... єлєкцїѭ *потвєрждєнныє* (2), оружїємъ... народъ *порабощєнный* (3 зв.), *захованы* и *содєржаны* были; тяжєстями *насилствована* была; правъ... пункѫтами *изображєны(х)* (5), ѫ вѣри... ѯ*моцнєна* быти удостоѭлася; о(т)... областы гєтманско(й) *поступлєны* вѣчнє (5 зв.), вѣчнє *о(т)даны* и пакта(ми) *обваровани* зостали (6), должностїю уряду ...*обовязанъ* будєтъ (6 зв.), полковники... *почтєнны* нєхай будуть; порядокъ нє мѣлъ быти *захованъ* (7 зв.), писма... до гєтмана *о(р)динованныє* (8), роты... *ухвалєной* (8 зв.), *избранныхъ*... комисаровъ (10 зв.), чєрє(з) *посланныхъ* особъ *обраный, оголошєный* и *во(з)вєдєны*й на... урядъ гєтманский... сїє Договоры... сполною обрадою... *узаконєнныє* и *утвє(р)жєныє* (12).

Як бачимо, в тексті співіснують народні форми (історично закономірні) з одним *н* та церковнослов'янсько-книжні структури з його редуплікацією. Можливо, церковнослов'янський вплив відбився на формуванні характерного для української мови словотвірного типу конфіксальних прикметників із префіксами *не-*,

[83] Атлас української мови. – Т. 1. – Карта № 263.

без- в поєднанні із наголошеним суфіксом *-а́нн-*ий, які творяться від дієслівних основ і мають значення заперечення того, на що вказує мотивуюче слово: *непізнаванний, недоторканний, нездоланний, безперестанний.* Щоправда, цей тип міг з'явитися і на базі ад'єктивованих пасивних дієприкметників із суфіксом *-н-*ий через подовження *н* під емоційним впливом або виникнути на базі ад'єктивованих дієприкметників під впливом прикметників на вираження збільшеної ознаки із суфіксом *-енн-*ий: *страшенний* і под. (якщо і для цього типу не були вихідними ад'єктивовані дієприкметники від дієслів із основою на *-и-* – *-ений*: *неспаленний, зціленний, незціленний* тощо). У досліджуваній пам'ятці виявлено одну з перших фіксацій прикметників із суфіксом *-анн-*ий: Мазєпа ...жєлаючи ...видѣти ...Ѡ(т)чизну ...и Войско Запоро(ж)скоє ...нє тылко в҃ нєнарушимы(х), лєчъ и в҃ ра(з)ширєны(х) и ро҃змножєны(х) волностє(х) квѣтнучую и изобылуючую, удалъся в҃ *нєпрєламанную* оброну... Кароля Дванадцятого (4). Пор.: *збавенный* порядок зберігати (7 зв.; польськ. zbawienny «благотворний, рятівний» – українізм?).

До речі, висловлено думку про те, що написання *нн* «виникли під впливом віддієслівних прикметників з суфіксом *-ьн-* після основи, що закінчується на *-н-*же, наприклад *повелѣньныи* або субстантивоване *вьселеньная»*[84].

Як пасивний дієприкметник теперішнього часу на *-и(м)-*ый можна трактувати лексему *славимый* у церковнослов'янській цитаті: Бѣа во Тройцы *славимого* (3) та в церковнослов'янському вкрапленні: *славимый* во вышны(х) той жє пр҃вдный судїя Бѣъ (3).

Інші вжиті в пам'ятці віддієслівні утворення із суфіксами *-имый, -омый* пояснюються як ад'єктивовані пасивні дієприкметники: *видимого* сєго свѣта (3), при *жєлаємомъ* и помыслномъ намъ покою (6 зв.), в҃ *нєнарушимы(х)...* волностє(х) (4), нєстроєнїя прєму(д)рому исправлєнїю, права и волности *нєпорушимому* заховаѓю (12).

Дієприкметникові безособові форми з суфіксом *-но* (без подвоєння *н*!) також притаманні мові пам'ятки: старатися... абы... іновѣрїє в҃ Малую Росїю... нє было в҃*проважєно* (5 зв.), суплѣковати, абы у трак҃та(х) ...было тоє *доложєно* ...шкоды *нагорожєно...* всѣхъ *свобожєно* и намъ *во(з)вращєно* (6), по(д)водъ толко дати, сколко в҃ подоро(ж)ной будє(т) *написано* (11).

Використано велику кількість дієприслівників теперішнього часу на *-чи* й окремі минулого часу на *-ваши*: *хотячи* (3), *воздаючи* (3 зв.), *подвигнувшися*; *нє ѡ(т)чаєваючися*..., а *полагаючи; согласуючися* (4 зв.), *триваючи* (5), нє *по(з)воляючи* (7), *нє ухибаючи* (8), *нєпринужаючи* (8 зв.), *нє фундуючися* (10), *остановивши* (10), *при(й)муючи* (10 зв.), *нє чинячи* (12) та ін. Дієприслівникова форма *наказуя* наказа сородны(х)... прєдковъ (3) справляє враження книжної.

Прислівники займенникового походження живомовного вжитку добре засвідчені в пам'ятці, наприклад: *Такъ тєжъ* и *ѡ(т)толь...* умножає(т)ся тяжєсть (10 зв.), *отколь* (7, 11 зв.), *ту(т); такъ* (5) та ін.

Окремі прислівники виступають у старому вигляді: *нигдє, толко* (11), *всюда* (11 зв.), *сколко* (12 зв.).

Прислівники *никогда* «ніколи» – *никогда* нє колѣбался (5), *вєсьма* «зовсім» – станцїа повинна быти о(т)ставлєна и *вєсьма* знєсєна (11 зв.), *отнюдъ* «в жодному

---

[84] *Борковский З.И., Кузнецов П.С.* Историческая грамматика русского языка. – 2-е изд., доп. – М., 1965. – С. 320.

разі, випадку; ніколи» – вымагати *ω(т)нюдъ* нє важилъся (11) – книжні елементи, церковнослов'янізми, вживання яких стимулювалися й контактами з російською писемною мовою XVIII ст. Спеціальної уваги вимагає лексема *вовся* «зовсім, цілком» – абы тыє по(д)воды... *вовся* были ω(т)ставлєны (11). Прислівник цей є адвербіалізованою сполукою прийменника *в(во)* та займенника *весь* у формі середнього роду *(все)* – *вовсе*. Пам'ятки російської мови фіксують, як правило, форму *вовсе* від XVII ст [85]. Вона широко засвідчується і в XVIII ст., хоч у цей час фіксується і варіант *вовся*[86] (відображує «акання»?). Імовірно, прислівник *вовся* в староукраїнській мові – запозичення з російської мови.

У «Договорах...» спостерігаємо низку прислівників, що походять від адвербіалізованих форм окремих лексем і словосполук різних частин мови: *свѣжо тєпєръ* (3 зв.), *нєнарушимо* (5), *внутръ* в҃ Ѡ(т)чизнѣ (12 зв.), *наостатокъ* (6 зв.), з҃*давна* (7), *згола* «цілком зовсім» (11 зв.), Днѣпръ увєсь з҃*гори* ω(т) Пєрєволочной в҃*низъ* (7 зв.) тощо. Трапляються прислівники на *-е*: *найпачє*, *вѣчнє* (6), *публичнє*, в҃*заємнє* (8 зв.), *годнє* (10 зв.). Пор. ще: страшєнъ былъ *такъ далєцє*, жє цєса(р)... (3) (польськ. *tak dalece* «до такої міри», «настільки»). Привертає увагу редукція кінцевого *е* в прислівнику *перше: пєршъ* прєвознєслъ былъ (3). Вживаються і церковнослов'янізми: *прєждє* сєго (3; тут у ролі прийменника), гдє *впрєдъ* никому (7).

Багатство прийменникової системи української мови, виражальних можливостей прийменникових сполук великою мірою представлене в досліджуваній пам'ятці. У ній немає двох окремих прийменників *въ* та *у*, а одне слово в двох повноправних варіантах, пор.: в҃ *оной* триваючи (5), в҃ *границя(х)* (5 зв.), *у Столицѣ* Апо(с)толской; в҃ *вѣри* ст҃ой (5 зв.). Цікаво, що в конструкціях зі значенням належності, зв'язку виступає са́ме старий прийменник *у:* утяжєн҃є *у поспольства* почытається (11 зв.), абы повинно(ст)... *у кого* налєжитъ... выбирали (12). Пор. також старовинний прийменник *у* з функцією «коло, біля»: *у Днѣпра* на Низу зостаючого (12). Зафіксовано не часту в старовинних текстах сполуку прийменника *в* із іменником у знахідному відмінку зі значенням середовища, в яке когось приймають: людєй... посполиты(х) в҃ *по(д)сусѣдки* сєбѣ при(й)маючи (10 зв.). Варіант *во* трапляється в церковнослов'янських цитатах і вкрапленнях: *во* Тройцы сѣтой (3), Бг҃ъ крѣпки(й)... *во* бранє(х) (5).

Загалом ті ж різноманітні функції, що й у сучасній українській мові, в тексті пам'ятки виконує прийменник *до* (у багатьох випадках він перебрав на себе роль давнього прийменника *къ*): о(т) поссєсїи҃ московской... *до* пєрвобытной областы Войска Запоро(з)кого привє(р)нєны были, гдє впрєдъ никому... (7), з ногъ *до* головы... ободраному быти (11 зв.); *до* скарбу войскового... *до* рукъ... подска(р)бєго ω(т)давати (9 зв.), *до* скарбу войскового о(т)бырали (11 зв.), *до* Войска Запоро(ж)ского Низового мѣютъ налєжати (7), о(т)... *до* общой... Рады (8); *до* уряду чїєго налєжатиму(т) (8 зв.); писма... *до* гєтмана о(р)динованныє (8), суплѣковати о тоє *до* ...Королє(в)ского маєстату (6); *до* уваги єнєральной... Рады (10 зв.), нє повинни... интєрєсоватися *до* скарбцовъ полковы(х) (9 зв.); насилствована была *до* уни҃ зъ Костєломъ Рымскимъ (5), послушєнство синовскоє *до* ... Константинополского Ѓрону (5 зв.), *до* кошєнїя сѣнъ, збиран҃я з҃ поль пашєнь и гачєн҃я грєбєль примушати

[85] Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 2. – С. 248.
[86] Словарь русского языка XVIII вв. – Вып. 3. – Л., 1987. – С. 243.

(10), *до* утиснєн҃я оного построи̑ло... фо(р)тєцы (6 зв.), нє *до* конца прогнѣваючися (3), *до* крайнєго знищєн҃я (11).

Пам'ятка широко відбиває злиття давніх прийменників *изъ* та *съ* в одному прийменнику *з (зо)*, що виступає в двох фонетичних варіантах – *зъ* та *изъ* – у сполуках з іменами в родовому або орудному відмінках: з҃ обоихъ сторонъ (2), з҃ ...стороны (6 зв.), з҃ ...дѣдомъ (4), з҃ обрадою (4 зв.), з҃ млинами (7), *зо* всѣми угодїами и з҃ пєрєвозомъ (7; можливе також читання *из҃*), *из҃* помножєн҃емъ хвалы бж̃ой... а з҃ цвѣчєн҃емъ в҃ наука(х) (5 зв.) тощо. Пор. також складний прийменник: з҃*по(д)* тяжкого... панованїя полского (3).

Яскраво представлений багатофункційний прийменник *за*, що використовується для передачі різних відношень, зокрема, часових: свіжо тєпєръ *за* гєтманства... Іоанна Мазєпи (3 зв.), з҃ яснєвєльможнымъ... Филлипомъ Орликомъ *за* щасливого гєтманского своєго владѣнїя... и *за* иншы(х)... будучи(х) гетмановъ; *за* владѣнїя єщє каґановъ (5), причинових: *за* грѣхи (3), *за* вѣру (5) чиня(т) имъ здырства *за* которыми згола нєво(з)можно... на ярмарокъ появитися (11 зв.), мети: *за* приватними дѣлами... пєрєи(ж)джаючїє (11), способу дії: послы... повинни буду(т) *за* присла҃емъ... о(т) гє(т)ма[на] о(р)динасу прибувати (8; правда, конструкцію можна трактувати і як часову), об'єктних: станцїа компанѣйская *за* прикро(ст) и утяжєнїє у посольства почытаєтъся (11 зв.), гєтману в҃заємнє шановати оны(х) и *за* слугъ и прє(д)стоятєлєй работныхъ на(д)лєжи(т) консє(р)вовати (8 зв.).

Обмежено вживається прийменник *къ* (також у формі *ку* – пор. старопольськ. *ku*), основні функції якого перебрав прийменник *до:* за присла҃емъ *къ* сєбѣ... прибувати (8), *ку* общой тяглости (10 зв.), *ку* Ѡтчизнѣ малоросси(й)ской (12 зв.), *ку* годнымъ... особамъ пошанова҃є и *ку* всємy... товариству любовъ, а *ку* проступнымъ... справєдливость (12 зв.).

Старовинну форму (без редукції кінцевого голосного) зберігає прийменник *межи: мєжи* ...особами (2), *мєжи* добродѣтє(л)ми (5) тощо. Пор. ще: *мє(ж)доусобная* ...поуфало(ст) (8; церковнослов'янський перший елемент композита).

Звернімо увагу на те, що з хоронімом *Україна* для позначення місця використовується в пам'ятці прийменник *на* (поруч із *въ*): іновѣрцємъ сожитїя *на* Украи̑нѣ... нє позволяти (5 зв.), *на* Украи̑нѣ нає(з)ды... приносили тяжєсти (11).

Порівняно часто в пам'ятці трапляються конструкції з прийменником *о*, головно – з місцевим відмінком: суплѣковати *о* тоє... до королєвского маєстату (6), *о* інтерєсса(х) Ѡ(т)чиз҃ны радѣти (4 зв.), *о* вѣри (5), *о* цѣлости Ѡ(т)чи(з)ны, *о* добрѣ оной посполитомъ и *о* всяки(х) дѣлєхъ публичны(х) радитися (7 зв.), должны буду(т)... *о* налєжачи(х)... прихода(х) знати (9 зв.), *о* томъ на єнєралной Радѣ... будєтъ... постановлєн҃є (11 зв.), Милость... ку Ѡ(т)чизнѣ... *о* добрѣ оной посполитому, *о* цѣлости публичной, *о* ра(з)ширєн҃ю правъ... стара҃є мѣти (12 зв.).

Живомовним є похідний прийменник *опрочъ* (пор. сучасний *опріч* «крім»): нє принижуючи и(х)... до... нєпоносного прє(д) собою стоян҃я, *опрочъ* того гдє укажєтъ (8 зв.).

Тільки у формі *отъ* використано цей прийменник та відповідний префікс: *о(т)* нєволничого ярма (5 зв.), всєгда *о(т)* початку (3); *о(т)* Пєрєволочной (7), *о(т)*... накупнєвъ (10), *ѡ(т)писуватиму(т)ся* (8) тощо. Тут, крім книжної традиції, напевне відображається північноукраїнська фонетика – збереження етимологічного *о* в ненаголошеному закритому складі (пор. паралельне вживання варіантів *від* та *од* у сучасній українській літературній мові).

Прийменник *передъ* уживається в живомовній формі, але використовується й церковнослов'янська неповноголосна *предъ*: при гетмана(х) *пере(д)* симъ (7 зв.), *передъ* симъ в҃ воску (9) [у гетьманів] *пре(д)* собою стоя҃ня (8 зв.).

Прийменник *по* виступає в конструкціях на позначення: просторових відношень – *по* городах и сєла(х) (11 зв.), в҃ граница(х)... *по* рѣку Случъ (5 зв.), *по* самый Очаковъ (7); кількісних – *по* є(д)ной... особѣ (7 зв.), часових – *по* смєрти (3 зв., 4), *по* скончєн҃ю войны (6, 6 зв., 11 зв.); означально-обставинних – *по* давнымъ обык҃новєнїямъ войсковымъ (12).

Необхідно звернути увагу на те, що прийменник *по* в конструкціях на позначення місця в давньо- і староукраїнській мові вимагав вживання давального відмінка (як і в сучасній російській мові), а в «Договорах...» засвідчується його вживання з місцевим відмінком (аналогія до конструкцій із прийменником *в–у, на)*: *по* городах (11 зв.). Цікаво, що в конструкції з книжним іменником виступає стара конструкція з давальним: *по* ...обык҃новєнїямъ (12).

Різні відношення виражають конструкції з прийменником *при,* зокрема, просторові: до уваги Гєнєральной *при* Гетману Рады (10 зв.), часові: *при* волной елєк҃ції҃ (2), *при* трак҃тован҃ю ... о покою (6 зв.), обставинні: *при* правах и волностя(х) ...заховає(т) (3 зв.).

Прийменник *черезъ* вживається в конструкціях на означення особи–засобу вчинення дії: єнєралная мѣстъ быти установлена *черезъ* и(з)бранныхъ на тоє комиссаровъ рєвизїа (10 зв.), и о(т) всєго Войска Запорожского... у Днѣпра зостаючого *чере(з)* посланны(х) особъ обраный на... урядъ гетманский (12), узаконили самовластїємъ такоє право: Такъ хочу, такъ повєлѣваю, *чере(з)* якоє самодаржавїє... уросли многїє... нєстроєнїя (7 зв.), приносили тяжєсти, *чере(з)* которыє людє до крайнєго... приходили знищаня (11). Трапляється й неповноголосна церковнослов'янська форма прийменника: дєржавѣ Полской *чре(з)* Болєслава Храброго и Стєфана Баторїя Королєй... поработилъ (3).

У джерелі засвідчено вживані в українській актовій мові XVI–XVIII ст.[87] конструкції, що складаються з прийменників, зокрема, *до*, *при*, та відповідних відмінкових форм іменника *бокъ* із прикметником після нього, які вказують на близькість до певної особи, її оточення: особамъ приватнымъ... нє роздавати. А нє тылко *до боку* гетманского по(д)скарбїй єнєральный поприсяжный для дозору Скарбу воскового мѣстъ и(з)биратися (9 зв.), єнєралны҃й о[с]обы уставичнє *при боку* гетманскомъ рєзидуючїє (9), Гетманъ мѣстъ людей пла(т)ны(х)... *при боку* своємъ на услуга(х) держати (11 зв.).

Багатий склад сполучників у пам'ятці забезпечив адекватність передання синтаксичними конструкціями змісту юридичного документа загальнодержавного значення.

Звичайно єднальну функцію виконує сполучник *и*: Договоры *и* Постановлєн҃а правъ *и* волностєй войсковыхъ... межи Филиппомъ О(р)ликом... *и* межи єнєрални(ми) особами... *и* тимъ жє Войскомъ Запоро(ж)скимъ (2). В окремих випадках як єднальний або зіставний можна трактувати сполучник *а*: абы єго вєлмо(ж)но(ст)... всѣхъ ты(х) ту(т) послѣдуючи(х) пунк҃тами изображєны(х) *а* собою поприсяжены(х) договоровъ... нєнарушимо додє(р)жалъ (5), будучи волними

[87] Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 3. – С. 15; Історичний словник українського язика. – Т. 1. – С. 117–118.

голосами по давнымъ правамъ... войсковымъ и за сои(з)волєнїє(м) наяснѣйшого королєвского влч(с)тва швєдского... о(т) єнєралной старшины и о(т) всєго Войска Запоро(ж)ского... чєрє(з) посланы(х) особъ обраный, оголошєный и возвєдєный на... урядъ гєтманский, яко сїє Договоры и Постановлєнѣ́я *а* сполною обрадою на актѣ тєпєрєшной єлєк҃цїѝ... узаконєныє и утвє(р)жєныє (12). Єднальним сурядним сполучником є повторювальний *ани ... ани*: гдє впрєдъ никому *ани* фортєцъ строѝти, *ани* городковъ фундовати, *ани* слободъ осажувати *ани* якимъжє колвєкъ способом тыхъ... угодїй пустошити (7).

Головна функція сполучника *а* – протиставна: усиловало права и волности... на(д)вєрєдити и... ра(з)друшити, *а* на народъ волный козацкий ...нєволничоє ярмо вложити (3 зв.), за прива(т)нымъ.. дѣломъ *а* нє войсковымъ (11 зв.), ку годнымъ и заслужонымъ... особамъ пошановаѣ́є *а* ку проступнымъ ... справєдливост захована (12 зв.) та ін.

Протиставним є запозичений із польської мови сполучник *зась* (польськ. *zaś;* не починає речення): мѣєтъ... Гєтманъ у хана... кры[м]ского... старатися о ѡ(т)новлєнѣ́є давнєго з҃ панство(м) Кримскимъ братє(р)ства... По скончєнѣ́ю *зась* войны... тогда крѣпко... постєрѣгати... абы ни в чомъ з҃ панство(мъ) Кримскимъ приязнь и побратимство нє нарушилося... (6–6 зв.).

Таким же сполучником є *однакъ:* [порядокъ]... нєпрємѣнно содє(р)жалъся, *однакъ*, кгды нѣкоторїѝ... Гєтмани, привлащивши сєбѣ нєслушнє... самодє(р)жавную владзу... (7 зв.).

Протиставний *але* є складовою частиною так званих градаційних сполучників у парах *не тылко ... але; не тылко ... лечъ:* справъ жадны(х) *нє тылко* криминалныхъ *алє* и поточны(х) на судили (12), народъ... козацкий... *нє тылко* окрєстнымъ народомъ, *лечъ* и самому Восточному панству... страшєнъ былъ (3). Лексеми *тылко* «тільки» та *лечъ* «але» – безсумнівні полонізми (польськ. tylko, lecz).

Виявлено кілька сурядних розділових сполучників – *или, албо, то ...то; чи то... чили:* всєгда... *или* по(д) сєй часъ возможно будєтъ (6), нєво(з)можно... продати *албо*... купити (11 зв.), до утиснєнѣ́я оного построѝло... *то* городы..., *то* фо(р)тєцы (6 зв.), в҃тыскаютъся бє(з) волного и(з)бранїя... *то* на уряды полковничїє, *то* на иншїє власты (10), защищаючися *то* унѣвєрсалами гє(т)манскими *то* протєкцїєю полковничою (11), абы... нє было в҃проважєно... *чи то* тайно, *чили* явнє (5 зв.), таковую справу, *чи то* криминалную, *чили* нєкриминалную (9).

Пояснювальним є сполучник *то єсть*: дочку каґана, *то є(ст)* кн҃зя (3).

Порівняно часто вживаються градаційні сполучники *якъ...такъ и, яко... такъ и, такъ... яко и:* завше *якъ* в҃ бою, *такъ* в҃покою... обыкли (7 зв.), Прєто *якъ* арєнды *такъ и* помянутая станцїа повинна быти о(т)ставлєна и вєсма знєсєна (11 зв.), *Яко* всякоє панство цѣлостїю границъ нєнарушимою... утвє(р)жае(т)ся, *так* и Малая Росїя... жєбы в҃ свои(х) граница(х)... нє была зкгва(л)чєна и нарушєна (5 зв. – 6), людє... воплятъ, жє *такъ* індуктари..., *яко и* выєжджїє я(р)марковыє многїє чиня(т)... имъ здырства (11 зв.)

Відзначимо також «сполучник сурядності–підрядності, пояснювальний» *надто* – «виразник відношень тотожності як співвідношення... цілого й його частини»[88]: Малая Росїя... жєбы в҃ свои(х) граница(х)... ствє(р)жєны(х)... нє была нарушєна, мѣєтъ о тоє я(с)нєвєлможный Гєтманъ... при трак҃тата(х)... короля...

[88] *Городенська К.* Граматичний словник української мови: сполучники. – Київ; Херсон, 2007. – С. 118.

швєдского старатися... *Надто* повинєнъ будєтъ то(т) жє... Гєтманъ... упросити у королєвского влч(с)тва швєдского такого трак҃тату... (5 зв. – 6).

«Договори і постанови прав і вольностей військових...» засвідчують високий рівень розвитку синтаксису української писемно-літературної мови початку XVIII ст. в ділянці виразових засобів підрядного зв'язку.

Сполучне слово *где* трапляється рідко: до пєрвобытной области Войска Запоро(з)кого привє(р)нєны были, *гдє* впрєдъ никому ани фортцєцъ строи҃ти... (7).

Дуже часто використовується сполучне слово *який,* що приєднує означальні підрядні речення: двыгнулъ войну за вѣру...православную, *якая* ...тяжєстями насильствована была (5); нє утаєваючи прє(д) ними жадны(х) ко(р)рєспондєнцїй листовны(х) на(и)барзѣй и заграничны(х) и тых *якїє* могу(т) цѣлости ѡ(т)чистой... врєдити (8), тыє жъ самыє тяжари, *якїє*... на сєбѣ носили (10 зв.), Договоры... исполнєнїю поручаю(т)ся, *якїє* єго вєлможность... присягою и притиснєн҃ємъ печати войсковой изволилъ потвердити (12) та ін.

Активно використано в цій функції також сполучне слово *который*: правъ... и волностєй... пунк҃тами изображєны(х)... *которыє* такъ ся в҃ сєбѣ мѣютъ (5), договорили и постановили... таковоє право, *котороє* мѣєтъ быти... заховано (7 зв.), всякїє тяжєсти, утыски и здырства походятъ о(т) властолюбныхъ накупнєвъ, *которїи҃*... прєлщаю(т) ср(д)цє гєтма(н)скоє ко(р)рупцїами (10).

Часові підрядні речення вводяться сполучними словами *когда*, *кгды* (запозичення польськ. *gdy*): по(д) сєй до того дѣла погодный часъ, *когда* тоє жъ Войско Запоро(з)коє... по(д) протєк҃цїю... влч(с)тва швєдского удалося (4 зв.), лєчъ по смєрти славной памя(ти) того (ж) Гєтмана Богдана Хмєлницкого, *кгды* тоє жъ Гдр(с)тво Московскоє многими... способами усилувало права и волности войсковыє собою потвєржєныє на(д)вєрєдити (3 зв.).

Прикладку, що має значення «у ролі кого-, чого-небудь», «будучи ким-, чим-небудь»[89], приєднує підрядний сполучник *яко:* Гдар(с)тво Моско(в)скоє *яко* з҃ нами єдыновѣрноє додє(р)жи(т) (3 зв.), суплѣковати о тоє до... маєстату єго королєвского влч(с)тва швє(д)ского *яко* ѡборонцы и протектора нш҃єго (6).

Питомі сполучники *абы, чтобъ (чтобы)* приєднують підрядні речення з об'єктною і цільовою семантикою: новоизбранный Гєтманъ... мѣєтъ и повинєнъ будєтъ... старатися и крѣпко застановлятися, *абы* жадноє іновѣрїє в҃ Малую Россїю... нє было в҃проважєно (5 зв.), мѣєтъ о тоє... Гєтманъ... старатися... суплѣковати о тоє..., *чтобъ* єго влч(с)тво нє допускалъ никому нє тылко правъ и волностей, лечъ и границъ... надвєрєжати и сєбѣ привлащати... суплѣковати, *абы* у трак҃тата(х) єго влч(с)тва з҃ Гдр(с)твомъ Московски(м)ъ было тоє должєно, *чтобы*... нєволниковъ нш҃ы(х)... намъ свободны(х) во(з)вращєно (6), для поправы и по(д)вигнє(н)я упалыхъ правъ свои(х) и волностєй войсковы(х) договорили и постановили з҃яснєвєлможнымъ єго милостю паном Филиппомъ Орликомъ новообра(н)ны(мъ) Гєтманомъ, *абы* нє тылко... собою поприсяжєны(х) договоровъ и постановлєнїй нєнарушимо додє(р)жалъ, лечъ и за иншы(х)... будучи(х) Гєтманов Войска Запоро(з)кого, *чтобъ* оныє нєпрємѣнно захованы и содє(р)жаны были (6).

Трапився і порівняльний сполучник *яко:* жєбы єдина вѣра православная... ра(з)ширалася и *яко* кринъ в҃ тєрнїи межи окрє(с)тными іновѣрными панствами процвѣтала (5 зв.).

[89] Там само. – С. 300.

Засвідчені речення з підрядним сполучником умовним *єслибы: Еслибы* за(с) опрочъ ты(х) вышърєчєны(х)... притрафлялися якїє публичныє справы... тєды... Гєтманъ моцєнъ и волєнъ будєтъ... таковыє дѣла повагою своєю гєтманскою управляти и о(т)правовати (8) та ін. Пор. також: *Если* в҃ панства(х) самодє(р)жавны(х)... полє(з)ный заховує(т)ся порядокъ в҃ томъ... А чому (ж) бы в҃ волномъ народѣ таковый збавєнный порядокъ нє мѣлъ быти захованъ? (7–7 зв.).

Умовним сполучником є лексема *бо*, а умовно-протиставним виступає слово *хиба:* Тєды тєпєръ абы тыє по(д)воды... вовся были ѡ(т)ставлєны и нихто з҃ пєрєєз҃джаючи(х) жадной нигдє по(д)воды брати, напоєвъ, кормовъ и датковъ наймєншы(х) вымагати... нє важилъся, *хиба* хто в҃ публичны(х) дѣлєхъ и то за подорожною... Гєтмана будєтъ єхати то и тому... подводъ толко дати, сколко в҃ подоро(ж)ной будє(т) написано. Особливє чтобы жадныє особы войсковыє и ихъ слуги, тако(ж) и слуги... Гєтмана... по(д)водъ, кормовъ... и проводниковъ о(т)нюдъ нє вымагали, *бо* чєрє(з) тоє городови разорєнїє а людємъ бѣднымъ знищєн҃є наноси(т)ся (11).

Виразним живомовним елементом є сполучник *то* в головному реченні, який стоїть після умовної частини складного речення (пор. нинішні парні сполучники *коли... то, якщо... то*[90]): [чєловѣку убогому] а нє да(й) Божє в҃ вину якую хочъ малую попастися, *то* з҃ ногъ до головы о(т) выє(ж)джыхъ ярмарковыхъ ободраному быти прийдетъся (11 зв.).

У пам'ятці використано сполучне слово *зачимъ*, яке приєднує наслідкове підрядне речення: людє убогїє воплятъ и уска(р)жаются, жє такъ індуктари и и(х) фак҃торы, яко и выєжджїє я(р)марковыє многїє чиня(т) имъ здырства, за которими... нєвозможно чл҃вѣку убогому свободнє на я(р)марокъ появитися... з҃ ногъ до головы... ободраному быти прыйдєтъся. *Зачимъ* абы індук҃тари и и(х) фак҃тори о(т) ты(х) тылко товаровъ и таковыє єѯакцїи҃... до Скарбу Войскового о(т)бырали, якїє буду(т) выражєны в҃ інтєрциза(х) ... и найменшого зды(р)ства нє чинячи (11 зв. – 12).

Полонізмами в пам'ятці є сполучники і сполучні слова *жє* «що» (пол. że), *жебы* «щоб» (польськ. żeby), *ижъ* «що» (польськ. iż), *понєважъ* «через те що», «бо» (пол. ponieważ), *прєто* «тому, через те» (польськ. przeto), *теды* «отже» (польськ. tedy): и ѡ(т)толь людємъ убогимъ посполитымъ умножає(т)ся тяжєсть, *жє* многїє козаки людей доста(т)ны(х) посполиты(х) в҃ по(д)сусѣдки сєбѣ при(й)муючи, охороняють оны(х) о(т) ѡбыклы(х) повинностей (10 зв.), особливє о тоє просити... у наяснѣйшого королєвского влч(с)тва повинєнъ, *жєбы* нєволниковъ нш҃ы(х) в҃ панствѣ єго влч(с)тва зостаючи(х) всѣхъ свобожєно и намъ во(з)вращєно (6), А *жєбы* скутєчнѣйшая была... поуфало(ст) повинєнъ будєтъ ко(ж)дый з҃ни(х) при обнятю своєго уряду на вѣ(р)ность ку Ѡ(т)чизнѣ... фо(р)малную присягу... выконати (8 зв.), я... присягаю... на томъ: *ижъ* будучи волними голосами... обраный, оголошєный и во(з)вєдєный на... урядъ гєтманский, яко сїє договоры и постановлєн҃я ту(т) описа(н)ныє... нєпрємѣнно исполняти (12), *Понєва(ж)*... вѣра пєрвєнствує(т) *тєды*... о вѣри... дѣло на(д)лєжитъ начати (5), *Прєто* якъ арєнды такъ и станцїа повинна быти... знєсєна (11 зв.).

У пам'ятці зафіксовано різноманітні ч а с т к и, зокрема, підсилювально-видільні *же (жъ)*, *ажъ*: тимъ *жє* войскомъ (2), то(т) *жє* городъ; *а(ж)* по самый Очаковъ (7), видільна *хочъ*: в҃ вину якую *хочъ* малую попастися (11 зв.).

[90] *Городенська К.* Названа. праця. – С. 98, 322.

Синтаксис «Договорів...» повинен стати об'єктом окремого докладного дослідження, яке може допомогти знайти відповідь на запитання, якою мовою первісно було скомпоновано текст документа. Крім іншого, варто буде докладно зіставити будову речень і їх частин в українському і латинському текстах пам'ятки. Дещо з синтаксису пам'ятки розглянуто при вивченні складу сполучників і сполучних слів у ній. Тут, гадаємо, варто звернути увагу на часті постпозитивні прикметники, присудки у кінці фрази, відділені від підмета величезною кількістю конструкцій. Це – вплив латинської мови. Нанизування різних конструкцій є загальною ознакою стилю бароко.

Дуже багатий словниковий склад пам'ятки, різноманітна термінологія також можуть стати предметом розгорнутої лінгвістичної розвідки. Основу лексики «Договорів...» становить живий український словник. Наведемо лише деякі яскраві приклади цього: єдино(ст)айны(ми) *голосами* (4 зв.), *о(т) нєволничого ярма* (5 зв.), *границъ на(д)вєрєжати* (6; пор. *надвереджати*... «пошкодити (про здоров'я)»[91]), *нєволниковъ... свобожено* (6), *сусѣдскую згоду и пріязнь* (6 зв.), в҃ *промысла(х) рибны(х)* (6 зв.), *зубожалы(х)* и ранами *скалѣчєны(х)* (7), *Рѣки, рѣчки* и всякіє *прикмєты* (7), *уросли* нєстроєнія (7 зв.), *нє принижаючи и(х) умыслиє для понижєнѧ* (8 зв.), таковый *порадокъ*... в҃ *дозор*ѣ мѣлъ, *млинами... завѣдовалъ* (9), для *дозору* скарбу (9 зв.), *всякіє на людей бѣдныхъ тяжєсти, утыски и здырства;* о(т) властолюбныхъ *накупнєвъ* (10; *накупень,* мабуть, – «корупціонер», пор. *накупован[ь]е-ся* «підкуп»[92]), они остановивши жилища свои҃ обыкли в҃ *прочку* ити и в҃ заграничны(х) панствахъ спокойнѣйшого... шукати сєбѣ помєшкань҃я (пор. *пріч* < прочъ), *до кошєнѧ сѣнъ, збиранѧ з҃ поль пашєнь и гачєнѧ грєбєль примушати* (10); *худобы лежачой и рухомой* (10; пор. діал. *худоба* «майно, скарб»[93]), многіє козаки людей доста(т)ны(х) посполиты(х) в҃ *по(д)сусѣдки сєбѣ при(й)маючи* (10 зв.), *до крайнєго знищєнѧ; ухиляютъ(ся) о(т) двиганѧ спо(л)ны(х) тяжаровъ* (11), своимъ҃ *грошємъ* (11; пор. *гріш* «взагалі гроші»[94]), *прыйдетъся* (11 зв.), ку *всємy старшому* и *меншому товариству любовъ* а ку *простyпнымъ* вєдлугъ а(р) тикуловъ *правны(х) справєдливость заховати* (12 зв., пор. *проступитися* «провинитися»), по(д) сєй до того дѣла *погодный часъ*, когда тоє жъ Войско Запоро(з) коє... по(д) протєк҃цію... влч(с)ва швєдского *удалося* (4 зв.).

Напевне, в жодній іншій пам'ятці української мови немає такої концентрації термінології, що стосується державного ладу та адміністративного устрою Гетьманату, як у «Конституції» П. Орлика. Досить добре відображена в ній суспільно-політична, юридична та ін. лексика.

Чимало в пам'ятці церковнослов'янізмів, особливо – в преамбулі, але вони трапляються і в інших частинах документа. Їх уживання у староукраїнській писемній мові було традиційним, однак у ній вони стали засобом урочистого звучання акта.

Церковнослов'янізми в тексті – головно лексичні (з відповідним фонетичним оформленням). Незначним є вплив церковнослов'янської мови у фонетиці. Є в

---

[91] Словарь української мови / Упор. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – Т. 2. – К., 1908. – С. 480.

[92] *Тимченко Є.* Зазнач. праця. – Кн. 2. – С. 459

[93] Словник української мови. – Т. 11. – С. 167.

[94] Там само. – Т. 2. – С. 172.

пам'ятці окремі церковнослов'янські текстові вкраплення. Можливо, введенню їх сприяли духовні особи, що брали участь у компонуванні цього акта.

І після приєднання Лівобережжя й Київщини до складу Російської держави в цих регіонах досить міцно зберігала зайняті раніше позиції польська мова. Полонізмів дуже багато в лексиці (повнозначні та службові слова). Тут і питома польська лексика, і запозичена з інших мов. Елементи польської мови в морфології – поодинокі. Серед причин вживання польських мовних елементів у Лівобережному Гетьманаті була інерція, а також те, що чимало представників української еліти одержали освіту в польських навчальних закладах. Самому новообраному гетьманові польська мова була дуже близька, і нею він вів свій щоденник в еміграції. Безпосередня участь П. Орлика в написанні й редагуванні «Пактів і Конституцій» могла сприяти використанню в цій пам'ятці полонізмів.

«Договори і постанови...» насичені латинською лексикою, особливо термінами, вживаними в той період на всьому європейському мовному просторі (та й сама латина була міжнародною мовою). Це і прямі запозичення, і засвоєні через польську мову слова. Без знання латинської мови сучасний читач не зрозуміє адекватно змісту пам'ятки. Латинський вплив, як зазначалося, помітний і на побудові речень.

Майже півстолітнє (на час створення пам'ятки) перебування Лівобережної України у складі Російської держави, активне спілкування українців з росіянами, особливо з представниками царської влади, не могли не відбитися на українській писемно-літературній мові. Українсько-російські контакти в ділянці «канцелярської» мови XVIII ст. очікують свого дослідника. Поодинокі факти можливого російського впливу ми відзначили, аналізуючи морфологію пам'ятки. До імовірних лексичних запозичень із російської мови можна віднести, наприклад, такі слова або значення слів: ани фортєцъ строи҃ти, ани *городковъ* фундовати (7; пор. рос. *городокъ* «укріплення», «укріплене поселення»[95]), *государство* Московскоє ... постро҃йло на кгрунта(х) *и угодїа(х)* (6 зв.), *мѣлкимъ* слугамъ (9 зв.) та деякі ін. Не виключено, що російська літературна мова сприяла вживанню церковнослов'янізмів в українській літературній мові Гетьманату.

Лексика пам'ятки переконливо свідчить про те, що творцями її були високоосвічені люди, знавці кількох мов. Вони були інтелігентними політиками, що дотримувалися дипломатичного етикету. «Договори...» скомпонували патріоти, які щиро любили Україну, добре знали її історію. Козацьку державу автори за інерцією називають *Малая Россїя*, вживають похідний від цього хороніма прикметник *малороссїйскїй*: пє(р)воначалного в҃ *Малой Россїи҃* пр(с)тла ми(т)рополитанского Кїєвского; яко всякоє панство цѣлостїю границъ нєнарушимою состои(т)ся и утвє(р)жає(т)ся, та(к) и *Малая Россїя*, жєбы в҃ свои(х) граница(х)... (5 зв.); народу *малоросси(й)ского* (3), народъ... *малоросси(й)ски(й)* (3 зв.), синовъ малороссї(й)ски(х) (5 зв.). Але в пам'ятці Україна позначається також словосполукою *Отчизна Малороссийская* і навіть із прикладкою *матка* («мати») *наша:* о інтєрєсса(х) *G҃(т)чи҃зны Малоросси(й)ской* радѣти (4 зв.), Милость и печаловитоє ку Ѡ(т)чи(з)нѣ *Малоросси(й)ской матцѣ нѝой*... мѣти (12 зв). Пор. у листі І. Максимовича з Москви до рідної сестри: «призри... на нище-

[95] Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 4. – С. 93.

ту мою и нынешнюю печалъ мою, а знаючи, яко чюжд... нынє от вас и страмен сыном *матери моея отчизны*...»[96].

Без прикладок та означень у «Договорах...» вживається хоронім *Украѝна* на означення всієї території «запланованої» незалежної держави: Кароля Двонадцятого... вступившого в҃ *Украѝну* (4), жадноє іновѣрїє... нє допускати на *Украѝнѣ* (5 зв.), чтобы... и всѣ починєныє в҃ нѣшную войну на *Украѝнѣ* шкоды нагорожєно и слушнє ѡ(т) Москви пополнєно (6), окрє(ст)ныє панства... нє дє(р)зали порабощєнїя сєбѣ *Украѝны* жєлати (6 зв.), посполитымь людємъ прєждє... на *Украѝнѣ* нає(з)ды и по(д)воды, а козако(мъ) проводничєства... приносили тяжєсти (11). Впадає в око те, що на позначення місця руху в документі із хоронімом Україна вжито і конструкцію з прийменником *в*, і з прийменником *на*. Від хороніма *Украѝна* фіксується похідний прикметник *украѝнскїй* як від назви держави, а не *украинный* – як від назви просто території: Городъ столєчный Кїєвъ и инныє *украѝнскіє* городы з маѝстратами (11).

Свою державу автори називають і просто *Отчизна, Отчизна наша* та ін.: *Ѡ(т)чизну, милую матку нѡю* (4), о цѣлости *Ѡ(т)чизны*; в҃ *Ѡ(т)чизнѣ нѡой* (7 зв.), за успокоєнѣ҃мъ... мятєжу *Ѡ(т)чизны* (10 зв.), всѣ в҃ *Ѡ(т)чизнѣ* нєстроанїя (12), подсылки всякіє *Ѡ(т)чизнѣ*... шкодливнє... обявляти (12 зв.), Наяснѣйшіє королѣ швєдскїѝ... протєкторами Украѝны титуловалися... для болшой крѣпости *Ѡ(т)чизны нашой* (6) та ін. Український народ у преамбулі названо *народъ козацкїй* (3, 5). Пор. ще похідний прикметник *отчистый* «вітчизняний», що стосується Вітчизни (польськ. ojczysty «вітчизняний»): ты(х) якїє могу(т) цѣлости *о(т)чистой* ...врєдити (8).

У преамбулі, де йдеться про те, що Б. Хмельницький із народом «по(д)далъся... доброволнє по(д) самодє(р)жавную руку велики(х) г(с)дарєй цр҃єй и вєлики(х) кн҃зєй повєлитєлєй *росси(й)ски(х)*» (3 зв.), вжито прикметник, похідний від хороніма *Росія*. Проте чайно в «Договорах...» на позначення Росії використовується складена назва із прикметником *московскій*, а один раз країну по-народному названо просто *Москва*: *Государство Московскоє*... во(з)даючи злая во(з) благая (3 зв.), *Г(с)дуство Московкоє* вынаходячи ро(з)ны(х) способовъ до устиснєнїя (6 зв.), чтобы... всѣ починєнныє в҃... войну на Украѝнѣ шкоды нагорожєно и слушнє ѡ(т) *Москви* пополнєно (6). Пор. також: за освобожєнѣ҃мъ... Ѡтчизны о(т) *московского* по(д)данства (7); жєбы Днѣпръ о(т) городковъ и фортєцъ *московски(х)*, тако(ж) и кгрунта войсковыє о(т) поссєсїѝ *московской* очищєны... были (7), за уволнєнїємъ... Ѡ(т)чизны нѡой з҃ ярма *московского* (9), за уволнєнїємъ оной о(т) по(д)данства *московского* (10). Інші сусідні держави названо так: *Держава Полская* (3) *Рѣчъ Посполитая Полская* (5), *Панство Кримскоє* (6, 6 зв.). Оттоманська імперія згадується під назвою, якою на той час у Європі позначали уряд цієї держави – *Наяснѣйшая Порта* (5 зв.). Додаткового з'ясування потребує, про яку державу йдеться в преамбулі, коли говориться: народъ валєчный стародавный козацкий прєждє сєго имєнованый коза(р)ский ... нє тылко окрєстнымъ народомъ, лєчъ и самому *Восточному Панству* на морѣ и на зє(м)ли страшєнъ былъ (3). Імовірно, це – Візантія (пор. далі *цєса(р) восточный*).

«Договори і постанови...» 1710 р. однозначно свідчать про те, що їх автори були людьми побожними. Вона починається інвокацією – зверненням до Бога в

[96] *Николаев С.И.* Указ. соч. – С. 394.

Трійці єдиного, написаною церковнослов'янською мовою з українськими елементами (Сѣт*аго*, во Тройц*ы* Славим*ого* – 3).

Початкові слова преамбули «Дивный и нєпостижимый в҃ *судба(х) свои(х)* Бг҃ъ, милосє(р)дный в҃ долготєрпѣнїи҃» (3) нагадують вирази зі Святого Письма. Пор.: *Дивенъ бг҃ъ во сѣ҃тыхъ своихъ* (псалом 67, вірш 36[97]), Щедръ и мл(с)тивъ г(с)дь, *долготерпѣливъ* и *многомл(с)тивъ* (псалом 102, вірш 8[98]), Якѡ ты, г(с)ди, бл҃гъ и кротокъ и *многомил(с)тивъ* всѣмъ призывающымъ тѧ (псалом 85, вірш 5[99]). Говорячи про поразку гетьмана І.Мазепи, автори вжили вираз *нєи(з)слѣдованныи҃ судьбы* Бж҃їи҃. Пор.: ѡ, глубина... разума бж҃їа! якѡ *нєиспытани* судове єго и *неизслѣдовани* путїє єгѡ (Послання апостола Павла до римлян, глава 11, вірш 33[100]).

У багатьох випадках, коли йдеться про важливі, доленосні справи, в «Договорах і постановах...» вжито народні вставні фразеологізми зі словом *Бог*: по скончєнѣ҃ю *дай Божє* щасливомъ войны (6), По скончєнѣ҃ю зась войны когда *Г(с)дь Бг҃ъ пособитъ* (6 зв.), и тєпє(р) за освобожєнѣ҃мъ *дай Бж҃є* Ѡ(т)чизны о(т) московского по(д)данства (7), Ѡ(т)чизны... разорєнїемъ а *нє да[й] Бж҃є* и пагубою (8), за уволнєнѣ҃мъ *дасть Бг҃ъ* Ѡ(т)чизны нын҃ой з ярма московского (9), Ѡ(т)чизны за уволнєнѣ҃мъ *дай Бж҃є* оной ѡ(т) по(д)данства московского (10) (пор. сучасні *дай Боже, Господи; не дай Боже, Господи, Мати Божа*[101]). Пор. ще: крѣпко *сколко Бг҃ъ силы и разуму пошлє(т)* застановлятися (6). Автори пишуть, що після гетьмана І.Мазепи «осиротѣлоє по смєрти своєго пєрвєнствуючого рєимєнтара Войско Запорожскоє, нє ѡ(т)чаєваючися жалаємой сєбѣ свободы, а полагаючи сталую уфно(ст.) в҃ *помощи Бж҃ой*... в҃ *прв҃дной нашой справѣ*» (4 зв., тобто «...в праведній...»).

Імена українців у пам'ятці написано в церковнослов'янській, а не народній формі: *Филиппомъ* О(р)ликомъ (2), *Іоанна* Мазепи (3 зв.), *Константиномъ* Гордѣєнкомъ (4 зв.).

Творці пам'ятки добре володіли словом, ораторським мистецтвом і були обдаровані письменницьким хистом. Підтвердження цього знаходимо не тільки в преамбулі, а й в усьому тексті. Автори полюбляють звичайні означення, епітети (нерідко по два й більше), часто використовують метафори, вживають попарно по два близькі чи неблизькі за семантикою дієслова та іменники, застосовують протиставлення, залучають фразеологізми. Наприклад: єдны *па(н)ства и народы во(з)вышаєть*, другїа *за грѣхи и бє(з)законїя смиряєтъ*; народъ *валєчный стародавный* козацкий... першъ право(з)нєслъ былъ славою *насмє(р)тєлною, обши(р)нымъ владѣнїємъ*, и *ѡ(т)вагами рицє(р)скими*... Потомъ *славимый во вышны(х)... прв(д)ный* судїя Бг҃ъ за умножившїся *нєправды* и *бє(з)законїя*...то(т) народъ козацки(й) *понизилъ смирилъ*... однакъ... хотячи на пє(р)вую свободу ... з҃ по(д) *тяжкого*... пановань҃я полского выпровадити, во(з)двигнулъ *рєвностного* православїя *сѣ҃го*, Ѡ(т)чизны *правъ и во(л)но(с)тєй войсковы(х) стародавны(х)* оборонцу, *валєчного* Гєтмана *славной памя(ти)* Богдана Хме(л)ницко(г)о (3–3 зв.) *нєсмєртєлной* и *вѣчнодостойной* памяти Кароля Дєсятого (3 зв.), за гєтманства

[97] Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета на церковнославянском языке. – М., 1997. – С. 723.

[98] Там же. – С. 743.

[99] Там же. – С. 734.

[100] Там же. – С. 1906.

[101] Словник фразеологізмів української мови. – К., 2003. – С. 186.

славной памя(ти) нєбожчика... Іоанна Мазепи (3 зв.), *нєи(з)слѣдованныѩ* судьбы Бжїѩ такъ рєвностного нєбо(ж)чиковского намѣрєнїя, за опачнымъ *о(т)мѣнной* фортуны воєнной поводом, нє тылко нє и(с)полнили, лєчъ и самого (І. Мазепу. – *В.Н.*) ѵ҃ Бєндєрѣ *дєкрєтомъ смє(р)тєлнымъ прикрыли* (4), чтобъ оныє нєпрємѣнно *захованы* и *содєржаны* были (5), жєбы вѣра *православная восточного исповѣданїя...* ра(з)ширалася и *яко кринъ* ѵ҃ *тєрнїѩ* мєжи окрє(с)тными іновѣрными панствами процвѣтала (5 зв.), кгрунтовъ... *нє очи(с)титъ и нє уволни(т)* (6 зв.), Наостатокъ *гнѣздо войсковоє Сѣчъ Запоро(ж)скую* (6 зв., пор. З нашого славєтного *гнѣзда (Сѣчи* під 1693 р.[102]), бє(з) *дїйєгубной завѣсти и вражди* (8), *ну(ж)ная и нєѡ(т)-волочная* потреба (8 зв.), *нєлицєми(р)ный и нелицєзритєлный падєтъ дєкрєтъ* (9), *знамєнитый* урядъ гетманский (12) тощо. Використано й фразеологізми: будє(т) и на тоє *пилноє и неусипноє мѣти око*, жєбы людємъ... посполитымъ... (9 зв.), чл҃вѣку убогому... нє дай Бжє ѵ҃ вину якую малую попастися, то ꙁ҃ *ногъ до головы... ободраному быти* прыйдєтъся (11 зв.).

Привертає увагу кінцеве речення присяги новообраного гетьмана П. Орлика: *такъ мнѣ Бжє помози*, непорочноє сїє Eѵ҃глїє и нєвинная страсть Хѵ҃а (12 зв.), бо звичайно клятва в старовину в Україні завершувалася словами: *такъ ми Бжє* въ Тр(о)ци сѣтой *єдиный* помози, и вси сѣтыи[103].

Лінгвістичний аналіз документа допомагає увиразнити колективний мовний портрет творців пам'ятки – побожних, освічених, творчих людей.

Аж до другої половини ХХ ст. прямих свідчень про авторів пам'ятки не було знайдено. Знаний історик Ілько Борщак (1892–1959), що перебував в еміграції у Франції, багато праці присвятив П. Орликові та його родині. В бібліотеці-архіві розташованого на сході Франції замку Денвіль, що належав дружині генерала Григора Орлика – сина гетьмана П. Орлика, він виявив копію скороченого латинського тексту «Договорів і постанов...», зроблену Григором. У ній містилася важлива інформація, що стосується історії складання тексту пам'ятки. Гетьман П. Орлик писав: «Я один зложив найбільшу частину договору й зредагував цілий договір. Я зложив це за певним планом... Поміж особами, що обмірковували точки цього документа, були пп. Войнаровський, Гордієнко, Горленко, Ломиковський, Мирович, Максимович, Іваненко, Карпенко і деякі прізвища я вже не пригадую за давністю часу, але були зі мною на нарадах люди світського і духовного стану та численні знатні особи, що відвезли наші рішення на Україну... Над цим ми працювали більше місяця. Мої висланці їздили і приїжджали два рази на Україну та з України. Мені це найбільше завдало праці, бо я мусив зложити цифрами проект для знатної старшини України. П[ан] Войнаровський допомагав мені в цьому»[104].

Збереглася записка Г. Орлика про преамбулу до «Договорів...», в якій сказано: «Ця Хартія мала широкий вступ, який є в мене. Козацькою мовою й який малює долю й недолю козацького народу. Той вступ, як оповідав мені батько, було прийнято одноголосно по коротких дискусіях. Батько сам умістив уривок про те, що козацький нарід завжди висловлювався проти автократії. Про те, що козацький

---

[102] Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке / Сост. С. Величко. – Т. 3. – К., 1855. – С. 174.

[103] Требник Петра Могили / Перевидання з оригіналу, що появився у друкарні Києво-Печерської Лаври 16 грудня 1646 р. / Упор. А. Жуковський. – Канберра; Мюнхен; Париж, 1988. – С. 417.

[104] *Пріцак О.* Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С. 6–7.

нарід є безпосередній наступник хозарської держави, батько мій прочитав у стародавніх латинських письменників... Писав мені також батько, що якби козацький нарід заховав своїх колишніх власних князів, ці князі мали б більші права на спадщину Східної Імперії, ніж сучасна російська цариця»[105].

Ці свідчення батька та сина Орликів дуже важливі для дослідника мови пам'ятки 1710 р. Отже, більшу частину її написав і зробив редакцію тексту сам новообраний гетьман. Проте не знайдено прямих свідчень того, якою мовою було створено проект і первісний текст: українською, латинською чи навіть польською.

Як відомо, П. Орлик народився 1672 р. у с. Косуть Ошмянського повіту (нині в Литовській Республіці). З молодих років проживав в Україні. Навчався в Києво-Могилянській академії, яку закінчив до 1694 р. Певний час працював писарем у Київській митрополії. 1698 р. одружився з дочкою полтавського полковника П. Герцика. Працював у Генеральній військовій канцелярії з 1700 р. Від 1706 р. був генеральним писарем. Своєму найближчому помічникові П. Орликові гетьман І. Мазепа надав великі маєтки в Чернігівському, Ніжинському і Стародубському полках[106]. В українськомовному оточенні П. Орлик перебував від часів своєї юності і протягом усього життя в Україні. Шукаючи шляху до помилування його царем Петром І, П. Орлик звернувся з великим листом до С. Яворського, тоді митрополита рязанського і блюстителя патріаршого престолу, а колись – свого викладача в Києво-Могилянській академії, в якому, між іншим, назвав себе іноземцем: «...Представляла мнѣ совѣсть христіанская присягу мою, которою на вѣрную службу ему Мазепѣ единому, яко гетьману и пану своему (понеже царскому величеству будучи иноземцемъ и пришелцемъ въ Украину, а ни на подданство, а ни на вѣрность, никогда не присягалемъ) обовязанный былемъ...»[107]; «...принужденный былемъ указомъ и страшною Мазепы присягою, ...не открилемъ никому тайны, сохранялъ я неврежденнѣ вѣрность, яко слуга пану, яко иноземецъ и креатура своему благодѣтелеви, и долженъ былемъ тое сохранить, понеже натура мнѣ тое сама съ предковъ моихъ дала не быть придателемъ... Я убо единъ иноземецъ тайну тую вѣдалъ...»[108]. Імовірно, тут слово «иноземец» автор ужив не в етнічному значенні, а в державно-територіальному: він приїхав до Лівобережної України з Речі Посполитої.

Учасники «конституційного процесу» 1710 р., яких, може, й не випадково, майже за алфавітом перелічив П. Орлик, належали до тодішньої еліти й посідали різні посади в гетьманській адміністрації або в Запорозькій Січі ще до обрання П. Орлика гетьманом.

Андрій Войнаровський – син сестри гетьмана І. Мазепи. Народився на Волині, але виріс у Києві. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії та, мабуть, у Дрезденському університеті. Виконував важливі завдання І. Мазепи[109].

---

[105] *Пріцак О.* Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С. 7.

[106] *Мацьків Т.Р. М.* Орлик Пилип // Енциклопедія українознавства. Перевид. в Україні. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1875.

[107] Письмо Орлика к Стефану Яворскому. – С. 19–20.

[108] Там же. – С. 27.

[109] *Горобець В.М.* Войнаровський Андрій Янович // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 121.

Костянтин Гордієнко – кошовий отаман Війська Запорозького, народився на Полтавщині, навчався в Києво-Могилянській академії[110].

Андрій Дмитрович Горленко – наказний прилуцький полковник, наказний гетьман, син прилуцького полковника. Закінчив Києво-Могилянську академію[111].

Іван Ломиковський – генеральний хорунжий, генеральний осавул, генеральний обозний, наказний гетьман. Народився на Волині, переселився в 1670-х роках на Лівобережжя. Навчався в Києво-Могилянській академії[112].

Федір Іванович Мирович – генеральний бунчужний при гетьманові І. Мазепі. Народився, імовірно, в Переяславі. Навчався в Києво-Могилянській академії[113].

Іван Петрович Максимович – канцелярист у полковій канцелярії м. Ніжина. Напевне, народився в Ніжині. Закінчив Києво-Могилянську академію[114].

Висловлено думку про те, що згаданий П. Орликом Іваненко – це знаний політичний діяч кінця XVII – початку XVIII ст. Петро Іваненко, відомий і під прізвиськом Петрик – старший писар генеральної канцелярії, гетьман «Ханської України». Закінчив Києво-Могилянську академію. Народився в Полтаві або в Нових Санжарах на Полтавщині[115].

Не вдалося з'ясувати, хто такий Карпенко, згаданий у списку П. Орлика останнім.

Як бачимо, абсолютна більшість людей, причетних до творення пам'ятки, народилася й виросла на Лівобережжі: К. Гордієнко, А. Горленко, Ф. Мирович, І. Максимович, П. Іваненко (Петрик). А. Войнаровський виріс у Києві, а І. Ломиковський молодим приїхав на Лівобережжя й там залишився.

Усі особи, так чи інакше пов'язані із формуванням тексту «Договорів і постанов...», до еміграції жили в Батурині. Напевне, вони в щоденному житті послуговувалися українською мовою. У гетьманському уряді мусило існувати якесь койне на основі південно-східного наріччя (воно функціонувало на більшій території Гетьманату), з елементами північного наріччя, на терені функціонування якого тоді розташована була його столиця – місто Батурин. Це недвозначно випливає з історико-мовного аналізу пам'ятки.

Можна вірити П. Орликові, що він написав ту частину преамбули, де йдеться про козацький – український – народ, склав більшу частину пам'ятки й відредагував договір. Редагування, напевне, стосувалося насамперед змісту, але не обов'язково й мовного оформлення, хоч і така можливість не виключена. П. Орлик у Києво-Могилянській академії навчився ораторського мистецтва, ознайомився з основами поетики. Сам він не позбавлений був поетичного таланту. Надрукував панегірики «Alcides Rossyjski triumfaln[y]m laurem ukoronowany» (Вільно, 1695 р.) на честь І. Мазепи та «Hippomenes Sarmacki (К., 1698 р.), при-

---

[110] *Щербак В.О.* Гордієнко (Гордієнко – Головко) Кость // Там само. – С. 145–146.

[111] *Горобець В.М., Хижняк З.І.* Горленко Андрій Дмитрович // Там само. – С. 148–149.

[112] *Горобець В.М.* Ломиковський Іван // Там само. – С. 330.

[113] *Кресін О.В.* Мировичі // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К., 2009. – С. 665.

[114] *Сьєдіна Дж.* Максимович Іван Петрович // Києво-Могилянська академія в іменах. – С. 347–348.

[115] *Горобець В.М.* Іваненко (Петрик) Петро Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах. – С. 235–236; *Станіславський В.В.* Іваненко Петро (Петрик) Іванович // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005. – С. 396.

свячений шлюбові І. Обидовського з Ганною Кочубеївною[116] (їх би варто перевидати факсимільно). Добре знання українського писемно-літературного узусу, вправність П. Орлика як стиліста засвідчує його лист до С. Яворського. З усією імовірністю можна стверджувати, що обговорення проекту «Договорів...» відбувалося українською мовою, а з цього випливає, що текст його було скомпоновано по-українськи. Менш вірогідно, але не виключено, що пам'ятку первісно написано латинською мовою. Ця проблема вимагає окремих спеціальних лінгвістичних студій. Базою для них, яка пришвидшить вивчення тексту в цьому плані, повинен стати детальний покажчик слів і форм як українського, так і латинського примірників джерела. Імовірність написання документа польською мовою дуже мала.

Лінгвістичний аналіз українського примірника-оригіналу «Договорів...» 1710 р. свідчить, що текст написав генеральний писар в уряді П. Орлика – знаний лексикограф І. Максимович: у пам'ятці знайшли вираження індивідуальні особливості його орфографії. Особливості мовлення генерального писаря відбилися на фонетиці та морфології тексту. Готуючи останній український варіант, І. Максимович міг вносити в текст й дрібні редакторські зміни. Як свідчить його латинсько-«слов'янський» словник, І. Максимович був чудовим філологом, що глибоко знав рідну українську і добре – церковнослов'янську мови, володів їх лексичними багатствами. Він не був позбавлений і поетичного хисту, який виявив вже після повернення з еміграції. Інтернований у Москві І. Максимович переклав з латинської мови книгу поезій єзуїта Германа Гуго «Pia desideria» – «Желанія благоговѣйная» (завершив 1718 р., але переклад у свій час не надруковано)[117].

Дослідження українського оригіналу «Договорів і постанов прав і вольностей військових...» переконує в тому, що це – надзвичайно важлива пам'ятка української культури, в якій більшою мірою, ніж у будь-якому іншому типологічно наближеному джерелі, знайшов відображення узус української писемно-літературної мови початку XVIII ст., її лексичне і стильове багатство, зафіксоване койне правлячих кіл гетьманської України.

Василь Німчук

---

[116] *Максимович М.А.* О панегириках Филиппа Орлика // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т. 3: Языкознание. История словесности. – К., 1880. – С. 713–714.

[117] *Николаев С.И.* Указ. соч. – С. 386–389, 395–396.

ІЗ ТЕКСТОЛОГІЧНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД «ДОГОВОРАМИ І ПОСТАНОВАМИ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКОВИХ...»

Віднайдення оригіналу писемної пам'ятки початку XVIII ст., яка за початковими словами запису на титульній сторінці отримала умовну назву "Договоры и постановленА", хоча ширше знана як *«Конституція» Пилипа Орлика*, є важливою подією не лише для дослідників історії України, істориків-правознавців, культурологів, а й для лінгвістів, насамперед з огляду на можливість розширення емпіричної бази історико-мовознавчих студій.

Документ створено 1710 р. у молдавському місті Бендери за складних політичних умов: поразка українських і шведських військ під Полтавою і смерть гетьмана Івана Мазепи, пошуки політичної й військової опори у відстоюванні незалежності України, необхідність зміцнення підупалих у середовищі козацтва визвольних ідей були тими спонуками, якими керувалися творці цього документа. Ці чинники відбилися на змістових складниках тексту, його структуруванні та загальній тональності. Цим зумовлене і введення до тексту розлогих історичних екскурсів, покликаних сформувати визначальну ідеологему документа – історичну закономірність буття України як самостійної й непідлеглої держави. Для цього необхідно було посилити позитивну оцінку минувшини українського козацтва, утвердити думку про можливість і неминучість кращого майбутнього українського народу. Такі настанови творців «Договорів...»[1], попри правову зорієнтованість пам'ятки (виклад засад суспільного устрою України, прав і обов'язків громадян тощо), спонукали їх і до обґрунтування морально-етичних основ буття соціуму, використання оцінок і суджень, які зробили текст синтетичним, із використанням ознак ділового (юридичного і літописного жанрів), публіцистичного й художнього стилів.

Зміст джерела є виразно українськоцентричним, оскільки з перших рядків підпорядкований обґрунтуванню історично закономірної події – утвердження незалежної України, непідлеглої сусіднім державам. У тексті проступає виразне

[1] Пилип Орлик 1720 р. зауважив щодо підготовки тексту: «Я один зложив найбільшу частину договору й зредагував цілий договір. Я зложив це за певним планом...». І далі: «Поміж особами, що обмірковували точки цього документа, були пп. Войнаровський, Гордієнко, Горленко, Ломиковський, Мирович, Іваненко, Карпенко і деякі прізвища я вже не пригадую за давністю часу, але були зі мною на нарадах люди світського й духовного стану та численні знатні особи, що відвезли наші рішення на Україну» (*Пріцак О.* Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – С. II). Ця зауважа дає підстави розглядати пам'ятку і як джерело свідчень про ідіолект П. Орлика, збережена дотепер спадщина якого включає епістолярій, тексти хронікальні (діарії) та поетичні.

прагнення охопити чітко сформульованими правовими положеннями різні сторони буття соціуму: віра і церква (православна східного обряду з кінцевою метою встановлення єдиновір'я, недопущення поширення чужої віри, відновлення втраченої помісності й прямого підпорядкування Константинопольському престолу); політичний устрій (військова республіка з відповідно ієрархізованою структурою та формами управління); засади й правила судочинства, права та обов'язки представників різних верств та ін. У «Договорах...» передбачено реалізацію моделі справедливого суспільного устрою з виразною підтримкою незахищених членів соціуму (вдів, сиріт, старих козаків), шануванням заслужених перед громадою і військом козаків і старшин, демократичними формами обрання (делегування) керівників різного рангу як основи устрою держави, обмеженням авторитаризму в діяльності чільників козацької держави, насамперед, гетьмана і полковників. Показово, що стосовно гетьмана домінує визначення обов'язків, а не прав (зокрема, як обов'язок окреслено настанову піклуватися про підданих), із промовистим наголошенням на обмеженні можливостей одноосібно здійснювати судочинство чи використовувати кошти громади та ін.

Пам'ятка дає змогу змоделювати ієрархію актуальних на час її створення національних, державотворчих і соціальних проблем, на розв'язання яких вона спрямована, і водночас виявити націлені в майбутнє державницькі ідеї; тому вона об'єднує минуле, актуальний для її творців час і перспективу майбутнього.

Пам'ятка невелика за обсягом – усього 21 сторінка скоропису (почерк розбірливий, з бароковим оздоблювальним написанням окремих літер; надрядкове написання літер, частин слів та окремих слів; титли, інші діакритичні знаки; числа позначено літерами; описки поодинокі). Попри невеликий обсяг оприявнений оригінал є особливо цінним для мовознавців, оскільки розвіює сумніви й припущення щодо відповідності відомих з середини XIX ст. копій автентичному текстові; адже дотепер лінгвісти послуговувалися лише копіями і на їх підставі робили висновки про мову пам'ятки. Можливість спиратися на оригінал пам'ятки, а не на копію, завжди зміцнює позиції дослідників, нерідко уповажнює на уточнення висновків, сформульованих на підставі копій, у чому переконує, зокрема, зіставлення копії «Договорів...» з оригіналом. Так, відома копія, яку оприлюднив М. Маркевич 1842 р.[2] і яку повторно надрукував О. Бодянський 1859 р.[3], засвідчує низку відмінностей порівняно з оригіналом, що впливає на оцінку мови аналізованого тексту загалом. Зауважимо, що відмінності між копією та оригіналом у відтворенні мовних особливостей вимагають спеціальної докладної студії з укладанням повного реєстру розбіжностей та поясненням причин їх виникнення; наразі наведемо (для прикладу) найважливіші наслідки деґресії переписувача (переписувачів?) під час копіювання пам'ятки.

---

[2] *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. 4. – М., 1842. – С. 315–342.

[3] *Источники* малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – Ч. 2: 1691–1722. – М., 1859. – С. 242–255. Текст цього видання деякі дослідники вважають першою публікацією версії староукраїнською мовою (латинськомовний текст опубліковано 1847 р.), оминаючи видання М. Маркевича, див.: «Договори і постанови...» / Упоряд. О. Алфьоров. – К.: Темпора, 2010. – С. 6; це ж джерело відтворено і на нього спирається переклад пам'ятки на сучасну українську мову В. Шевчука: Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. – К., 2006. Відомі також переклади з латинськомовної версії пам'ятки, зокрема, М. Трофимука (Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994) та ін..

1. Важлива відмінність між оригіналом і копією, зауважувана при першому ж ознайомленні, зумовлена зміною графіки – скоропису на стилізовану під старовину (нагадує півустав) гражданку; ця зміна вивела копію пам'ятки з кола джерел для дослідження української палеографії, зокрема, традицій письма державно-канцелярського діловодства, яке в Україні мало свої виразні особливості[4]. Водночас помітним є пристосування копії до російської писемної мови середини XVIII ст.

2. У копії значно ширше, порівняно з оригіналом, використано графему ***ъ*** у кінці слів.

3. Деякі з типових для української мови граматичних форм оригіналу в копії замінено церковнослов'янськими чи російськими. Зокрема, у багатьох словоформах закінчення родового відмінка однини прикметникового відмінювання ***-ого*** заступлено на ***-аго***: *свят**ого***[5] – *свят**аго***, *славим**ого*** – *славим**аго***, *Храбр**ого*** – *Храбр**аго***, *Хмєлницк**ого*** – *Хмєльницк**аго***, *з полск**ого*** – *зъ поль**ск**аго***, *гєтманск**ого*** – *гєтманск**аго***, *он**ого*** – *он**аго***, *Дєсят**ого*** – *Дєсят**аго*** та багато ін. В оригіналі флексію ***-аго*** використано лише у слові *митрополитанск**аго*** [*прєстола митрополитанск**аго** Кїєвского*], що, припускаємо, могло бути свідомо вмотивованим кроком авторів з метою створення піднесеного стилю документа завдяки використанню старослов'янської форми; насичення копії численними формами з ***-аго*** зневиразнило цю стилістичну ознаку; в оригіналі відчутно переважають словоформи з флексією ***-ого***, значно рідше зафіксовано словоформи з ***-его***, що зберігало сліди традиції передання м'якості попереднього приголосного (*чі**его***, *наш**его***, *вс**его***, *давн**єго***, *лишн**его***; форма *подскарб**єго*** – неадаптоване запозичення з польської зі збереженням граматичної ознаки).

4. Розширено коло випадків написання дієприкметників з подвоєнням: *утысне**н**ый – утысне**нн**ый, ствержен**ы**хъ – ствержен**нн**ыхъ, розмножен**ы**хъ – розмноже**нн**ыхъ, незавоева**н**ый – не завоева**нн**ый, именова**н**ый – именова**нн**ый* і под.; зворотних виправлень – коли словоформа в оригіналі мала ***-нн-***, у копії передана з ***-н-***, – не виявлено.

5. У багатьох випадках у копії м'якість приголосних позначено за допомогою ***ь*** (*воль**ь**ностей, формаль**ь**ною, єнераль**ь**ными* та ін.), хоча цю графічну постанову реалізовано непослідовно (в копії: *ведможность*); в оригіналі в групах приголосних усередині слів відсутні графічні сигнали м'якості приголосних (за допомогою ***ь***) у тих позиціях, в яких пізніше в українській графіці усталилося передання м'якості (*несмертел**ь**ною, войс**ь**ко, вол**ь**ными* та ін.); стосовно написання в оригіналі *мстител**ь**, Случ**ь**, откол**ь**, внутр**ь**, справедливост**ь**, страст**ь**, оттол**ь**, тяжєст**ь**, з пол**ь**, пашєн**ь**, гребел**ь**, вѣрност**ь*** та деяких ін. відзначимо, що ***ь*** може сигналізувати як про м'якість попереднього приголосного, так і про традиційне написання ***ь*** у кінці слів. Відсутність ***ь*** у сполуках ***л*** + *приголосний* могло відбивати локальну вимову ***л*** без пом'якшення у зазначених позиціях, поширену в сучасних україн-

---

[4] Докладніше див.: *Панашенко В.В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974 (зокрема, розділ III «Скоропис документів Генеральної військової канцелярії», с. 34–46); [*Ткач Ф.Є.*] Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови українських ділових документів XVII ст. – Одеса, 1974.

[5] Першою наводимо словоформу з оригіналу пам'ятки, а після тире – з копії О. Бодянського 1859 р. (за виданням О. Алфьорова 2010 р.).

ських діалектах[6]; в окремих словоформах м'якість попереднього приголосного перед голосним традиційно передано за допомогою ***і*** *(вызволіоных)*.

6. Чимало словоформ, по-різному поданих в оригіналі та в копії, віддаляють відповідні словоформи в копії від типових українських, зближуючи їх із церковнослов'янськими і/чи російськими, напр., заміна повноголосної форми *пєрєд* на неповноголосну *пред*, *чоловѣкъ* на *человѣкъ*, *старанє* на *старанiе*, *печатю* на *печатiю*, *любовъ* на *любовь* (якщо навіть урахувати поширене в пам'ятках цього періоду непослідовне вживання ***ъ*** і ***ь*** у кінці слів, то все ж написання *любовь* у копії наближує словоформу не до типово українського звучання зі стверділим приголосним, а до російського зі збереженням м'якості) та ін., а виправлення ***р*** на ***р′*** (*порадокъ* на *порядокъ*, *смиравєтъ* на *смиряетъ*, *роспоражєня* на *распоряженя*) зневиразнює важливі для історичної діалектології свідчення про ареал ствердіння фонеми /***р′***/ в українському континуумі[7].

7. Копіїст не зберіг низки літер, використаних у рукописі в багатьох словоформах, зокрема, замінено Ѡ на початку слова (Ѡ*т, Ѡтца, Ѡтвагами, Ѡтчизны*); ***z***, яку в оригіналі часто вжито на початку, рідше — всередині слова (***z****лоє, **z**наки, **z**а, в **z**амислах, **z**начнє, **z*** [*наясн**ѣ**йшымъ королємъ*], *Ма**z**єпа*); в оригіналі відтворено графічну неусталеність написання тих самих словоформ (***z*** *–* ***з, зъ***; *Войско **Z**апорозкоє* і ***З****апорожскоє* та ін.); у копії уніфіковано передання звука «***н***» літерою ***н***, якій в оригіналі відповідають кирилична та латинська літери (останню використано в написанні багатьох словоформ). Зазначимо, що точність передання графіки оригіналів є важливою для з'ясування історії графічних і загалом мовних пріоритетів і норм староукраїнської мови. З цього погляду лінгводжерелознавча цінність віднайдення оригіналу аналізованої пам'ятки є беззаперечною.

8. У копії допущено низку описок (***в**елможный – **в**ольможный, Двана**д**цятого – Двана**т**цятого, за со**и**зволенiємъ – за изволенiємъ*), заміни маркерів граматичних форм (*во Трощ**ы** – въ Трощ**ѣ***), пропуски елементів тексту, що провокує граматичну неузгодженість і порушує змістову цілість висловлювання (*яко всяких в Ѡтчизн**ѣ** **и в войску Z**апорожскомъ пор**а**дковъ* – 9 арк. зв. ориг.; *яко всякихъ въ отчизн**ѣ** Запорожскомъ пор**я**дковъ* – 15 с. копії); зазначимо, що в оригіналі описки трапляються лише в окремих випадках (*с**а**ла* замість *с**е**ла*, пропуск частини слова без надрядкового позначення неповного написання *городой* замість *городской* [*и с**ѣ**лской*] – обидва випадки на 10 арк. зв.).

Зрозуміло, що аналіз мовних особливостей пам'ятки, підґрунтям якого слугувала копія, дещо змінена супроти оригіналу, хоча й дає чимало відомостей про українську писемну мову початку XVIII ст., проте зумовлює мимовільні неточності, невиправдані припущення в оцінках мови досліджуваного тексту, що може вплинути на загальну характеристику мови відповідної епохи. Зокрема, коментуючи адаптування переписувачем тексту «Договорів...» 1710 р. «до російської мовної традиції першої пол. XVIII ст.», дослідник відніс до наслідків мовної трансформації оригіналу введення лексеми *иго*, яка в тексті синонімічна до *ярмо*[8].

---

[6] У деяких південно-західних діалектах форми типу *мел**н**ик, пра**л**ник, сил**н**ий, тi**л**ки, бi**л**ше, стебе**л**це* і под. досі залишаються широко вживаними [АУМ I, карта 125; II, к. 114; III, ч. 2, к. 27, ч. 4, с. 255].

[7] Ареали поширення /***р′***/ – /***р***/ як континуанти давнього ****р′*** див.: [АУМ I, к. 127, 128, 129; II, к. 115, 116; III, ч. 1, к. 18; ч. 2, к. 115, 116; ч. 4, с. 255–256].

[8] *Белей Л.* Короткий текстологічний аналіз // «Договори і постанови...» / Упор. О. Алфьоров. – С. 15.

Однак в оригіналі вживаються обидві лексеми з переважанням уживання лексеми *ярмо* (*за уволнєнємъ дасть Б[о]гъ Ѡтчизны н[а]шой з* ***ярма*** *московского; свободити отчизну нашу Малую Россію от нєволничого ярма московского, нєволничоє* ***ярмо*** *вложити; за высвобожєнємъ Ѡтчизны ѡт* ***іга*** *московского*); усі контексти з цими лексемами в копії передано відповідно до оригіналу. Тому лексему *іго* в цьому тексті не можна розглядати як наслідок свідомого втручання переписувача; до того ж інші українські пам'ятки, зокрема, XVI–XVII ст., засвідчують уживання цієї лексеми[9], яка має широку слов'янську географію і часово глибоку традицію функціонування [ЕСУМ 2: 289]. Отже, за умови широкого використання в українських пам'ятках запозичень із різних мов, зокрема, з церковнослов'янської, функціонування цієї лексеми в українській писемності видається закономірним[10]. Уніфікація графіки при копіюванні пам'ятки, посилення однієї з паралельних граматичної чи фонетичної ознаки з обниженням частоти використання альтернантів помітно ускладнюють, а то й унеможливлюють об'єктивні висновки щодо багатьох процесів у мові та її графічному відображенні.

Цінність «Договорів...» як пам'ятки української мови є незаперечною, оскільки в ній відтворено взаємодію різних мовних кодів і течій, які формували строкату й водночас органічну цілість української книжної мови XVI–XVII ст. в її офіційно-діловому різновиді. В її структурі відбилися зміни, яких зазнавали і писемна традиція попереднього періоду, і церковнослов'янська (з відчутним проникненням народних розмовних елементів аж до свідомого перекладу українською мовою окремих текстів, як *Четьї Мінеї* 1489, *Пересопницького Євангелія* 1556–1561 рр.), і діалектно диференційована народна мова та впливи інших мов, насамперед польської, латинської, російської. Тому кожен такий текст, окреслений у просторі й часі, є цінним інформаційним надбанням, оскільки відтворює співвідношення інтенсивності впливу різних джерел, забезпечує лінгвістичні студії надійними свідченнями про еволюцію мови у визначених локусі й хроносі.

«Договори і постанови прав і вольностей...» – це пам'ятка ділового стилю, що виявляється насамперед у структуруванні тексту (виділення преамбули і заключної частини, сегментування основного тексту на розділи); у використанні поширених у тогочасних ділових документах усталених мовних формул, типів титулування згадуваних осіб; в окресленні хронотопу подій; у доборі типових для пам'яток цього жанру граматичних, лексичних, фразеологічних і синтаксичних засобів; у моделюванні сегментів тексту в межах складних надреченнєвих об'єднань, періодів, розділів; у долученні до тексту позамовного атрибуту – печатки. Зі змісту тексту (перша й остання сторінки) відомо, що його як правовий документ ухвалено за відповідних до традицій обставин *5 квітня 1710 року в Бендерах: Дѣялося въ Бєндєрѣ року* αψί *апрѣля* ***ѕ*** *дня*; місце цієї події *Бєндєръ* згадано ще двічі. Отже, час і місце легітимізації документа державної ваги чітко визначені. Для забезпечення просторової віднесеності подій (а відтак – надання документові переконливості

[9] Про поширення лексеми *иго* в українських пам'ятках цього періоду див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 13. – Львів, 2006. – С. 17; *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексікон словено-латинскій / Підгот. до друку В.В. Німчук. – К., 1973. – С. 453.

[10] Контекстуальними синонімами до *ярмо, иго* в цьому документі виступають *панованя* і *подданство* (*з полского подданства народъ порабощєнный и утиснєный; з под тяжкого на тот часъ панованя полского выпровадити*), які могли сприйматися як менш виразні щодо негативних конотацій.

й значущості) вживаються топоніми, насамперед назви держав, а також похідні – відтопонімні деривати, що релятивно посилюють присутність відповідного топоніма. Зокрема, для позначення території України використано кілька структурних варіантів власних назв, які часто супроводжуються сталими поширювачами: *в* ***Ѵ****країну, на* ***Ѵ****країнѣ, отчизны Малороссийской, отчизну н[а]шу Малую Россію, Малую Россію отчизну нашу, в Малой Россіи*; функцію ідентифікації виконують також неонімні одно- чи багатокомпонентні еквіваленти *о*(Ѡ)*тчизна* та Ѡ*тчизна наша*, а також поширену конструкцію *отчизну милую матку н[а]шу;* серед похідних від базових топонімів використано *городамъ* ***украïнскимъ***, ***украïнскіе*** *городы, N(n)ародъ* ***М(м)алороссийский***, Ѡбыватєлєй ***малороссійских***, *синовъ* ***малороссийских***. Сусідні й віддалені держави та пов'язані з ними поняття в тексті згадуються значно рідше: *Г[осу]д[а]рство Московскоє* та еквівалент *Москва (*Ѡ*т Москвы пополнєно)*, похідні *от московского подданства, от поссєсії московской*; зафіксовано також *повєлитєлєй россійских*, хоча твірна основа – топонім *Росія* – у тексті не згаданий; серед інших держав названо: Ѡ*т Рѣчи Посполитой Польской* і похідне утворення *власть полска*; *з Панством Крымским*; *от Наяснѣйшой Порты*; про присутність у полі зору авторів тексту ще однієї держави сигналізують відтопонімні похідні та антропоніми-маркери: *пособіємъ наяснѣйшого короля єго милости* ***швєдского*** *нєсмертєльной и вѣчнодостойной памяти* ***Кароля Дєсятого***, *короля єго милости* ***швєдского Кароля Дванадцятого***.

Топографічної конкретності текстові додають інші топоніми та похідні від них – назви міст, територій і пов'язаних з ними різноманітних реалій, понять: городъ столечний *Кіевъ*, городъ *Тєрехтомировъ*, городъ *Перєволочную* зъ городомъ *Керєбєрдою*, фортецу *Кодацкую*, перевозъ *Перєволочанскій*, аж по самый *Очаковъ*, полк *Полтавский*, полкомъ *Гадяцкимъ*, сотнею *Шєптакувскою*, добрами *Почєповскими* и *Оболонскими*; цьому ж слугують і гідроніми *Дніпро* (у *Днѣпру*, на *Днѣпрѣ*), *Ворскло, Случь*; загальну просторову орієнтацію передають і назви козацьких формувань *Войско Запорожскоє Городовоє и Низовоє, от Войска Запорожского Низового у Днѣпру*.

Час і простір актуальних чи згадуваних подій релятивно передають антропоніми: [*чрєз*] *Болєслава Храброго, Стєфана Баторія,* [*памяти*] *Кароля Дєсятого, Кароля Дванадцятого, Богдан Хмєльницкий, Іоан(н) Маз(z)єпа, Филипп Орлик, Константиномъ Гордѣєнком*. Використаний у тексті онімний ряд окреслює просторові координати подій в Україні (центральноукраїнський ареал) і за її межами (Польща, Росія, Порта, Крим, Швеція), а також межі часові – від 40-х років XVII ст. до 1710 року, хоча ретроспективно відтворено часовий проміжок, який відповідав уявленням про *народъ валєчный* ***стародавный*** *козацкий прєждє сєго имєнованый* ***казарскій***; така визначеність хронотопу є важливою ознакою тогочасних текстів ділового стилю.

Зорієнтованість на книжний стиль виражена за допомогою типових для ділового (дипломатичного) стилю формул (*мѣстъ быти вѣчнє; вѣчними часы* 'на віки вічні'; *договорєно и постановлєно; наяснѣйшого ...короля; правъ и волностей*), близької до формульної усталеності описової варіативної конструкції на позначення України (Ѡ*[т]чизну милую матку н[а]шу*), яка насамперед змістом і специфічним інверсованим порядком слів створює піднесеність висловлювання.

Припускаємо, що елементами з виразними ознаками високого стилю текст насичений свідомо, з огляду на суспільну значущість документа і важливість самої події. Звідси – широке залучення спеціальних мовних засобів, які частіше використовуються для створення високого стилю, загальної піднесеної тональності пам'ятки і, ймовірно, не були притаманні поточному мовленню чи творили його віддалену периферію. Це стосується, зокрема, означень-епітетів (*нєотволочная потрєба; бєз душєгубной завѣсти и вражды* і под.), які часто введено у поширені ампліфіковані структури (*пилное и неусыпноє око; нєсытою пожадливостю; жєлаючи усєрднымъ жєланіємъ; чоловѣкъ значный и заслужоный маєтный и благосовѣстный; бѣднымъ убогимъ; за крывды и тяжєсти людскіє; нєлицємирный и нєлицезрителный декрєтъ* і под.), інверсованого чи змішаного порядку елементів синтаксичних сполук (*о вѣри с*[*вя*]*той православной восточного исповѣданія; столицѣ апостолской Константинополской; кагановъ козарскихъ; волностєй войсковых; Костєломъ Рымским; добродѣтєлми б*[*о*]*гословскими; народъ валєчный козацкий* та ін.), зрідка – порівняльних конструкцій (*яко кринъ* ['лілія'] *в терніі процвѣтала*) та перифраз (*декрєтом смєртєлнымъ прикрили*) [='поховали покійника'].

Важливими у цьому ряду мовних засобів є малопоширені короткі форми прикметників (*моцєнъ, волєнъ, силєнъ* [*бѹдєт*]), широке використання нестягнених форм прикметників, займенників та іменників (*городовіє, єнєралніі (-ыє), на которы(і)є, якіє(ї), публичныє (-ую), тая, тоє, такую, всякыє, сєє, якая, козачіи, осиротѣлыє, людскіє, приватныї, домовыї, знчныї, маєтныї, полковыї, квітнучую, судія, беззаконія, помощію, намѣрєнія* та ін.) на тлі помітно рідше вживаних стягнених (*пошановане, панованя, отбуваня, успокоєнємъ, прислухованя, нарушєнє* та ін.), а також неповноголосні форми (*впрєдъ, прєвознєслъ*). Формально виразні церковнослов'янські елементи, насамперед утворення з префіксами ***со-*** (*сопряглъ, соимєнитымъ, согласуючися*), ***воз-*** (*воздати, воздаючи, возноситъ, возбраняти*), з компонентами ***єдин-*** (*єдиномыслємъ*), ***само-*** (*самовластно, самовластіємъ, самодєржавную владзу*), творення слів складної будови (*в малолюдствіі, всєконєчнѣ, вышърєчєнныхъ, властолюбныхъ*) так само надають текстові урочистості.

Церковнослов'янський струмінь тексту посилюють цитати, перифрази зі Св. Письма. Такий інтертекстуальний зв'язок виявлено в преамбулі (*Во имя Ѡтца и С*[*ы*]*на и С*[*вя*]*того Д*[*у*]*ха Б*[*о*]*га во Тройцы С*[*вя*]*той славимого*) та фінальній частині (*Такъ мнѣ Б*[*о*]*жє помози нєпорочноє сіє Е*[*ван*]*гєліє и нєвинная страсть Х*[*висто*]*ва*), чим створено рамкоподібну композицію тексту як цілості. Всередині тексту такі включення непоодинокі, різного обсягу і точності передання прототексту; сучасним читачем вони сприймаються як органічні складові структури пам'ятки, як характерна ознака мовлення тогочасної освіченої верстви, для якої Псалтир та Часослов, як правило, були настільними книгами. За структурою такі включення є цитатами чи близькими до цитованих текстів фрагментами, порівн.: *Г*[*оспо*]*дь Б*[*о*]*гъ крѣпкий и силный во бранєх* (арк 5. пам'ятки) і *кто єсть сєй ц*[*а*]*рь славы; г*[*оспо*]*дь крѣпокъ и силєнъ, г*[*оспо*]*дь силєнъ въ брани* (вірш 8, псалма 23). Див. подібні фрагменти тексту пам'ятки різного обсягу: *дивный и нєпостижимый в судбахъ своихъ Б*[*о*]*гъ милосєрдный в долготєрпѣнії пр*[*а*]*вєдный в казни яко всєгда от початку видимого сєго свѣта на пр*[*а*]*вдномъ правосудія своєго мирилѣ* (арк. 3); *славимый во вышныхъ той жє пр*[*а*]*вдный судія Б*[*о*]*гъ* (арк. 3);

нєдомыслимый и нєпонятый в правосудії своємъ Б[о]гъ (арк. 3); *нєизслѣдованыі судбы Божії*. Ці міжтекстові паралелі доповнюють усталені словосполучення, які своїм походженням сягають християнської культури (*сколко Б[о]гъ силы и розуму пошлєт; дай Б[о]жє* і под.), що так само посилює загальну піднесеність, урочистість тексту. Цій же меті підпорядковане вживання розлогих синтаксичних конструкцій (*проповѣдію ε[ван]г[ε]лскою в вѣри святой католичєской просвѣщєнна и змоцнєна быти удостоїлася*); творення словотвірного гнізда з вершиною *вѣра* та усталених словосполучень з цією лексемою (*єдиновѣрія, зловѣрію, іновѣріємъ, єдина вѣра православная*); добір лексики з виразними церковнослов'янськими ознаками (*низвергаетъ, порабощаетъ, з оным, на оных, промыслами, намѣренія, помощію, беззаконія* та ін.). Зауважимо, що наближеність до високого стилю, передусім до традиції проповіді, найвиразніше простежується в першому розділі пам'ятки, який присвячено питанням конфесійного життя України.

Серед ознак, які становлять особливу цінність для пізнання історії питомих для української мови елементів, найважливішими в пам'ятці є:

– відсутність переходу давніх ***о***, ***е*** в ***і*** у новоутвореному закритому складі (***по***д 'під', ***то***лко, ***по***дво***д***, ***во***йсковыє, ***осо***бъ, вѣрн***о***сть, спо***є***них та ін.), майже послідовно в закінченнях ***-ов***, ***-єв*** (*напо**є**въ, корм**о**въ и датк**о**въ, проводник**о**въ, тяжар**о**въ, проступк**о**въ, докладо**в**ъ, урядо**в**ъ*);

– м'який ***ц′*** у словоформі *грани**ц**ях*;

– твердий ***р*** у словоформах *сми**р**аєтъ, цєса**р***;

– варіювання словоформ зі збереженням м'якості окремими шиплячими та їх ствердінням, про що сигналізує наявність чи відсутність зміни наступного голосного ***ε***, порівн.: *на**ш**єго, продаж**є**ю* на тлі словоформ ***чо**го, прере**чо**ный, на**шо**й, наясн**ѣ**шо**го, Бож**о**й, для бол**шо**й* (вищий ступінь порівняння) та ін.;

– асимілятивна зміна у сполуці ***жск*** > ***зк***, виявлена непослідовно *Войско* (Z)*Запоро**жс**коє* (30 випадків) і (Z)*Запоро**зк**оє* (8 випадків);

– розвиток давньої сполуки **dj* переважно як ***ж*** (*ствєр**ж**аю, утвєр**ж**ается, потвєр**ж**єна, высвобо**ж**єню, освобо**ж**єнємъ, оса**ж**увати, нагоро**ж**єно, роспора**ж**єня, впрова**ж**єно нє прину**ж**аючи* та ін.), у нечисленних похідних від основи ***езд-*** як ***дж*** з асиміляцією попереднього ***з*** (*выєжд**дж**ыхъ, выєжд**дж**ієе, пєрєжд**дж**аючий*) та як ***жд*** у церковнослов'янізмах (*прину**жд**єно, прє**жд**ныї, повр**жд**єнія*);

– засвідчена словоформа *раздрушати* з нетиповим (неетимологічним) ***д*** є показовою щодо використання в аналізованому тексті народнорозмовних джерел; такі фонетично трансформовані лексеми відомі й у сучасних південно-західних діалектах[11];

– виразною ознакою впливу розмовного мовлення можна вважати і фонетичні риси – відсутність звичного ініціального голосного ([#]*свобождаєт*, [#]*мѣєтъ быти*), стягнення у слові *на**я**снѣший* (з *най**я**снѣший*), що входить до часто вживаної формули титулування;

– у називному відмінку однини іменників середнього роду зафіксовано альтернативні флексії різної генези: ***-′а*** (графічно ***-я***) (*понижєн**я**, стоян**я**, помєшкан**я**, кошєн**я**, збиран**я**, гачєн**я**, совѣтован**я**, постановлєн**я**, нищєн**я*** і под.), ***-ε*** (*нищєн**ε**, отновлєн**ε**, потвєржєн**ε***); остання, підтримувана польським впливом, відома в деяких сучасних південно-західних і західнополіських говірках [АУМ II: карти 183, 184];

[11] *Гриценко П.Ю.* Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – С. 89.

– флексія ***и*** в родовому відмінку однини іменників давніх ĭ-основ: *з ɣближєнємъ чєст**ы** гєтманской; до пєрвобытной област**ы**; зъ власт**ы** дɣховной; бєз платєж**и** ярмарковой*;

– у називному відмінку множини іменників давніх ŏ-основ, які в однині мають суфікс ***-ин***, зафіксовано флексію ***-е***: люд***е***[12];

– у прикметниковому типі відмінювання (прикметники, дієприкметники, займенники) помітно переважають нестягнені (членні) форми (*маєтныє, подданскіє, войсковыє, приватної, єнєралная, ярмарковыє, убогіє, малую, домовую, налєжачіе, рєзидуючіє, потрєбуючіє, изобылуючую, поприсяжныї, которыї, zбытєчныє, тыє, самыє, якіє, многіє, сії, сіє, тая*); стягнені форми вживаються зрідка (*єдина, обыкла, захованы, содєржаны*);

– послідовно вживається форма давального відмінка займенника *сєбѣ* ’собі’, хоча в пам’ятках цього періоду відома варіантність *сєбѣ* і *собі* (вірші Климентія Зіновіїва);

– інфінітив має лише фіналь ***-ти*** (*ти-ся*) (*привлащати, радити, двигати, насильствовати, ɣправляти, позволяти, рвати; старатися, проповѣдатия*);

– дієслівний формант ***-ся*** вжитий у постпозиції (*ɣдалося, дєржится, старатися* та ін.), за винятком одного випадку (*ся въ сєбѣ мѣютъ*); форм із формантом ***-сь*** не зафіксовано; в окремих випадках, насамперед у клішованій формулі, семантика “зворотності” дієслова формально не презентована (*договорили* [замість *договорилися*] *и постановили*);

– народнорозмовні форми майбутнього часу (*належатимєтъ, старатимєтъся*);

– дієслівні форми на ***-но*** (*возвращєно, нагорожєно, пополнєно, свобожєно, прєдложєно, обогащено*);

– збереження ***-л*** (без типової для української мови зміни *л* > *в*) у формах дієслів 3-ї особи однини минулого часу (*наказалъ, смирилъ, понизилъ, поспособствовалъ, воздвигнулъ* та ін.);

– переважання в дієсловах і похідних від них іменників суфікса ***-ова-*** (*тріɣмф**ова**ти, Ѡтправ**ова**ти, отправ**ова**тися, шан**ова**ти, консєрв**ова**ти, zнайд**ова**тися, сɣплѣк**ова**ти, пан**ова**ня, zруїн**ова**нє, совѣт**ова**ня, ɣдоволств**ова**ніє*) на тлі поодиноких словоформ з ***-ува-*** (*усил**ува**ло, отб**ува**ню*);

– окремі синтаксичні конструкції, як-от: прийменник *за* + іменник у родовому відмінку ***избрали*** *сєбѣ волными єдиностайными голосами* ***за гєтьмана*** (досі відома в українських старожитніх діалектах [АУМ III, част. 4: 182–183] як альтернатива поширеній конструкції безприйменникового орудного *избрали гєтьманом*; ***під*** *(сєй час)* – як альтернатива ***у*** *(сєй час)*.

Базовий склад лексики пам’ятки – власне український словник, що має глибоке слов’янське коріння, широкі ареали побутування, а тому добре знаний і сучасному носієві української мови. Тематично це різноманітна лексика, хоча з огляду на зміст і спрямування тексту в ньому використано назви осіб за соціальною, функціональною та іншими ознаками, назви дій, процесів, станів, загально-

[12] Такі приклади цінні з огляду на різну часову приналежність їх функціонування в українській мові – XIV ст. та сучасні говірки (*Бевзенко С.П.* Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород, 1960. – С. 54–55) чи XVII ст. і сучасні діалекти (Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С.102); отже, маємо підстави поширити часові межі побутування таких форм у писемній мові і на XVIII ст.

вживану лексику, напр.: *потрєба, нєситою, нєбожчика, випровадити* ‘звільнити’, *підвєредити, надвередити* ‘підважити’, *помста, ухилятися, братерства, обовязана, пагуба*; фіксування в пам’ятці окремих лексем і значень видається особливо цінним з огляду на їхню часову маркованість у сучасній мові (як *худоба* ‘майно’ – *зо всєй* ***худобы*** *лєжачой и рухомой* ‘з усього майна’, *в* ***худобах*** *своих* ‘зі своїм майном’[13], *подсусѣдокъ* ‘безземельний селянин, який живе у чужому помешканні’, *дозор* ‘догляд за чим-небудь’ – *в своємъ* ***дозорѣ*** *мѣлъ; для* ***дозору*** *скарбу войскового*) чи й невідомість або спорадичне уживання у сучасних джерелах (як ***ѣзъ*** ‘риболовна загорода’ – *нє позволяючи* ***ѣзовъ*** *там на Днѣпрѣ от Пєрєволочной внизъ забивати и строїти*[14]; ***лєда*** ‘будь-який’). На народний струмінь як домінанту серед різних джерел мови пам’ятки вказують і словосполучення *в вину попастися* ‘завинити’, *погодный час* ‘слушна година’, *свѣжо тєпєр* ‘недавно’ та ін.

Привертає увагу вживання тавтосемантичних і синонімічних словосполук, які за природою не відрізняються від ампліфікаційних рядів, напр.: *отторгнєнных и одойшлыхъ сєлъ; а кому налєжит войсковыє добра и маєтности дєржат; коррєспондєнцій листовныхъ; въ своємъ завѣдованю и шафунку; во всѣхъ пунктахъ, комматах и пєріодахъ* (про розділи документа) та ін.; інколи в тексті подано тлумачення слів (*кагана то єст князя козарского*); це виказує прагнення авторів до порозуміння з потенційними користувачами тексту і водночас є реалізацією типових тогочасних настанов на високий стиль.

Виразною ознакою мови українських пам’яток XVI–XVII ст. є запозичення з інших мов, насамперед польської, яка згодом поступово втрачатиме на інтенсивності, поступаючись місцем іншому джерелу – мові російській. І польська, і російська були не лише джерелами впливу за рахунок власних ресурсів, а й посередниками у впливах інших мов, хоча останні в різні епохи могли впливати на українську мову безпосередньо, через осередки освіти, поширення й переклади текстів та ін. Запозичені елементи не тільки задовольняли номінативну недостатність (реальну чи уявну) української мови, а й слугували тим додатковим ресурсом, звідки, в разі потреби, можна було брати відповідні до типових потреб тексту стилетвірні засоби. Зорієнтованість на високий урочистий стиль щодо використання запозичень особливо помітна за умови значного насичення тексту іншомовними елементами чи використання іншомовних еквівалентів поширеним питомим елементам. З цього погляду «Договори і постанови...» репрезентують тип текстів з високим ступенем насичення запозиченнями; причому, найбільше виявилося латинських, польських і церковнослов’янських елементів; помітно менше – власне російських і лише окремі – тюркські (*каган, козак*), німецькі (*без фолги* ‘без пільги, послаблення’), італійські (*компанѣя* ‘військові дії’) елементи.

Польський вплив простежується на морфемному та лексичному рівнях. Так, наслідком польського впливу є відчутне розширення кола прислівників з фінальним ***-ε***, що було зумовлено як перейманням польських прислівників на ***-ε***, так і на-

[13] Лексема *худоба* сьогодні лише зрідка в діалектах зберігає значення ‘одяг’, ‘посаг’, тобто з-поза сфери номінації домашніх тварин [АУМ 3, ч. 4, с. 116], хоча джерела XIX ст. цю семантику фіксували широко.

[14] Лексему ѣзъ наводить І. Галятовський (1660) звідки у: [Тимч. 2: 509], пізніше локально поширена у формах *їз, їзок, яз* [Грінч. 2: 197; 4: 537]; ця лексема належить до праслов’янського лексичного фонду з надійними відповідниками у південно-, західно- і східнослов’янських мовах; у східнослов’янському ареалі – з XIV ст. та в окремих діалектних зонах [ЭССЯ 6: 59].

данням питомим українським елементам цієї фіналі[15]: *слушнє, нєслушнє, публічнє, годнє, уставничнє, сполнє* ‘спільно’, *доброволнє, особливє, совокупнє, свободнє, вѣчнє* і багато ін. Окремі структурно близькі до питомих українських лексем словоформи (найчастіше спільнослов’янської генези) зберігають виразні структурні (фонемні, морфемні) маркери, типові для польської мови: *владза* ‘влада’, *далєцє* ‘далеко’, *жадныхъ* ‘жодних’, *умыслнє* ‘навмисно’, *належиты* ‘належний’, *тєды, тылко, до остатнєго, оборонца* ‘оборонець’ (назив. відм. одн.), *поважєнє, частокротнє* та ін.

Широким є коло лексичних полонізмів, окремі з яких використано неодноразово, що посилює загальне насичення тексту такими елементами; це, зокрема: *валєчный* [*народъ*] ‘войовничий’, *вєдлугъ* ‘відповідно до’, *кгды* ‘коли’, *жє* ‘що’, *заховаєт* ‘збереже’, *заховане* [*повинностєй своих*] ‘дотримання, виконання’, *збытєчныє* ‘свавільні’, *згола* ‘зовсім’, *здорожного* ‘непристойного’, *клєкротъ* ‘скільки разів’ і *тилєкрот* ‘стільки разів’, *колвєк* ‘небудь’, *лєчь* ‘але, однак’, *малжєнскимъ* [*союзомъ*] ‘подружнім ~’, *мнѣй* ‘менше’, *наибарзєй* ‘найбільше’, *накупнєвъ* (знахід. відм. одн.) ‘людина, яка дає хабар, здійснює підкуп’, *обрада* ‘рада’, *овшємъ* ствердження ‘звичайно, зрозуміло’, *освѣдчати* ‘інформувати, представляти’, [*за*] *опачнымъ* [*поводомъ*] ‘несправжнім, вигаданим’, *пляга* ‘кара, страта, покарання’, *о покою* [*старатися*] ‘про мир ~’, *для подпартя, на попартє* ‘на підтримку’, *у посполства* ‘громади’, *понєважъ* ‘оскільки, тому що’, *поприсяжєныхъ* [*договоровъ*], *поуфалост* ‘близькість’, *прєто* ‘тому що’, *притрафлялися* ‘траплялися’, *рєймєнтарскыі* ‘належні до військового командира’, *скутєчному* ‘дійсному, належному’, *снаднѣшого* ‘легшого’, *тяжаровъ* (пол. *ciężar* ‘податок, повинність’), *з уближєнємъ* ‘з образою’, *уставичнє* ‘постійно’, *уѳност* ‘довір’я, впевненість’, *в скутокъ* ‘для успіху, вдачі’, *шафовали, в шафунку* (пол. *szafować* ‘господарювати, розпоряджатися, завідувати’, *цвѣчєнємъ* ‘навчанням’ та ін. Окремі запозичення з польської засвідчують усномовний шлях їх засвоєння; так, відтворення пол. *uciemiężenie* ‘обтяження, податки’ у формі *утєм**ен**женя* з рефлексом ***ę*** як двозвука може свідчити або про перетворення ***ę*** на ***ен*** в українськомовному середовищі внаслідок сприйняття українськомовними реципієнтами цієї словоформи на слух, або про те, що джерелом впливу було мовлення тих поляків, для яких така фонетична зміна була природною[16].

Через відчутне насичення пам’ятки полонізмами, особливо окремих фрагментів тексту, створюється враження, що документ написано не українською мовою, а польсько-українським суржиком.

Інший кількісно значущий шар серед запозичень утворюють латинізми, що потрапляли в українськомовне середовище як безпосередньо через розгалужені осередки освіти, де серед інших предметів вивчали і латинь, так і через польське посередництво. Як правило, такі латинізми широко представлені у польськомовних писемних пам’ятках попередньої й досліджуваної епох[17]. У «Договорах...» 1710 р. латинізмами насамперед позначено поняття зі сфер правових і майнових

[15] Докладніше див.: Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 377–379.

[16] Зміна ***ę*** у двофонемну сполуку ***ен*** / ***ем*** залишається виразною характерологічною ознакою сучасних польських діалектів (див.: Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. – Вып. 2а. – Рефлексы ***ę**. – М., 1990); порівн. також *тр**ем**бач* з пол. *tr**ę**bacz* ‘трубач’ у щоденнику Я. Марковича початку XVIII ст. (Тимч. 2, с. 398).

[17] Див.: Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. Z. 1–50. – Warszawa, 1953–1989.

відносин, військової справи, зокрема: *артикуловъ* [правныхъ] ‘стаття, параграф’, *рєспєктовъ* (*рєспєкт* ‘повага, пошана’), *антєцєссора* [*своєго*] (антєцес[с]ор ‘попередник’, *в (при) протєкціи* ‘у прикритті, охороні’, *тріумфовати* ‘торжествувати’, *протєктора* ‘охоронець’, [*акту*] *єлєкціалному, при єлєкції* (*єлєкція* ‘обрання, вибори’), *фактори* ‘виконавці, уповноважені’, [*жадных*] *факцій* (*factio* ‘дія’), *индукты* (*индукта* ‘мито’), *индуктари* ‘митники’, *євєкты* (лат. *evictio* ‘запевнення, гарантія, порука’), *в интєрцигах* (*intercisa* ‘угода, контракт’), *интрата* ‘прибуток, податок’, *в рєзидєнції* ‘у місці перебування’, *рєзидовати* ‘перебувати; мати резиденцію’, *сукцєссоровє* ‘наступник’, *ординансу* ‘розподіл, упорядкування’, *коррупціами, за корупції* та ін.

Про глибину освоєння латинізмів в українському мовному середовищі свідчать відтворені пам’яткою формальні похідні, як *сустєнтоватися* ‘харчуватися, годуватися’, *контєктуючися* ‘задовольняючись’, *рєзидуючіє* ‘які перебувають (у визначеному місці)’ та ін. Водночас це свідчить про XVI–XVII ст. як про період особливої відкритості української мови для західних (латинських, польських, меншою мірою – чеських) запозичень, чому не завадило прагнення українців до політичного й релігійного унезалежнення від Польщі й католицизму.

Пам’ятка демонструє відчутний вплив церковнослов’янської мови, яка тривалий час була присутня в мовному просторі українців як мова релігійної, освітньої сфер, впливала на писемну традицію канцелярій. Входження церковнослов’янської в домену української мови, взаємодія цих мов були тривалими в часі, супроводжувалися появою численних паралельних функціонально дублетних утворень з їхньою наступною конкуренцією та функціональним і семантичним розходженням. Зв’язок церковнослов’янської із сакральною сферою забезпечував їй стилістичну вищість порівняно із питомими українськими елементами, відтак – і можливість реалізувати орієнтири на високий стиль. Саме з церковнослов’янською традицією пов’язані використання барокової ампліфікації (*нєсмєртєлной и вѣчнодостойной памяти; а своїм благоразумнымъ промысломъ, працами и отвагами; отвагами цѣлости правъ и волности; за нєщисленіє отваги и воєнные кровавіє працы; для вѣкопомной имєни своєго памяти zоставити*), ускладненого словотворення (*сопособствєннымъ, нєпрєламанную* [*оборону*] і под.) та специфічного ускладненого синтаксису. Церковнослов’янський вплив, порівняно з польськомовним і латинськомовним, інтенсивніше виявлявся на рівнях словотворення і формотворення, а завдяки високій повторюваності цих формальних елементів зростала загальна присутність маркерів церковнослов’янської мови в пам’ятках.

* * *

Наведений короткий огляд мовних ознак «Договорів і постанов прав і вольностей військових...» 1710 р. демонструє значну евристичну цінність віднайденого оригіналу пам’ятки. Серед загальних характерних ознак мови цього тексту виокремлюється передусім висока варіантність на фонетичному й граматичному рівнях, розвинена синонімія номінативних засобів, ускладнений синтаксис. Усе це відтворює той динамізм структури, в якому українська книжна мова перебувала на порубіжжі XVII–XVIII ст., пошуки авторами прийомів досягнення довершеності тексту. Формальна багатоманітність, варіантність зумовлена взаємодією різних джерел – пито-

мих і зовнішніх, що були наслідком інтенсивних тогочасних міжмовних і міжкультурних контактів українців, а також внутрішньою жанровою і стильовою розгалуженістю української писемної традиції. Кореляцію цих двох основних факторів – різності джерел і стилістичних настанов творців тексту – відображає текст «Договорів...». Виразну стилістичну, текстотвірну зорієнтованість виявляють клішовані та ампліфіковані сполуки, інтертекстуальні сегменти, перифрази, цілеспрямований добір лексики.

Виявлені в тексті маловідомі і рідковживані номінативні одиниці, фонетичні й граматичні ознаки, які мають продовження в сучасній українській мові, зокрема, в діалектах, підносять значення пам'ятки як джерела інформації про історію української мови, дають змогу удокладнити характеристику мовних процесів початку XVIII ст. Маємо підстави стверджувати, що відкриття й оприявлення рукописного оригіналу пам'ятки створює підґрунтя для нового етапу її вивчення.

Список умовних скорочень

АУМ – Атлас української мови. – Т. I–III. – К., 1984–2001.

Грінч. – Словарь української мови / Упор. з додатком власного матеріялу Б. Грінченко. Т. 1–4. – К., 1907–1909.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – Т. 1–5. – К., 1982–2006.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под. ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974. – Т. 1–.

Тимч. – *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. – Кн. 1–2 / Підгот. В.В. Німчука, Г.І. Лисої. – К., 2003.

Павло Гриценко

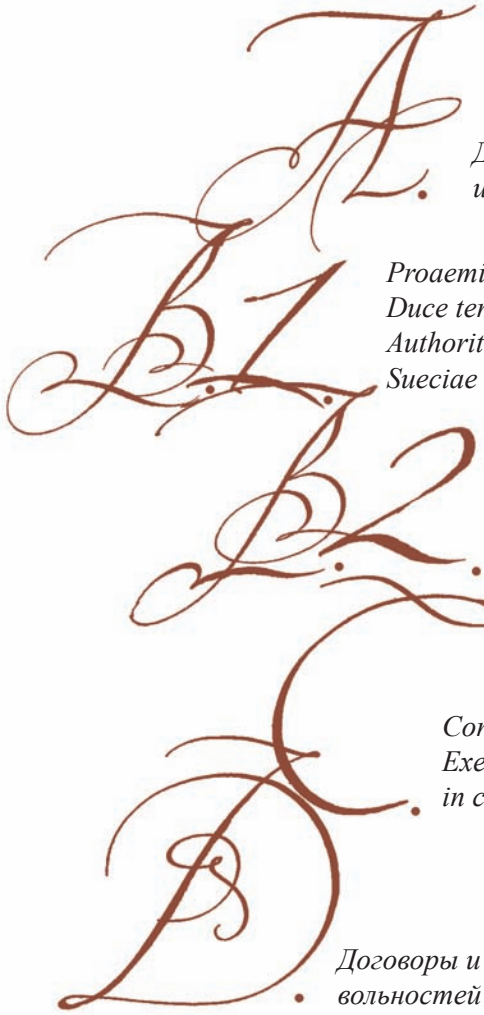

Договоры и постановлєнѣ правъ и волностєй войсковыхъ... 76

Proaemium ad Pacta cum Illustrissimo Duce tempore Electionis eius conventa, et Authoritate Serenissimae Regiae Maiestatis Sueciae confirmata 124

Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis... 135

Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta... 152

Договоры и постановленя правъ и вольностей войсковыхъ... 178

А. ДОГОВОРЫ И ПОСТАNОВЛЕЇѦ ПРАВЪ И ВОЛНОСТЕЙ ВОЙСКОВЫХЪ...

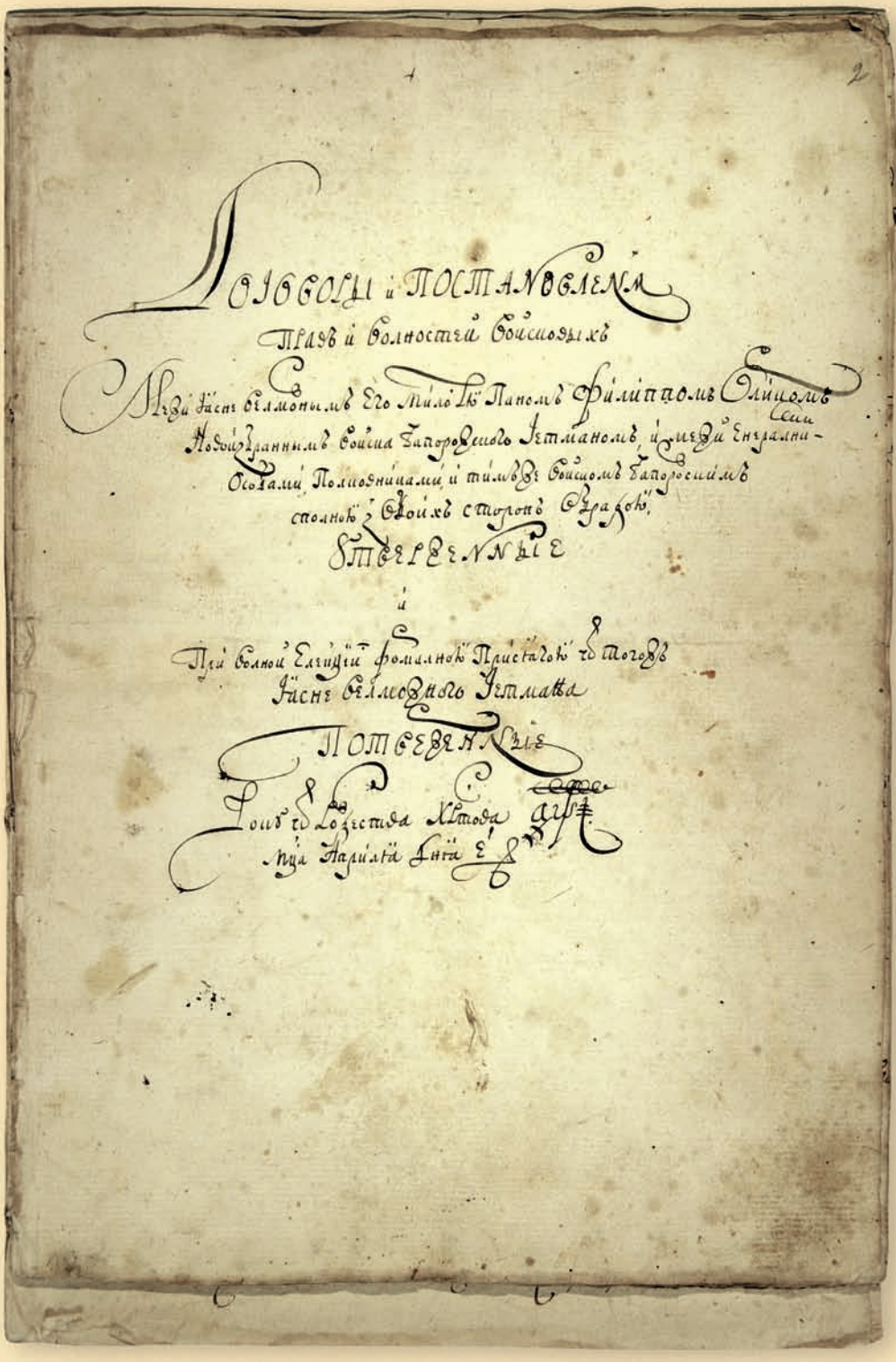

2

Договоры и постановленія
правъ и волностей войсковыхъ
Межи Ясне Велможнымъ Его Милостю Паномъ Филиппомъ Олицомъ
Новоизбраннымъ войска Запорожского Іетманомъ, и межи Енерални-
ми Особами, Полковниками, и тимъже войскомъ Запорожскимъ
сполною з обоихъ сторонъ образою.
Утверженные
и
При волной Елекціи фомалною Присягою чтобы тогожъ
Ясне Велможного Іетмана
Потвержденные
Року чтобы Рожества Христова
Мца Априлія Дня е

2

[а-]Договоры и постаnовлєńѧ /
правъ и волностєй войсковыхъ /
мєжи яснєвєлмо*ж*нымъ єго мило*с*тю паномъ Филиппомъ О*р*ликомъ, /
nовоизбраннымъ Войска Zапорожского гєтманомъ, и мєжи єнєрални*ми* /
особами, полковниками и тимъ жє Войскомъ Zапоро*ж*скимъ /
сполною з҃ обоихъ сторонъ обрадою /
ѹтвєржєnnыє /
и[б] /
при волной єлєкцїи҃ фо*р*малною присягою ѡ*т* того жъ /
яснєвєлможного гєтмана /
потвє*р*жєнnыє. /
Року ѡ*т* Ро*ж*дєства Хрс҃това А҃Ѱ҃І҃[в], /
мц҃а априля дня[г] Є҃.[-а, д] //

[а-а] *E: відсутнє.*
[б] *D: відсутнє.*
[в] 1710
[г] *D: відсутнє.*
[д] 5

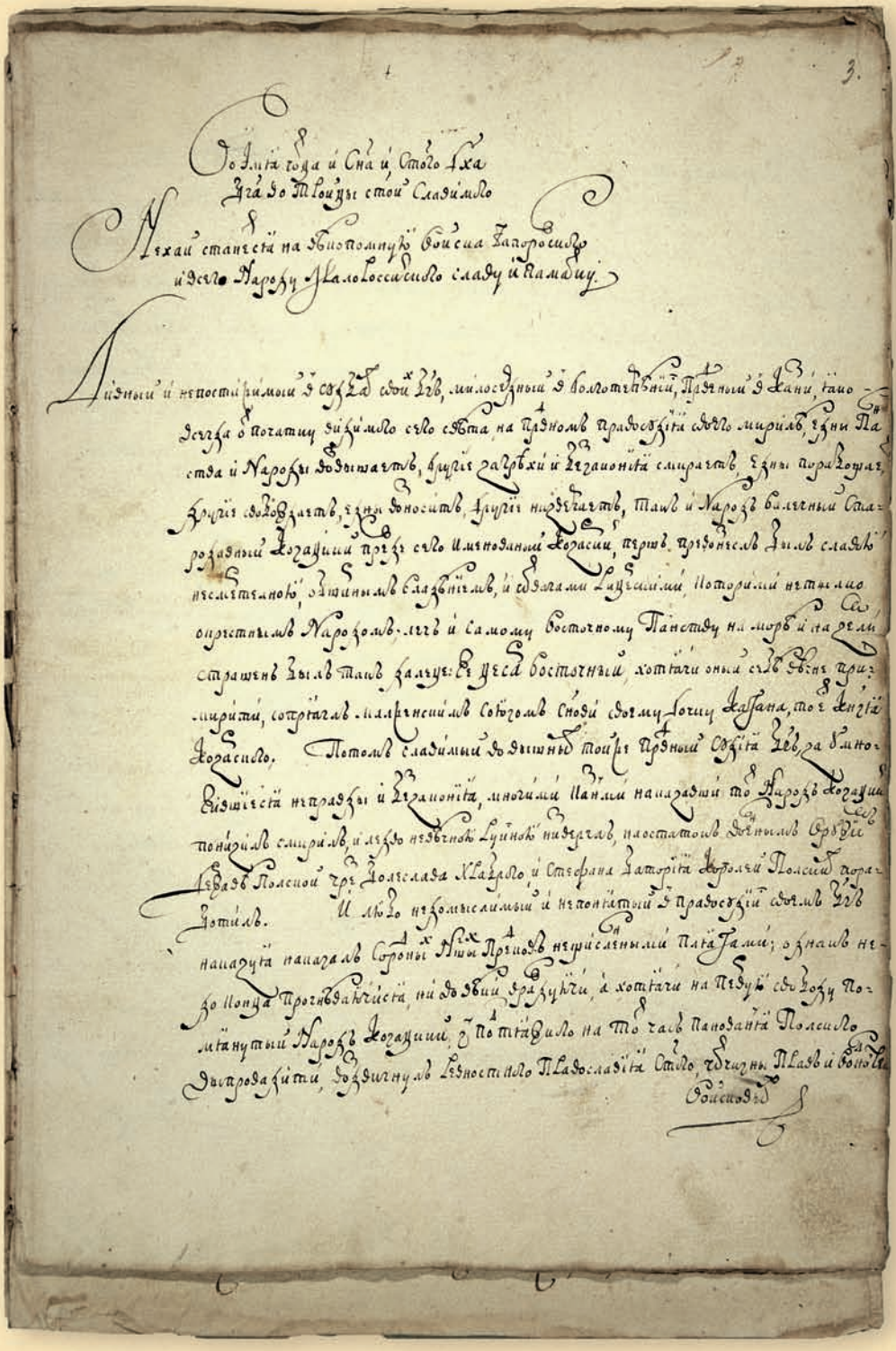

3

Во імя Ѡ*т*ца и Сн҃а и Сн҃того Дх҃а, Бг҃а во Тройцы Сн҃той славимого.

Nєхай станє*т*ся на вѣкопомную Войска Zапоро*ж*ского
и всєго nароду малоросси*й*ского славу и пама*т*ку[а].

Дивный и нєпостижимый в҃ѣ сѵдба*х*[б] свои*х* Бг҃ъ, милосє*р*дный в҃ѣ долготє*р*пѣнїѝ, првє*д*ный в҃ѣ ка*з*ни, яко / всєгда о*т* початку видимого сєго свѣта, на прв*д*номъ[в] правосѵдїя своєго мирилѣ єдны па*н*/ства и nароды воз*в*ышаєтъ, другїє – за грѣхи и бє*з*законїя смираєтъ[г], єдны порабощає*т*, / другїє – свобождаєтъ, єдны воз*н*оситъ, другїє – низвє*р*гаєтъ, такъ и nародъ валєчный ста/родавный козацкий, прє*ж*дє сєго имєнованый коза*р*ски*й*, пєршъ[г] прєвознєслъ[д] былъ славою / нєсмє*р*тєлною, обши*р*нымъ владѣнїємъ и ѡ*т*вагами рицє*р*скими, которими нє тылко / окрєстнымъ nародомъ, лєчь и самому Восточному панству на морѣ и на зє*м*ли / страшєнъ былъ такъ далєцє[е], жє цєса*р* восточный, хотячи оный сєбѣ вѣчнє при/мирити, сопряглъ малжєнскимъ союзомъ сн҃ови своєму дочку каґана, то є*ст* кнзя / коза*р*ского. Потомъ славимый во[є] вышны*х* той жє прв*д*ный сѵдїя Бг҃ъ за ѵмно/жившїєся нєправды и бє*з*законїя, многими каз҃ни[ж] наказавши, то*т* nародъ козацки*й* / понизилъ, смирилъ и лєдво нє вѣчною руи҃ною низвєрглъ, наостатокъ воє*н*нымъ орѵжїє*м*ъ / дє*р*жавѣ Полской чрє*з* Болєслава Храброго и Стєфана Баторїя, королєй полски*х*, пора/ботилъ.

И любо нєдомыслимый и нєпонятый в правосѵдїи҃ своємъ Бг҃ъ / наказуя наказалъ соро*д*ны*х* nш҃ы*х* прє*д*ковъ нєщислє*н*ными[з] пляґами, однакъ нє / до конца прогнѣваючися, ни во вѣки вра*ж*дуючи, а хотячи на пє*р*вую свободу[и] по/мянутый nародъ козацкий з҃-[i-]по*д* тяжкого[-i] на то*т* часъ панова-н҃я полского / выпровадити[ї], воздвигнулъ рєвностного православїя сн҃того, О*т*чизны правъ и во*л*нос*т*єй войсковы*х* //

[а] *D*: пямятку; E: памятку
[б] *D, E*: судьбахъ
[в] *D*: праведномъ
[г] *D, E*: смиряетъ
[г] *E*: первь
[д] *E*: провознеслъ
[е] *E*: далече
[є] *D*: въ
[ж] *D*, *E*: казньми
[з] *E*: несчисленными
[и] *E*: слободу
[i-i] *E*: подтяжного
[ї] *E*: выпроводити

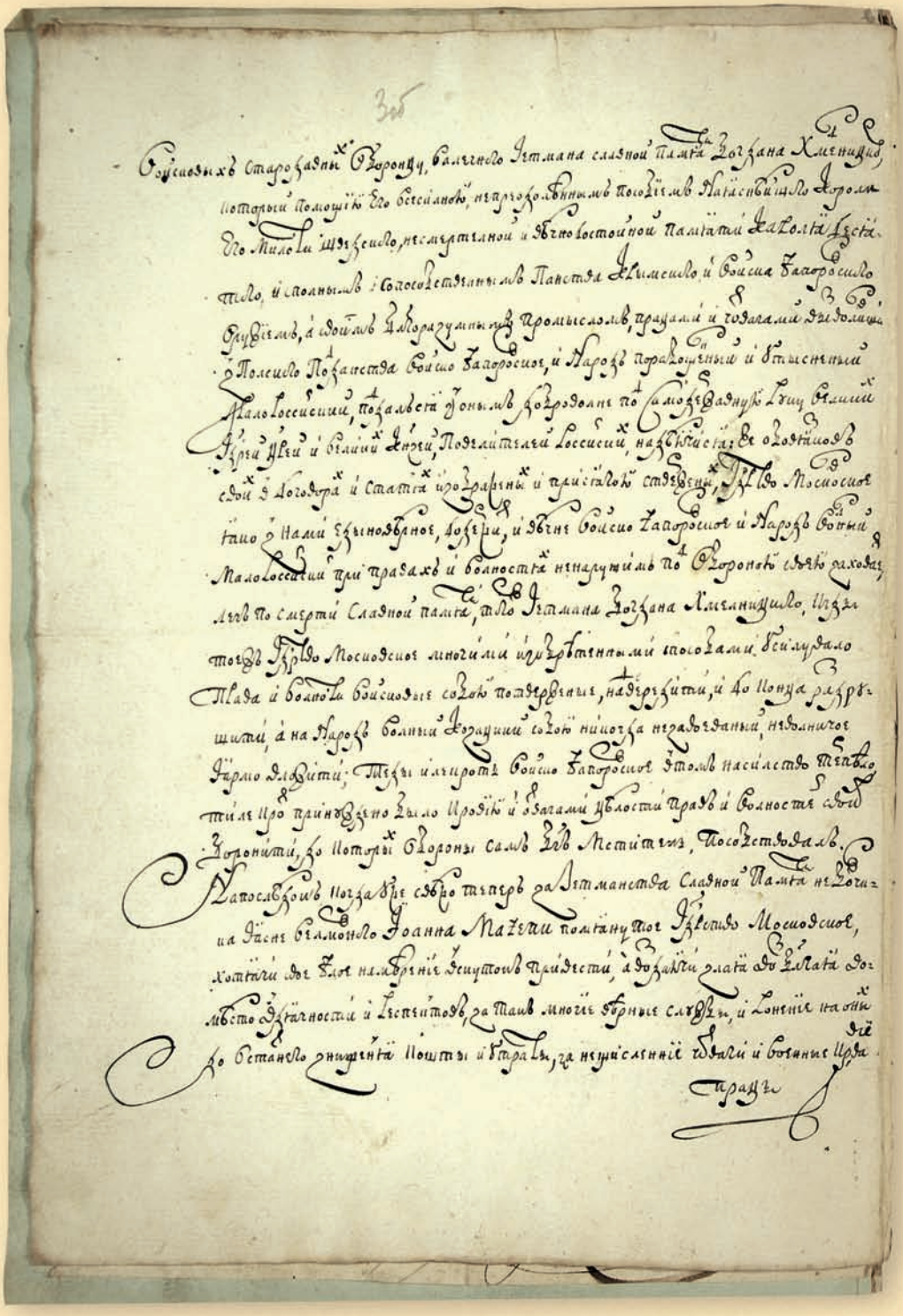

3 зв.

войсковыхъ стародавныхᵃ оборонцу, валєчного гєтмана, славной памя-*ти* Богдана Хмєл*н*ицко*го*, / который помощїю єго всєсилною, нєпрєодолѣннымъ пособїємъ паяснѣйшого короля / єго милости швєдского, нєсмєртєлной и вѣчнодостойной памяти Кароля Дєся/того и сполнымъ іᵇ сопособствєннымъ панства Крымского и Войска Zапоро*ж*ского / оружїємъ, а своймъ блг҃оразумнымъ промысломъ, працами и о*т*вагами вызволи*в*ши / з полского по*д*данства Войско Zапоро*ж*ское и пародъ порабощє*н*ный и ѵтыснєный / малоросси*й*ский, по*д*далъся з҃ онымъ доброволнє по*д* самодє*р*жавную рѵку вєлики*х* / гд҃рєй, ц҃рєй и вєлики*х* кнз҃ей, повєлитєлєй росси*й*ски*х*, надѣючися, жє обовязковъ / свои*х* в҃ договора*х* и стат҃я*х* изображєны*х* и присягою ствє*р*жены*х*, гд҃р*с*тво Москов*в*ское / яко з҃ нами єдыновѣрноєᵛ, додє*р*жи*т*ᵍ и вѣчнє Войско Zапоро*ж*ское и пародъ во*л*ный / малоросси*й*ски*й* при правахъ и волностя*х* нєнарушимо по*д* обороною своєю заховає*т*, / лєчъ по смєрти славной памя*ти* того *ж* гєтмана Богдана Хмєлницкого, кгды / тоє жъ гд҃рство Московскоє многими изобрѣтєнными способами ѵсилувало[г] / права и волно*с*ти войсковыє собою потвєржєныє, на*д*вєрєдити и до конца раздрѵ/шити[д], а на пародъ волный козацкий, собою никогда нє завоєваный нєволничоє / ярмо вложити. Тєды [е-]илє кроть[-е] Войско Zапоро*ж*скоє в҃ томъ насилство тє*р*пѣло, / тилє кро*т* принѵждєно было кровїю и о*т*вагами цѣлости правъ и волност*ей* свои*х* / боронити, до которы*х* обороны самъ Б҃гъ мститєль пособствовалъ. /

Nапослѣдокъ, когда ѵжє свѣжо тєпєръ, за гєтманства славной памя*ти* нєбо*ж*чи/ка яснєвєлмо*ж*ного Іоанна Mazєпи, помянутоє гд҃рство Московскоє, / хотячи своє zлоє намѣрєнїє в҃ скутокъ привєсти, а воздаючи злая во*з* блг҃ая, во/мѣсто вдячности и рєспєктовъ за такъ многїє вѣрныє слѵжбы и ронєнїєᵋ на оны*х* / до оста*т*нєго знищєн҃я кошты и ѵтраты, за нєщислєннїєᶻ о*т*ваги и воєнныє крва*вїє*ᶾ працы, //

ᵃ *D*: стродавнихъ
ᵇ *D: відсутнє.*
ᵛ *D*, *E*: единовѣрное
ᵍ *E*: содержитъ
ᵍ *E*: усиливало
ᵈ *D*: разрушити
ᵉ⁻ᵉ *E*: клекротъ
ᵋ *E*: гоненіе
ᶻ *D*: несчисленные
ᶾ *E*: кровавые

4

праци, хотѣло неотмѣнно Короновъ и Регулярнои Войско пристѣпнимъ, Городы в власть свою обо-
ротити, Права и волности войсковыи поламати, Войско Запорожское Низовое искоренити,
и Имя тое вѣчне згладити; чого явныи были, и послѣ времени съ знаки подобы и по-
чатки; Тогда Пресвѣтлѣйший славной памяти Гетманъ Его Вельможный Иоаннъ
Мазепа подвигнувшися правдивою ревностію за цѣлость отчизны, Правъ, и волностей
войсковыхъ, а желаючи усерднымъ желаніемъ за дней Гетманского своего владѣніа
зѣстти, и по смерти своей для вѣчнопомнителной имени своего памяти зоставити ти-
тую отчизну, Милую Матку нашу и войско Запорожское Городовое и Низовое не-
только ненарушимыми, лечъ и в Расширеніи и Размноженіи волностей квитнучую,
и Изобилуючую, вдалъся в непреодоленную оборону Наяснѣйшого Ко-
роля Его Милости Шведского, Кароля Дванадцятого, особливимъ
Бога всемогущого Промысломъ з войсками своими вступившого в Украину,
послѣдуючи и наслѣдуючи Антецессора своего, славной памяти велебного Гет-
мана Богдана Хмелницкого, который з Наяснѣйшимъ Королемъ
Шведскимъ, Его Королевскому величеству сопричастнимъ двором, Каролемъ
Десятымъ, единомысліемъ и промыслами военними, в обезпеченіе отчиз-
ны своей от Полского на тотчасъ тиранского подданства согласуючися, не меншую
мѣлъ в замыслахъ своихъ помощъ, до розорванія силъ Полскихъ стягаючуюся.
И хочъ то неизслѣдованными Судьбы Божіи, такъ ревностного Мазепиного
намѣреніа, за опачнымъ змѣнной фортуны военной подходомъ, не только не ис-
полнили, лечъ и самого ту в Бендерахъ лихорадкою смертелнымъ прикрили; вдана
осиротѣлое по смерти своего Первенствующого Региментара Войско Запорожское,
не отчаеваючися желаемой своей свободы, а полагаючи сталую вѣрно в помощи
Божой, в

в

4

працы хотѣло нєпрємѣнно козаковъ в҃ рєгуля*р*ноє войско пєрємѣнити, городы в҃ обла*ст* свою одо/брати, права и волности войсковыє поламати[а], Войско Zапорожскоє Nизовоє искорєни*ти* / и їмя тоє[б] вѣчнє згладити, чого явныє были и по*д* сєє врємя с℘*т* znаки, доводы и по/чатки. Тогда прєрєчоный славной памяти гєтманъ яснєвєлможный[в] Іоанъ / Mazєпа, по*д*вигнувшися правдивою[г] рєвностїю за цѣло*ст* ѡ*т*чизны, правъ и волност*ей* / войсковы*х*, а жєлаючи ℘сєрднымъ жєланїємъ za днїй гєтманского своєго владѣнїя / видѣти и по смє*р*ти своєй для вѣкопомной їмєни своєго памяти zоставити[г] / тую[д] *ж* Ѡ*т*чизну, милую матку nшу, и Войско Zапоро*ж*скоє Городовоє и Nизовоє нє / тылко в҃ нєнарушимы*х*, лєчъ и в҃ раз*ш*ирєны*х* и роз҃множєны*х* волност*єх*, квѣтнучую, / и изобылуючую, ℘далъся[е] в҃ нєпрєламанную оборону naяснѣйшого ко/роля єго мило*ст*и швєдского Каролю Дванадцятого[є], особливы*мъ* / Бг҃а Всємогущого промысломъ з҃ войсками своі҃ми вступившого в҃ ℘краі҃н℘, / послѣдуючи і҃ наслѣдуючи антєцєссора своєго, славной памяти валєчного гє*т*/мана Богдана Хмєлницкого, который з҃ naяснѣйшымъ королємъ / шве*д*ским, єго королєвскому в҃лч*с*тву соимєнитимъ дѣдомъ Каролемъ / Дєсятымъ, єдиномыслїємъ і҃ промыслами воєнными в҃ высвобожен҃ю Ѡ*т*чиз/ны своєй о*т* полского на то*т* часъ тяжкого по*д*данства согласуючися, нє мєншую / мѣлъ в҃ zамысла*х* своі*х* помощь, до розе*р*ван҃я силъ полски*х* стягаючуюся. / И хочь[ж] то нєизслѣдованны і҃ с℘дбы Бж҃їі҃, такъ рєвностного nєбо*ж*чиковского[з] / nамѣрєнїя, за опачнымъ о*т*мѣнной фо*р*туны воєнной поводомъ, нє тылко нє ис/полнили, лєчъ и самого ту*т* в҃ Бєндєрѣ дєкрєтомъ смє*р*тєлнымъ прикрили. Одна*к* / осиротѣлоє по смєрти своєго пєрвєнствуючого рєимєнтара Войско Zапорожскоє, / нє ѡ*т*чаєваючися жєлаємой сєбѣ свободы, а полагаючи сталую ℘фно*ст* в҃ помощи Бж҃ой, в҃ //

[а] *E*: поломати
[б] *E*: того
[в] *D*: ясневольможный
[г] *E*: правдою и
[г] *E*: заставити
[д] *Правлено.*
[е] *E*: отдался
[є] *D*: Дванатцатого
[ж] *E*: хоть
[з] *D*: nебозчиковского

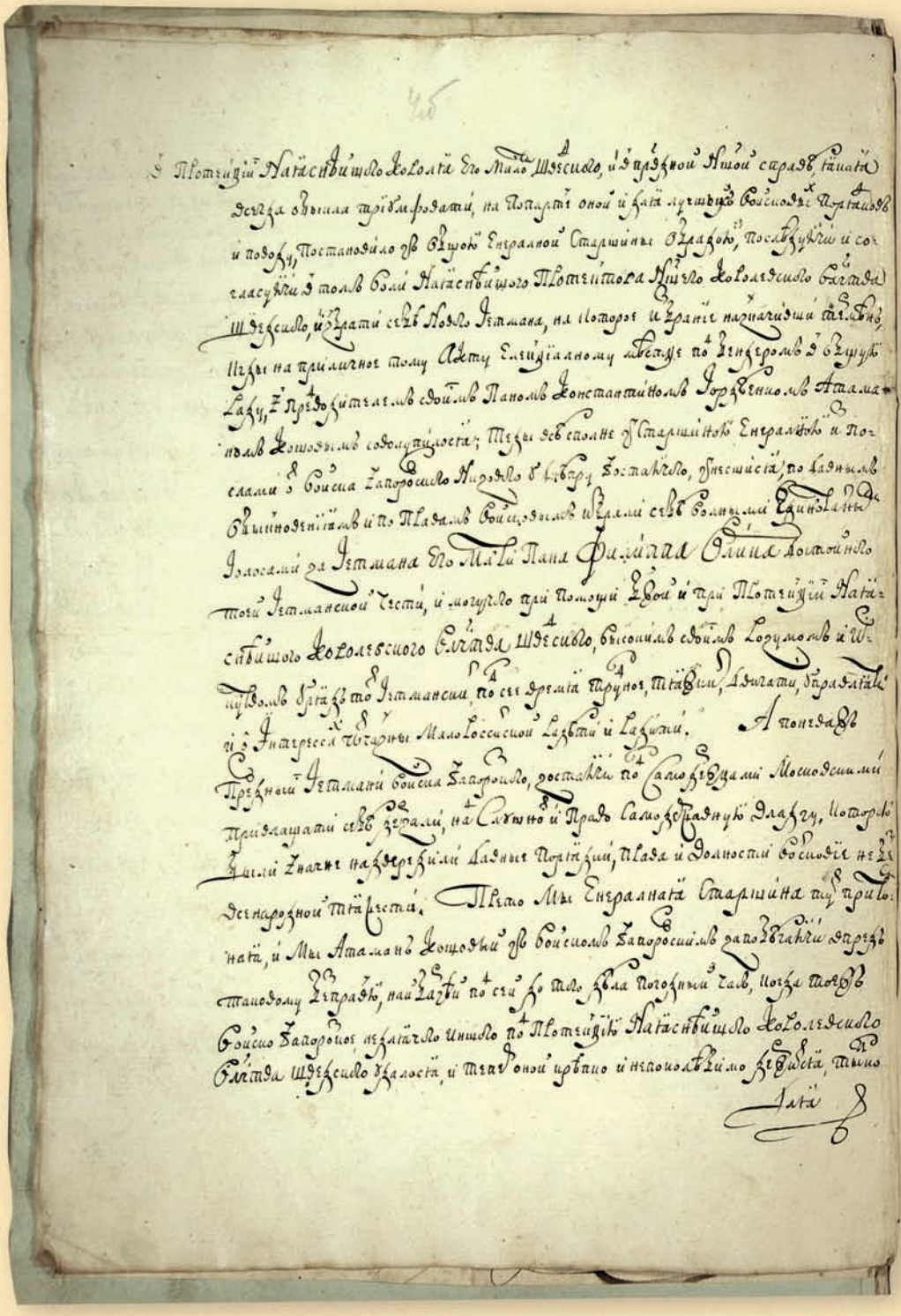

4 зв.

в҃ протєк҃ціи҃ паяснѣйшого короля єго мило*сти* швє*д*ского и в҃ прв҃дной пш҃ой справѣ, якая / всєгда обыкла трїѹмфовати, на попарт҃є оной и для лучшыхъ[а] войсковы*х* поря*д*ковъ / и поводу постановило зъ Общою[б] єнєралной старшины Обрадою, послѣдуючи и со/гласуючи в҃ томъ воли паяснѣйшого протєктора пш҃єго королєвского вл҃ч*с*тва / швєдского, избрати сєбѣ пового гєтмана, на котороє избранїє назначивши тє*р*мѣнъ[в], / кгды на приличноє тому акту єлєкцїалному мѣстцє по*д* Бєндєромъ, в҃ Общую / Раду ѕ҃ прє*д*вводитєлємъ свои҃мъ паномъ Константиномъ Гордѣєнкомъ, атама-/номъ кошовым[г], совокупилося. Тєды всѣ сполнє з҃ старшиною єнєралною и *з* по/слами *от* Войска Ζапоро*ж*ского Nизового, ѹ Днѣпру ζостаючого, знєсшися, по давнымъ[ґ] / обык҃новєнїямъ и по правамъ[д] войсковымъ избрали сєбѣ волными єдино*с*та*й*ны*ми*[е] / голосами за гєтмана єго мил҃*с*ти пана Филиппа О*р*лика, достойного / тоєй гєтманской чєсти и могучого при помощи Бж҃ой и при протєк҃ціи҃ пая/снѣйшого королєвского вл҃ч*с*тва швє*д*ского высокимъ свои҃мъ розумомъ[є] и и*с*/ку*с*твомъ ѹрядъ то*т* гєтманский[ж], по*д* сєє врємя тру*д*ноє тяжки*й*, двигати, ѹправляти / и о інтєрєссахъ Ѡ*т*чизны[з] Малоросси*й*ской радѣти и радити.

А понєважъ / прє*ж*дный҃ гєтмани Войска Ζапоро*з*кого, зостаючи по*д* самодє*р*жцами московскими / привлащати сєбѣ дє*р*зали, на*д* слѹшно*ст* и право, самодє*р*жавную владзу, которою / были ζначнє надвєрєдили давныє[и] порядки, права и волности во*й*сковїє нє бє*з* / всєнародной тяжєсти.

Прєто мы, єнєралная старшина, ту*т* прито*м*/ная, и мы, атаманъ кошовый зъ Войскомъ Ζапоро*ж*скимъ, запобѣгаючи впрєдъ / таковому бєзправ҃ю, найба*р*зѣй по*д* сєй до того дѣла погодный[і] часъ, когда тоє жъ / Войско Ζапоро*з*коє нє для чого[к] иншого по*д* протєк҃цїю паяснѣйшого королєвского / вл҃ч*с*тва швєдского ѹдалося и тєпє*р* оной крѣпко и нєпоколѣбимо дє*р*жи*т*ся, ты*л*ко для //

[а] *Правлено*.
[б] *D*: вящою
[в] *E*: терменъ
[г] *E*: кошевымъ
[ґ] *D*: давнимъ
[д] *E*: правиламъ
[е] *E*: единократными
[є] *E*: разумомъ
[ж] *D*: Гетманской
[з] *E*: отчичны
[и] *D*: давніе
[і] *E*: выгодный
[к] *D*: чего

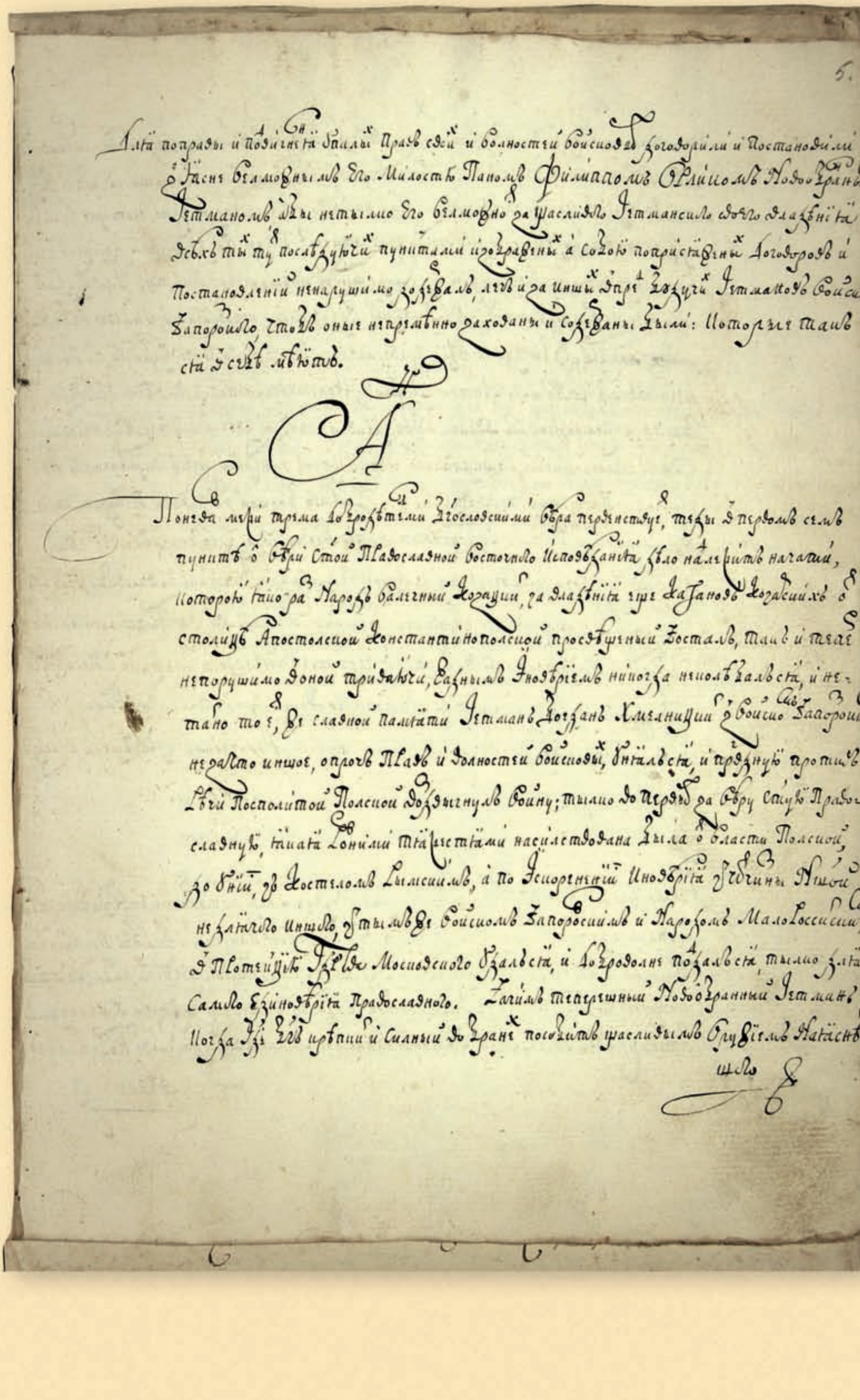

5.

Для поправы и подвигненя упалых Правъ своих и волностей войсковых договорили и Постановили з Ясне Велможнымъ Его Милостю Паномъ Филиппомъ Орликомъ Новообранымъ Гетманомъ абы не тылко Его Велможность за щасливого Гетманского своего владзения, але и вси по тому наступуючии пунктами изображеными а союзомъ попристаными Договоровъ и Постановлений ненарушимо заховувалъ, якъ и за иныхъ предъбудучихъ Гетмановъ Войска Запорожского, тожъ оные непремѣнно заховани и сохранены были: Которыи такъ ся в себѣ мают.

А

Понеже межи трема Богословскими Богословскими цнотами Вѣра первенствуетъ, тедды в первомъ семъ пунктѣ о Вѣрѣ Святой Православной Восточного Исповѣданя было намѣрити начатии, которою якъ перво Народъ воинственный Козацкий за владзения еще Хазановъ Козарскихъ о столицѣ Апостолской Константинопольской просвѣщенный зосталъ, такъ и теперъ непорушимо оной тримаючи, жаднымъ иновѣриемъ никогда не колебался, и не тайно тое, же славной памяти Гетманъ Богданъ Хмелницкий з Войском Запорожскимъ не для чого иншого, опрочъ Правъ и волностей войсковыхъ, встался, и праведную противъ Рѣчи Посполитой Полской подвигнулъ войну; тылко до первой за Вѣру святую Православную, которая многими тягостями насилствована была от власти Полской, з униею и Костеломъ Рымскимъ, а по искорененѣи иновѣрия з отчизны нашой не для чого иншого, с тымъ же Войскомъ Запорожскимъ и Народомъ Малороссийскимъ в протекцию Царя Московского удался, и добровольне поддался, тылко для самого единовѣрия Православного. Зачимъ теперешний Новообранный Гетманъ когда Богъ крѣпкий и сильный во брани посвѣтитъ щасливымъ оружиемъ Отчизнѣ

што

6

5

для поправы и по*д*вигнє*н*я ѵпалы*х* правъ свои*х* и волностєй войсковы*х*, договорили и постановили / з яснєвєлможнымъ єго милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ, новообра*н*ным / гєтманомъ, абы нє тылко єго вєлможно*ст* за щасливого[а] гєтманского своєго владѣнїя / всѣхъ тых ту*т* послѣдуючи*х* пунк҃тами изображєны*х,* а собою поприсяжєны*х*[б] договоровъ и / постановлєнїй нєнарушимо додє*р*жалъ, лєчъ и за иншы*х* в҃прє*д* бѵдучи*х* гєтмановъ Войска / Zапороzкого, чтобъ оныє нєпрємѣнно захованы и содє*р*жаны[в] были, которыє такъ / ся в҃ [г-]сєбѣ мѣютъ[-г]:

A[г]

Понєва*ж* мєжи трєма[д] добродѣтє*л*ми бг҃ословскими вѣра пєрвєнству*єт*, тєды в҃ пєрвомъ сємъ / пунктѣ о вѣри сг҃той православной восточного исповѣданїя дѣло на*д*лєжитъ начати, / которою, яко ра*з* nародъ валєчный козацки*й*, за владѣнїя єщє каѓановъ коза*р*скихъ о*т*[е] / Столицѣ[є] Апостолской Константинополской просвѣщєный zосталъ, такъ и тєпє*р* / нєпорушимо в҃ оной триваючи, жаднымъ їновѣрїємъ никогда нє колѣбалъся, и нє / та*й*но то[ж] є*ст*, жє славной памяти гєтманъ Богданъ Хмєлницки*й* з҃ Войско*м*ъ Запороzки*м*ъ / нє за что иншоє, опрочь правъ и волностєй войсковы*х*, ѵнялъся и прв҃дную противъ / Рѣчи Посполитой Полской воздвыгнулъ[з] войну, тылко во пєрвы*х* за вѣру сг҃тую право/славную, якая ро*ж*ними[и] тяжєстями насилствована была о*т* власти полской / до ѵнїй҃ зъ костєломъ рымскимъ, а по їскорєнєнїй҃ иновѣрїя зъ Ѡ*т*чизны nш҃ой / нє для чого иншого зъ тымъ жє Войскомъ Запоро*ж*скимъ и nародомъ малоросси*й*скимъ / в҃ протєк҃цїю гдр҃ства Московского ѵдалъся и доброволнє по*д*далъся, тылко для / самого єдиновѣрїя православного. Zачимъ тєпєрєшны[і] новообранный гєтманъ, / когда Гд҃ь Бг҃ъ крѣпки*й* и сильный во бранє*х* пособитъ щасливымъ оружїємъ nаяснѣ*й*шого //

[а] *E*: счастливого
[б] *E*: поприсяжныхъ
[в] *E*: задержаны
[г-г] *E*: собѣ маютъ
[г] 1
[д] *D*: тремя
[е] *E*: въ
[є] *D*:столицы
[ж] *E: відсутнє.*
[з] *D*: воздвигну*л*
[и] *E*: розними
[і] *D*: теперешній

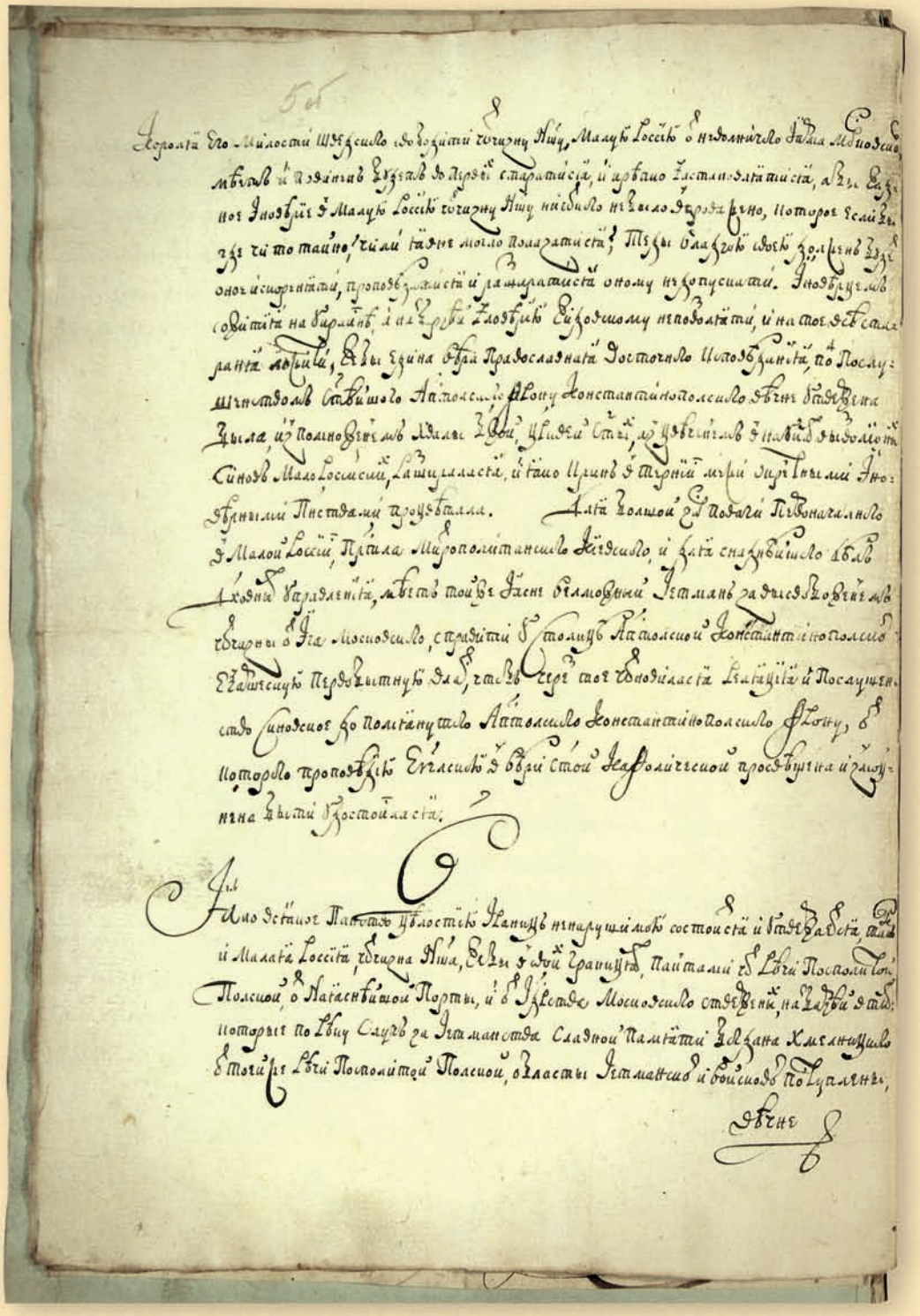

5 зв.

короля єго милости швєдского свободити Ѡтчизну пш҃у Малую Россїю от нєволничого ярма московского, / мѣєтъ и повинєнъ бꙋдєтъ во пєрвых старатися и крѣпко zастановлятися, абы жад/ноє іновѣрїє в҆ Малую Россїю, Ѡтчизну пш҃у, ни ѡт кого нє было в҆проважєно, котороє єсли бы / гдє чи то тайно, чили явнє могло показатися, тєды владзою[а] своєю должєнъ бꙋдєт / оноє искорєняти, проповѣдатися и разширатися оному нє допускати. Їновѣрцємъ / сожитїя на Ꙋкраи҃нѣ, а найбарзѣй zловѣрїю жидовскому, нє позволяти и на тоє всѣ ста/раня ложити, жєбы єдина вѣра православная восточного исповѣданїя под послу/шєнствомъ Стѣйшого Апс҃толского ѳрону[б] Константинополского вѣчнє ꙋтвєржєна / была и з҆ помножєн҆ємъ хвалы Бж҃ой, цр҃квєй с҃тых а з҆ цвѣчєнємъ в҆ наꙋках вызволїоных / синовъ малороссийских, разширалася и яко кринъ в҆ тєрніи҃, мєжи окрєстными їно-/вѣрными панствами процвѣтала.

Для болшой зас поваги пєрвоначалного / в҆ Малой Россїи҃ прс҃тола митрополитанского Кїєвского и для снаднѣйшого[в] дѣлъ / дх҃овных ꙋправлєнїя мѣєтъ той жє яснєвєлможный гєтманъ за высвобожєн҆ємъ / Ѡтчизны от їга московского справити ꙋ Столицѣ Апс҃толской Константинополской / єѯаршєскую пєрвобытную власт, чтобъ чєрєз[г] тоє ѡтновилася рєляцїя и послушєн/ство синовскоє[ґ] до помянутого Апс҃толского Констатинополского ѳрону, от / которого проповѣдїю єѵг҃лскою в҆ вѣри ст҃ой каѳоличєской просвѣщєна и з҆моц/нєна быти ꙋдостои҃лася.

В[д]

Яко всякоє панство цѣлостїю границъ нєнарушимою состоится и ꙋтвєржаєтся[е], так и / Малая Россїя, Ѡтчизна пш҃а, жєбы в своих границях, пак҆тами ѡт Рѣчи Посполитой / Полской, [є-]от паяснѣйшой[ж] Порты[-є] и от гд҃рства Московского ствєржєных, найбарзѣй в тих[з], / которыє по рѣку Случь за гєтманства славной памяти Богдана Хмєлницкого / от той жє Рѣчи Посполитой Полской областы Гєтманской и Войсковой[и] поступлєны, вѣчнє //

[а] *D*: владзѣю
[б] *Правлено.*
[в] *E*: знатнѣйшого
[г] *D*: чрез
[ґ] *E*: сиповское
[д] 2
[е] *E*: утверждается
[є-є] *E*: *відсутнє.*
[ж] *D*: наяснѣйшей
[з] *E*: тимъ
[и] *E*: войску

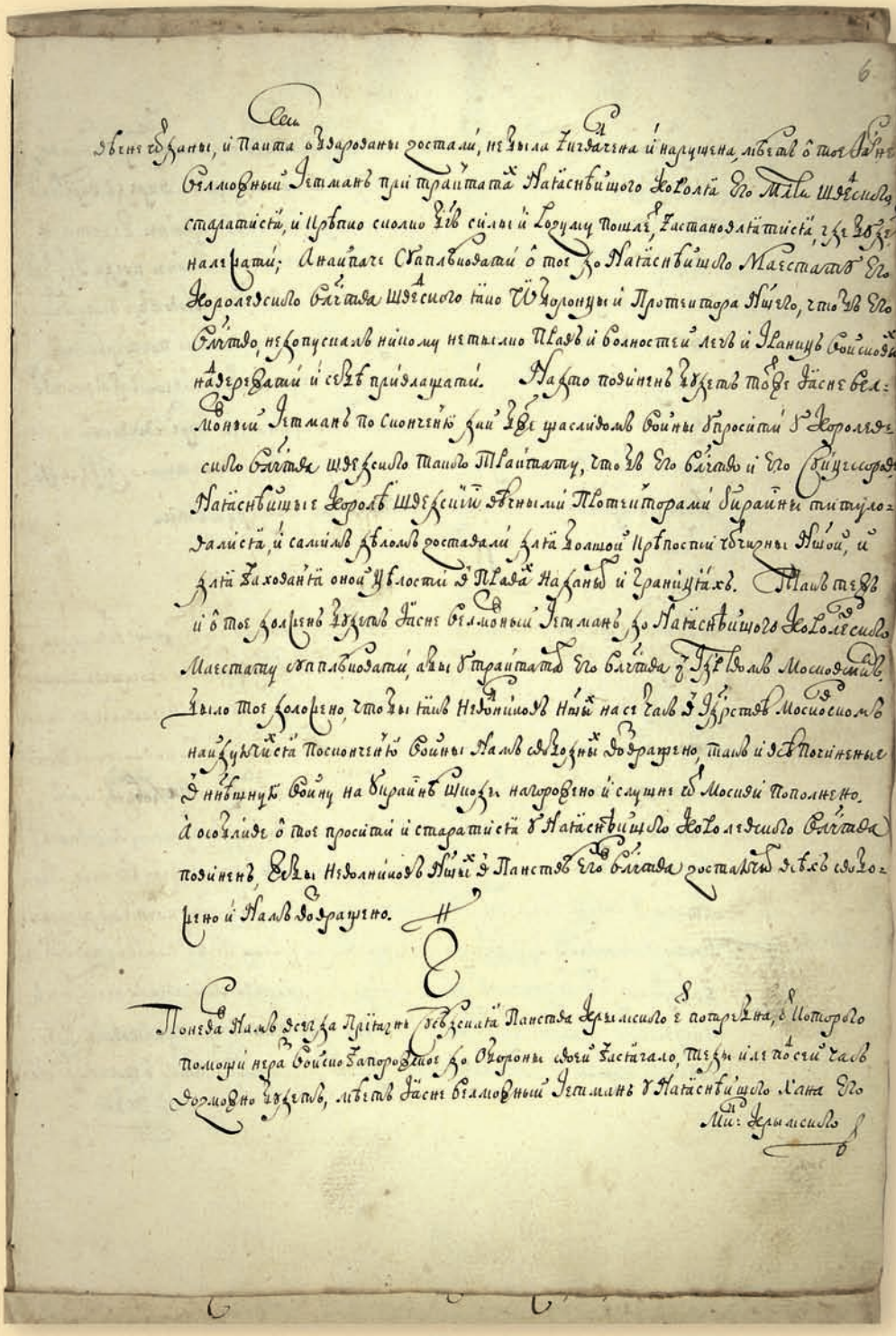

6

вѣчнє ѡ*т*даны и пакта*ми* обварованы зостали, нє была zкгва*л*чєна и нарушєна, мѣєтъ о тоє я*с*нє/вєлможный гєтманъ при трак҆тата*х* nаяснѣйшого короля єго мл҃*с*ти швє*д*ского / старатися и крѣпко, сколко Бг҃ъ силы и розуму[а] пошлє*т*, zастановлятися, гдє бꙋдє*т* / налєжати, а найпачє сꙋплѣковати о тоє до nаяснѣйшого маєстатꙋ єго / королєвского влч҃*с*тва швє*д*ского яко ѡборонцы и протєктора nш҃єго, что бъ єго / влч҃*с*тво нє допускалъ никому нє тылко правъ и волностєй, лєчь и границъ войсковы*х* / на*д*вєрєжати и сєбѣ привлащати.

Nадто повинєнъ бꙋдєтъ то*т* жє яснєвєл/мо*ж*ный гєтманъ по скончєн҆ю, дай Бж҃є, щасливомъ[б] войны ꙋпросити ꙋ королєв/ского влч҃*с*тва швєдского такого трак҆тату, чтобъ єго влч҃*с*тво и єго сꙋк҆цєссоровє, / nаяснѣйшыє королѣ швєдскїи҃, вѣчными протєк҆торами Ꙋкраи҃ны титуло/валися и самимъ дѣломъ зоставали для болшой крѣпости Ѡ*т*чизны nш҃ой й / для zахован҆я оной цѣлости в҆ права*х* наданы*х* и границяхъ.

Такъ тєжъ / и о тоє должєнъ бꙋдєтъ яснєвєлмо*ж*ный гєтманъ до nаяснѣйшого королє*в*ского / маєстату сꙋплѣковати, абы ꙋ трак҆тата*х* єго влч҃*с*тва з҆ гдр҃*с*твомъ Московски*мъ* / было тоє доложєно, чтобы якъ нєво*л*никовъ nш҃ы*х*, на сє*й* часъ в҆ гдр҃*с*твѣ Моско*в*скомъ / найдуючи*х*ся, по скончєн҆ю войны nамъ свободны*х* во*з*вращєно, такъ и всѣ починєныє / в҆ нн҃ѣшную войну на Ꙋкраи҃нѣ шкоды нагорожєно и слушнє ѡ*т* Москви пополнєно. / А особливє о тоє просити и старатися ꙋ nаяснѣйшого королєвского влч҃*с*тва / повинєнъ, жєбы нєволниковъ, nш҃ы*х* в панствѣ єго *ж*[в] влч҃*с*тва зостаючи*х,* всѣхъ свобо/жєно[г] и nамъ во*з*вращєно.

Г[ґ]

Понєва*ж* nамъ всєгда прїязнь сꙋсѣдская панства Крымского є*ст* потрєбна, о*т* которого / помощи нєра*з* Войско Zапорожскоє до обороны своєй zасягало, тєды илє по*д* сєй часъ / возможно бꙋдєтъ, мѣєтъ яснєвєлможный гєтманъ ꙋ[д] nаяснѣйшого хана єго ми*л*. крымского, //

[а] *E*: разуму
[б] *E*: счастливомъ
[в] *D*: *відсутнє.*
[г] *E*: свобождено
[ґ] 3.
[д] *E*: и

60б

Крымского, через Послов старатися о возновление давнего з Панством Кримским Братерства,
Коллегации военной, и подтвержение вечной приязни, на которую бы впредь окрестные
Панства заглядаючися, не дерзали порабощения себе Украины желати, и
оную в чомколвек насилствовати. По скончению зась войны когда Бог дасть
посадити при желаемом и помышляемом нам покою, Ясновелможному Гетма-
ну на своей оседлости резидуючему; тогда пилно и неусыпно постерегати,
того, повинностию уряду своего обовязан будет; абы ни в чом з Панством
Кримским приязнь и побратимство не нарушилося через своеволных и лег-
комыслных з нашой стороны людей, которые обыкли не тылко своевол всюду
згоду, и приязнь, лечь и Союзы мирные ломати, и разрушати.

Д.

Войско Запорожское Низовое, яко немерчаючую себе славу многими рыцерскими отвагами,
на мори и на земли заслужило; так и немалыми пожитками обогащено было,
для угоду своего поведения и промыслов; лечь же Государство Московское вынахо-
дячи розные способы до утиснення и знищення оного, построило на властных Вой-
сковых грунтах и угодиях, то городы Самарские, то фортецы над Днепром, чим
хотячи з промыслов рыбных и звериных тому Войску Запорожскому Низовому
перешкоду учинити, незносную шкоду, праволомство и утяжливость учинило. На ос-
таток гнездо Войсковое, Сечь Запорожскую военным наступлением разорило.
Прето по скончению дай Боже щасливой войны /: Если тое помянутое Войско
Запорожское, тые грунтов свои и анвара от насилства Московского не очистит
и неволности :/ повинен будет Ясневелможный Гетман при трактованю Ная-
снейшого Короля Его Мил: Шведского з Государством Московским о покой, о тое старатися.

Бзи

6 зв.

Крыского[а] чєрєз пословъ старатися о ѡтновлєн҃є давнєго з҃ панствомъ Кримскимъ братєрства, / коллѣгацїи҃ воєнной и потвєржєн҃є вѣчной прїязни, на которую бы в҃прєдъ[б] окрєстныє / панства zаглядуючися[в], нє дєрзали порабощєнїя сєбѣ ѹкраи҃ны жєлати и / оную в҃ чомъ-колвєкъ насилствовати. По скончєн҃ю зась войны, когда Гд҃ь Бг҃ъ / пособитъ, при жєлаємомъ и помыслномъ nамъ покою, nовообраному гєтма/нѹ на своєй осѣсти рєзидєнцїи҃, тогда крѣпко и нєѹсыпно постєрѣгати / того, должностїю ѹряду своєго обовязанъ бѹдєтъ, абы ни в чомъ з҃ панствомъ / Кримскимъ прїязнь и побратимство нє нарушилося чєрєз своєволных и лєг/комыслных[г] з҃ nашой[ґ] стороны людєй, которыє обыкли нє тылко сѹсѣдскую / zгоду и прїязнь, лєчь и союзы мирныє рвати и раздрушати.

Д[д]

Войско Zапорозкоє Nизовоє, яко нєсмєртєлную сєбѣ[е] славу многими рыцєрскими ѡтвагами / на морѣ и на zємли zаслужило, такъ и нє мєншими наданнями обогащєно было / для общого своєго пожитку и промысловъ, лєчь кгды гдр҃ство Московскоє, / вынаходячи розных способовъ до ѹтиснєн҃я и знищєн҃я оного, построи҃ло на власныхъ / войсковых[є] кгрунтах и ѹгодїах[ж] то городы Самарскїє, то фортєцы [з-]на Днѣпрѣ[-з], чимъ / хотячи в҃ промыслах рибных и zвѣринних тому *ж* Войску Zапорозкому Nизовому / пєрєшкоду ѹчинити, нєзносную шкоду, праволомство и ѹтємєнжєнє ѹчинило. Nао-/статокъ гнѣздо войсковоє, Сѣчь Zапорозкую, воєннымъ наступлєнїємъ разорило. / Прєто по скончєн҃ю, дай Бж҃є, щасливомъ, войны [и-](єсли тєпєр помянутоє Войско / Zапорожскоє тых кгрунтовъ своих и Днѣпра ѡт насилства московского нє очиститъ / и нє ѹволнит[і])[-и] повинєнъ бѹдєт яснєвєлможный гєтманъ при трак҃тован҃ю nая/снѣйшого короля єго мил. швєдского з҃ гдр҃ствомъ Московским о покою о тоє старатися, жєбы //

[а] *Помилка, треба:* Крымского
[б] *E: відсутнє.*
[в] *D*: заглядаючися
[г] *D*, *E*: легкомысленныхъ
[ґ] *E*: нашей
[д] 4
[е] *E*: собѣ
[є] *Правлено.*
[ж] *E*: угодіяхъ
[з-з] *Правлено.*
[и-и] *Дужки в тексті.*
[і] *E*: удовольнитъ

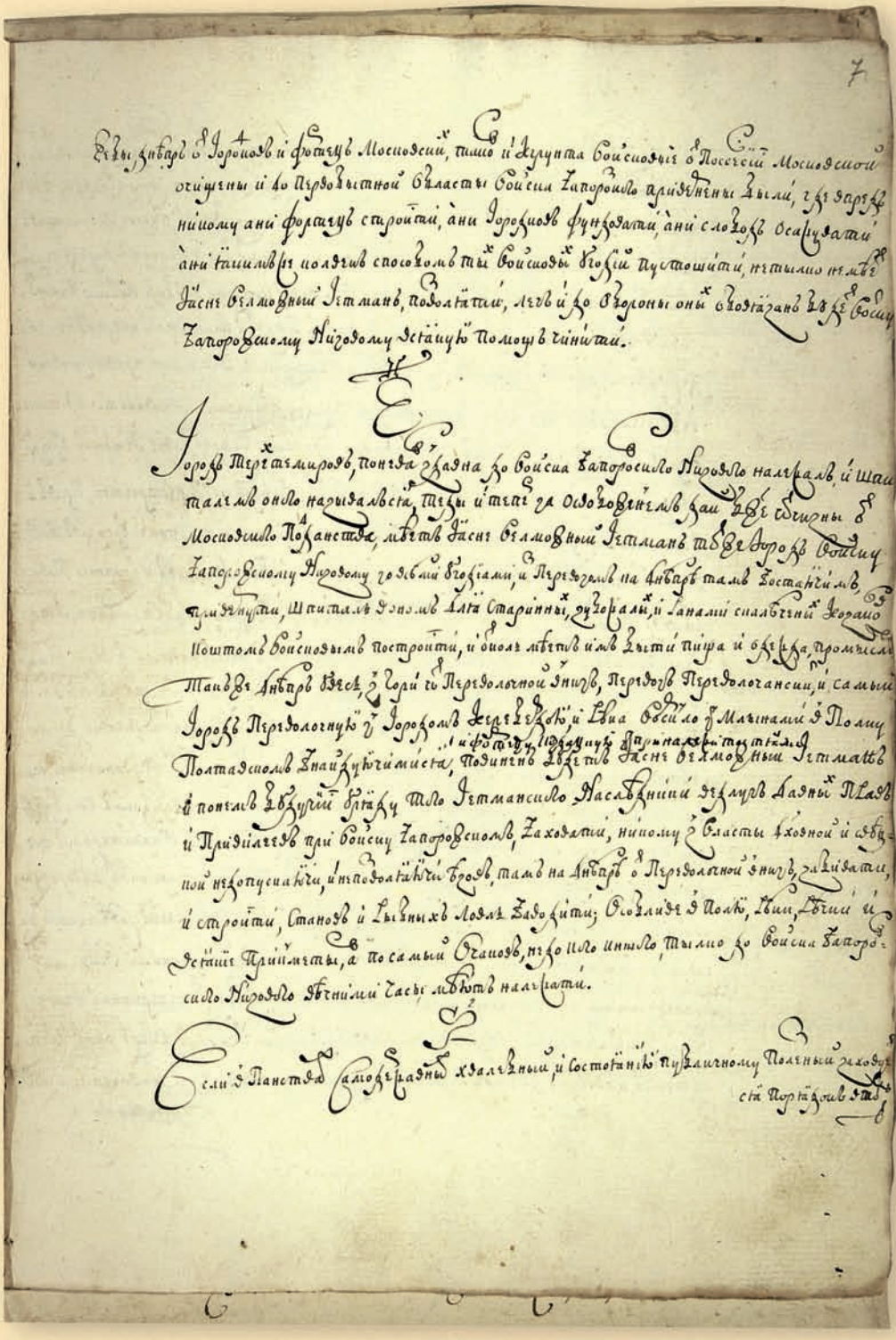

7

жєбы Днѣпръ о*т* город*д*ковъ и фо*р*тєцъ московских*х*, тако*ж* и кгрунта войсковыє о*т* поссє*с*сїи московской / очищєны и до пєрвобытной области Войска Запороzкого привє*р*нєны[а] были, гдє впредь / никому ани фортєцъ строи҃ти, ани городковъ фундовати, ани слободъ осажувати, / ани яким-жєколвєкъ способомъ тых войсковых ѵгодїй пустошити нє тылко / нє мѣє*т* яснєвєлможный гєтманъ позволяти, лєчь и до обороны оных обовязанъ бѵдє*т* Войску / Zапорожскому Nизовому всякую помощъ[б] чинити.

E[в]

Городъ Тєрєхтємировъ, понєва*ж* ҙдавна[г] до Войска Zапоро*ж*ского Nизового налєжалъ и шпи/талємъ оного называлъся, тєды и тєпє*р*, за освобожєн҃ємъ, дай Бж̃е, Ѡ*т*чизны о*т* / московского по*д*данства, мѣетъ яснєвєлможный гєтманъ то*т* жє городъ Войску / Zапорожскому Nизовому зо всѣми ѵгодїами и *з* пєрєвозомъ на Днѣпрѣ тамь zостаючимъ, / привє*р*нути, шпиталь в҃ ономъ для старинных, зубожалых и ранами скалѣчєных коза-ков / коштомъ войсковымъ построи҃ти и о*т*коль мѣетъ имъ быти пища и одєжда, промысл[и*ти*][г]. / Такжє Днѣпръ ѵвєсь, ҙгори ѡ*т* Пєрєволочной в҃низъ, пєрєвозъ Пєрєволочанский*й* и самый / городъ Пєрєволочную ҙ городомъ Кєрєбє*р*дою[д] и рѣка Во*р*ск҃ло ҙ млынами, в҃ полку / Полтавскомъ zнайдуючимися, [е-]и фо*р*тєцу Кодацкую[є] ҙ[ж] приналєжитостями[-е] повинєнъ бѵдєтъ яснєвєлможный гєтманъ / и по нємъ бѵдучїи҃ ѵряду того гєтманского naслѣдники вєдлугъ давных правъ / и привилєєвъ при Войску Zапорожскомъ zаховати, никому ҙ власты дх̃овной и свѣц/кой нє допускаючи и нє позволяючи ѣзовъ тамъ на Днѣпрѣ о*т* Пєрєволочной в҃низъ забивати, / и строи҃ти становъ и рыбныхъ ловль zаводити; особливє в҃ Полю рѣки, рѣчки и / всякїє прик҃мєты а*ж* по самый Очаковъ нє до кого иншого, тылко до Войска Zапоро*ж*/ского Nизового вѣчними часы мѣютъ налєжати.

S[з]

Если в҃ панства*х* самодє*р*жавных*х* хвалєбный и состоянїю публичному полєзный заховує*т*ся порядокъ в то*м*ъ[и] //

[а] *E*: привержены
[б] *E*: помочь
[в] 5
[г] *D*: здавня
[г] *E*: промыслъ
[д] *D*: Керебендою
[е-е] *Написано над рядком.*
[є] *E*: Козацкую
[ж] *E*: *відсутнє.*
[з] 6
[и] *E*: тотъ

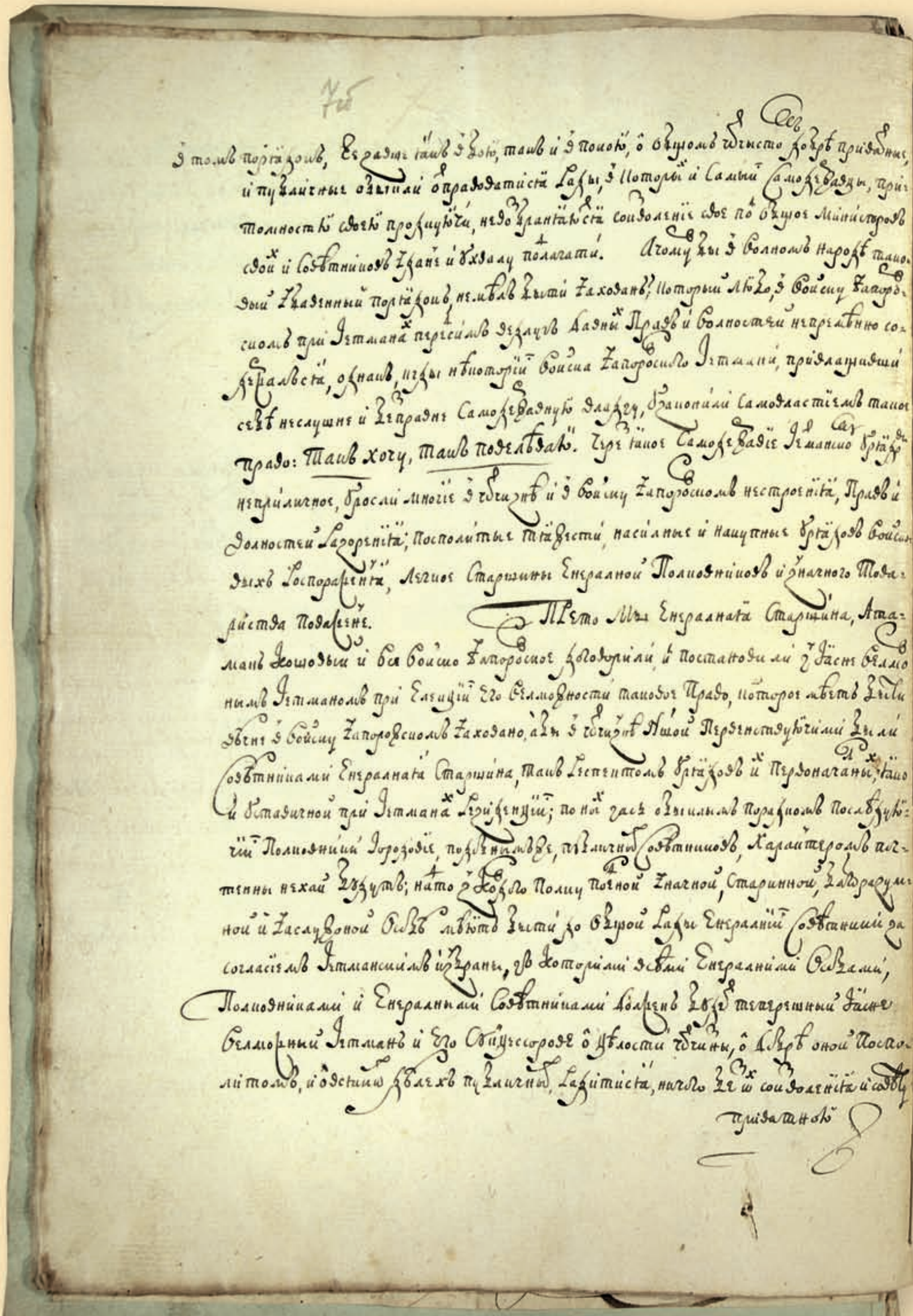

№ 76

в томъ порядкови, жебы якъ в войнѣ, такъ и в покою, о общомъ Отчистомъ добрѣ приватные и публичные обычаи отправоватися Рады, в которыхъ и самыи Самодержавцы, при Маестатности своей пребиваючи, не возбранятъся соизволенія своє по общое Министровъ своихъ и Совѣтниковъ зданѣ и увазу полагати. А чому бы в волномъ народѣ таковый похвалный порядокъ не мѣлъ быти захованъ? Который любо в Войску Запорожскомъ при Гетманахъ передъ симъ звычай давный правъ и волностей непремѣнно сохранялъся, однакъ, гды нѣкоторіи Войска Запорожского Гетмане, привлащивши себѣ неслушне и безправне Самодержавную власть, узаконили самовластіемъ такое право: Такъ хочу, такъ повелѣваю. Чрезъ такое Самодержавіе Гетманско [illegible] неприличное, выросли многіе в Отчизнѣ и в Войску Запорожскомъ нестроенія, правъ и волностей нарушенія, посполитые тягости, насилные и накупные урядовъ войсковыхъ роспорядженія, легкое Старшины Генералной, Полковниковъ и Значного Товариства поважене. Пето Мы Генералная Старшина, Атаманъ Кошовый и все Войско Запорожское, уговорили и постановили з Ясне Вельможнымъ Гетманомъ при Елекціи Его Вельможности такового права, которое мѣетъ быти вѣчне в Войску Запорожскомъ захованое, абы в Отчизнѣ Нашой первенствуючіи были Совѣтниками Генералная Старшина, такъ респектомъ урядовъ и первоначалства, яко и всегдашной при Гетманахъ Резиденціи; по нихъ зась обычнымъ порядкомъ послѣдуючіи Полковники Городовіе, подобнымъ всѣ публичныхъ Совѣтниковъ характеромъ почтенны нехай будутъ; на то з каждого Полку по единой значной, старинной, благоразумной и заслуженой Особѣ мѣютъ быти до общой Рады Генералныи Совѣтники за согласіемъ Гетманскимъ избраны, съ которыми всѣми Генералными Особами, Полковниками и Генералными Совѣтниками долженъ будетъ теперешный Ясне Вельможный Гетманъ и его Сукцессорове о цѣлости Отчизны, о добрѣ оной посполитомъ, и о всѣхъ дѣлехъ публичныхъ радитися, ничего безъ ихъ соизволенія и совѣту

приватною

7 зв.

в҃ томъ порядокъ, жє завшє, якъ в҃ бою, такъ и в҃ покою, о общомъ ѡтчистомъ добрѣ привaтныє / и публичныє обыкли отправоватися рады, в҃ которыхъ и самый҃ самодєржавцы[а], при/томностю своєю продкуючи, нє возбраняютъся соизволєнїє своє подъ общоє министровъ / своихъ и совѣтниковъ здан҃є и ѵхвалу подлагати. А чому *ж* бы в҃ волномъ народѣ тако/вый zбавєнный порядокъ нє мѣлъ быти zахованъ, который любо в҃ Войску Zапорожскомъ при гєтманахъ перед симъ, вєдлугъ давныхъ правъ и волностєй нєпрємѣнно со/держалъся. Однакъ, кгды нѣкоторїи҃ Войска Zапорожского гєтмани, привлащивши / сєбѣ нєслушнє и бєзправнє самодєржавную владзу, ѵзаконили самовластїємъ такоє / право: [б-]такъ хочу, такъ повєлѣваю[-б], черезякоє самодєржавїє, гєтманскому ѵрядови / нєприличноє, ѵросли многїє в҃ Wтчизнѣ и в҃ Войску Zапорожскомъ нєстроєнїя, правъ и / волностєй разорєнїя, посполитыє тяжєсти, насилныє и накупныє ѵрядовъ войско-/выхъ роспораженя, лєгкоє старшины єнєралной, полковниковъ и з҃начного това/риства повaжен҃є.

Прєто мы, єнєралная старшина, ата/манъ кошовый и всє Войско Zапорожскоє договорили и постановили з яснєвєлможнымъ гєтманомъ при єлєкцїи҃ єго вєлможности таковоє право, которое мѣєтъ быти / вѣчнє в҃ Войску Zапорожскомъ zаховано, абы в Wтчизнѣ пш҃ой[в] первєнствуючими были / совѣтниками єнєралная старшина такъ рєспєктомъ ѵрядовъ ихъ первоначалныхъ, яко[г] / и ѵставичной при гєтманахъ рєзидєнцїи҃, по ныхъ зась обыклымъ порадкомъ послѣдую/чїи҃ полковники городовїє, подобнымъ жє публичныхъ совѣтников харак҃тєромъ поч/тєнны нєхай бѵдутъ. Надто з҃ кождого полку по єдной[г] znачной, старинной, блгоразум/ной и zаслужоной[д] особѣ мѣютъ быти до Общой Рады єнєралнїи҃ совѣтники за / согласїємъ гєтманскимъ изб҃раны зъ которими всѣми єнєралными особами, / полковниками и єнєралными совѣтниками долженъ бѵдет тєпєрєшный[е] яснє-/вєлможный гєтманъ и его сѵк҃цєссоровє о цѣлости Wтчизны, о добрѣ оной поспо/литомъ, и о всяких дѣлєхъ публичныхъ радитися, ничого безъ ихъ соизволєнїя и совѣту приватною //

[а] *D*: самодержцы
[б-б] *Підкреслення у тексті.*
[в] *D*: нашей
[г] *D*: якъ
[г] *E*: по единой
[д] *D*: заслужолой
[е] *D*: теперешній

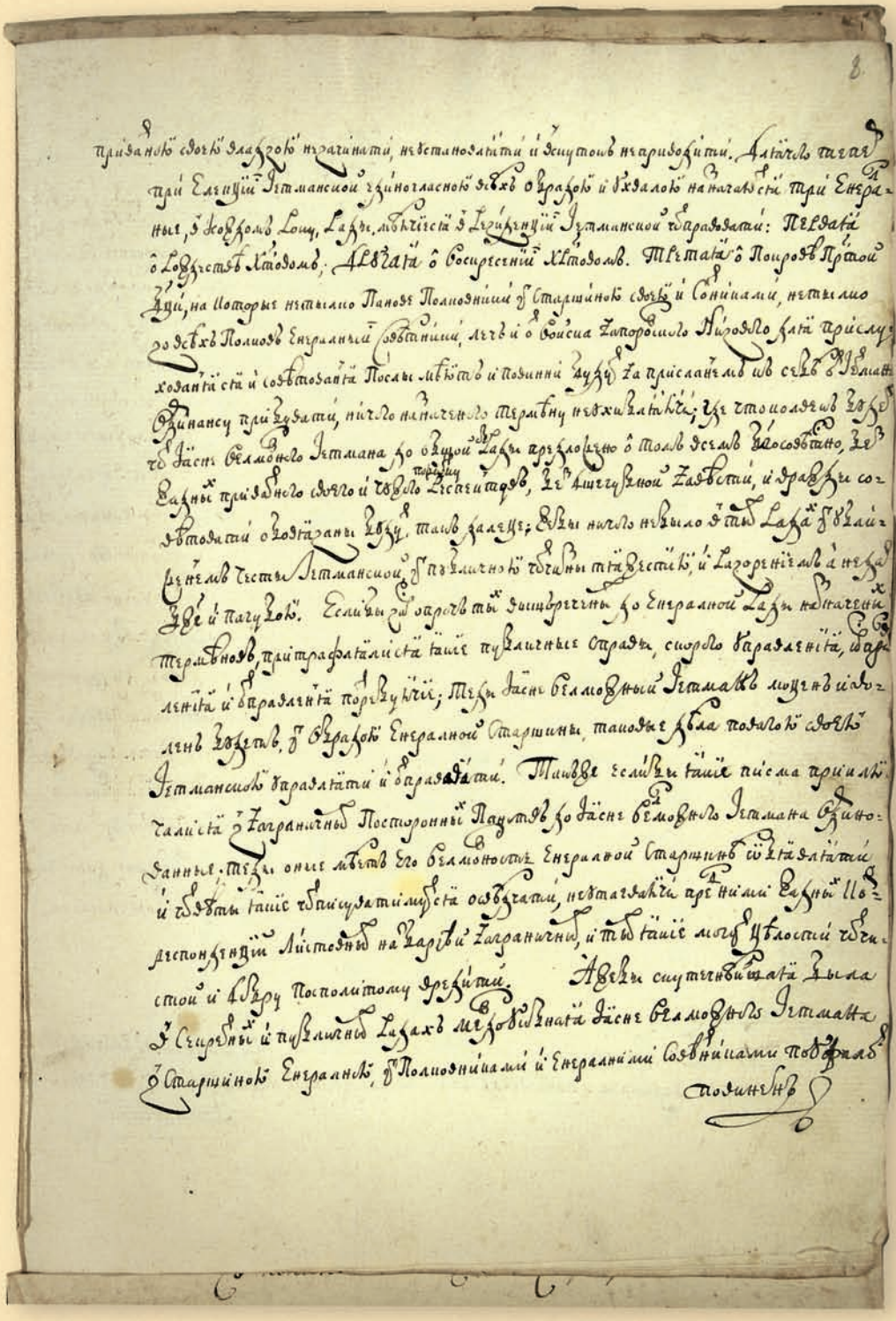

8

приват*т*ною своєю владзою[а] нє зачинати, нє ѵстановляти и в҃ скутокъ нє приводити. Для чого тєпє*р* / при єлєкцїи҃ гєтманской єдиногласною всѣхъ обрадою и ѵхвалою назначаю*т*ся три Єнєра*л*/ныє в҃ кождомъ року Рады, мѣючїєся в҃ рєзидєнцїи҃ гєтманской ѡ*т*правовати: пєрвая / о Рождєствѣ Хр҃товомъ, дрѵгая о Воскрєсєнїи҃ Хр҃товомъ, трєтая о Покровѣ Прс҃той / Бц҃и, на которыє нє тылко пановє полковники з҃ старшиною своєю и со*т*никами, нє тылко / зо всѣхъ полковъ єнєралныи҃ совѣтники, лєчъ и о*т* Войска Zапоро*ж*ского Nизового для прислу/хованѧ́я ся и совѣтованѧ́я[б] послы мѣютъ и повинни буду*т* zа присланѧ́ємъ къ сєбѣ о*т* гє*т*мана / о*р*динансу прибувати, ничого назначєного тєрмѣну нє ѵхибляючи, гдє что-колвєкъ бѵдє*т* / ѡ*т* яснєвєлмо*ж*ного гєтмана до Общой *Об*рады[в] прєдложєно о томъ всємъ блг҃осовѣс*т*но, бє*з* / жадны*х* прива*т*ного своєго и чѵжого пожитку[г] рєспєктовъ[г], бє*з* дш҃єгубной zавѣсти, и вражды, со/вѣтовати обовязаны бѵду*т* такъ далєцє[д], жєбы ничого нє было в҃ ты*х* рада*х* з҃ ѵбли/жєнѧ́ємъ чєсты гєтманской, з҃ пѵбличною Ѡ*т*чизны тяжєстїю и разорєнїємъ, а нє да*й* / Бж҃е, и пагубою.

Если бы за*с,* опрочъ ты*х* вышърєчєны*х,* до Єнєралной Рады назначєны*х* / тєрмѣновъ, притрафлялися якїє публичныє справы, скорого ѵправлєнїя, ис*п*ра*в*/лєнїя[е] и о*т*правлєнѧ́я по*т*рєбуючїє, тєды яснєвєлможный гєтманъ моцєнъ и во/лєнъ бѵдєтъ з҃ обрадою єнєралной старшины таковыє дѣла повагою своєю / гєтманскою ѵправляти и о*т*правовати[є]. Такъжє єслибы якїє писма приклю/чалися з҃ zаграничны*х* посторонны*х* панствъ до яснєвє*л*можного гєтмана о*р*дино/ванныє, тєды ониє мѣетъ єго вєлмо*ж*ность єнєралной старшинѣ ѡбявляти / и ѡ*т*вѣты, якїє ѡ*т*писуватиму*т*ся, освѣдчати, нє ѵтаєваючи прє*д* ними жадны*х* ко*р*/рєспондєнцїй листовны*х*, на*й*барзѣй zаграничны*х* и ты*х*, якїє могу*т* цѣлости ѡ*т*чи/стой и добру посполитому врєдити.

А жєбы скутєчнѣйшая была / в҃ сєкрє*т*ны*х* и публичны*х* радахъ мє*ж*доѵсобная яснєвєлможного гєтмана / з҃ старшиною єнєралною, з҃ полковниками и єнєралними совѣ*т*никами поѵфало*ст,* повинєнъ //

[а] *E*: владгою
[б] *E*: сѣтованья
[в] *E*: бы Рады
[г] *Написано над рядком. E*: порядку
[г] *Правлено.*
[д] *E*: далече
[е] *E*: отпреставленія
[є] *Правлено*. *D*: отправляти

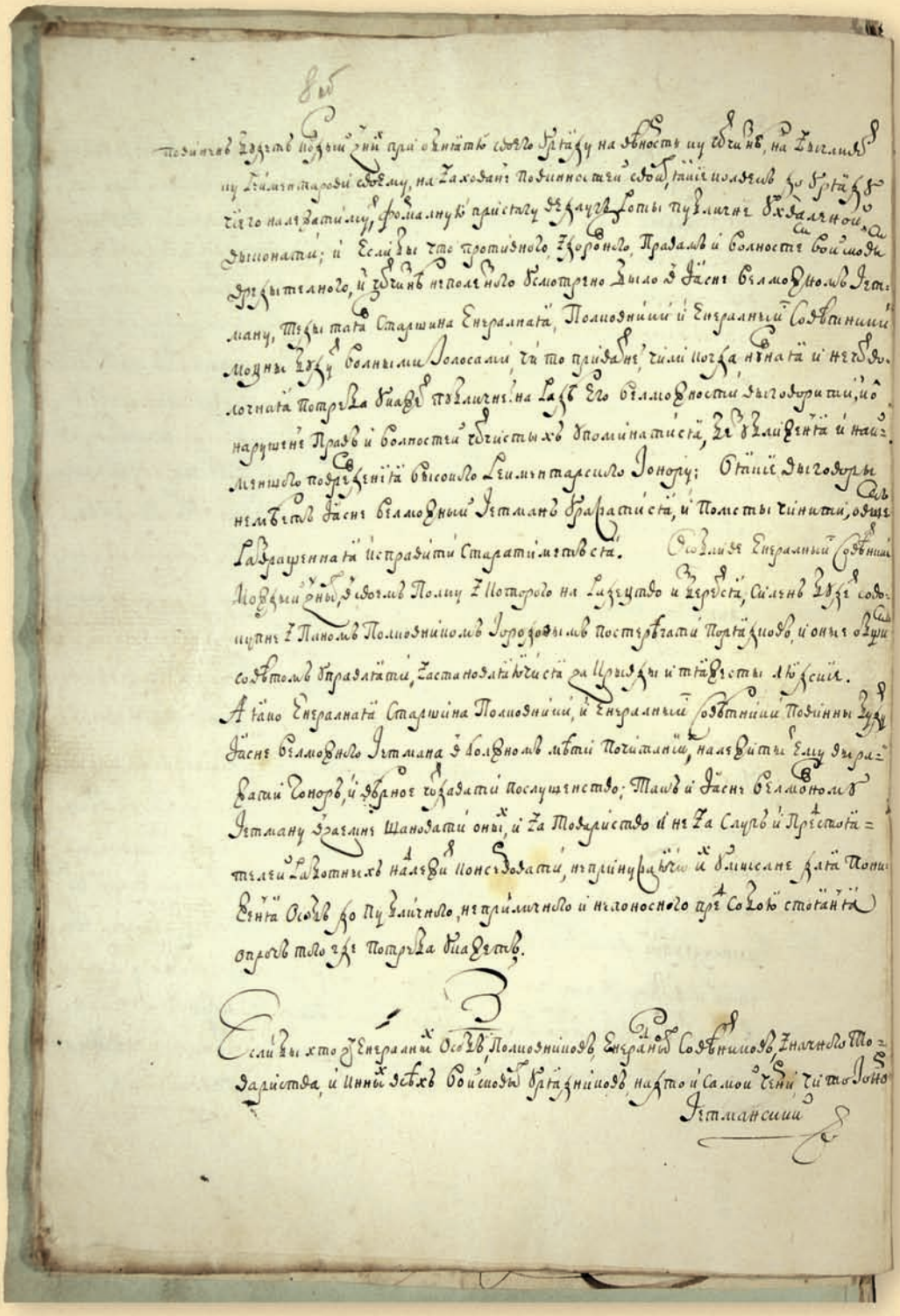

8 зв.

повинєнъ бꙋдєтъ ко*ж*дый[а] з҆ ны*х* при обнятю своєго ꙋряду на вѣ*р*ность ку[б] Ѡ*т*чизнѣ, на ꙁычливос*т* / ку рєимєнтарови своєму, на ꙁахован҆є повинностєй свои*х*, якїє-колвєкъ до ꙋряду / чїєго налєжатиму*т*, фо*р*малную присягу вєдлугъ роты публичнє ꙋхвалєной, / выконати. И єсли бы что противного, ꙁдоро*ж*ного[в], правамъ и волностє*м* войскови*м* / врєдытєлного и Ѡ*т*чизнѣ нєполєзного ꙋсмотрєно было в҆ яснєвєлможномъ гєт/ману, тєды тая *ж* старшина єнєралная, полковники и єнєралныи҆ совѣтники / моцны бꙋду*т* волными голосами чи[г] то прива*т*нє, чили когда нꙋ*ж*ная и нєѡ*т*во-/лочная потрєба ꙋкажє*т,* публичнє на Радѣ єго вєлможности выговорити и о / нарушєн҆є правъ и волностєй ѡ*т*чистыхъ ꙋпоминатися, бє*з* ꙋближєня и най-/мєншого поврє*ж*дєнїя высокого рєимєнтарского гонору. О якїє выговоры / нє мѣєтъ яснєвєлможный гєтманъ ꙋражатися и помсты чинити, овшє*мъ* / развращєнная исправити старатимєтъся.

Особливє єнєралныи҆ совѣ*т*ники, / кождый з҆ ны*х* в҆ своємъ полку, ꙁ которого на радєцтво изберє*т*ся, силєнъ бꙋдє*т* сово/купнє ꙁ паномъ полковникомъ городовымъ постєрѣгати порядковъ и оныє общи*м* / совѣтомъ ꙋправляти, ꙁастановляючися за крывды и тяжєсты людскїє.

А яко єнєралная старшина, полковники и єнєралныи҆ совѣтники повинны буду*т* / яснєвєлможного гєтмана в҆ должномъ мѣти почитанїи҆, налєжиты*й*[г] єму выра/жати гоноръ и вѣрноє ѡ*т*давати послушєнство, такъ и яснєвєлмо*ж*номꙋ / гєтману в҆заємнє шановати оны*х* и ꙁа товариство и нє за слугъ и прє*д*стоя/тєлєй работныхъ на*д*лєжи*т*[г] консє*р*вовати, нє принужаючи[д] и*х* ꙋмыслнє для пони-/жєн҆я особъ до публичного нєприличного и нєпоносного[е] прє*д* собою стоян҆я, / опрочъ того, гдє[є] потрєба ꙋкажєтъ.

З[ж]

Єсли бы хто з҆ єнєралны*х* особъ, полковниковъ, єнєра*л*ных совѣ*т*никовъ, ꙁначного то/вариства и инны*х* всѣхъ войсковы*х* ꙋрядниковъ, [з-]надто и[-з] самой чє*р*ни, чи то гоно*р* гєтманский //

[а] *E*: каждый
[б] *E*: и у
[в] *E*: здоровного
[г] *E*: чили
[г] *E*: належитъ
[д] *D*, *E*: принуждаючи
[е] *D*: поносного
[є] *D*: гдѣ
[ж] 7
[з-з] *E*: над той

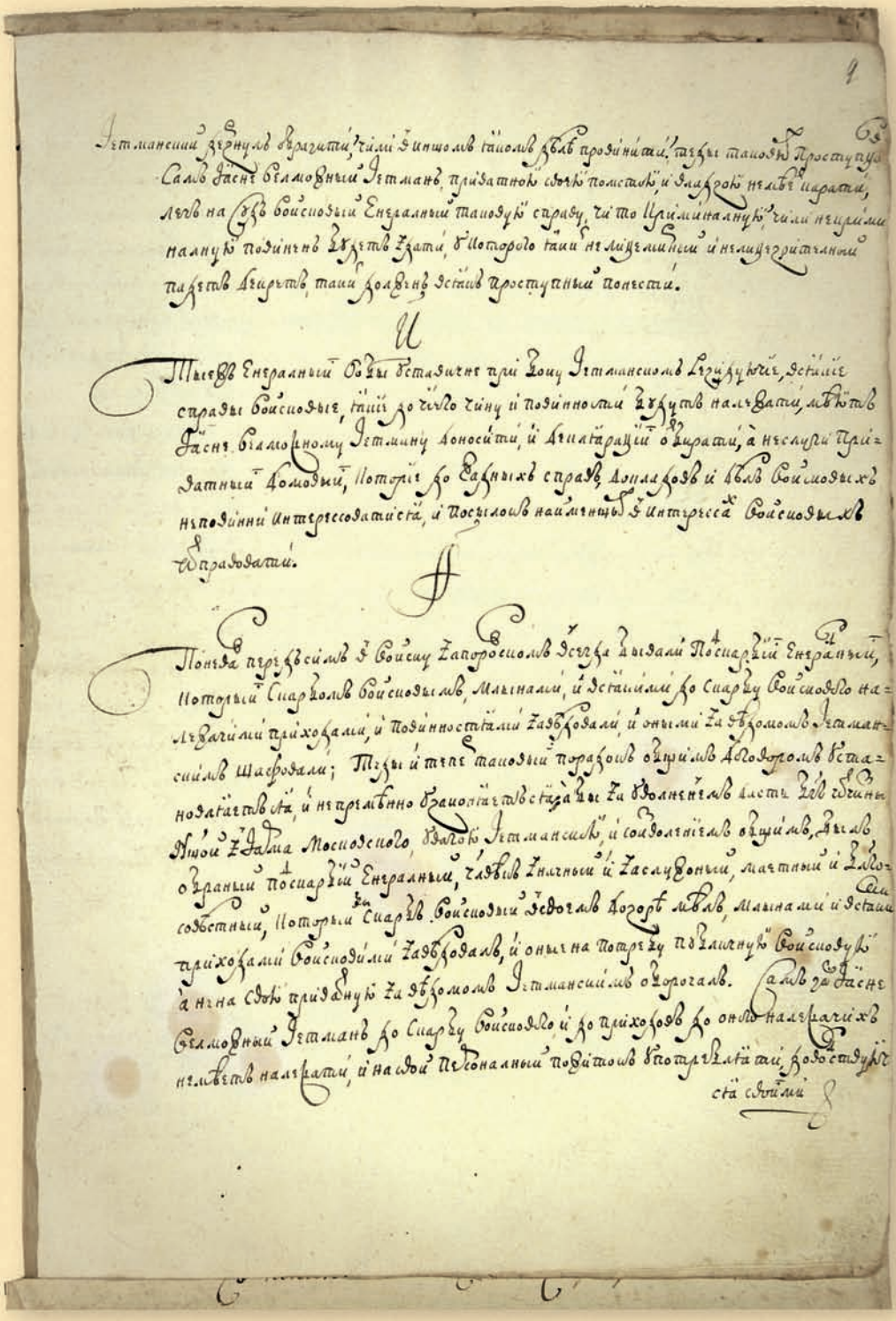

9

гєтманский дєр*з*нулъ образити, чили в҃ иншомъ якомъ дѣлѣ провинити, тєды таковы*х* проступцо*в* / самъ яснєвєлможный гєтманъ приватною своєю помстою и владзою[а] нє мѣє*т* карати, / лєчъ на Сѵдъ Войсковый Єнєралный таковую справу чи то криминалную, чили нєкрими/налную повинєнъ бѵдєтъ zдати, ѵ которого яки*й* нєлицємир*н*ый и нєлицєзритєлный / падєтъ дєкрєтъ, таки*й* должєнъ всякъ проступный понєсти.

И[б]

Тыє жъ єнєралны҃й о*с*обы ѵставичнє при боку гєтманскомъ рєзидуючїє, всякїє / справы войсковыє, якїє до чїєго чину и повинности бѵдутъ налєжати, мѣютъ / яснєвєлможному гєтману доносити и дєкляраці҃й о*т*бирати, а нє слуги при/ватны҃й домовы҃й, которїє[в] до жадныхъ справъ, докладовъ и дѣлъ войсковыхъ / нє [г-]повинни интєрєссоватися и посылокъ наймєнши*х* в интєрєсса*х* войсковыхъ[-г] / ѡ*т*правовати.

Ф[г]

Понєва*ж* пєрєдъ[д] симъ в҃ Войску Zапоро*ж*скомъ в҃сєгда бывали по*д*скарбі҃й єнєра*л*ны҃й, / которы҃й Скарбомъ Войсковымъ, млынами и всякими до Скарбу Войскового на/лєжачими приходами и повинностями zавѣдовали и оными zа вѣдомомъ гєтман/скимъ шафовали, тєды и тєпє*р* таковый порадокъ общимъ договоромъ ѵста/новляєтъся и нєпрємѣнно ѵзаконяєтъся, абы zа ѵволнєн҃ємъ, дасть Бг̃ъ, Ѡ*т*чизны / пш̃ой з҃ я*р*ма московского увагою гєтманскою и соизволєнїємъ общимъ былъ / обраный[е] по*д*скарбїй єнєралный – чл̃вѣкъ zначный и zаслужоный, маєтный и бл̃го/совѣстный, которыи *бы* Скарбъ Войсковый в҃ своємъ дозорѣ мѣлъ, млынами и всяки*ми* / приходами войсковими zавѣдовалъ и оныє на потрєбу публичную, войсковую, / а нє на свою прива*т*ную, zа вѣдомомъ гєтманскимъ оборочалъ.

Самъ за*с* яснє/вєлможный гєтманъ до Скарбу Войскового и до приходовъ до оного налєжачихъ / нє мѣєтъ налєжати и на свой пє*р*соналный пожитокъ ѵпотрєбляти, дово*л*ствуюч[и] ся свои҃ми //

[а] *E*: владгою
[б] 8
[в] *E*: которыхъ
[г-г] *E: відсутнє.*
[г] 9
[д] *D*: предъ
[е] *E*: обранъ

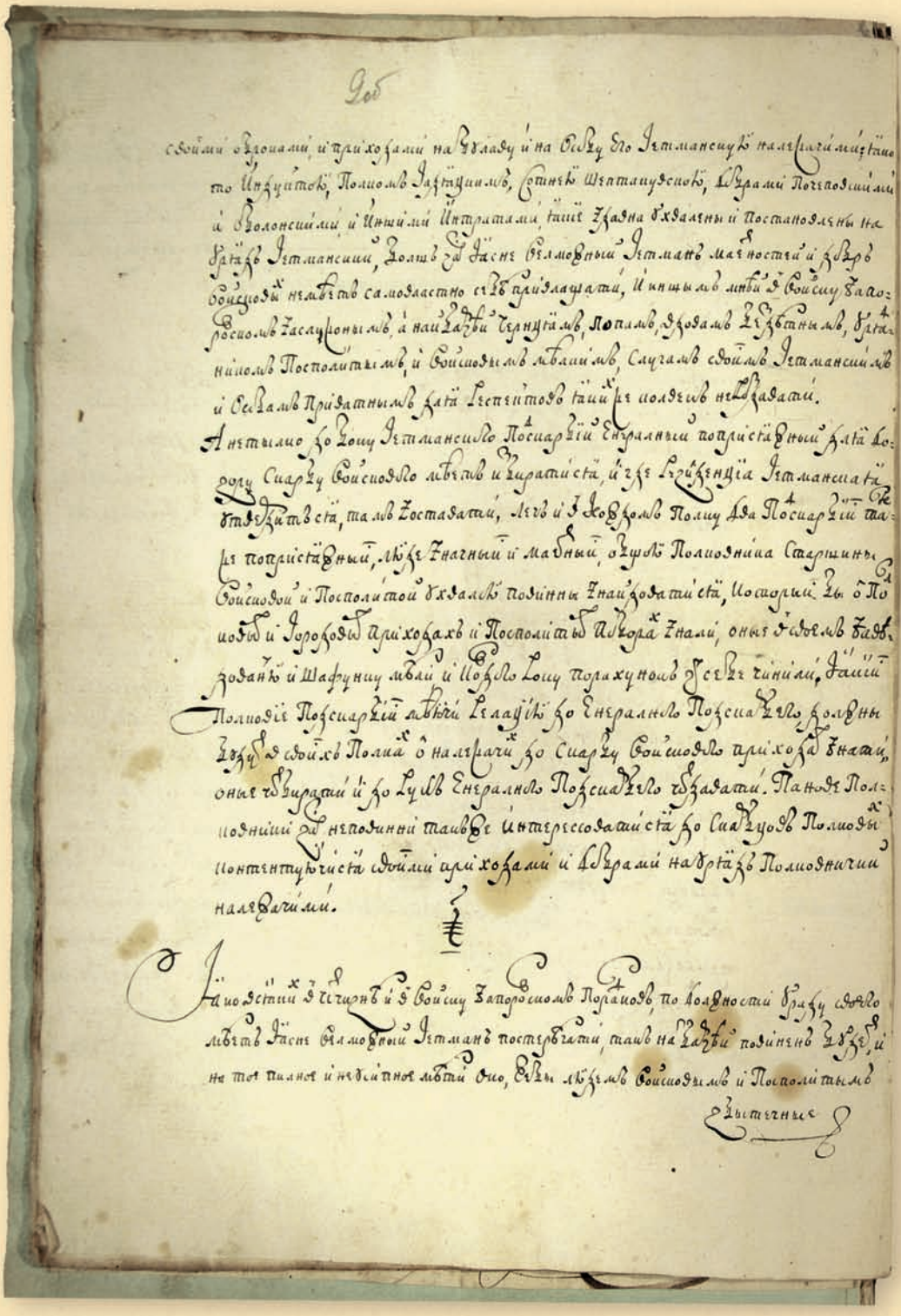

9 зв.

свои̑ми оброками[а], и приходами на булаву и на[б] особу его гєтманскую налєжачими, яко / то: индукт̑ою, полкомъ Гадяцкимъ, сотнєю Шєптакувскою, добрами Почєповскими / и Оболонскими и иншими интратами, якїє zдавна ѵхвалєны и постановлєны на / ѵрядъ гєтманский. Болшъ зас яснєвєлможный гєтманъ маєтностєй и[б] добръ / войсковыхъ нє мѣєтъ самовластно сєбѣ привлащати и иншымъ мнѣй в̑ Войску Zапо/рожскомъ zаслужонымъ, а найбарзѣй чєрнцямъ, попамъ, вдовамъ бєздѣтнымъ, ѵряд/никомъ посполитымъ и войсковымъ мѣлкимъ, слугамъ свои̑мъ гєтманскимъ / и особамъ приватнымъ для рєспєкт̑овъ яких-жє-колвєкъ нє роздавати.

А нє тылко до боку гєтманского подскарбїй єнєралный поприсяжный для до/зору Скарбу Войскового мѣєтъ избиратися, и гдє рєзидєнцїа гєтманская / ѵтвєрдитъся, тамъ zоставати, лєчъ и в̑ кождомъ полку два подскарбїи̑, так/жє поприсяжны̑й, людє zначны̑й и маєтны̑й, общою полковника, старшины / войсковой и посполитой ѵхвалою повинны zнайдоватися, который̑ бы о пол-/ковых и городовых приходахъ и посполитых поборах zнали, оныє в̑ своємъ zавѣ/дованю и шафунку мѣли и кождого року порахунокъ з̑ сєбє чинили, якїи̑ / полковїє подскарбїи̑, мѣючи рєлацїю до єнєралного подскарбєго, должны / бѵдут в свои̑хъ полках о налєжачих до Скарбу Войскового приходах zнати, / оныє ωтбирати и до рукъ єнєралного подскарбєго ωтдавати. Пановє пол/ковники зас нє повинни такъжє интєрєссоватися до скарбцовъ полковых, / контєнтуючися свои̑ми приходами и добрами, на ѵрядъ полковничий / налєжачими.

I[в]

Яко всяких в[г] Ѡтчизнѣ [г-]и в[д] Войску[-г] Zапорожскомъ порадковъ по должности ѵряду своєго / мѣєтъ яснєвєлможный гєтманъ постєрѣгати, такъ найбарзѣй повинєнъ бѵдєт и / на тоє пилноє и нєѵсипноє мѣти око, жєбы людємъ войсковымъ и посполитымъ zбытєчныє //

[а] *D*: обороками
[б] *E: відсутнє.*
[в] 10
[г] *E*: во
[г-г] *D: відсутнє.*
[д] *E: відсутнє.*

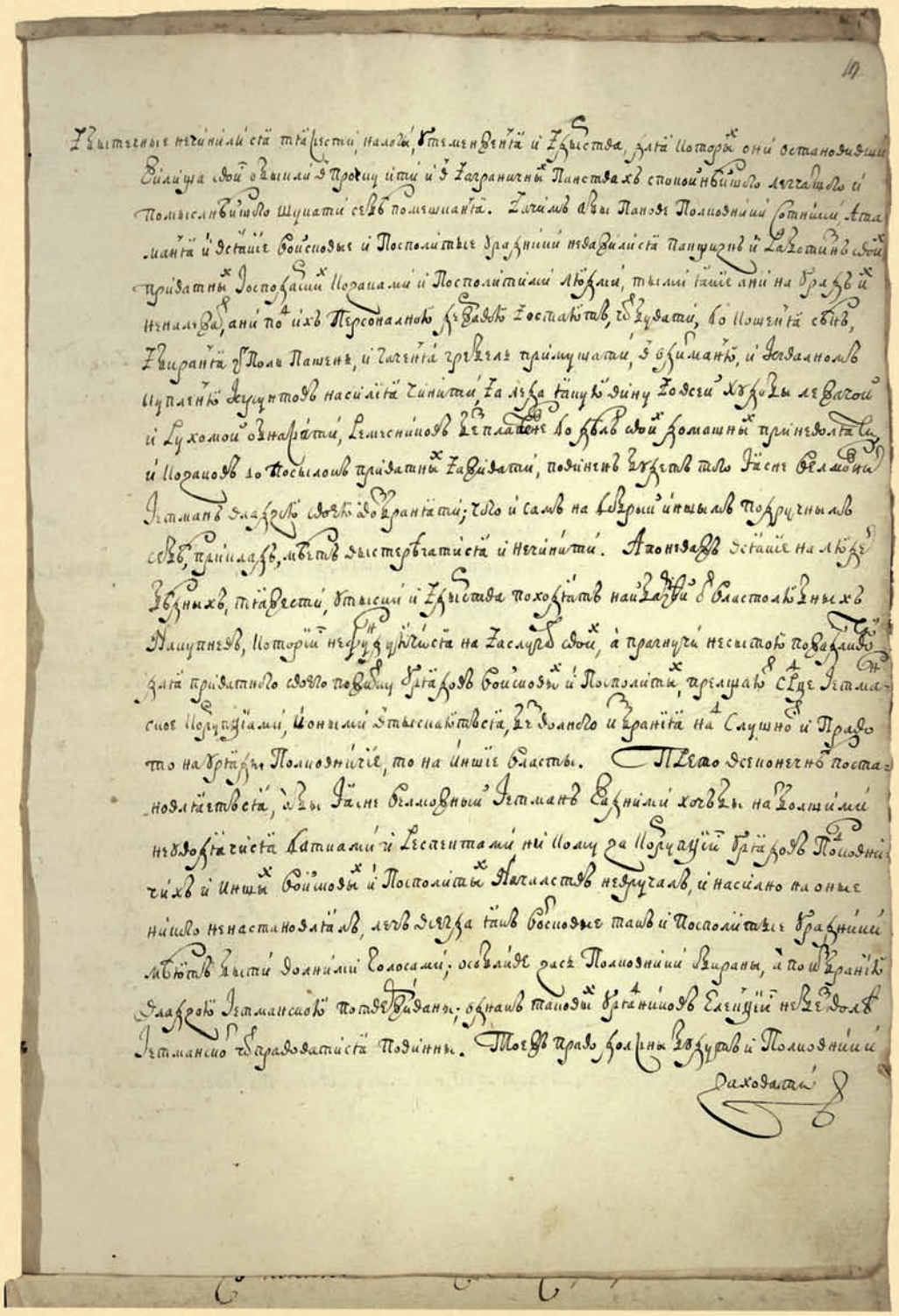

10

zбытєчныє нє чинилися тяжєсти, налоги[а], ꙋтємєнжєн҆я и zды*р*ства, для которы*х* они остановивши / жилища свои̑, обыкли в҆ прочку ити и в҆ zаграничны*х* панствахъ спокойнѣйшого лєгча*й*шого и / помыслнѣйшого шукати сєбѣ помєшкан҆я. Zачимъ абы пановє полковники, сотники, ата/ман҆я и всякїє войсковыє и посполитыє ꙋрадники нє важилися панщизнъ и работизнъ свои*х* / приватны*х* господа*р*ски*х* козаками и посполитими людми, тыми, якїє ани на ꙋрядъ и*х* / нє налєжа*т*, ани по*д* ихъ пєрсоналною дє*р*жавою zостаютъ, ѡ*т*бувати, до кошєн҆я сѣнъ, / zбиран҆я з҆ поль пашєнь и гачєн҆я грєбєль примушати, в҆ оди*й*ман҆ю и кгвалномъ / куплєн҆ю кгрунтовъ насилїя чинити, zа лєда-якую вину zо всєй худобы лєжачой / и рухомой обнажати[а], рємєсниковъ бєзплатє*ж*нє[а] до дѣлъ свои*х* домашны*х* принєволяти / и козаковъ до посылокъ приватны*х* zаживати, повинєнъ бꙋдєтъ того яснєвєлмо*ж*ны*й* / гєтманъ владзою своєю возбраняти, чого и самъ, на добрый иншымъ подручнымъ / сєбѣ прик҆ладъ, мѣєтъ выстєрѣгатися и нє чинити.

А понєважъ всякїє на людє*й* / бѣдныхъ[б] тяжєсти, ꙋтыски и zды*р*ства походятъ найба*р*зѣй о*т* властолюбныхъ / nакупнєвъ, которїи̑, нє фу*н*дуючися на zаслуга*х* свои*х*, а прагнучи нєсытою пожадливо*стю* / для приватного своєго пожи*т*ку ꙋрядовъ войсковы*х* и посполиты*х*, прєлщаю*т* ср*д*цє гєтма*н*/скоє ко*р*рупцїами и оными в҆тыскаютъся бє*з* волного избранїя, на*д* слушно*ст* и право, / то на ꙋряды полковничїє, то на иншїє власты.

Прєто всєконєчнѣ поста/новляєтъся, абы яснєвєлможный гєтманъ жадними, хочъ бы на*й*болшими / нє ꙋводячися датками и рєспєктами, никому за ко*р*рупцїи̑ ꙋрядовъ по*л*ковни/чихъ и иншы*х* войсковы*х* и посполиты*х* nачалствъ нє вручалъ и насилно на оныє / никого нє настановлялъ[в], лєчъ всєгда якъ во*й*сковыє, такъ и посполитыє ꙋрадники / мѣютъ быти волними голосами, особливє зась полковники, обираны, а по избранїю / владзою гєтманскою потвє*р*живаны, однакъ таковы*х* ꙋря*д*никовъ єлєк҆цїи̑ нє бє*з* волѣ / гєтманско*й* ѡ*т*правоватися повинны. Тоє жъ право должны будутъ и полковники zаховати //

[а] *Правлено.*
[б] *Е*: вѣрныхъ
[в] *Е*: наставлялъ

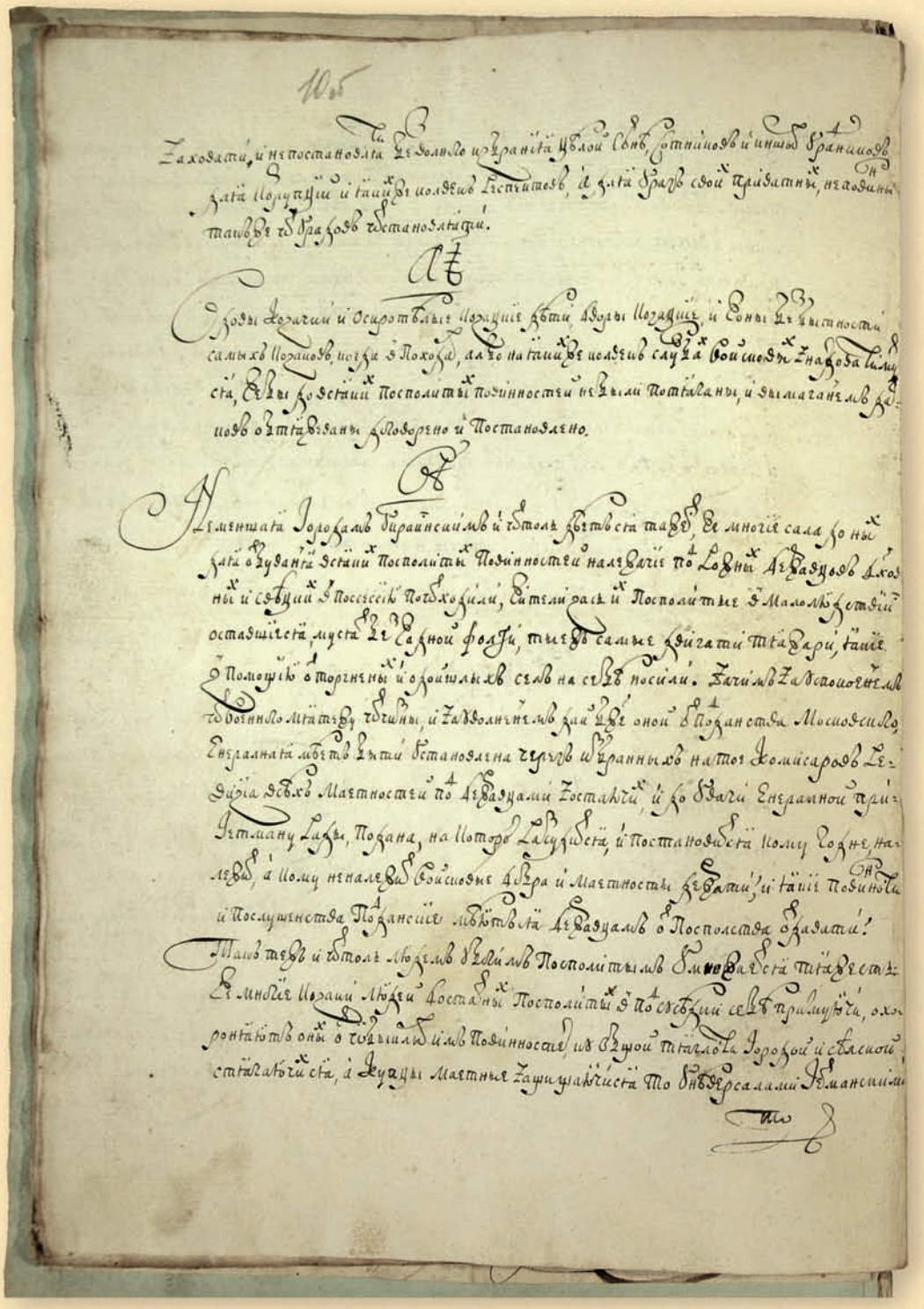

10 зв.

zаховати и нє постановля*ти* бє*з* волного избранїя цѣлой со*т*нѣ, сотниковъ и инши*х* ꙋра*д*никовъ / для ко*р*рупцїй и яки*х*-жє-колвєкъ рєспєктовъ, а для ꙋразъ[а] свои*х* приватны*х*, нє пови*н*ны / такъ жє ѡ*т* ꙋрадовъ ѡ*т*становляти.

AI[б]

Вдовы козачии[в] и осиротѣлыє козацкїє дѣти, дворы[г] козацкїє и жоны, бє*з* бытности / самыхъ козаковъ, когда в похода*х* албо на яки*х*-жє-колвєкъ слу*ж*ба*х* войсковы*х* zна*й*доватиму*т*/ся, жєбы до всяки*х* посполиты*х* повинностєй нє были потяганы и вымаганємъ да*т*/ковъ обтяжєваны[г] договорєно и постановлєно.

BI[д]

Нє мєншая городамъ ꙋкраинскимъ и ѡ*т*толь дѣєтъся тяжє*ст*, жє многїє [е-]сала[є] до ны*х*[-е] / для о*т*бува*н*ѝя всяки*х* посполиты*х* повинностєй налєжачїє, по*д* рожны*х* дє*р*жавцовъ дх҃ов/ны*х* и свѣцки*х* в҃ поссєссїю поѡ*т*ходили, житєли зась и*х* посполитыє, в҃ малолюдствїи҃ / оставшїєся, муся*т* бє*з* жадной фолги тыє жъ самыє двигати тяжари, якїє / з҃ помощїю о*т*торгнєны*х* и одойшлыхъ сєлъ на сєбѣ носили. Zачимъ zа ꙋспокоєн҃ємъ / ѡ*т* воєнного мятєжу Ѡ*т*чизны и zа ꙋволнєн҃ємъ, дай Бж҃є, оной о*т* по*д*данства московского / єнєралная мѣєтъ быти ꙋстановлєна чєрєзъ и*з*бранныхъ на тоє комисаровъ рє/визїа всѣхъ маєтностєй по*д* дє*р*жавцами zостаючи*х*, и до ꙋваги Єнєралной при / гєтману Рады, подана, на которо*й* ра*з*суди*т*ся и постанови*т*ся кому годнє на/лєжи*т*, а кому нє налєжи*т* войсковыє добра и маєтносты дє*р*жати и якїє пови*н*ности / и послушєнства по*д*данскїє мѣютъся дє*р*жавцамъ о*т* посполства о*т*давати. /

Такъ тєжъ и ѡ*т*толь людємъ ꙋбогимъ посполитымъ ꙋмножає*т*ся[ж] тяжєсть, / жє многїє козаки людєй, доста*т*ных посполиты*х* в҃ по*д*сꙋсѣдки[з] сєбѣ при*й*муючи, охо/роняютъ оны*х* о*т* ѡбыклы*х* имъ повинностє*й*, ку общой[и] тяглос*т*и городой[і] и сѣлской стягаючи*х*ся, а купцы маєтныє zащищаючися то ꙋнѣвєрсалами гє*т*манскими, то //

[а] *E*: урядъ
[б] 11
[в] *D*: козачки
[г] *E*: вдовы
[г] *E*: обтяжованы
[д] 12
[е-е] *E: відсутнє.*
[є] сєла
[ж] *Правлено.*
[з] *E*: подсусѣдіи
[и] *D*: общей
[і] *D*: городовой

11

то протекціею полковничою и сотницкою ухиляютъ от двиганя споличных тягаровъ посполитых, и нехотятъ быти помощными в одержаню оных людемъ убогимъ. Теды ясневелможный гетманъ универсалами своими придеръжати не занехаетъ такъ подобныхъ достатнихъ козаковъ, яко и купцовъ до посполитыхъ повинностей и захоронити оных протекціи.

ГІ

Городъ столечный Кіевъ и иные украинскіе городы з маистратами своими во всѣхъ правах и привилеях слушне наданых непорушимо абы захованы были, подлугъ сего акту елекціалного постановляется, и потверженіе оных до того часу гетманской власти поручается.

ДІ

Же посполитымъ людемъ прежде сего на украинѣ наезды и подводы, а найбарзѣй проводничества найболшъ приносили тягости, через которые люде до краинего з худобъ своих приходили знищеня. Теды теперъ абы тые подводы и проводничества вовсе были оставлены, и никто з переездчих вашной нигде подводы з подводами брать не смѣлъ, не барзо найменше вымагати униюзв невольности, хибе лишъ кто в публичныхъ дѣлахъ и то за подорожною ясне велможного гетмана будетъ ехати, то и тому за вашими поволяти кониовъ, подводы толко брати, сколко в подорожной будетъ написано. Особливе что бы вазные особи войсковые и ихъ слуги, такъ и слуги ясне велможного гетмана за привата ними дѣлами а не войсковыми переездча подводъ, кормовъ, напоевъ, поклоновъ, и проводниковъ униюзв невымагали, же через тое городови разореніе а людемъ убогимъ знищене наносится, лечъ всякий особа великий, малый и найменшый за приватными своими дѣлами а не войсковыми без подорожной реиментарской переездчая, должен будетъ своимъ грошемъ все

по

11

то протєк҆цїєю полковничою и сотницкою ꙋхиляютъся от двиган҆я сполных тяжаровъ посполитых и / нє хотятъ быти помощными в҆ отбуван҆ю оныхъ людємъ ꙋбогимъ. Прєто яснєвєл/можный гєтманъ унѣвєрсалами свои҃ми привєрнути нє занєхаєтъ такъ подсꙋсѣдковъ / достатных козацких, яко и купцєвъ, до посполитых повинностєй и[а] zаборонити оных / протєкцїи҃.

ГІ[б]

Городъ столєчный Кїєвъ и инныє ꙋкраи҃нскїє городы ж҆ маи҃стратами свои҃ми во / всѣхъ правах и привилєях слꙋшнє[в] наданых нєпорушимо жєбы zахованы были, по/вагою сєго ак҆ту єлєкцїалного постановляєтъся и подтвєржєн҆є оных своєго часу / гєтманской власти поручаєтъся.

ДІ[г]

Жє посполитымъ людємъ прєждє сєго на ꙋкраи҃нѣ наєзды и подводы, а козакамъ провод/ничєства, найболшъ приносили тяжєсти, чєрєз которыє людє до крайнєго в҆ ху/добах своих приходили zнищєн҆я, тєды тєпєрь абы тыє подводы и проводничє/ства вовся были отставлєны, и нихто з҆ пєрєєз҆джаючих жадной нигдє подводы брати, / напоєвъ, кормовъ и датковъ наймєншых вымагати ѡтнюдъ нє важилъся, хиба хто / в҆ пꙋбличных дѣлєхъ, и то за подорожною яснєвєлможного гєтмана бꙋдєтъ єхати, / то и тому бєз жадных пок҆лонных датковъ, подводъ толко дати, сколко в҆ подорожной бꙋдєт / написано. Особливє чтобы жадныє особи войсковыє и ихъ слуги, [г-]також и слуги[-г] / яснєвєлможного гєтмана за приватними дѣлами, а нє войсковыми, пєрєижджаю/чїє, подводъ, кормовъ, напоєвъ, поклоновъ и проводниковъ отнюдь нє вымагали, бо чєрєз / тоє городови разорєнїє, а людємъ бѣднымъ zнищєн҆є наносится, лєчъ всякий особа – вєликий, мѣлкий и наймѣлшый[д] – за приватнымъ свои҃мъ дѣломъ, а нє войсковымъ бєз / подорожной рєимєнтарской пєрєєжджаючий, должєнъ будєт свои҃мъ грошємъ всюда[е] по //

[а] *Е: відсутнє.*
[б] 13
[в] *Правлено.*
[г] 14
[г-г] *Е: відсутнє.*
[д] *Е*: найменшый
[е] *Е*: всюде

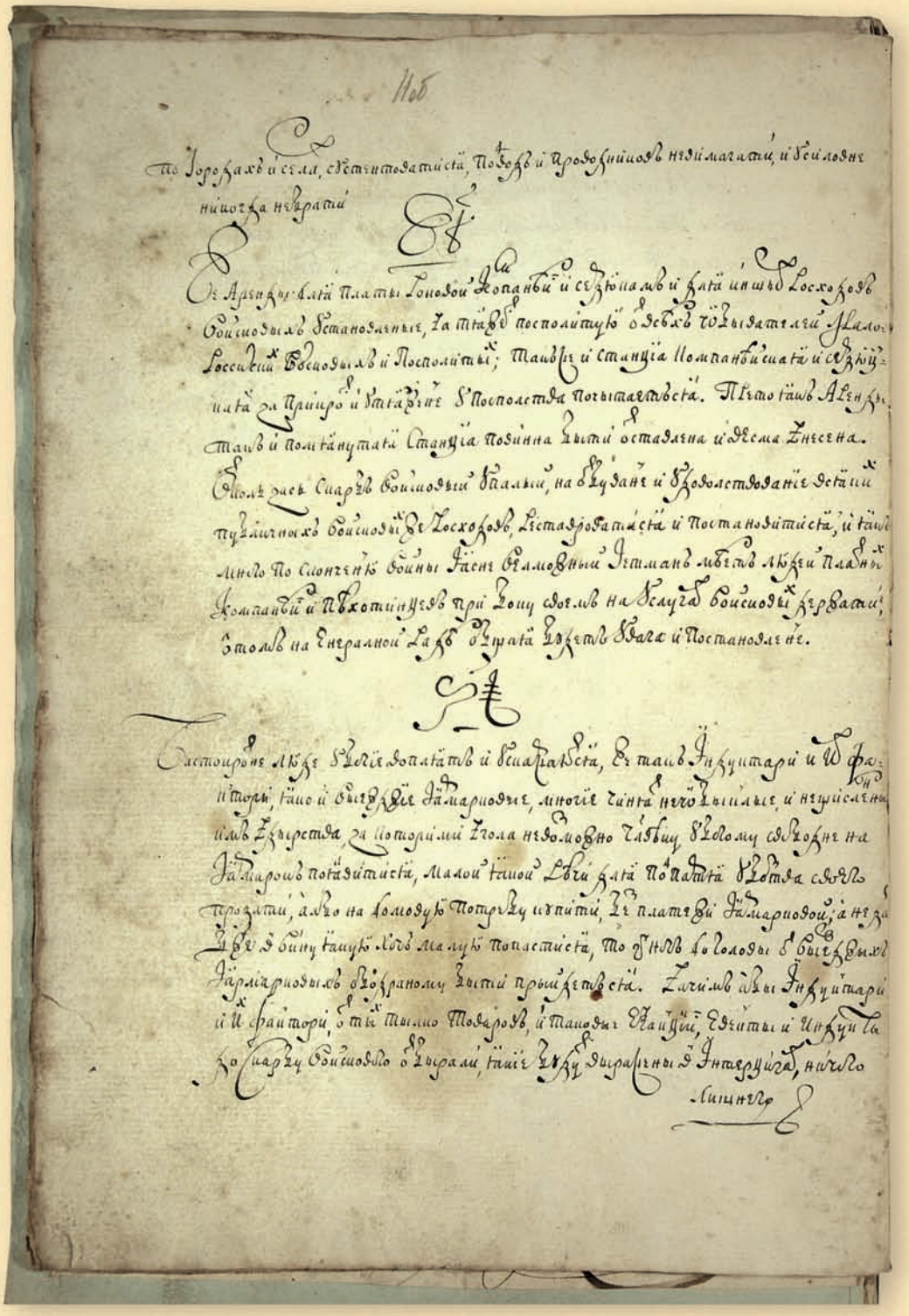

11 зв.

по городахъ и сєлах сѵстєнтоватися, подводъ и проводниковъ нє вимагати и ѵсиловнє / никогда нє брати.

EI[а]

Жє арєнды для платы роковой компанѣй и сердюкамъ и для иншыхъ росходовъ / войсковыхъ ѵстановлєныє, za тяжєст посполитую от всѣхъ ѡбыватєлєй мало/россиискихъ войсковыхъ и посполитыхъ, такъжє и станцїа компанѣйская и сердюцкая за прикрост и ѵтяжєнє ѵ посполства почытаєтъся, прєто якъ арєнды, / такъ и помянутая станцїа, повинна быти отставлєна и вєсма znєсєна. / Отколь зась Скарбъ Войсковый ѵпалый, на отбуванє и ѵдоволствованїє всяких / публичныхъ войсковыхъ жє росходовъ рєставроватися и постановитися и якъ / много по скончєню войны яснєвєлможный гєтманъ мѣєтъ людєй платныхъ / компанѣй и пѣхотинцевъ при боку своємъ на ѵслугах войсковыхъ дєржати, / о томъ на Єнєралной Радѣ общая бѵдєтъ ѵвага и постановлєнє. /

SI[б]

Частокротнє[в] людє ѵбогїє воплятъ и ѵскаржаются, жє такъ їндуктари и их фа/кторы, яко и выєжджїє[г] ярмарковыє, многїє чинят нєѡбыклыє и нєщислєнныє[г] / имъ zдырства, за которими zгола нєвозможно чловѣку ѵбогому свободнє на / ярмарокъ появитися[д], малой якой рѣчи для подпартя ѵбозтва своєго / продати албо на домовую потрєбу кѵпити, бєз платєжи ярмарковой, а нє дай / Бжє, в вину якую хочъ малую попастися, то з ногъ до головы от выєжджыхъ / ярмарковыхъ ободраному быти прыйдєтъся. Zачимъ абы їндуктари / и их факторы от тых тылко товаровъ и таковыє єѯакцїй, євєкты и индукты / до Скарбу Войскового отбырали, якїє бѵдут выражєны в їнтєрцизах, ничого лишнєго //

[а] 15
[б] 16
[в] *E*: Востократне
[г] *D*: выѣзжіе
[г] *D*: несчисленные
[д] *D*: появится

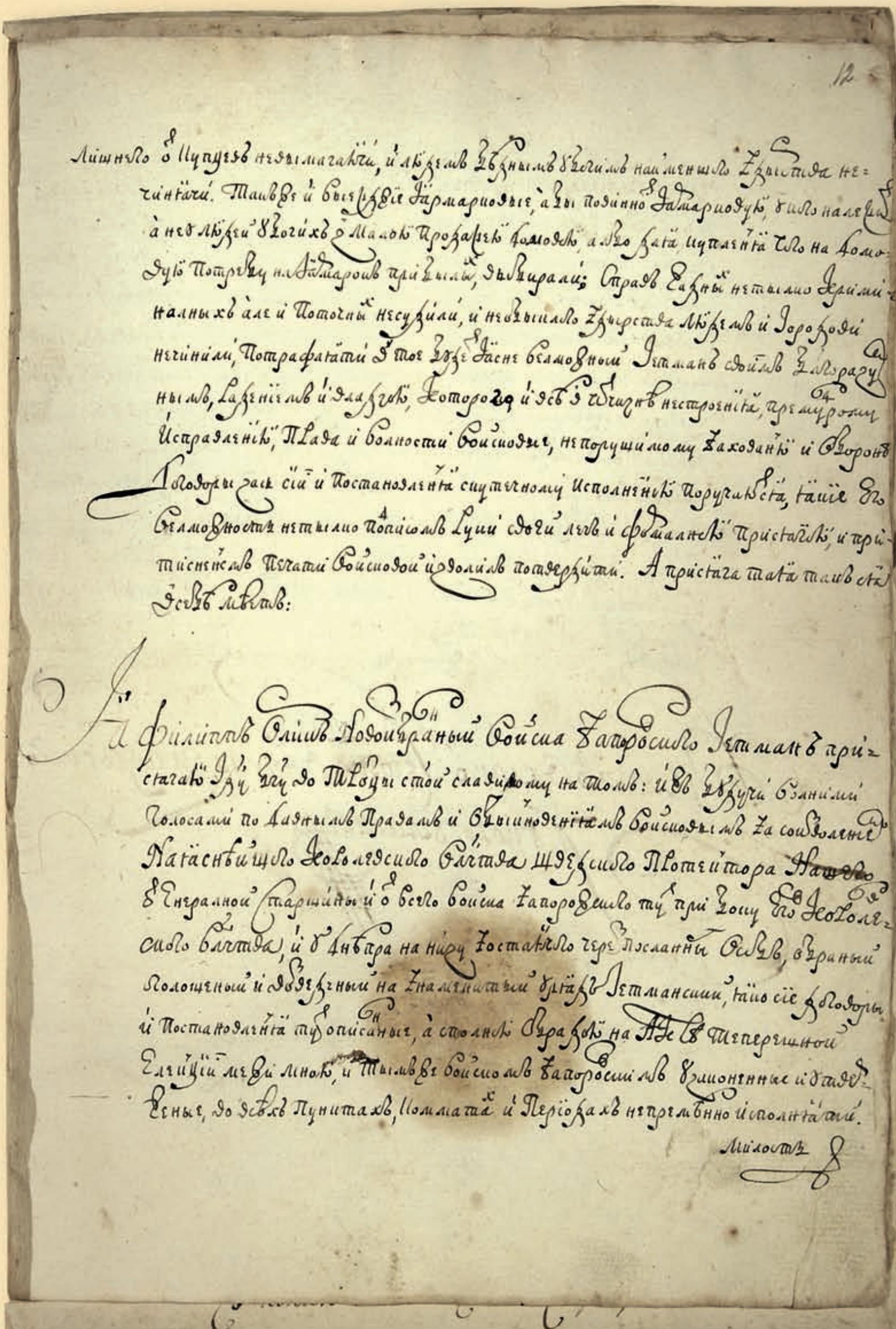

12

лишнего от купцев не вымагаючи, и людем убогим вдовам наименшого кривды не-
чинячи. Также и въездовые ярмарковые, а не повинно ярмарковую, у кого належит,
а не от людей убогих о малой прозарец домовой, а лебо хата купленого чого на домо-
вую потребу не на ярмарок привезли, вымагали; справ казных не тылко крими-
налных, але и поточных не судили, и невымыслного кривды людем и дорогов
не чинили, потрафляючи в тое уже ясне вельможный гетман своим генерал-
ным, казеным и иншим, которое и все в обычай не строгание, премудрого
исправление, права и волности войсковые, непорушимому заховани и оборон.
Договоры зась сии и постановления скутечному исполнению поручаючи, такие его
вельможность не тылко подписом руки своей лев и формалною присягою, и при-
тисненем печати войсковой изволил потвердити. А присяга тая таков есть
в своем месте:

Я, Филипп Орлик, новообраный войска Запорожского гетман, при-
сягаю Господу Богу в Троици святой славимому на том: иж будучи вольними
голосами по давным правам и волностям войсковым за соизволением
найяснейшего королевского величества шведского протектора нашего,
генералной старшины и всего войска Запорожского тут при боку его королев-
ского величества, и в Днепра на низу Запорожского через посланных особ, обраный,
положеный и возведеный на знаменитый уряд гетманский, тые все договоры
и постановления тут описаные, а сполне обраховане на раде в теперешной
елекции межи мною, и тыми все войском Запорожским умовленные и утвер-
жденые, во всех пунктах, коммата и периодах непременно исполняти.

Милостию

12

лишнєго о*т* купцєвъ нє вымагаючи и людємъ бѣднымъ[а] ꙋбогимъ наймєншого zды*р*ства нє / чинячи. Такъжє и выєжджїє ярмарковыє, абы повинно*ст* я*р*марковую[б], ꙋ кого налєжи*т*, / а нє ꙋ людєй ꙋбогихъ з҆ малою продажєю домовою албо для куплєн҆я чого на домо/вую потрєбу на я*р*марокъ прибылы*х*, выбирали, справъ жадны*х* нє тылко крими/налныхъ, алє и поточны*х*, нє судили и нєобыклого zдырства людємъ и городови / нє чинили, потрафляти в҆ тоє бꙋдє*т* яснєвєлможный гєтманъ свои҃мъ бл҃горазу*м*/нымъ радєнїємъ и владзою, которого[в] и всѣ в҆ Ѡ*т*чизнѣ нєстроєнїя прєму*д*рому / исправлєнїю, права и волности войсковыє нєпорушимому zахован҆ю и оборонѣ, / договоры зась сїи҃ и постановлєн҆я скутєчному исполнєнїю поручаю*т*ся, якїє єго / вєлможность нє тылко по*д*писомъ руки своєй, лєчъ и фо*р*малною присягою и при/тиснєн҆ємъ пєчати войсковой изволилъ[г] потвєрдити. А присяга тая такъ ся / в҆ сєбѣ мѣєтъ:

Я, Филиппъ О*р*ликъ, ꙗовои*з*бра*н*ный Войска Запоро*ж*ского гєтманъ, при/сягаю Гд҃у Бг҃у во[г] Тро*й*цы Ст҃ой славимому[в] на томъ, ижъ бꙋдучи волними / голосами по давнымъ правамъ и обык҆новєнїямъ войсковымъ, zа соизволєнїє*мъ*[д] / ꙗяснѣйшого королевского влч҃ства швєдского, протєк҆тора ꙗшєго, / о*т* єнєралной старшины и о*т* всєго Войска Zапорожского ту*т* при боку єго *ж*[е] королє*в*/ского влч҃тва, и ꙋ Днѣпра на Низу zостаючого, чєрє*з* посланны*х* особъ обраный, / оголошєный и во*з*вєдєный на zнамєнитый ꙋрядъ гєтманский, яко сїє[є] договоры / и постановлєня ту*т* описа*н*ныє, а сполною обрадою на актѣ тєпєрєшной / єлєкцїи҃ мєжи мною и тымъ жє Войскомъ Zапоро*ж*скимъ ꙋзаконєнныє и ꙋтвє*р*/жєныє[ж], во всѣхъ пунктахъ, комматах и пєрїодахъ нєпрємѣнно исполняти, милость //

[а] *E*: вѣрнымъ
[б] *E: відсутнє.*
[в] *Правлено.*
[г] *E*: изволитъ
[г] *D*, *E*: въ
[д] *D*: изволеніемъ
[е] *D: відсутнє.*
[є] *E*: сіи
[ж] *E*: утвержденные

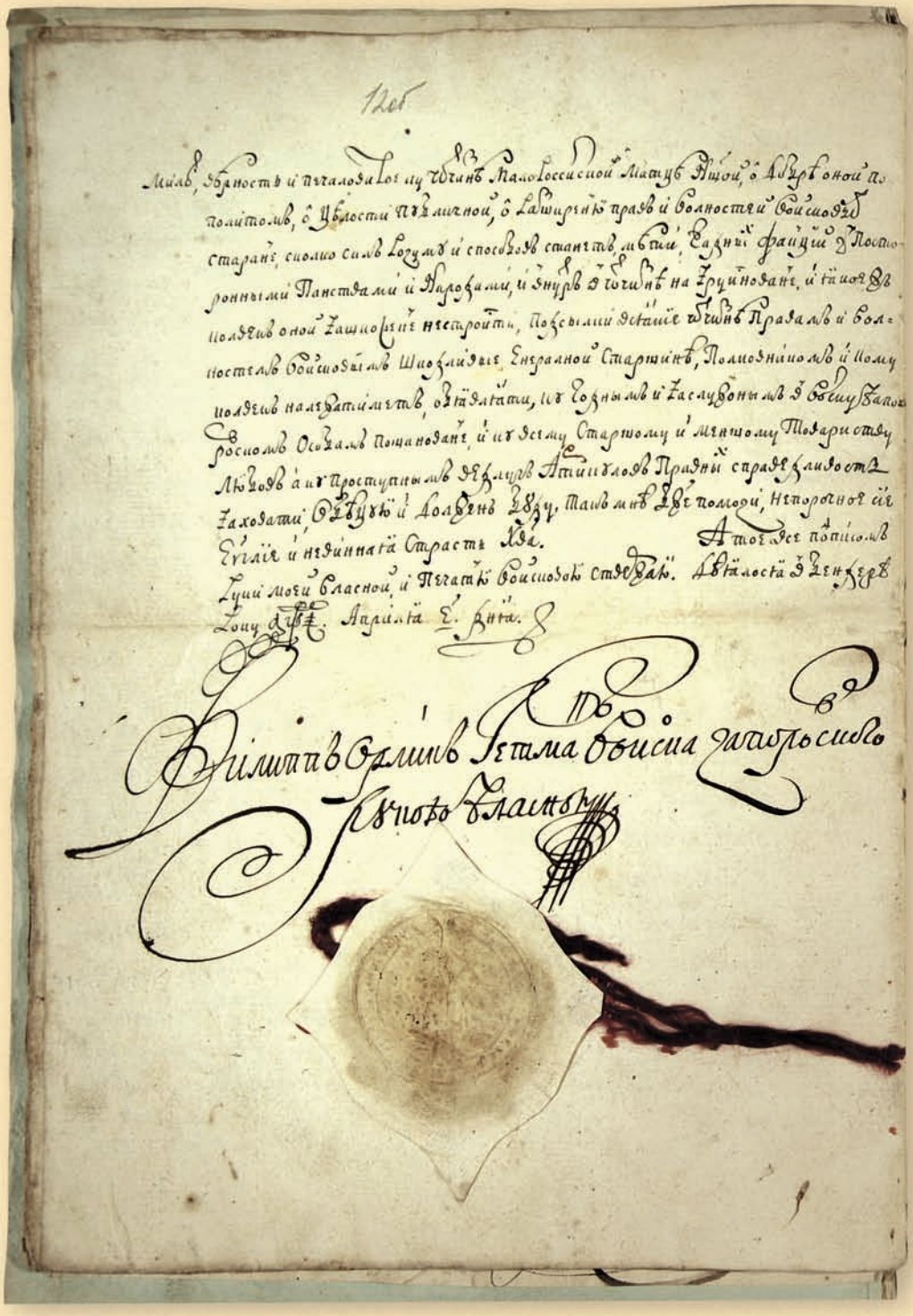

12 зв.

мило*ст*, вѣрность и пєчаловитоє ку Ѡ*т*чизнѣ Малороссий*с*кой, матцѣ пш҃ой, о добрѣ оной по*с*/политомъ, о цѣлости пꙋбличной, о разширєн҆ю правъ и волностєй войсковы*х*[а] / старан҆є, сколко силъ, розуму и способовъ станєтъ, мѣти, жадны*х* факцїй з посто/ронными панствами и ꙗродами и в҆ну*т*рь в҆ Ѡ*т*чизнѣ на ꙁруи҆нован҆є, и якоє-жъ-/колвєкъ оной ꙁашкожєн҆є нє строи҆ти, подсылки всякїє, Ѡ*т*чизнѣ, правамъ и вол/ностємъ войсковымъ шкодливыє, єнєралной старшинѣ, полковникомъ и кому-/колвєкъ налєжатимєтъ обявляти, кꙋ годнымъ[б] и ꙁаслужонымъ в҆ Во*й*ску Ꙁапо/ро*ж*скомъ особамъ пошанован҆є и кꙋ всєму старшому и мєншому товариству / любовъ, а кꙋ проступнымъ вєдлугъ а*р*тикꙋловъ правны*х* справєдливость, / ꙁаховати обѣцꙋю и должєнъ бꙋду. Такъ мнѣ, Бж҃є, помози, нєпорочноє сїє / Єѵ҃єлїє и нєвинная страсть Хв҃а.

А тоє всє по*д*писомъ / руки моєй власной и пєчатю войсковою ствє*р*жаю. Дѣялося в҆ Бєндєрѣ, /року А҃Ѱ҃І҃[в], априля Є҃[г] дня.

Филиппъ Орликъ, гєтма*нъ* Войска Запоро*ж*ского,
рꙋкою власною[ґ]

[а] *Е*: восковыхъ
[б] *Е*: горнымъ
[в] 1710; *Е: помилково зазначено 1719; помилку пізніше виправлено видавцем.*
[г] 5
[ґ] *Власноручний підпис-вензель скріплено печаткою Війська Запорозького.*

КОМЕНТАРІ

Арк. 2*.

«Войска Zапорожского» – Військо Запорозьке – офіційна назва Української держави другої половини XVII–XVIII ст.

«обрадою» – нарадою, радою, засіданням, погодженням.

Арк. 3.

«*пан*ства» – держави.

«пр*є*ждє сєго имєнованый коза*р*ский» – одна із теорій походження українського козацтва, яка мала поширення в політичній культурі українського соціуму в XVII–XVIII ст., а пізніше, через козацьких літописців, увійшла у практику національного історіописання.

«Восточному панству» – Візантії.

«цєса*р* восточный» – візантійський імператор.

«Болєслава Храброго» – Болеслав I Хоробрий – польський князь з 992 р., польський король у 1025 р. з династії Пястів. За його правління Давньопольська держава досягнула апогею свого розвитку. Об'єднав польські землі, захопив низку сусідніх територій. Підтримав свого зятя Святополка Ярополчича в боротьбі за київський престол, у 1018 р. розбив військо Ярослава Мудрого і зайняв Київ, наслідком чого стало приєднання до Польщі Західної Волині.

«Стєфана Баторїя» – Стефан Баторій – польський король (1576–1586), за універсалом якого 1582 р. вперше створений реєстровий козацький полк.

«пляґами» – нещастями, лихами, бідуваннями.

«О*т*чизны» – вітчизни, батьківщини.

«правъ и во*л*но*с*тєй войсковых» – категорії «прав», «свобод» і «вольностей» становили підвалину самоврядно-політичного дискурсу в козацькому політикумі впродовж XVII–XVIII ст. Ця понятійна формула включала фундаментальні світоглядні й морально-етичні настанови українського козацтва і водночас окреслювала соціально-економічні й політико-правові устремління козацької спільноти, її національну ідентичність.

Арк. 3 зв.

«оборонцу» – оборонця, заступника.

«валєчного» – величного, військового.

«Богдана Хмє*л*ницко*го*» – Богдан Хмельницький – гетьман Війська Запорозького (1648–1657), засновник Української держави другої половини XVII–XVIII ст. У роки його гетьманування відбувається формування національної політичної системи та закладаються основні принципи її функціонування.

«Кароля Дєсятого» – Карл X Густав – король Швеції (1654–1660), боровся за домінування Шведської корони у Центральній та Східній Європі. Досягши 1657 р. домовленості з урядом Українського гетьманату, залучив його військові формування до участі у спільному зі шведськими та трансільванськими військами поході проти Речі Посполитої. У жовтні 1657 р. підписав шведсько-український договір, який передбачав визнання України незалежною державою та включення до її складу західноукраїнських теренів.

«панства Крымского» – Кримського ханства, Кримської держави.

«повєлитєлєй росси*й*ских» – правителів Російської держави.

---

* *Пагінація оригіналу* (*текст А*).

«ѹсилувало» – намагалося, старалося, прагнуло.

«на*д*вѣрєдити» – пошкоджувати, підривати, применшувати.

«илє кротъ» – скільки часу/разів.

«тилє кро*т*» – стільки часу/разів.

«Іоанна Мазєпи» – Іван Мазепа – гетьман Війська Запорозького (1687–1709). За умов кризи у взаєминах із Російською державою, спричиненої значними людськими та матеріальними втратами України внаслідок її участі у Великій Північній війні 1700–1721 рр. та намірами Петра І зламати політичну систему Українського гетьманату, разом з іншими представниками українського політикуму у жовтні 1708 р. вирішив перейти на бік Карла XII. Після поразки шведських сил у битві під Полтавою, з червня 1709 р., перебував на території Османської імперії, у Бендерах, де у вересні 1709 р. і помер.

«в скутокъ» – до здійснення.

«рєспєктовъ» – пошани, поваги.

Арк. 4.

«козаковъ в҃ рєгуля*р*ноє войско пєрємѣнити» – наміри російського царя створити регулярне військо з українського козацтва, а отже, ліквідувати козацький устрій – основу політичної системи Війська Запорозького, стали однією з найвагоміших підстав ухваленого українською політичною верхівкою рішення про перехід Гетьманату з-під влади Російської держави під протекцію Карла XII.

«Войско Zапорожскоє Nизовоє» – Військо Запорозьке Низове – офіційна назва Запорожжя, Запорозької Січі.

«лєчъ» – але.

«Кароля Дванадцятого» – Карл XII – король Швеції (1697–1718). Під час Великої Північної війни (1700–1721) у 1706–1709 рр. здійснив похід проти Російської держави, у жовтні 1708 р. уклав союз із Військом Запорозьким, в червні 1709 р. зазнав поразки від очолюваних Петром І російських сил у битві під Полтавою, після чого з залишками шведського та частиною українського війська відступив у турецькі володіння. Після смерті І. Мазепи підтримав його наступника П. Орлика. Політичні заходи короля сприяли розгортанню війни Османської імперії з Росією у 1710 р., яка завершилася перемогою турків та укладенням Прутського трактату 1711 р. До Швеції повернувся 1714 р. і продовжував війну з противниками до своєї смерті 1718 р.

«в ѹкраи҃нѹ» – в Гетьманщину.

«антєцєссора» – попередника.

«опачнымъ» – неправдивим, перекрученим.

«рєимєнтара» – регіментаря/правителя.

«ѹфно*ст*» – довіра, довірливість.

Арк. 4 зв.

«на попарт҃є» – на підтримку.

«єнєралной старшины» – генеральна старшина – найвищі після гетьмана урядовці Української держави другої половини XVII–XVIII ст. До складу генеральної старшини входили генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний.

«акту єлєкцїалному» – акту обрання гетьмана.

«в҃ Общую Раду» – загальні/повні козацькі ради становили базову військово-політичну інституцію Війська Запорозького, покликану вирішувати найважливіші питання внутрішнього козацького життя та зовнішніх відносин. Із початком Української національної ре-

волюції середини – другої половини XVII ст., коли стала нагальною потреба швидкого, оперативного реагування на низку поточних військово-політичних викликів, загальні/генеральні ради відійшли на задній план, поступившись місцем вужчим – старшинським радам. В подальшому саме на таких радах козацька старшина вирішувала комплекс основних питань, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності Гетьманату (приміром, узгоджувалися справи обрання гетьманами І.Виговського, Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепи), і лише після цього виносила їх на генеральну/загальну раду. На загальних козацьких радах (зокрема, 1710 р.) досить вагомою була роль представників Запорозької Січі. У XVIII ст. загальні ради в Україні почали втрачати реальні владні повноваження і набувати формального характеру.

«Константиномъ Гордѣєнкомъ» – Костянтин Гордієнко протягом 1702–1728 рр. неодноразово обирався кошовим отаманом запорожців. Відстоюючи політичні права Війська Запорозького Низового, рішуче виступав проти політики Російської держави. Підтримав українсько-шведський союз, зініційований внаслідок переговорів І. Мазепи з Карлом XII, уклавши угоду з гетьманом про взаємодопомогу та договір з королем про звільнення українських земель від влади російського царя. Виступаючи на боці П. Орлика, у складі українського посольства був відправлений останнім до Стамбула, взяв участь у поході на Правобережну Україну 1711 р.

«Ꙋрядъ то*т* гєтманский» – посаду гетьмана.

«радѣти и радити» – піклуватися/клопотатися й урядувати.

«понєважъ» – оскільки, тому що.

«найба*р*зѣй» – найбільше.

Арк. 5.

«для поправы и по*д*вигнє*ня*» – задля поліпшення/виправлення й просування.

«Ꙋнїи҃ зъ костєломъ рымскимъ» – Берестейська церковна унія 1596 р., внаслідок якої більшість ієрархів Київської митрополії перейшла з підпорядкування Константинопольському патріархату під зверхність Ватикану на умовах збереження характерних для православної церкви обрядовості, адміністративної структури та канонічного правопорядку.

«зъ тымъ жє Войскомъ Запоро*ж*скимъ и пародомъ малоросси*й*ски*мъ*, / в протєк҃цїю гдр҃*с*тва Московского Ꙋдалъся» – йдеться про військово-політичний союз між Україною та Росією 1654 р., який номінально підпорядковував козацьку державу зверхності російського царя.

Арк. 5 зв.

«єѯ*а*р*ш*єскую пєрвобытную *власт*» – йдеться про визнання підлеглості української церкви константинопольському патріархату, який неодноразово призначав на українських землях своїх екзархів-намісників, зокрема, львівського єпископа Гедеона Балабана (1569–1607), митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Могилу (1633–1647).

«в҃ вѣри с҃той каѳоличєской» – у вірі вселенській, соборній, цілісній.

Арк. 6.

«обварованы» – укріплені, зміцнені, охоронені.

«zкгва*л*чєна» – знищена, зруйнована.

«сꙋплѣковати» – подавати прохання.

«маєстатꙋ» – величності, монарха.

«границъ войсковы*х* на*д*вєрєжати» – кордони Війська Запорозького ушкоджувати, змінювати.

«сꙋк҃цєссоровє» – сукцесор – спадкоємець, наступник.

Арк. 6 зв.

«коллѣгаціи воєнной» – військової співпраці.

«лєгкомыслныхъ ѕ пашой стороны людєй» – згадуються походи запорозьких козаків (а також не підконтрольних Січі загонів) на Османську імперію, які відбувалися, незважаючи ані на позицію правителів Речі Посполитої, ані на накази/заборони гетьманського уряду.

«городы Самарскїє, то фортєцы на Днѣпрѣ» – у 1688–1689 рр. на річці Самара були зведені Новобогородицька та Новосергієвська фортеці, покликані слугувати опорними пунктами для російсько-українського наступу на Кримське ханство та для контролю над Запорозькою Січчю.

«Сѣчь Zапорозкую воєннымъ наступлєнїємъ разорило» – в середині квітня 1709 р., зруйнувавши по дорозі Келеберду, Переволочну, Новий і Старий Кодаки, на Запорожжя прибули три російські полки під командуванням П. Яковлева. Підійшовши до Січі, російське командування розпочало переговори із запорожцями, які свідомо затягували час, очікуючи на підмогу кримських татар. Зрозумівши це, російські війська пішли на штурм січових укріплень, але були зупинені, втративши при цьому кілька сотень солдат. І лише після прибуття надісланих генерал-майором Г. Волконським драгунів й компанійського полку під командуванням Г. Галагана російські війська оволоділи Січчю й розправилися із її захисниками. Чортомлицька Січ та чимало козацьких зимівників були зруйновані 14 (25) травня 1709 р.

Арк. 7.

«Тєрєхтємировъ» – Трахтемирів – містечко, передане 1578 р. польським королем Стефаном Баторієм разом з одноіменним монастирем запорожцям. При монастирі знаходився шпиталь для поранених, покалічених і старих козаків.

«Пєрєволочной» – Переволочна – містечко Полтавського полку на Дніпрі, поблизу якого розташовувався Переволочанський перевіз. Він мав важливе значення, оскільки знаходився на шляху з Лівобережного Гетьманату до Запорозької Січі. Ним після поразки під Полтавою переправлялися шведський король Карл XII із своїм супроводом та І. Мазепа з українськими козаками. Саме містечко було знищене російськими військами під час бойових дій у квітні 1709 р.

«Кєрєбєрдою» – Келеберда – сотенне містечко Полтавського полку. Під час бойових дій у квітні 1709 р. було знищене російськими військами.

«вєдлугъ» – відповідно до.

«ѣзовъ» – єзами називали штучно огороджені частоколом рибні угіддя на річках.

«по самый Очаковъ» – П. Орлик підкреслював, що у володінні Війська Запорозького повинні вічно перебувати всі південноукраїнські землі аж до самого Очакова, розташованого поблизу гирла Дніпра на узбережжі Чорного моря. А південні рубежі Гетьманщини мають сягати морського побережжя.

Арк. 7 зв.

«ѕначного товариства» – прошарок у соціальній стратифікації Української держави другої половини XVII – XVIII ст., до якого належали бунчукові, військові та значкові товариші. Користуючись юридичними та соціальними привілеями, займаючи адміністративні посади, володіючи маєтностями, вони суттєво впливали на політичне, економічне та культурне життя країни.

«zаховано» – збережено.

«ѕ кождого полку» – адміністративно-територіальний устрій України співвідносився із військовим поділом на полки, сотні, курені. Його витоки сягали козацьких реєстрових полків початку XVII ст., а в козацькій державі у різні періоди функціонувало від півтора до трьох і більше десятків полків. На кінець XVII – протягом першої половини XVIII ст.

у Лівобережній Україні налічувалося десять полків. Одночасно із становленням в Україні полкової системи зароджується інститут полковників, які мали досить значні військово-адміністративні, судові й фінансово-економічні владні повноваження. Поступово відбувається відхід від принципу виборності уряду полковника, натомість ця посада заміщується за гетьманськими призначеннями. З середини 1709 р. гетьманам було заборонено без згоди російського царя змінювати полкове управління. Надалі право призначати українських полковників (без будь-якого узгодження з гетьманською владою) перейшло до російських можновладців (через царські та сенатські укази).

Арк. 8.

«о*р*динансу» – розпорядження, постанова.

«притрафлялися» – назрівали, траплялися.

«скутєчнѣйшая» – ефективніша, більш дієва, більш успішна.

«по᲍фало*ст*» – порозуміння, безцеремонність.

Арк. 8 зв.

«ведлугъ роты» – відповідно до затвердженого тексту присяги.

«᲍ражатися» – ображатися.

Арк. 9.

«по*д*скарбїѝ єнєра*л*ныѝ» – посади генерального підскарбія періодично згадувалися, починаючи із гетьманування Б. Хмельницького (1648–1657). У віданні підскарбія перебували фінанси та генеральна скарбниця Гетьманату, а також встановлення термінів, розподіл і збір податків у державі. Із 1728 р. посада генерального підскарбія перетворюється на постійну. І саме в цей час російська влада запровадила посади кількох підскарбіїв (по одному з українського та з російського боків), щоб поставити державний скарб козацької України під свій контроль.

«Скарбомъ Войсковымъ» – генеральний державний скарб Гетьманщини включав і фінансові накопичення, і запаси натуральних продуктів, що надходили як податкові (митні/торгові, дозвільні та ін.) збори.

«шафовали» – витрачали.

Арк. 9 зв.

«индук᲍тою» – митний збір, який сплачували купці та торгівці при ввезенні своїх товарів у межі козацької держави.

«привлащати» – привласнювати.

«zбытєчныє» – зайві, надмірні.

Арк. 10.

«по*д* ихъ пєрсоналною д*ер*жавою» – у їхньому приватному володінні/підпорядкуванні/держанні.

«Прєто» – тому.

«за ко*рр*упцїѝ ᲍рядовъ» – П. Орлик критикує поширену в Гетьманаті практику надання/забирання за хабарі полкових і сотенних урядів/посад, натомість рекомендує за згодою гетьмана відкрито обирати відповідних урядовців «вільними голосами».

Арк. 10 зв.

«по*д* рожных д*ер*жавцовъ» – під різних державців – посадовців на певних урядах, або ж світських чи церковних власників земельних маєтностей.

«в҃ поссєссїю» – в тимчасове держання, володіння.

«по*д*сꙋсѣдки» – підсусідки – в Україні у XVI–XVIII ст. збіднілі категорії сільської людності, які, втративши власне господарство й статки, вимушені були проживати/господарювати по сусідніх дворогосподарствах. Як помітне соціальне явище підсусідництво з'явилося в другій половині XVI ст., але підсусідки загалом не перевищували кількох відсотків населення. Залежно від того, де оселялися підсусідки, їх умовно поділяли на шляхетських/панських, козацьких/старшинських, церковних/монастирських, міщанських тощо. Інколи фіскальні органи фіксували наявність у цій категорії селянства бідних та осіб із середніми статками, які мали свої городи, займалися дрібними промислами чи торгівлею. У Лівобережній Україні частина заможних селян і козаків, прикриваючись покровительством старшини, часто записувалася в підсусідки, щоб не сплачувати у повному обсязі належних податків і не відбувати військової служби. Саме таку корупційну практику критикує П.Орлик. З часом, у 1734 р., таких підсусідків зобов'язали відбувати усі повинності нарівні з іншим податним населенням. Решта реально збіднілих підсусідків, із запровадженням кріпацтва (1783), стала кріпаками.

Арк. 11.

«жєбы» – щоб.

«датковъ наймєншы*х* вымагати» – тут мається на увазі, щоб ніхто із старшини та представників гетьманської адміністрації не встановлював для поспільства й козацтва нових і надмірних податків і повинностей (особливо підводної повинності та кормів і постоїв).

Арк. 11. зв.

«сꙋстєнтоватися» – мешкати/обходитися власним коштом.

«станцїа компанѣйская и сє*р*дюц҃кая» – стація – натуральні або грошові повинності українського населення, які збиралися для утримання і постоїв найманого гетьманського війська (компанійських і сердюцьких полків), а також на послів і гінців.

«компанѣи҃ и пѣхотинцєвъ» – компанійці – військовослужбовці компанійських (кінних) полків; піхотинці – особовий склад сердюцьких (піхотних) полків українського найманого війська XVII–XVIII ст., які підпорядковувалися безпосередньо гетьману й перебували на утриманні державного скарбу.

«їндуктари и и*х* фак҃тори» – особи, повірені/уповноважені у справі збору податків, посередники.

«єѯак҃цїи҃» – збирання/стягнення податків, які проводили спеціальні податківці/екзактори, або командири військових підрозділів, що зупинялися на постої.

«євєк҃ты» – митні податки в Гетьманаті, які збиралися поряд з індуктою до середини XVIII ст.

«їнтєрциза*х*» – в угодах, контрактах.

Арк. 12.

«коммата*х*» – стислих виразах, стислому викладі.

Арк. 12 зв.

«факцїй» – об'єднань, спілок, союзів.

Андрій Гурбик, В'ячеслав Станіславський

B.1.

PROAEMIUM AD PACTA CUM ILLUSTRISSIMO DUCE TEMPORE ELECTIONIS EIUS CONVENTA, ET AUTHORITATE SERENISSIMAE REGIAE MAIESTATIS SUECIAE CONFIRMATA

+

Proaemium ad Pacta cum Illmo Duce tempore Electionis eius conventa, et Authorite Sae Rae Mtis Sueciae confirmata.

Mirabilis et Incomprehensibilis Deus in Iudicijs Suis misericors in diuturna patientia, iustus in pœna, ut continuò à condito hoc visibili orbe Iustissimâ Iudicij Sui Lance, una Regna gentesq; exaltat, altera pro delictis et iniquitatibus humiliat, una demancipat, altera vindicat, una Extollit, altera deprimit. Ita et Gentem Strenuam Antiquamq; Cosaticam, antea nominatam Cossaricam, priùs exaltaverat immoriturâ gloriâ, amplo Dominiô et factis Heroicis, quibus non solum vicinis nationibus verum et ipsi Imperio Orientali in mari terraq; adeò fuerat formidanda, ut Imperator Orientalis pacificandam illam sibi intendens, connubio iunxerit stabili, propriamq; dicaverit Filio Suo Filiam Cagani hoc est Principis Cosacorum. Post glorificatus in Excelsis idem Iustissimus Iudex Deus pro multiplicatis iniquitatibus et peccatis multitudine pœnarum punitam eandem Cosacicam Gentem deiecit, humiliavit, et vix non aeviternâ depressit ruinâ, ad extremum victricibus Boleslaj Chrobri et Stefani Batorij Regum Poloniarum, armis Regno Poloniae subiugavit. Et quamvis Immensus et Inconceptibilis in iustis Iudicijs Suis Deus, castigans castigaverat Antenatos Nostros numero plagarum innumero, tamen irascens et non ad extremum in Malitia perseverans, volensq; ad pristinum Libertatis Statum prædictam Gentem Cosacicam excusso gravi protunc Iugo polonico, restituere, Suscitavit Zelo Orthodoxae Religionis, Patriae Legum, et Libertatum Veterum, fervidum Propugnatorem Strenuissimum Ducem Aeviternae memoriae Theodatum Chmielniccium

Qui

PROAEMIUM AD PACTA CUM ILL[USTRI]S[SI]MO DUCE TEMPORE ELECTIONIS EIUS CONVENTA, ET AUTHORITATE [AUCTORITATE] S[ERENISSIM]AE R[EGI]AE M[AIESTA]TIS SUECIAE CONFIRMATA.

Mirabilis et incomprehensibilis Deus in iudiciis suis, misericors in diuturna/ patientia, iustus in poena, ut continuo a condito hoc visibili orbe[1], iustissima iu/ dicii sui lance, una regna gentesque exaltat, altera pro delictis et iniquitatibus/ humiliat, una demancipat, altera vindicat, una extollit, altera deprimit. Ita/ et gentem strenuam antiquamque Cosaticam, antea nominatam Cossaricam,/ prius exaltaverat immoritura gloria, amplo dominio et factis heroicis, quibus/ non solum vicinis nationibus verum et ipsi Imperio Orientali in mari terraque/ adeo fuerat formidanda[2], ut Imperator Orientalis pacificandam illam sibi in/tendens, connubio iunxerit stabili, propriamque dicaverit filio suo filiam Cagani/ hoc est principis Cosacorum. Post glorificatus in excelsis idem iustissimus Iu/dex Deus pro multiplicatis iniquitatibus et peccatis, multitudine poenarum/ punitam eandem Cosacicam gentem deiecit, humiliavit, et vix non aeviterna [aeveterna]/ depressit ruina. Ad extremum victricibus Boleslai Chrobri[3] et Stefani[4] Batorii,/ Regum Poloniarum armis, regno Poloniae subiugavit. Et quamvis immensus/ et inconceptibilis in iustis iudiciis suis Deus, castigans castigaverat ante/natos nostros numero plagarum innumero, tamen irascens et non ad extremum/ in malitia perseverans, volensque ad pristinum libertatis statum[5] praedictam/ gentem Cosacicam, excusso[6] gravi pro tunc[7] iugo Polonico, restituere, suscitavit zelo/ Orthodoxae Religionis, patriae legum et libertatum veterum, fervidum propug/natorem, strenuissimum Ducem aeviternae memoriae Theodatum Chmielniccium,//

[1] Mundo.
[2] Бодянський – змінено порядок слів.
[3] Бодянський: Chrobry.
[4] Stephani.
[5] Відсутнє у Бодянського.
[6] Excuso.
[7] Бодянський – змінено порядок слів.

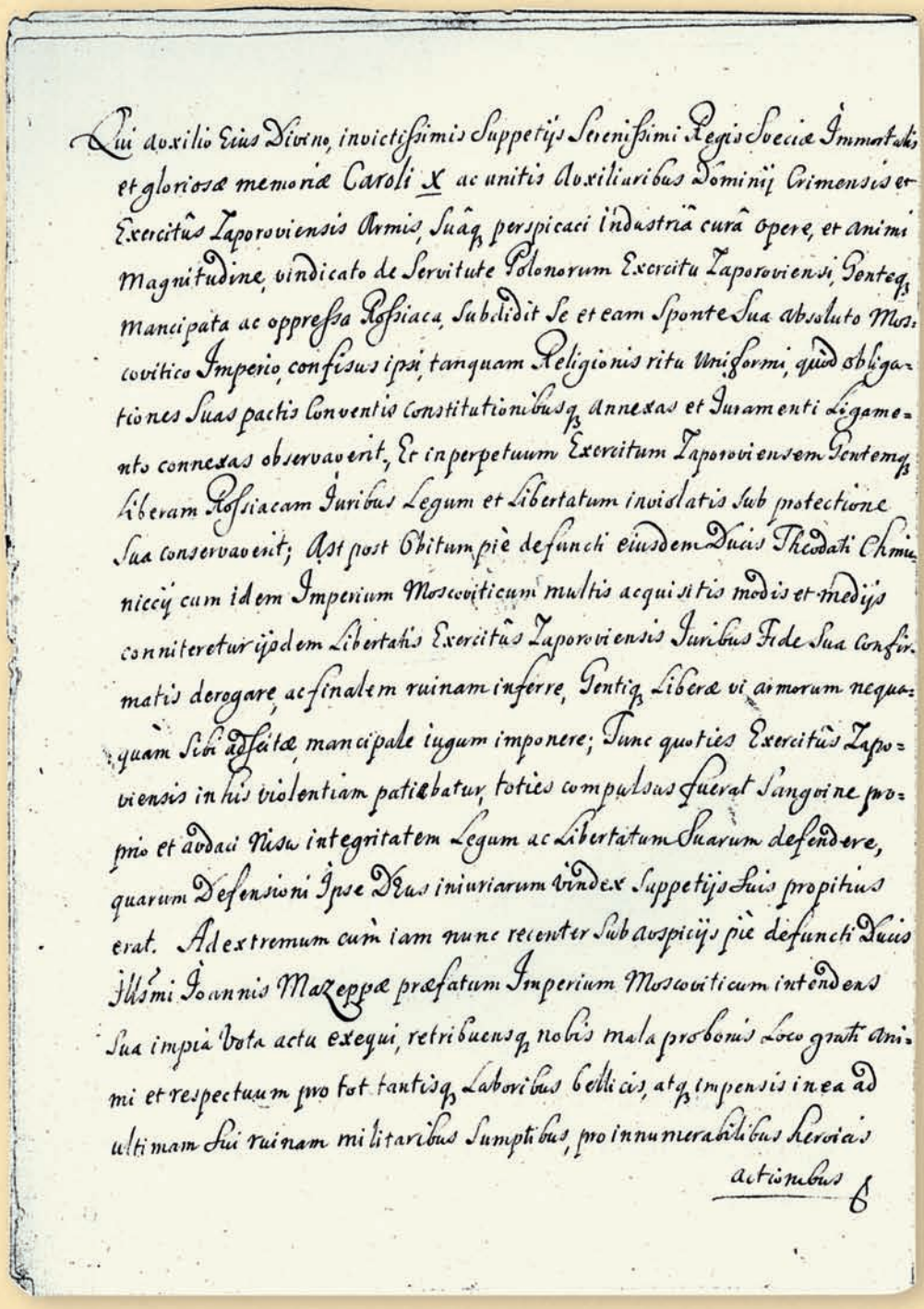

Qui auxilio Eius Divino, invictissimis Suppetijs Serenissimi Regis Sveciæ Immortalis et gloriosæ memoriæ Caroli X ac unitis Auxiliaribus Dominij Crimensis et Exercitûs Zaporoviensis Armis, Suâq; perspicaci Industriâ curâ opere, et animi Magnitudine, vindicato de Servitute Polonorum Exercitu Zaporoviensi, Gentemq; Mancipata ac oppressa Rossiaca, Subdidit Se et eam Sponte Sua absoluto Moscovitico Imperio, confisus ipsi, tanquam Religionis ritu Uniformi, quid obligationes Suas pactis Conventis Constitutionibusq; annexas et Juramenti Ligamento connexas observaverit, Et in perpetuum Exercitum Zaporoviensem Gentemq; Liberam Rossiacam Juribus Legum et Libertatum invislatis Sub protectione Sua conservaverit; Ast post Obitum piè defuncti eiusdem Ducis Theodati Chmielnicij cum idem Imperium Moscoviticum multis acquisitis modis et medijs conniteretur ijpdem Libertatis Exercitûs Zaporoviensis Juribus Fide Sua Confirmatis derogare, ac finalem ruinam inferre, Gentiq; Liberæ vi armorum nequaquam Sibi adsitæ, mancipale iugum imponere; Tunc quoties Exercitûs Zaporoviensis in his violentiam patiebatur, toties compulsus fuerat Sanguine proprio et avdaci Nisu integritatem Legum ac Libertatum Suarum defendere, quarum Defensioni Ipse Deus iniuriarum Vindex Suppetijs Suis propitius erat. Ad extremum cùm iam nunc recenter Sub auspicijs piè defuncti Ducis Illmi Joannis Mazeppæ præfatum Imperium Moscoviticum intendens Sua impia Vota actu exequi, retribuensq; nobis mala pro bonis Loco gratæ animi et respectuum pro tot tantisq; Laboribus bellicis, atq; impensis in ea ad ultimam Sui ruinam militaribus Sumptibus, pro innumerabilibus Heroicis

actionibus &

qui auxilio Eius Divino, invictissimis suppetiis Serenissimi Regis Sueciae immortalis/ et gloriosae memoriae Caroli X ac unitis auxiliaribus[8] Dominii Crimensis[9] et/ Exercitus Zaporoviensis armis, suaque perspicaci industria cura opere, et animi/ magnitudine, vindicato de servitute Polonorum Exercitu Zaporoviensi genteque/ mancipata ac oppressa Rossiaca, subdidit se[10] et eam sponte sua absoluto Mos/covitico Imperio, confisus ipsi tanquam religionis ritu[11] uniformi, quod odliga/tiones suas pactis conventis constitutionibusque annexas, et iuramenti ligame/nto connexas observaverit, et in perpetuum Exercitum Zaporoviensem gentemque/ liberam Rossiacam[12] iuribus legum et[13] libertatum inviolatis sub protectione/ sua conservaverit; ast post obitum pie defuncti eiusdem Ducis Theodati Chmie/[l]niccii, cum idem Imperium Moscoviticum multis accquisitis modis et mediis/ conniteretur iisdem libertatis Exercitus Zaporoviensis iuribus fide sua confir/matis derogare, ac finalem ruinam inferre, gentique[14] liberae vi armorum nequa/quam[15] sibi adscitae, mancipale iugum imponere; tunc quoties Exercitus Zapo/roviensis in his violentiam patiebatur, toties compulsus fuerat sanguine pro/prio et audaci nisu integritatem legum ac libertatum suarum defendere,/ quarum defensioni ipse Deus iniuriarum vindex suppetiis suis propitius/ erat. Ad extremum cum iam nunc recenter sub auspiciis pie defuncti Ducis/ Ill[ustris]s[i]mi Ioannis Mazeppae praefatum Imperium Moscoviticum intendens/ sua impia vota actu exequi, retribuensque nobis mala pro bonis loco grati[16] ani/mi et respectuum[17] iudiciorum[18] pro tot tantisque laboribus bellicis[19] atque impensis in ea[20] ad/ ultimam sui ruinam militaribus sumptibus, pro innumerbilibus[21] heroicis //

[8] Auxiliatricibus.
[9] Crymensis.
[10] Sese.
[11] Unionis ritu nobis.
[12] Rosiacam.
[13] Ac.
[14] Gentisque.
[15] Nunquam.
[16] Greci.
[17] Respectuumque.
[18] Відсутнє у Бодянського.
[19] У Бодянського – fidelibus servitiis.
[20] Illa.
[21] Innumeris.

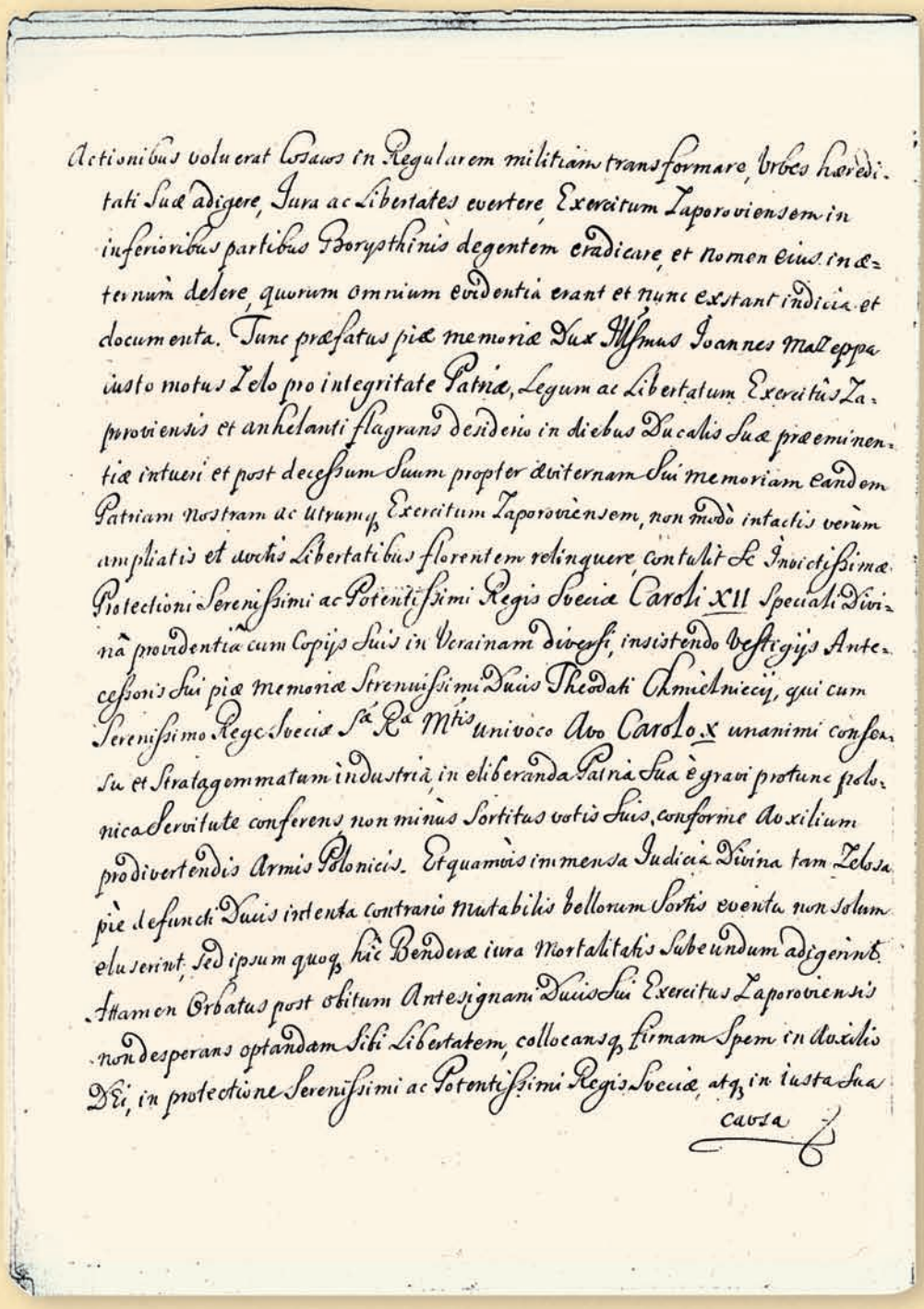

Actionibus voluerat Cosaus in Regularem militiam transformare, Urbes hæreditati Suæ adigere, Jura ac Libertates evertere, Exercitum Zaporoviensem in inferioribus partibus Borysthinis degentem eradicare, et Nomen eius in æternum delere, quorum omnium evidentia erant et nunc exstant indicia et documenta. Tunc præfatus piæ memoriæ Dux Illmus Joannes Malleppa iusto motus Zelo pro integritate Patriæ, Legum ac Libertatum Exercitûs Zaporoviensis et anhelanti flagrans desiderio in diebus Ducatûs Suæ præeminentiæ intueri et post decessum Suum propter æternam Sui memoriam eandem Patriam Nostram ac Utrumq; Exercitum Zaporoviensem, non modò intactis verùm ampliatis et auctis Libertatibus florentem relinquere, contulit se Invictissimæ Protectioni Serenissimi ac Potentissimi Regis Sveciæ Caroli XII Speciali Divinâ providentiâ cum Copijs Suis in Veraina diversi, insistendo vestigijs Antecessoris Sui piæ memoriæ Serenissimi Ducis Theodati Chmielnieccij, qui cum Serenissimo Rege Sveciæ Sâ Rã Mtis univoco Avo Carolo X unanimi consensu et Stratagemmatum industriâ in eliberanda Patriâ Sua è gravi protunc polonica Servitute conferens non minus Sortitus votis Suis, conforme Auxilium prodivertendis Armis Polonicis. Etquamvis immensa Judicia Divina tam Zelosa piè defuncti Ducis intenta contrario mutabilis bellorum Sortis eventu non solum eluserint, Sed ipsum quoq; hîc Benderæ iura Mortalitatis Subeundum adegerint. Attamen Orbatus post obitum Antesignani Ducis Sui Exercitus Zaporoviensis non desperans optandam Sibi Libertatem, collocansq; firmam Spem in Auxilio Dei, in protectione Serenissimi ac Potentissimi Regis Sveciæ, atq; in iusta Sua

causa

actionibus[22] voluerat Cosacos in regularem militiam transformare, urbes haeredi/ tati[23] suae adigere, iura ac libertates evertere, Exercitum Zaporoviensem in inferioribus partibus Borysthenis [Borysthinis] degentem eradicare, et nomen eius in ae/ternum delere, quorum omnium evidentia erant et nunc exstant indicia et/ documenta.[24] / Tunc praefatus piae memoriae Dux Ill[ustri]s[si]mus Ioannes Mazeppa/ iusto motus zelo pro integritate patriae legum ac libertatum Exercitus Za/poroviensis, et anhelanti flagrans desiderio[25], in diebus Ducatis suae praeeminen/tiae intueri et post decessum suum propter aeviternam[26] sui memoriam eandem patriam nostram ac utrumque Exercitum Zaporoviensem, non modo intactis, verum/ ampliatis et auctis libertatibus florentem relinquere, contulit se[27] invictissimae/ protectioni Serenissimi ac Potentissimi Regis Sueciae Caroli XII speciali divi/na providentia cum copiis suis in Ucrainam diversi, insistendo vestigiis ante/cessoris sui piae memoriae strenuissimi Ducis Theodati Chmielniccii, qui cum/ Serenissimo Rege Sueciae [Sveciae] S[erenissim]ae R[egi]ae M[aiesta]tis univoco avo Carolo X unanimi consen/su et strategemmatum [stratagemmatum] industria in eliberanda patria sua e gravi protunc Polo/nica servitute conferens, non minus sortitus votis suis conforme auxilium/ pro divertendis armis Polonicis. Et quamvis immensa iudicia Divina[28] tam zelosa pie defuncti Ducis intenta contrario mutabilis bellorum sortis eventu non solum/ eluserint,sed ipsum quoque hic Benderae iura mortalitatis subeundum adigerint.[29] / Attamen orbatus post obitum antesignani Ducis sui[30] Exercitus Zaporoviensis/ non desperans optandam sibi libertatem, collocansque firmam spem in auxilio/ Dei, in protectione Seneressimi ac Potentissimi Regis Sueciae atque in iusta sua //

[22] ac bello consecratis cruentis laboribus – відсутнє у рукопису.
[23] Ditioni.
[24] Ac initia – відсутнє у рукопису.
[25] Бодянський – змінено порядок слів.
[26] Nominis – відсутнє у рукопису.
[27] Sese.
[28] Dei.
[29] Бодянський: продовження речення.
[30] Sui ducis.

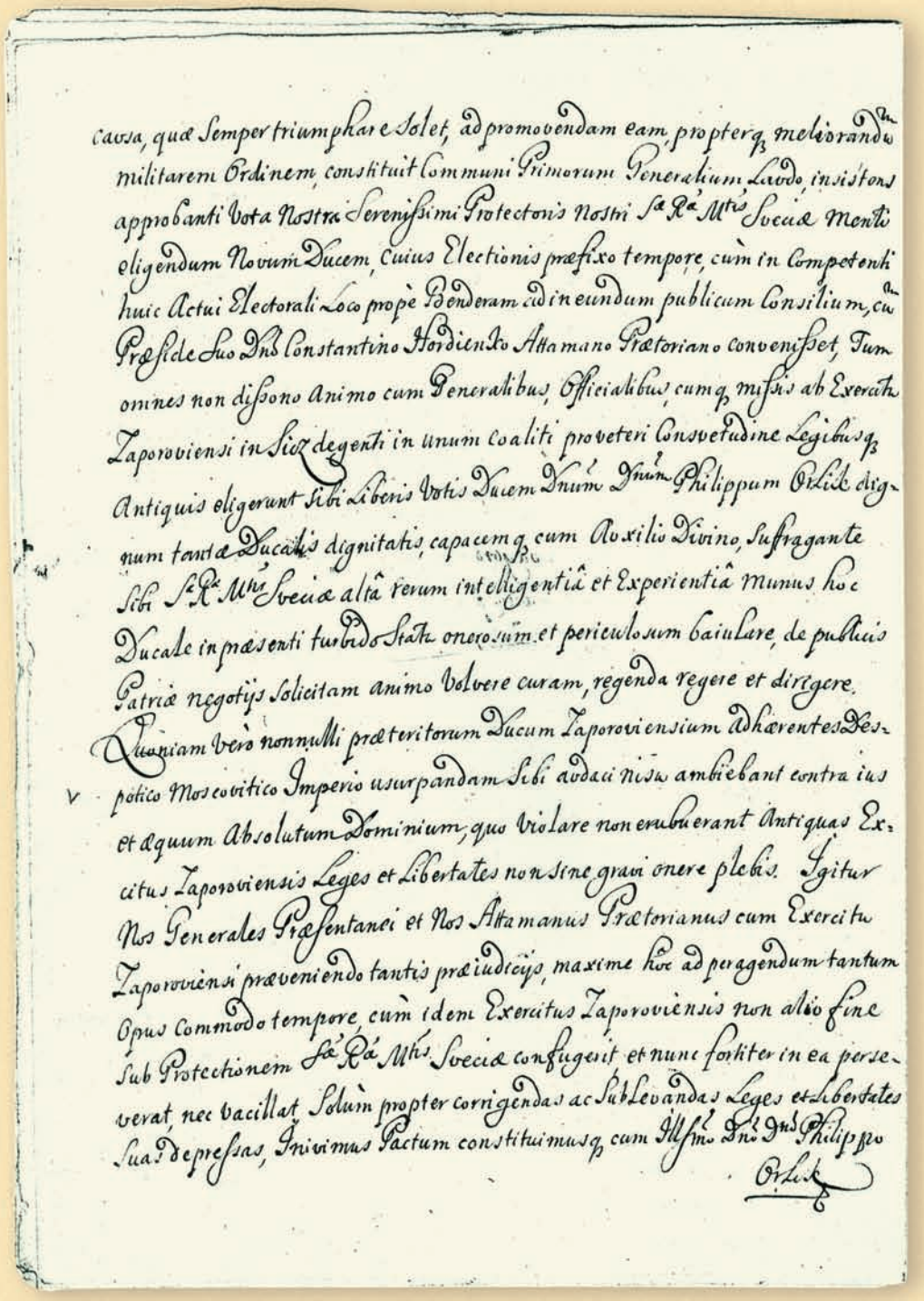

causa, quæ semper triumphare solet, ad promovendam eam, propterq; meliorandum militarem Ordinem, constituit Communi Primorum Generalium Laudo, insistens approbanti Vota Nostra Serenissimi Protectoris Nostri Sæ Ræ Mtis Sveciæ Menti eligendum Novum Ducem, cuius Electionis præfixo tempore, cum in Competenti huic Actui Electorali Loco propè Benderam ad ineundum publicum Consilium, cum Præside Suo Dno Constantino Hordienko Attamano Prætoriano convenisset, Tum omnes non dissono Animo cum Generalibus, Officialibus, cumq; missis ab Exercitu Zaporoviensi in Sicz degenti in unum coaliti proveteri Consvetudine Legibusq; Antiquis eligerunt sibi Liberis Votis Ducem Dnum Dnum Philippum Orlik dignum tantæ Ducalis dignitatis, capacemq; cum Auxilio Divino, Suffragante sibi Sæ Ræ Mtis Sveciæ altâ rerum intelligentiâ et Experientiâ Munus hoc Ducale in præsenti turbido Statu onerosum et periculosum baiulare, de publicis Patriæ negotijs solicitam animo volvere curam, regenda regere et dirigere. Quoniam verò nonnulli præteritorum Ducum Zaporoviensium adhærentes Despotico Moscovitico Imperio usurpandam sibi audaci nisu ambiebant contra ius et æquum Absolutum Dominium, quo violare non erubuerant Antiquas Excitus Zaporoviensis Leges et Libertates non sine gravi onere plebis. Igitur Nos Generales Præsentanei et Nos Attamanus Prætorianus cum Exercitu Zaporoviensi præveniendo tantis præiudicijs, maxime hoc ad peragendum tantum Opus Commodo tempore, cum idem Exercitus Zaporoviensis non alio fine sub Protectionem Sæ Ræ Mtis Sveciæ confugerit et nunc fortiter in ea perseverat, nec vacillat, Solùm propter corrigendas ac sublevandas Leges et Libertates suas depressas, Inivimus Pactum constituimusq; cum Illmo Dno Dno Philippo

Orlik

causa, quae semper triumphare solet, ad promovendam eam propterque meliorandum/ militarem Ordinem constituit communi primorum[31] Generalium laudo insistens/ approbanti vota nostra[32] Serenissimi Protectoris Nostri S[erenissim]ae R[egi]ae M[aiesta]tis Sueciae menti/ eligendum novum Ducem, cuius electionis praefixo tempore, cum in competenti/ huic actui electorali loco prope Benderam ad ineundum publicum consilium, cum/ Praeside suo D[omi] no Constantino Hordienko, Attamano Praetoriano, convenisset, tum/ omnes non dissono animo cum Generalibus, Officialibus cumque missis ab Exercitu/ **Zaporoviensi** in Sicz [Siecz] degenti in unum coaliti[33] pro veteri consuetudine legibusque antiquis eligerunt sibi liberis votis Ducem D[omi]num D[omi] num Philippum Orlik dig/num tantae Ducalis dignitatis, capacemque cum auxilio divino, suffragante/ sibi S[erenissim]ae R[egi]ae M[aiesta]tis Sueciae alta rerum intelligentia et experientia munus hoc/ Ducale in praesenti turbido statu onerosum et periculosum baiulare, de publicis/ patriae negotiis solicitam animo volvere curam[34], regenda regere ac dirigere./ Quoniam vero nonnulli praeteritorum Ducum Zaporoviensium[35] adhaerentes des/potico Moscovitico Imperio usurpandum sibi audaci nisu ambiebant contra ius/ et aequum absolutum Dominium, quo violare non erubuerant antiquas Ex/[er]citus Zaporoviensis leges et libertates non sine gravi onere plebis. Igitur/ nos Generales praesentanei et Nos Attamanus Praetorianus cum Exercitu/ Zaporoviensi praeveniendo tantis praeiudiciis, maxime hoc ad peragendum tantum/ opus commodo tempore, cum idem Exercitus Zaporoviensis non alio fine/ sub protectionem S[erenissim]ae R[egi]ae M[aiesta]tis Sueciae confugerit et nunc fortiter in ea perse/verat, nec vacillat, solum propter corrigendas ac sublevandas leges et[36] libertates/ suas depressas[37], inivimus pactum constituimusque cum Ill[ustris]simo[38] D[omi]no D[omi]no Philippo //

---

[31] Officialium.
[32] Sua.
[33] Відсутнє у рукопису.
[34] Consulere – відсутнє у рукопису.
[35] Відсутнє у Бодянського.
[36] Ac.
[37] Бодянський – змінено порядок слів.
[38] Відсутнє у Бодянського.

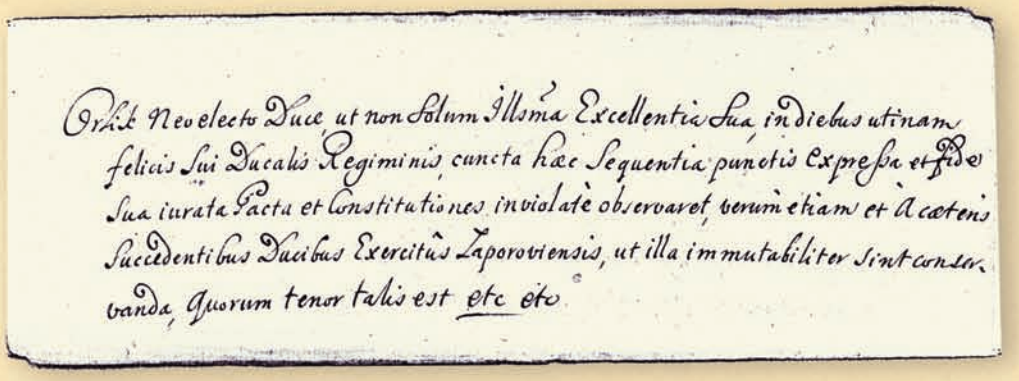

Orâit Neoelecto Duce, ut non solum Illsma Excellentia Sua, in diebus utinam felicis Sui Ducalis Regiminis, cuncta hæc Sequentia punctis expressa et fide Sua iurata Pacta et Constitutiones inviolatè observaret, verùm etiam et à cæteris Succedentibus Ducibus Exercitûs Zaporoviensis, ut illa immutabiliter sint conservanda, quorum tenor talis est etc etc

Orlik neoelecto Duce, ut non solum Ill[ustri]s[si]ma Excellentia Sua, in diebus utinam/ felicis[39] sui Ducatis regiminis cuncta haec sequentia punctis expessa et fide/ sua iurata pacta et constitutiones inviolate observaret, verum etiam et a caeteris/ succedentibus Ducibus Exercitus Zaporoviensis, ut illa immutabiliter sint conser/vanda, quorum tenor talis est etc etc [40]:

[39] Бодянський – змінено порядок слів.
[40] Etc etc – відсутнє у Бодянського.

PACTA ET CONSTITUTIONES
LEGUM LIBERTATUMQUE
Exercitus Zaporoviensis

INTER ILLUSTRISSIMUM DOMINUM DOMINUM PHILIPPUM ORLIK, NEOELECTUM DUCEM EXERCITUS ZAPOROVIENSIS, ET INTER GENERALES, COLONELLOS, NEC NON EUNDEM EXERCITUM ZAPOROVIENSEM, PUBLICO UTRIUSQUE PARTIS LAUDO CONVENTA AC IN LIBERA ELECTIONE FORMALI IURAMENTO AB EODEM ILLUSTRISSIMO DUCE CORROBORATA, ANNO DOMINI 1710, APRILIS 5, AD BENDERAM.

IN NOMINE PATRIS ET FILII ET SPIRITUS SANCTI, DEI IN SACROSANCTA TRINITATI GLORIFICATI.

Fiat ad perpetuam Exercitus Zaporoviensis gentisque Rossiacae gloriam et memoriam.

Mirabilis et incomprehensibilis Deus in iudiciis suis, misericors in diuturna patientia, iustus in poena, ut continuo a condito hoc visibili mundo, iustissima iudicii sui lance una regna gentesque exaltat, altera pro delictis et iniquitatibus humiliat, una demancipat, altera vindicat, una extollit, altera deprimit. Ita et gentem strenuam antiquamque Cosaticam, antea nominatam Cossaricam, prius exaltaverat immoritura gloria, amplo dominio et factis heroicis, quibus non solum vicinis nationibus verum et ipsi Imperio Orientali in mari terraque fuerat formidanda adeo, ut Imperator Orientalis pacificandam illam sibi intendens, connubio iunxerit stabili propriamque di-

caverit filio suo filiam Cagani, hoc est principis Cosacorum. Post glorificatus in excelsis idem iustissimus Iudex Deus pro multiplicatis iniquitatibus et peccatis, multitudine poenarum punitam eandem Cosaticam gentem deiecit, humiliavit et vix non aeveterna depressit ruina. Ad extremum victricibus Boleslai Chrobry et Stephani Batorii, Regum Poloniarum armis, regno Poloniae subiugavit. Et quamvis immensus et inconceptibilis in iustis iudiciis suis Deus castigans castigaverat antenatos nostros numero plagarum innumero, tamen irascens et non ad extremum in malitia perseverans volensque ad pristinum libertatis praedicatam gentem Cosaticam, excuso pro tunc gravi iugo Polonico, restituere, suscitavit zelo Orthodoxae Religionis, patriae legum et libertatum veterum, fervidum propugnatorem, strenuissimum Ducem, aeviternae memoriae Theodatum Chmielniccium, qui auxilio Eius divino, invictissimis suppetiis Serenissimi Regis Sueciae, immortalis et gloriosae memoriae Caroli X, ac unitis auxiliatricibus Dominii Crymensis et Exercitus Zaporoviensis armis suaque perspicaci industria, cura, opere et animi magnitudine, vindicato de servitute Polonorum Exercitu Zaporoviensi genteque mancipata ac oppressa Rossiaca, subdidit sese et eam sponte sua absoluto Moscovitico Imperio, confisus ipsi tanquam unionis ritu nobis uniformi, quod obligationes suas pactis conventis constitutionibusque annexas, et iuramenti ligamento connexas observaverit, et in perpetuum Exercitum Zaporoviensem gentemque liberam Rosiacam, iuribus legum ac libertatum inviolatis sub protectione sua conservaverit; ast post obitum pie defuncti eiusdem Ducis Theodati Chmielniccii, cum idem Imperium Moscoviticum multis accquisitis modis et mediis conniteretur iisdem libertatis Exercitus Zaporoviensis iuribus fide sua confirmatis derogare ac finalem ruinam inferre, gentisque liberae, vi armorum nunquam sibi adscitae, mancipale iugum imponere; tunc quoties Exercitus Zaporoviensis in his violentiam patiebatur, toties compulsus fuerat sanguine proprio et audaci nisu integritatem legum ac libertatum suarum defendere, quarum defensioni ipse Deus iniuriarum vindex suppetiis suis propitius erat. Ad extremum cum iam nunc recenter sub auspiciis pie defuncti Ducis Illustrissimi Ioannis Mazeppae praefatum Imperium Moscoviticum intendens sua impia vota actu exequi retribuensque nobis mala pro bonis, loco greci animi, respectuumque iudiciorum pro tot tantisque fidelibus servitiis atque impensis in illa ad

ultimam sui ruinam militaribus sumptibus, pro innumeris heroicis actionibus ac bello consecratis cruentis laboribus, voluerat Cosacos in regularem militiam transformare, urbes ditioni suae adigere, iura ac libertates evertere, Exercitum Zaporoviensem, in inferioribus partibus Borysthenis degentem, eradicare et nomen eius in aeternum delere, quorum omnium evidentia erant et nunc exstant indicia, documenta ac initia; tunc praefatus piae memoriae Dux Illustrissimus, Ioannes Mazeppa, iusto motus zelo pro integritate patriae legum ac libertatum Exercitus Zaporoviensis, et anhelanti desiderio flagrans, in diebus Ducatis suae praeeminentiae intueri, et post decessum suum propter aeviternam nominis sui memoriam, eandem patriam nostram, ac utrumque Exercitum Zaporoviensem non modo intactis, verum ampliatis et auctis libertatibus florentem relinquere, contulit sese invictissimae protectioni Serenissimi ac Potentissimi Regis Sueciae Caroli XII speciali divina providentia cum copiis suis in Ucrainam diversi, insistendo vestigiis antecessoris sui piae memoriae strenuissimi Ducis Theodati Chmielniccii, qui cum Serenissimo Rege Sveciae S-ae R-ae Maiestatis univoco avo Carolo X, unanimi consensu et stratagemmatum industria in eliberanda patria sua e gravi protunc Polonica servitute conferens, non minus sortitus votis suis conforme auxilium, pro divertendis armis Polonicis. Et quamvis immensa iudicia Dei, tam zelosa pie defuncti Ducis intenta, contrario mutabilis bellorum sortis eventu non solum eluserint, sed ipsum quoque hic Benderae iura mortalitatis subeundum adigerint; attamen orbatus post obitum antesignani sui Ducis Exercitus Zaporoviensis, non desperans optandam sibi libertatem collocansque firmam spem in auxilio Dei, in protectione Seneressimi ac Potentissimi Regis Sueciae atque in iusta sua causa, quae semper triumphare solet, ad promovendam eam propterque meliorandum militarem Ordinem constituit communi officialium Generalium laudo insistens approbanti vota sua Serenissimi Protectoris Nostri S-ae R-ae Maiestatis Sueciae menti eligendum novum Ducem, cuius electionis praefixo tempore, cum in competenti huic actui electorali loco prope Benderam ad ineundum publicum consilium cum Praeside suo, Domino Constantino Hordienko, Attamano Praetoriano, convenisset, tum omnes non dissono animo cum Generalibus, Officialibus cumque missis ab Exercitu Zaporoviensi in Siecz degenti, in unum pro veteri consuetudine legibusque antiquis eligerunt sibi Ii-

beris votis Ducem Dominum Dominum Philippum Orlik, dignum tantae Ducalis dignitatis capacemque, cum auxilio divino, suffragante sibi S-ae R-ae Maiestatis Sueciae, alta rerum intelligentia et experientia munus hoc Ducale in praesenti turbido statu onerosum et periculosum baiulare, de publicis patriae negotiis solicitam animo volvere curam, consulere, regenda regere ac dirigere. Quoniam vero nonnulli Praeteritorum Ducum adhaerentes despotico Moscovitico Imperio usurpandum sibi audaci nisu ambiebant contra ius et aequum absolutum Dominium, quo violare non erubuerant antiquas Exercitus Zaporoviensis leges et libertates non sine gravi onere plebis. Igitur Nos Generales praesaentanei et Nos Attamanus Praetorianus cum Exercitu Zaporoviensi praeveniendo tantis praeiudiciis, maxime hoc ad peragendum tantum opus, commodo tempore, cum idem Exercitus Zaporoviensis non alio fine sub protectionem S-ae R-ae Maiestatis Sueciae confugerit et nunc fortiter in ea perseverat, nec vacillat, solum propter corrigendas ac sublevandas depressas leges ac libertates suas, inivimus pactum constituimusque cum Domino Domino Philippo Orlik neoelecto Duce, ut non solum Illustrissima, Excellentia Sua, in diebus felicis utinam sui Ducatis regiminis cuncta haec sequentia punctis expessa et fide sua iurata pacta et constitutiones inviolate observaret, verum etiam et a caeteris succedentibus Ducibus Exercitus Zaporoviensis ut illa immutabiliter sint conservanda, quorum tenor talis est:

I.

Quoniam inter tres virtutes Theologicas fides primatum teneat locum, ergo in primo hoc puncto de Fide Orthodoxa Orientalis Confessionis opus exordiendum sit, qua sicut semel gens strenua Cosatica dominantibus adhuc Principibus Cosaricis a sede Constantinopolica Apostolica illuminata, ita et nunc fortiter in illa perseverans, nulla unquam exotica religione agitata fuerat; neque ignotum est, gloriosae memoriae Ducem Theodatum Chmielniccium cum Exercitu Zaporoviensi non ob aliam causam praeter iura libertatis commotum fuisse iustaque contra Rempublicam Polonam arma arripuisse, solum pro Fide sua Orthodoxa, quae variorum gravaminum compulsu a potestate Polonorum coacta fuerat ad unionem cum Ecclesia Romana; post extirpatam quoque e patria Neoromanam exoticam Religionem, non alio motivo cum eodem Exercitu Zaporoviensi genteque Rossiaca protectione Im-

perii Moscovitici dedisse et libere se subdidisse, solum ob Religionis Orthodoxae unionem. Igitur modernus neoelectus Illustrissimus Dux, quando Dominus Deus fortis et potens in praeliis iuvabit felicia sacrae S-ae R-ae Maiestatis Sueciae arma ad vindicandam patriam nostram de servitutis iugo Moscovitico tenebitur et debito iure obstringetur singularem volvere curam fortiterque obstare, ut nulla exotica Religio in patriam nostram Rossiacam introducatur, quae si alicubi clamve, palamve apparuerit, tunc activitatem suam extirpandae ipsi debebit, praedicari ampliarique non permittet, asseclis eiusdem, praesertim vero praestigioso Iudaismo cohabitationem in Ucraina non concedet et omni virium conatu sollicitam impendet curam, ut sola et una Orthodoxa Fides Orientalis Confessionis sub obedienta S-tae Apostolicae sedis Constantinopolitanae in perpetuum sit firmanda, atque cum amplianda gloria Divina, erigendis ecclessiis exercendisque in artibus liberalibus filiis Rossiacis dilatetur, ac tanquam rosa inter spinas, inter vicina exoticae Religionis Dominia virescat et forescat. Propter vero majorem authoritatem primariae in Parva Rossia sedis Metropolitanae Kiiovensis faciliorique in Spiritualibus regimine, imposita sibi idem Illustrissimus Dux vindicata patria nostra de iugo Moscovitico geret provinciam circa procurandam et impertiendam a sede Apostolica Constantinopolitana Exarchicam primitivam potestatem, ut hoc actu renovetur relatio et filialis patriae nostrae obedientia ad praefatam Apostolicam sedem Constantinopolitanam, cuius praedicatione Evangelii in Fide Sancta Catholica illuminari firmarique dignata est.

II.

Sicut omne dominium integritate limitum inviolata consistit et stabilitur, ita et Parva Rossia, patria nostra, in suis limitibus, pactis conventis a Republica Polona, praefulgita Porta Ottomanica et Imperio Moscovitico confirmatis, praecipue in his, qui ad flumen Slucz sub regimen Theodati Cmielniccii ab eadem Republica Polona possesioni Ducali Exercitusque Zaporoviensis adsciti, in perpetum restituti et robore pactorum confirmati, vim praeiudiciumque patiatur, obligationis erit Illustrissimi Ducis tempore Tractatuum S-ae R-ae Maiestatis Sueciae circa hoc negotium agere curam et fortiter qua potest arte valere, ubi res agendi interfuerit obstare, praesertim vero supplici prece S-am R-am Maiestatem Dominum suum clementissimum, tanquam

tutorem, defensorem ac protectorem compellare, ut S-a Sua Maiestas nemini permittat nonmodo leges et libertates, ast et limites patrios violare sibique appropriare. Insuper Illustrissimi Ducis erit peracto feliciter utinam bello impertiri a S-a R-a Maiestate Sueciae talem Tractatum assecurationemque, ut S-a Sua Maiestas ac successores ipsius Serenissimi Reges Sueciae perpetuorum Ucraina Protectorum titulo gaudeant et actu existant pro futuro patriae nostrae munimine conservandaque eius indemnitate in legibus privilegiis et limitibus. Pariter supplicandum erit Illustrissimo Duci ad S-am R-am Maiestatem ut pactis Maiestatis Suae cum Imperio Moscovitico conveniendis adiungatur tam restitutio post finitum bellum libertati captivorum nostrorum, in Imperio Moscovitico degentium, quam iusta damnorum omnium vi armorum, Ucrainae illatorum, recompensa. Specialiter vero hoc petendum et curandum sit Illustrissimo Duci apud S-am R-am Maiestatem supererit, ut captivi nostri in Regno Maiestatis Suae existentes, in patriam suam libere liberi redeant.

III.

Quoniam originem suam geneologicam gens antea Cosarica, post nominata Cosatica a strenuis es invictis Gethis ducit desumitque, insuper et iura amicae vicinitatis stricto imo sympathico amoris nexu eandem gentem Cosaticam cum Dominio Crymensi accopulat coniungitque, cum quo non semel Exercitus Zaporoviensis unionem armorum iniverat ac auxiliares vires in tuitionem sui patriae et libertatum suarum assumpserat. Igitur quantum in praesenti rerum statu possibile sit, curandum sibi ducat Illustrissimus Dux apud Serenissimum Hanum per legatos renovandam veterem cum Dominio Crimensi confraternitatem colliganda arma et confirmandam perpetuam amicitiam, quibus in successum vicinae regiones animadversis ne ferantur audaci nisu in ambitum subiugandae sibi Ucrainae invimque ipsi inferendam. Peracto autem bello cum Dominus Deus auxilio suo benedixerit neoelecto Duci cum optabili votisque nostris conformi pace residentiam Ducalem possidendam fore, tunc omni virium intensione et perspicaci diligentia attendere huic pro munere ministerii sui obligatus fuerit, ne in minimo quoque cum Dominio Crimensi stabilitum foedus et confraternitas licentioso ex nostra parte exorbitantium ausu laedatur violeturque, qui assuetudine peccandi inhabituati non solum iura vicinitatis ac amicitiae, ast

et foedera pacis rumpere et vertere non erubescunt.

IV.

Exercitus Zaporoviensis Inferioris Borysthenis partis uti immortalem sibi gloriam innumeris heroicis actionibus terra marique promeruit, ita et amplis beneficiorum privilegiis praemiatus fuerat pro communi suo commodo et usu, sed cum Imperium Moscoviticum procurando varios modos ad opprimendum depraedandumque illum erexerit in fundis ac ditionibus ipsius propriis tum oppida Samariensia, tum et fortalicia ad Borysthenem situata, quo actu in piscando et venando eidem Exercitui Zaporoviensi praepedimentum, damnun, iniuriam, praeiudicium ac depressionem intulerat. Ad extremum sedem militarem Siecz antemurale Zaporoviensium fugibundo Marte in ruinam redigerat. Igitur post conclusum utinam felici eventu bellum (si nunc praefatus Exercitus Zaporoviensis easdem ditiones suas et Borysthenem a violenta Moscorum possessione non vindicaverit) curandum impendet Illustrissimo Duci inter pacta S-ae R-ae Maiestatis Sueciae cum Imperio Moscovitico de alma pace convenienda, ut Borysthenes et fundi Exercitus Zaporoviensis ab oppidis et fortaliciis Moscoviticis evacuentur ac primitivae possessioni eiusdem Exercitus restituantur, ubi in successum neque fortalitiorum extruendorum, neque oppidorum pagorumque cum praefixo libertatis termino situandorum, neque alio aliquo modo et praetextu devastandarum harum Exercitus Zaporoviensis ditionum ulli unquam non modo concedenda sibi ab Illustrissimo Duce licentia, verum et omne Exercitui Zaporoviensi in tuitionem earum adhibendum sit suffragium.

V.

Civitas Terechtemirow quoniam ab antiquo possessionatus iure ad Exercitum Zaporoviensem Inferiorem ferebatur Xenodochiique ipsius titulo fungebatur, igitur et nunc liberata utinam patria nostra de servitute Moscovitica non praetermittet Illustrissimus Dux eandem civitatem Terechtemirow Exercitui Zaporoviensi Inferiori cum omnibus attinentiis et cum traiectu ibidem ad flumen Borysthenis existente restituendam, Xenodochium in ea pro Cosacis longo senio praessis extremaque egestate oppressis, atque cicatricibus lassatis, sumptu publico erigendum, nec non victum et amictum illis procurandum fore. Itidem Borysthenem desuper a Perevoloczna ad inferiora meantem loca, traiectum Perewolocensem ipsamque urbem Perewo-

locznam cum oppido Kereberda et fluvium Worsklo cum molinis, in Chiliarchatu Poltaviensi situatis, et fortalicium Kodacense cum omnibus accidentiis tenebitur Illustrissimus Dux successoresque eius pro veteri legum ac privilegiorum iure penes Exercitum Zaporoviensem conservare, nemini de Spirituali et Seculari Ordine primorum concessa in Borysthene a Perevoloczna ad inferiores eius partes piscandi late sumenda libertate; singulariter in campis desertis fluvii, fluvioli et omnia loca signata usque Oczacoviam nullius alii solum Exercitus Zaporoviensis usum ac possessionem concernere debent.

VI.

Si in absolutis Dominiis gloriosus ac statui publico utilis observatur in hoc ordo tam in sago, quam in toga, de communi patriae commodo privata ac publica absolvi soleant consilia, in quibus et ipsi absoluti Domini praesentia Maiestatis Suae eminendo non renituntur consensum suum communi Ministrorum Consiliariorumque suorum arbitrio et laudo submittere; et quidni in libera natione talis salutaris observaretur ordo? Qui et in Exercitu Zaporoviensi anteactis temporibus pro veteri libertatum iure penes Ducales fasces continebatur et continuebatur, tamen cum nonnulli Exercitus Zaporoviensis Duces usurpata sibi contra omne fas et aequum absoluta potestate, statuerint propria authoritate hanc legem: Sic volo, sic iubeo. Quo despotico iure Ministerio Ducali incompetente introducti sunt in patriam et Exercitum Zaporoviensem multi disordines, legum et libertatum eversiones, publica gravamina, violentae et appretiatae officiorum militarium dispositiones, levis Generalium, Colonellorum et insignium commilitonum aestimatio. Igitur Nos Generales, Attamanus Praetorianus et totus Exercitus Zaporoviensis, pactum fecimus statuimusque cum Illustrissimo Duce in actu electionis Suae Excellentiae talem legem in perpetuum in Exercitu Zaporoviensi conservandam, ut in patria nostra Primores essent Consiliarii Generales Officiales, tam respectu Ministeriorum suorum primariorum, quam continuae ad latus Ducum residentiae; post illos autem consueto ordine Colonelli civiles simili publicorum consiliariorum charactere dignentur; insuper de quolibet chiliarchatu singulos insignes veteranos, prudentes et bene meritos viros pro ineudo publico consilio cum consensu Ducis eligendos fore necesse est, cum quibus Generalibus primoribus, Colonellis et Generalibus Consilia-

riis consulendum expedit moderno Illustrissimo Duci et successoribus eius de integritate patriae, de bono eius communi, et de omnibus negotiis publicis, nihil sine praevio ipsorum consilio et consensu, privata authoritate inchoandum, statuendum et effectuandum. Qua propter nunc ed electionem Ducalem unanimi omnium laudo assignantur tria Generalia Consilia, quolibet anno in Residentia Ducali obeunda. 1-mum inter festa Nativitatis Christi. 2-dum inter festa Paschatis. 3-tium feriis protectionis Beattissimae Deiparae, quibus consiliis non solum Colonelli cum suis Officialibus et Centurionibus, non solum ex omnibus Chiliarchatibus Generales Consiliarii, ast et de Exercitu Zaporoviensi Inferiori pro attendendo et consultando legati praemisso Ducis mandato debito obligationis iure obstricti tenebuntur adesse et prodesse nihil de praefixo tempore praetermisso; ubi quidquid ab Illustrissimo Duce publicum consilium concernens proponetur, huic toti pura mente exclusis omnibus privati sui et alieni lucri respectibus, sine nefario livore et zelo vindictae, recta subministrare consilia obligati fuerint adeo, ne haec perficiantur cum ulla honoris Ducalis detractione, cum publico patriae gravamine, ruina absit vero et pernicie. Si vero extra hos praefatos Generalibus Consiliis praefixos terminos contigerint aliqua negotia irremissibiliter curanda, corrigenda et expedienda, tunc Illustrissimus Dux pollebit omni potestatis et auctoritatis libertate regendorum dirigendorumque talium negotiorum cum consilio Generalium Primorum. Itidem si pervenerint aliquae literae de extraneis regnis ac regionibus ad Illustrissimum Ducem destinatae, tunc eas oportebit excellentiam suam Primoribus Generalibus communicatoram responsoriasque manifestaturam, neque occultaturam fore correspondentias literales, praecipue exoticas, et illas, quae possunt integritati patriae bonoque publico damnum inferre. Ut vero efficatior interveniat Duci in peragendis secretis et publicis consiliis cum Generalibus Primoribus, Colonellis Generalibusque Consiliariis communicativa confidentia, cuilibet eorum in obeundo officio suo, fides patriae, fidelitas candida Duci, observantia munerum ministerio suo corporaliter secundum formam iuramenti publico laudo contextam iuranda sit. Et si quid aequitati dissoni ac devii legibus libertatibusve nocivi et patriae inutilis in Illustrissimo Duce annoteretur, tunc iidem Generales Colonelli et Consiliarii activa vocum utentur libertate, privatim ve, sive cum

extrema et irremeabilis exigerit necessitas publice in consilio exprobrandi Suam Excellentiam, et de violandis legibus ac libertatibus patriis interpellandi sine detractione minimaque summi Ducalis honoris laesione; pro quibus exprobrationibus non indignandum sit Illustrissimo Duci, neque vindicandum, imo transversis corrigenda procurabit. Singulariter quilibet Generalium Consiliariorum in suo Chiliarchatu, de quo in Curules Consiliariatus publici electorali voto promovebitur fortem se aget insimul cum Colonello Civili in attendendo Ordini dirigendoque, illo communis consilii remigio, contra audenter eundo intuitionem iniuriandae aggravandaeque plebis. Et sicut Generales Primores, Colonelli Generalesque Consiliarii obligatis se de correlativo iure tenentur ad cultuandum Illustrissimum Ducem omni observantia, ad praestandum ipsi debitum honorem et fidelem obedientiam, ita et Illustrissimo Duci expedit mutuo ipsos observare, pro commilitonibus et non pro servis habere et mancipaliter sibi assistentibus censere, non cogendo illos consulto in vilipendium personarum ad adstandum sibi publicum incongruum et indecorum, praeter ubi hoc occasio et necessitas expostulabit.

VII.

Si quis ex Primoribus Generalibus, Colonellis, Generalibus Consiliariis insignibus Commilitonibus caeterisque omnibus Officialibus, insuper et gregariis, crimenve laesi Ducalis honoris nefario ausu commiserit, aliove aliquo casu culpabilis apparuerit, tunc tales criminis reos ipse Illustrissimus Dux privata Sua vindicta et activitate punire non debet, sed talis criminalisve, accidentalisve causa Generali Iudicio committenda sit, unde qualis non in favorem, neque hypocrisis feretur sententia, cuilibet iure victo subeunda restet.

VIII.

Per eosdem Generales Primores, continuo lateri Ducis adhaerentes, omnia publica negotia, quae a cuius munere ministerii dependebunt, deferenda sint Illustrissimo Duci, et declaratio recipienda non vero per domesticos Ducis particulares servos, qui nullis legalitatibus, interpositionibus negotiisque militaribus immiscendi, ac absolvendis legationibus vel minimis publicis applicandi sint.

IX.

Quoniam ab antiquo in Exercitu Zaporoviensi semper Thesaurarios Generales fuisse scimus, qui

aerario publico, molinis omnibusque publicis proventibus et tributariis pensionibus attendebant, ac omnia haec pro libitu et assensu Ducis disponebant, igitur et nunc talis ordo communi pacto statuitur et immutabili lege constituitur, ut liberata utinam Patria nostra de Moscovitico iugo, iudicio Ducali et consensu publico eligatur Thesaurarius Generalis, vir insignis, emeritus, dives opum et rectus corde, qui aerario publico suam tutelam impenderet, molinis et omnibus reditibus attenderet, illisque necessitati publicae, non vero suae privatae, stante sententia Ducis, succurreret. Ipse autem Illustrissimus Dux supra publicum aerarium reditusque ipsum concernentes, nullum debet extendere ius et praetensionem, neque personali usui vertere, Sua contentus sorte et reditibus clavam et personam Ducalem spectantibus, scilicet inducta Chiliarchatu Hadiacensi, districtu Szeptacoviensi, bonis Poczepoviensibus et Obolonensibus caeterisque proventibus, publico laudo antiquitus muneri Ducali destitutis; plus vero Illustrissimo Duci ditionum bonorumque Exercitus Zaporoviensis communium, ne sit absoluta potestate usurpandum aliisque minus de patria meritis, praecipue monachis, praesbyteris, viduis improlibus, tribunis plebis gregariisque servis, aulicis et privatis personis distribuendum. Et non duntaxat modo lateri Ducali applicandus Thesaurarius debet eligi et ad stabiliendam Ducalem sedem praesentaneus esse, verum etiam in quolibet Chiliarchatu duo Thesaurarii pariter iurati viri insignes et locupletes ex communi Colonelli ac utriusque status equestris et plebeii praesidum laudo asserendi, qui Chiliarchatus civiliumque reditus et publica tributa scirent, ac illa tutellae erogationique suae commissa haberent, nec non omni anno rationem villicationis suae redderent. Hi ergo Thesaurarii Chiliarchatuum habita correlativa dependentia a Thesaurario Generali munere suo fungentur in Chiliarchatibus suis debitos publico aerario reditus investigandi, illos colligendi manibusque Generalis Thesaurarii retribuendi. Dominis Colonellis autem nullum itidem praetendendum sit interesse aerarii Chiliarchatus, sed contenti esse debent proventibus et beneficiis officii sui.

X.

Sicut omnis partiae Exercitusque Zaporoviensis ordo pro munere ministerii ab Illustrissimo Duce regendus introspiciendusque sit, ita praecipue solici-

ta cura huic invigilandum incumbit, ne populo gregario et plebeio nimia imponentur gravamina, opressiones et violentae extorsiones, quibus compulsi, relictis suis incolatibus, aliena solent petere regna et extra patrios limites pro allevandis tantis oneribus commodiorem, molliorem placidioremque quaerere vitam. Qua propter ne Domini Colonelli, Centuriones, Attamani, Officiales ac Tribuni plebis plus audeant operationes suas domesticas familiares et particulares, gregario plebeioque hoc, praesertim, qui nec ministerio eorum stricta dependentia subditur, nec personalem concernit possessionem, expedire falcandum foenum, ad colligendam messem, ad muniendos aggeres adigere, rapinis violentaque fundorum emptione, vim inferre, pro vili aliqua culpa de tota substantia mobili ac immobili spoliare. Artifices absque solutione ad perficienda domestica artem ipsorum mechanicam spectantia opera cogere Cosacisque privatas missiones absolvere, tenebitur Illustrissimus Dux ea, qua pollet activitate, tantos abusus prohibere ipseque illos imitando exemplo evitare, atque adimplere. Quandoquidem vero omnia gravamina et rapinae in oppressionem miserae gentis plebeiae originem suam ducunt de ambitionis pretio subsellia petentibus et appetentibus, qui non fidendo nec fundando se in meritis ambiendoque insatiabili appetitu pro privato suo lucro curules equestres plebeiosque corrumpunt captantque Ducis animum illicio munerum, quibus nituntur sine liberis votis contra ius et aequum in apicem dignitatum Chiliarchalium caeterorumque ministeriorum. Igirur serio statuitur, ne Illustrissimus Dux omni munerum genere respectibusque ductus ulli praevia appretiatione fasces Chiliarchales aliaque equestria et plebeia officia conferat, vique illata in illa intrudat, sed semper tum equestres cum et plebeii Officiales, et praesertim Colonelli eligendi sint liberis vocibus et votis, et post electionem Ducali potestate confirmandi; tamen horum Tribunorum electio non sine consensu Ducali celebranda absolvendaque sit. Eandem legem incumbit et Colonellis observare, nec appretiata dextra privatisque respectibus sine liberis totius districtus suffragiis, Centuriones aliosque Officiales creare ac propter particulares offensas de officiis deponere.

XI.

Viduae Cosacorum uxores orbataque illorum proles, domus

Cosaticae et uxores, eorum absentibus maritis, cum operi belli vel quibuscunque servitiis militaribus accincti fuerint, ne ad ulla ferenda plebi debita ac communia onera adigantur, extorsionibus tributariis aggraventur pactum sancitumque est.

XII.

Non minus Civitatibus Ucrainensibus inde oritur imponiturque gravamen, quod multae villae in subsidium publicorum onerum stricta antea dependentia illis incorporatae ad possessionem variorum tenutariorum spiritualium secularriumque redactae fuerint, incolans autem illas plebs extenuata obligatur sine omni alleviatione eadem ferre onera, quae cum subsidio avulsarum redectarumque villarum baiulaverat. Igitur pacificata a bellorum turbine liberataque a Moscovitica servitute patria nostra Generalis statuenda adimplendaque sit per destitutos Commissarios Revisio omnium publicae sortis ditionum possessarum, atque alto Generalis in praesentia Ducis Consilii, iudicio committenda, cuius laudo sancitoque statuetur: cui competit, et cui non possessione bonorum ac ditionum communium frui, et qualia sint possessoribus vectigalia qualisque obedientia a subditis praestanda. Similiter et exinde miserae abiectaeque plebi augentur gravamina, quod multi Cosaci locupletiores, plebeios sub praetextu vicinitatis iuris ditioni suae adscitos protegunt ab omni onere urbano villanoque. Mercatores vero opulentiores gloriandi tum libertationibus Ducalibus, cum et protectrici Colonellorum tutela evitant baiulanda publica onera sibi competentia renitentque praestando subsidio miserae plebi. Qua propter Illustrissimus Dux Universalibus suis non praetermittet restituere tam rusticos a Caesaris protectos, quam et mercatores tolerandis publicis oneribus prohibereque, ne amplius protegantur.

XIII.

Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraeque Ucrainae civitates in omnibus suis legibus ac privilegiis aequo iure collatis, inviolatae ac intactae ut conserventur, authoritate huius Actus Electoralis statuitur et confirmandum hoc suo tempore Ducali potestati committitur.

XIV.

Inter caetera gravaminum genera, quibus plebs et gregarii Cosaci in Roxolana patria nostra opprimuntur, non potest dari major populi depressio et extenuatio, quam quae promanat ex

congressu adeuntium, redeuntium, itinerariorum ex sancitisque impraeticato iure publicis vehicularis cursibus concomitantibus et honorariis, quibus misera plebs et Cosaci gregarii ad incitas redacti; quoniam multi et innumerabiles peregrini et patriti cuiuslibet status et ordinis sive in publicis, sive privatis suis negotiis iter sibi confixum capessendo per Roxolanas utriusque partis Borysthenis urbes ac villas, saepissime vero et servi personales non solum Ducis, sed Generalium Primorum, Colonellorum, Centurionum et insignium Commilitonum, insuper et Spiritualium praesidum obeundo qualemcunque missionem. Nonnulli autem suo studio et necessitate accingendo se itineri cogunt urbium, oppidorum et pagorum praesides ad offerenda sibi insolita honoraria, victum, potum, vecturam, concomitatum et vigiliam. Multi autem tales dantur impii raptores, praecipue ex servis, qui nulla prorsus praemissa necessitate assignant immensum numerum vehiculariorum equorum, quem cum praesides urbani sive villani adimplere nequeant, tunc probrosis verbis ac verberibus consulto ad implendum adigunt, ut illos praefati Praesides de alleviatione convenienda pecuniariis placeant offertoriis. Nonnulli vero vectorios equos secum ducunt, et sive illos vendicant, sive vendunt. Solent etiam dari multi inter Generales, Colonellos caeterosque spiritualis et secularis Ordinis Primores, qui praesides urbanos adigunt ad reparandos suos sumptu civili currus, ad praeparanda et extradenda servis suis varii generis indumenta; insuper non erubescunt Curias sollicitare exigereque per substitutos ac instructos serves acromata aliaque coquinae suae necessaria. Interea et ipsi Praesides captando sibi benevolentiam respectusque et appetendo gloriam nominis sui omnem transeuntibus quamvis in suis privatis et non in publicis negotiis Primoribus servisque eorum accommodant sufficientiam. Saepe etiam et ipsi Praesides, praesertim oppidorum et villarum hilari vultu acceptant captantque occasiones praestandae hospitalitatis advenis, quibus suppeditato exiguo victu et potu, sub praetextu tantae hospitalitatis sumunt varios potus ac satis bibunt, victualia autem inter se distribuunt, inserendo haec omnia codicibus ratiocinariis inter expensas, qua de causa plebem non solum debitis et vectigalibus tributis aggravant, verum ad extremam egestatem redigunt. Igitur Illustrissimus Dux pacificata patria e praesenti turbine et vindicata illa a iugo Moscorum, instituere non grâvabitur cum alle-

viatione populi publica, in omnibus regiminis sui urbibus talem ordinem, ut in qualibet civitate iuratus sit Thesaurarius, dependens a Thesaurario Chiliarchatus, qui omnibus reditibus et expensis publicis cura et tutela sua attenderet, et vera codicibus rationariis annecteret, ex quorum calculatione singulis annis perficienda, si convictus fuerit in debitis et in iustis expensis, tunc hoc proprio ipsius aere in recompensam civitati restituendum sit; qua propter codicibus expensi inserendum ipsi incumbit, in quovis negotio itineri accinctus fuerit, cum cuius literis salvi passus et qualis in illis exprimetur viatica commoditas. Et praecipue Illustrissimus Dux applicabit salutiferam curam ad extirpandum in patria nostra publicum vehicularium cursum, concomitatum et extorsiva vehicularia et honoraria, conformando se statui externarum regionum, in quibus nullibi observatur talis impia plebique gravis consvetudo. Pro transferendis autem literis exemplo et ritu peregrinorum Dominiorum, instituet Illustrissimus Dux publico sumptu in certis regiminis sui Chiliarchatibus cursum publicum, de quo in Generali Consilio fusius et efficatius consulendum, pactandum et constituendum sit.

XV.

Quandoquidem arendae pro stipendio annali Companiae et Serdiucis, aliisque expensis publicis constitutae communi oneri ab omnibus incolis Roxolanis, equestribus et plebeis; itidem stativa Companiensia et Serdiucensia incommodo et aggravationi imputantur, igitur tam arendae, quam et praefata stativa reijcienda sint et omnino delenda. Unde autem Thesaurus publicus ruinatus pro expediendis publicis negotiis, adimplendisque expensis reparandus restituendusque et quantae copiae stipendiariae equestres et pedestres post peractum bellum ad latus Illustrissimi Ducis in servitiis militaribus conservandae sint, hoc in Generali Consilio diiudicetur et stabilietur.

XVI.

Saepissime misera plebs clamat vindictam, quaerulosque interponit dolores, quod tam Tenutarii inductae, quam et Commissarii Nundinarii multis illam, iisque insolitis ac innumeris infestant extorsionibus, quibus obstantibus datur misero homini impossibilitas libero passu nundinas adeundi, viles res pro subsidio egestatis suae vendendi, aut pro domestica necessitate ali-

quid comparandi absque vectigali nundinario; et si vel in minimo culpabilis apparuerit, tunc a capite usque ad calcem spoliari a Commissariis Nundinariis debebit. Igitur tenutarii inductae eorumque sibstituti de his solum mercibus, et tantum de inductione et evectione earum ad publicum aerarum exigant, quantum Universales contractus literae sonabunt, nihil prorsus supervacanei a mercatoribus extorquendo. Itidem Commissiarii Nundinarii, ut solum munus nundinarium ab iis, qui ad hoc sunt obligati et non ab egenis hominibus provendenda vel comparanda vilire domesticae necessitatis causa nundinas adeuntibus recipiant. Nulla iudicia non tantum in causis criminalibus, sed et in accidentalibus peragant, neque insolitas extorsiones et gravamina populo et civitatibus inferunt, attendet huic Illustrissimus Dux sagaci mente, solita cura et Ducali authoritate, cuius magno animo omnia in patria regenda ac corrigenda iura libertatis publicae inviolabili observantiae et tutelae, Pacta autem illa et Constitutiones efficaci executioni committuntur, quas Sua Excellentia subscriptione manus propriae et sigillo publico, sed et formali iuramento dignata est confirmare. Quod se taliter habet:

Ego Philippus Orlik, Neoelectus Exercitus Zaporoviensis Dux, iuro in Dominum Deum, in Trinitate Sancta glorificatum, supra hoc: quod cum fuerim liberis vocibus et votis pro veteri lege et consvetudine patria, cumconsensu S-ae R-ae Maiestatis Sueciae, Protectoris Nostri, a Generalibus Primoribus et a toto Exercitu Zaporoviensi, ad latus eiusdem S-ae R-ae Maiestatis, et ad rippas inferiores Borystenis existente per legatos electus, declaratus et evectus, in insignem praeeminentiam Ducalem, uti haec omnia Pacta et Constitutiones, hic annexas et unanimi consilii sensu in Actu praesentis electionis inter me et eundem Exercitum Zaporoviensem conventas, in legem adductas et stabilitas in omnibus punctis, commatibus ac periodis et clausulis immutabiliter adimplere, amore fide et solicita cura pro bono Roxolonae patriae, Matris Nostrae, communi et integritate eius publica ardere, in ampliandas leges ac libertates Exercitus Zaporoviensis omni qua potuero arte viriumque conatu valere ferri, nullas factiosas cum exoticis dominiis ac gentibus, et intra patriam, in ruinam et qualemcunque eius damnificationem cointelligentias inire, arcanas ab exteris allegationes, patriae iuribusque libertatis nocivas Gene-

ralibus Primoribus, Colonellis et cuius hoc officii erit revellare, dignis et bene de patria meritis personis observantiam, nec non omnibus utriusque superioris et inferioris Ordinis commilitonibus, bene se gerentibus dilectionem, criminis vero consciis secundum iurium articulos poenam exhibere et conservare spondeo et debeo; ita me Deus adiuvet illibatum Evangelium ac innocens Passio Christi. Et haec omnia subscriptione manus meae propriae et sigillo publico munio confirmoque. Actum Benderae, anno Domini 1710, Aprilis 5-ta d.

C.

CONTENTA PACTORUM INTER DUCEM ET EXERCITUM ZAPOROVIENSEM CONVENTORUM, IN COMPENDIUM BREVI STYLO COLLECTA

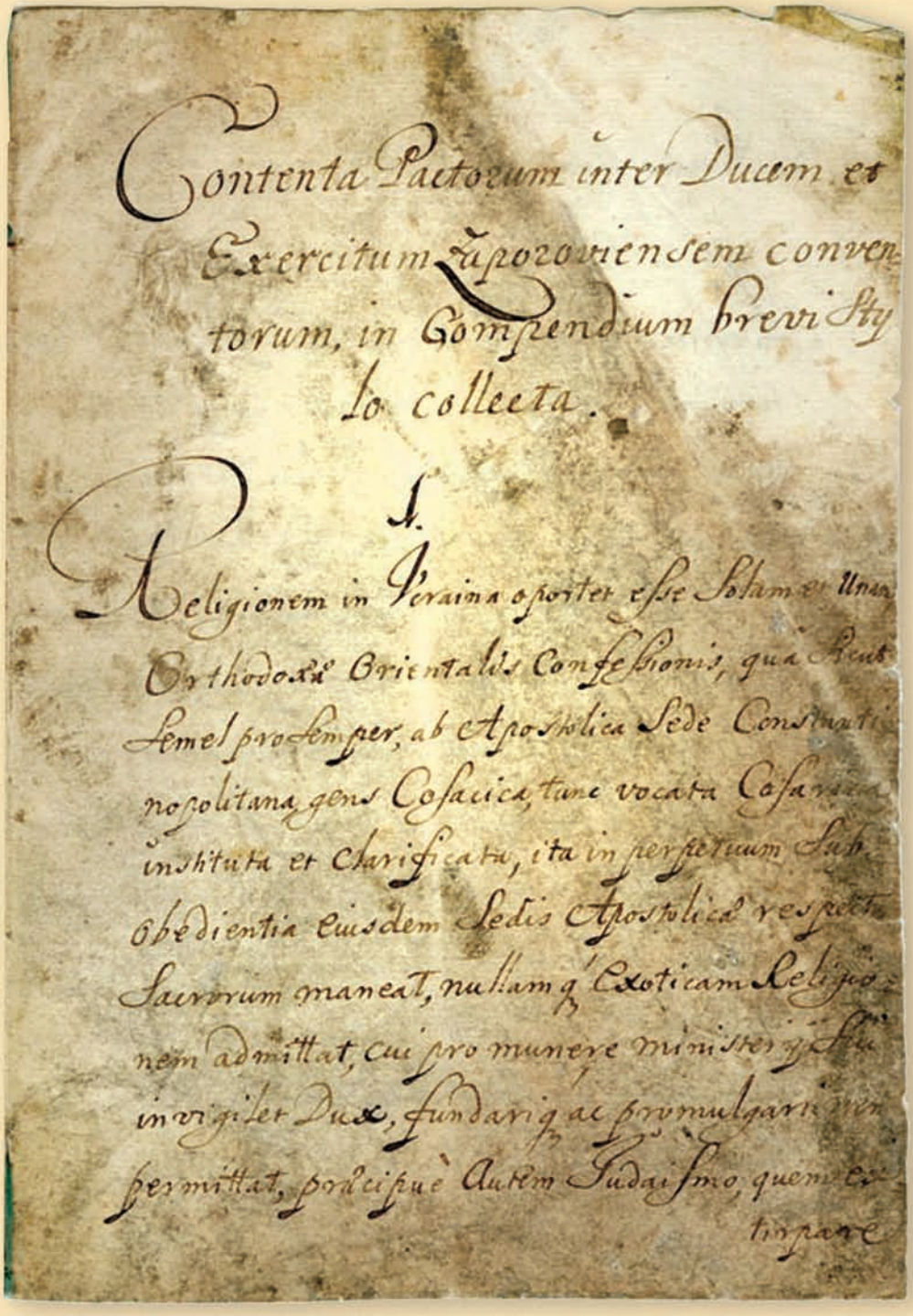

Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in Compendium brevi Stylo collecta.

1.

Religionem in Veraina oportet esse Solam et Unam Orthodoxæ Orientalis Confessionis, quâ sicut semel pro semper, ab Apostolica Sede Constantinopolitana gens Cosacica, tunc vocata Cosarica instituta et clarificata, ita in perpetuum sub obedientia eiusdem Sedis Apostolicæ respectu Sacrorum maneat, nullamq' Exoticam Religionem admittat, cui pro munere ministerij sui invigilet Dux, fundariq' ac promulgari non permittat, præcipuè autem Judaismo, quem extirpare

CONTENTA PACTORUM INTER DUCEM ET EXERCITUM ZAPOROVIENSEM[1] CONVEN/TORUM, IN COMPENDIUM BREVI STY/LO COLLECTA

I

Religionem in Ucraina oportet esse solam et unam orthodoxae orientalis confessionis, qua sicut semel pro semper, ab apostolica sede Constanti/nopolitana gens Cosacica, tunc vocata Cosarica, instituta et clarificata, ita in perpetuum sub oboedientia [obedientia] eiusdem sedis apostolicae respectu sacrorum maneat, nullamque exoticam religio/nem admittat, cui pro munere ministerii sui invigilet dux, fundarique ac promulgari non permittat, praecipue autem Iudaismo, quem ex/tirpare //

[1] *У тексті вживаються два варіанти написання: Zaporoviensem та Zaporouiensem.*

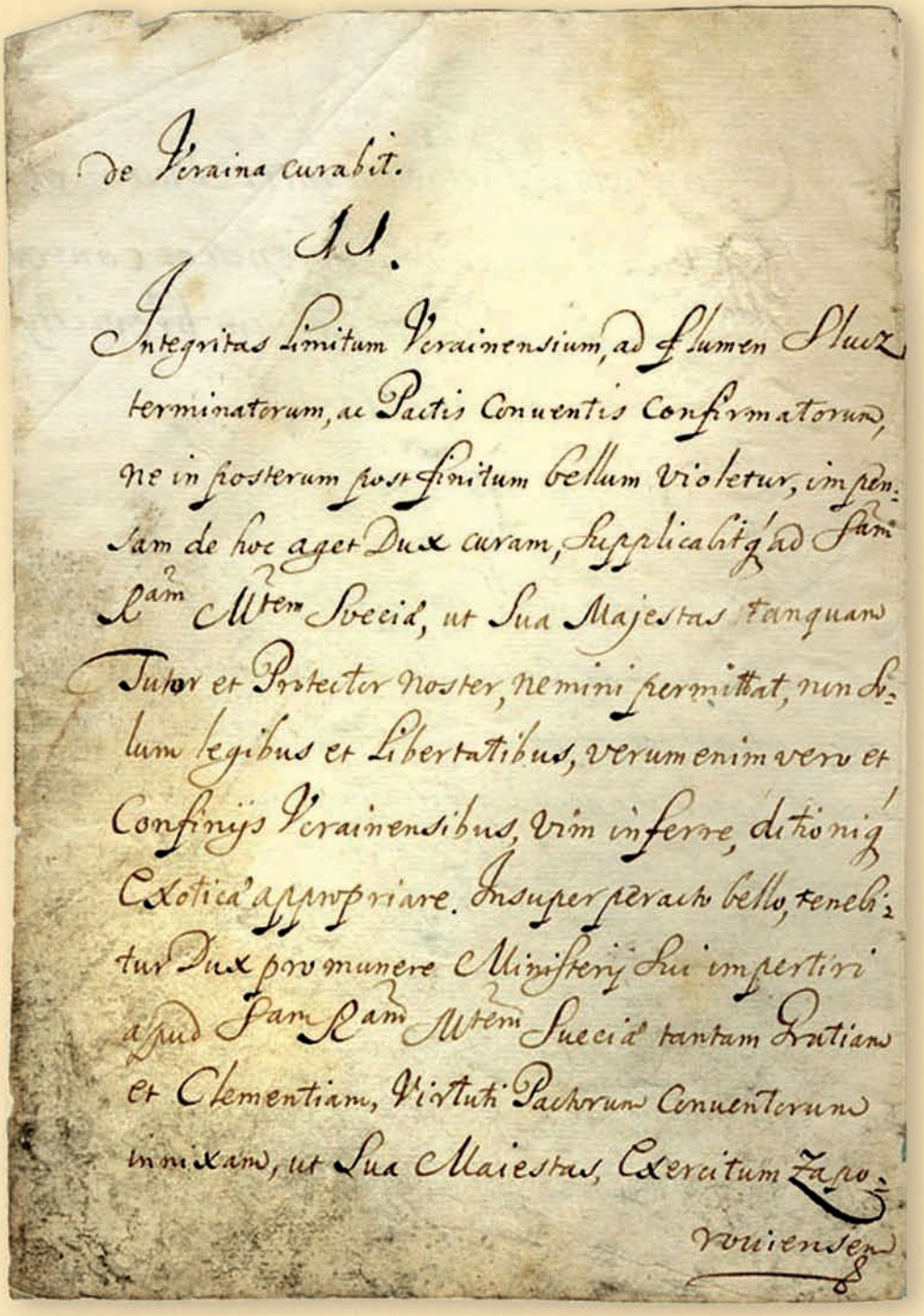

de Voraina curabit.

11.

Integritas Limitum Vorainensium, ad flumen Slucz terminatorum, ac Pactis Conuentis Confirmatorum, ne in posterum post finitum bellum violetur, impensam de hoc aget Dux curam, Supplicabitq́ ad Sam Ram Mtem Sueciæ, ut Sua Majestas tanquam Tutor et Protector noster, nemini permittat, non solum legibus et Libertatibus, verum enim vero et Confinijs Vorainensibus, vim inferre, ditioniq́ Exoticæ appropriare. Insuper peracto bello, tenebitur Dux pro munere Ministerij Sui impertiri apud Sam Ram Mtem Sueciæ tantam Gratiam et Clementiam, Virtuti Pactorum Conuentorum innixam, ut Sua Maiestas, Exercitum Zaporouiensem

de Ucraina curabit.

II

Integritas limitum Ucrainensium, ad flumen Slucz terminatorum, ac pactis conventis [conuentis] confirmatorum, ne in posterum post finitum bellum violetur, impen/sam de hoc aget dux curam, supplicabitque ad s[erenissim]am r[egi]am m[aiesta]tem Sueciae [Sveciae], ut sua maiestas [majestas][2] tamquam [tanquam] tutor et protector noster, nemini permittat, non so/lum legibus et libertatibus, verum enim vero et confiniis Ucrainensibus vim inferre, ditionique exoticae appropriare. Insuper peracto bello, tenebi/tur dux pro munere ministerii sui impertiri apud s[erenissim]am r[egi]am m[aiesta]tem Sueciae tantam gratiam et clementiam, virtuti pactorum conventorum innixam, ut sua maiestas, Exercitum Zapo/roviensem [Zaporouiensem]//

[2] *У тексті наявні два варіанти написання: majestas та maiestas.*

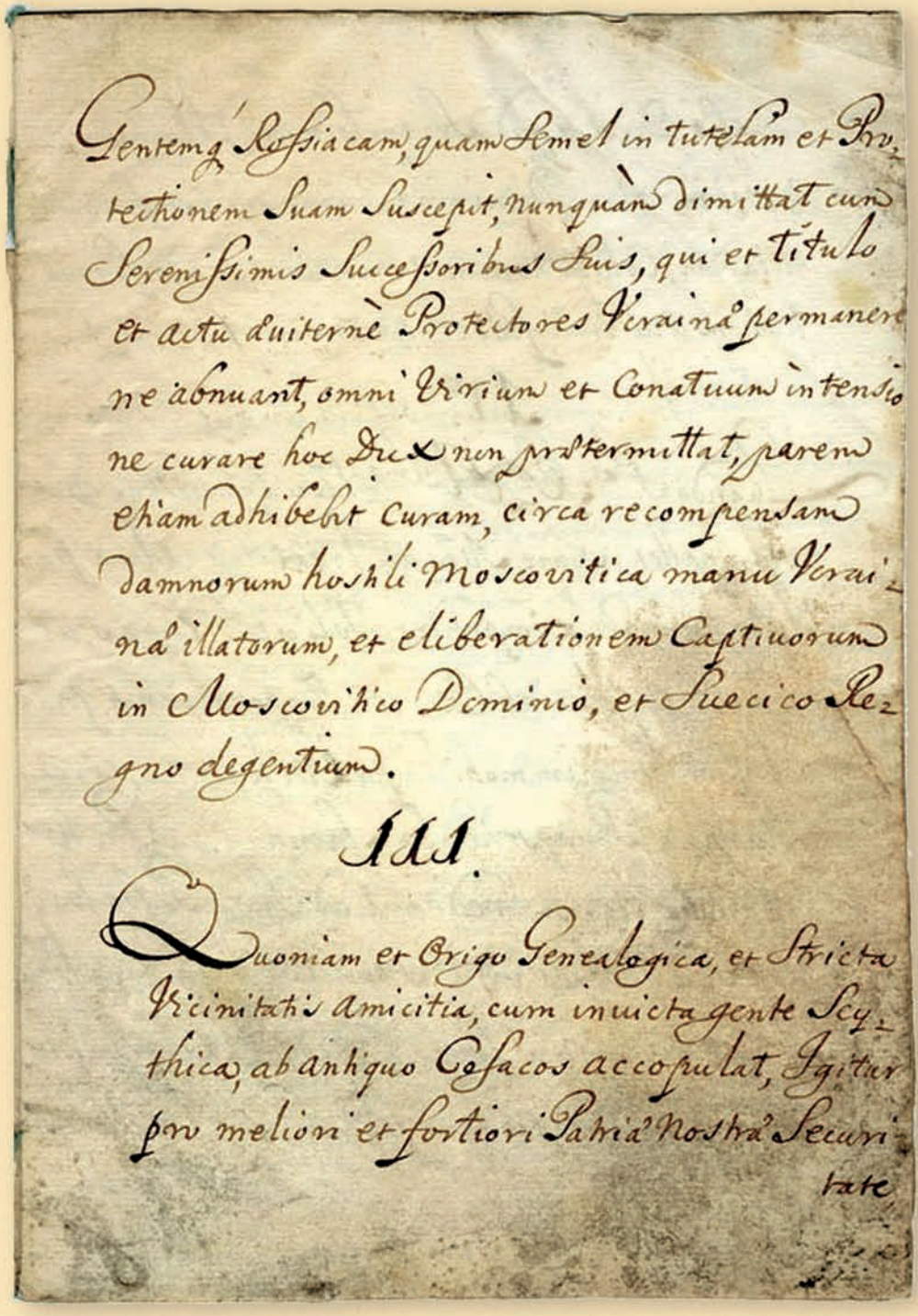

Gentem Rossiacam, quam semel in tutelam et Protectionem Suam Suscepit, nunquàm dimittat cum Serenissimis Successoribus Suis, qui et titulo et actu duiternè Protectores Veraiuâ permanere ne abnuant, omni Virium et Conatuum intensione curare hoc Deus non prætermittat, parem etiam adhibebit Curam, circa recompensam damnorum hostili Moscovitica manu Veraiuâ illatorum, et eliberationem Captiuorum in Moscovitico Dominio, et Suecico Regno degentium.

III.

Quoniam et Origo Genealogica, et Stricta Vicinitatis Amicitia, cum inuicta gente Scythica, ab antiquo Cosacos accopulat, Igitur pro meliori et fortiori Patriâ Nostrâ Securitate,

gentemque Rossiacam, quam semel in tutelam et pro/tectionem suam suscepit, numquam [nunquam] dimittat cum serenissimis successoribus suis, qui et titulo et actu aeviterne [aeuiterne] protectores Ucrainae permanere ne abnuant, omni virium et conatuum intensio/ne curare hoc dux non praetermittat, parem etiam adhibebit curam, circa recompensam damnorum hostili Moscovitica manu Ucrai/nae illatorum, et eliberationem captivorum [captiuorum] in Moscovitico dominio et Suecico re/gno degentium.

III

Quoniam et origo genealogica, et stricta vicinitatis amicitia cum invicta [inuicta] gente Scy/thica, ab antiquo Cosacos accopulat, igitur pro meliori et fortiori Patriae nostrae securi/tate//

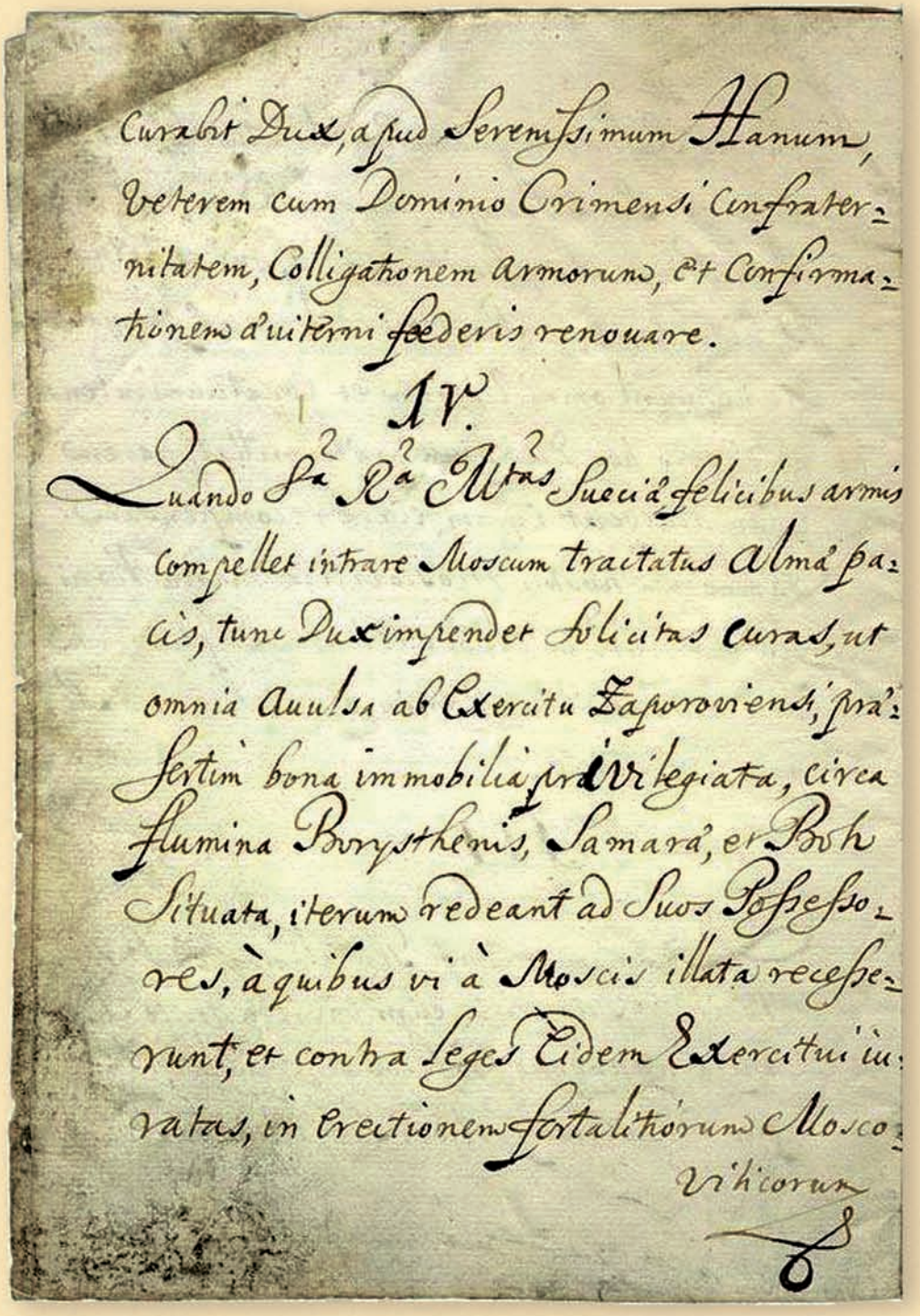

curabit Dux, apud Serenissimum Hanum,
veterem cum Dominio Crimensi confraternitatem, colligationem armorum, et confirmationem ultimi foederis renouare.

IV.

Quando Sa Ra Mtas Sueciæ felicibus armis compellet intrare Moscum tractatus almæ pacis, tunc Dux impendet solicitas curas, ut omnia ausa ab Exercitu Zaporoviensi, præsertim bona immobilia privilegiata, circa flumina Borysthenis, Samaræ, et Bohu situata, iterum redeant ad suos possessores, à quibus vi à Moscis illata recesserunt, et contra leges eidem Exercitui inuratas, in erectionem fortalitiorum Moscovitici-

curabit dux apud serenissimum hanum veterem cum dominio Crimensi confrater/nitatem, colligationem armorum et confirma/tionem aeviterni [aeuiterni] foederis renovare [renouare].

IV

Quando s[erenissim]a r[egi]a m[aies]tas Sueciae felicibus armis compellet intrare Moscum tractatus almae pa/cis, tunc dux impendet sollicitas [solicitas] curas, ut omnia avulsa [auulsa] ab Exercitu Zaporoviensi, prae/sertim bona immobilia privilegiata, circa flumina Borysthenis, Samarae et Boh situata, iterum redeant ad suos possessores, a quibus vi a Moscis illata recesse/runt, et contra leges eidem Exercitui iu/ratas, in erectionem fortalitiorum Mosco/viticorum//

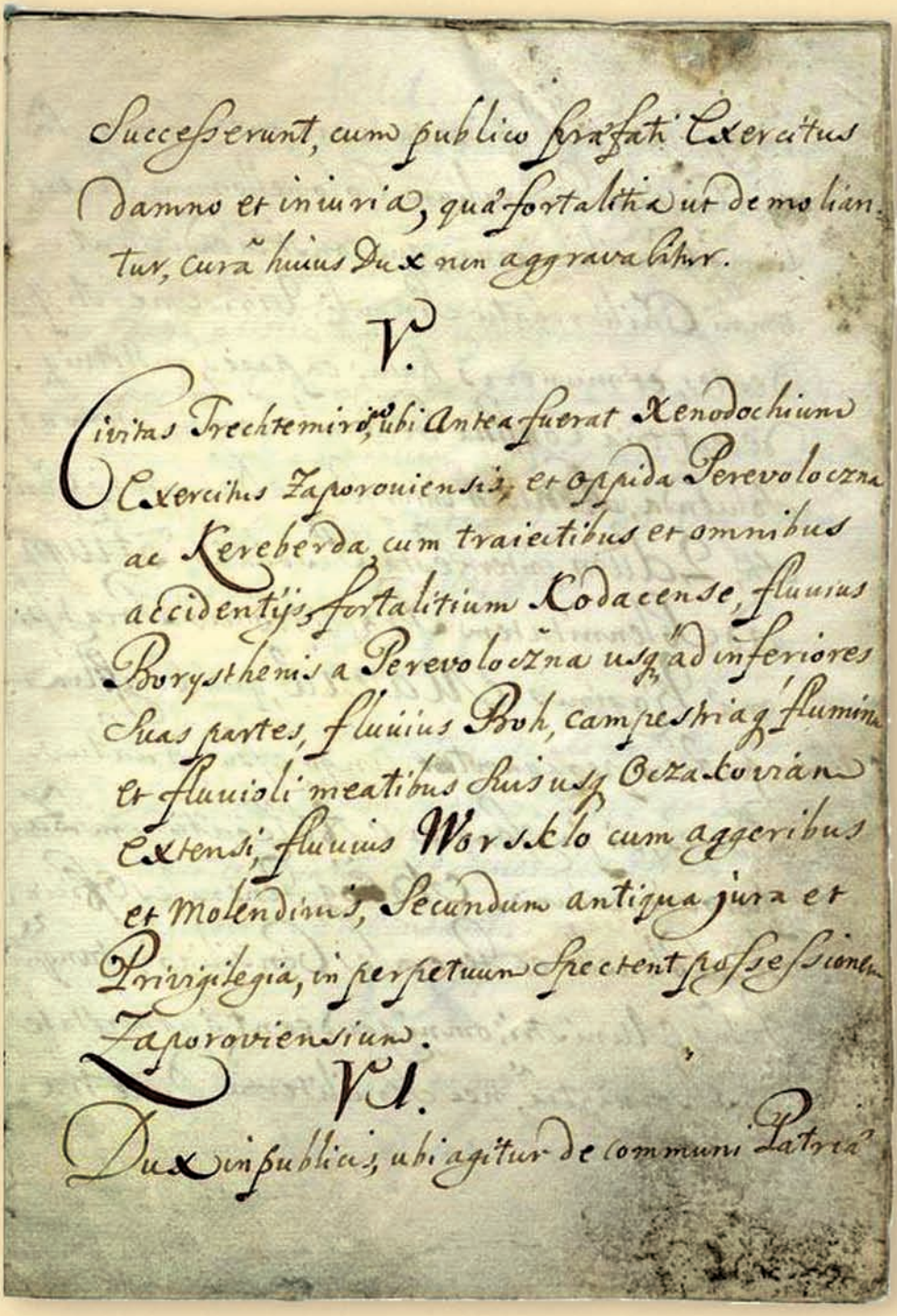

Succesſerunt, cum publico præfati Exercitus
damno et iniuria, quâ fortalitia ut demolian-
tur, curâ huius Ducis non aggravabitur.

V.

Ciuitas Trechtemirow, ubi Antea fuerat Xenodochium
Exercitus Zaporouienſis, et oppida Perevoloczna
ac Kereberda, cum traiectibus et omnibus
accidentijs, fortalitium Kodacense, fluuius
Borysthenis a Perevoloczna usq; ad inferiores
suas partes, fluuius Boh, campestria q; flumi-
et fluuioli meatibus suis usq; Oczakowian
Extensi, fluuius Worskło cum aggeribus
et Molendinis, Secundum antiqua jura et
Priuilegia, in perpetuum spectent possessio-
Zaporouiensium.

VI.

Dux in publicis, ubi agitur de communi Patriæ

successerunt, cum publico praefati Exercitus / damno et iniuria, quae fortalitia ut demolian/tur, cura huius dux non aggravabitur.

V

Civitas Trechtemirow, ubi antea fuerat xenodochium Exercitus Zaporoviensis [Zaporouiensis], et oppida Perevoloczna ac Kereberda cum traiectibus et omnibus accidentiis, fortalitium Kodacense, fluvius [fluuius] Borysthenis a Perevoloczna usque ad inferiores suas partes, fluvius [fluuius] Boh, campestriaque flumina et fluvioli [fluuioli] meatibus suis usque Oczakoviam extensi, fluvius [fluuius] Worsklo cum aggeribus et molendinis, secundum antiqua iura [jura] et privilegia [privigilegia], in perpetuum spectent possessionem Zaporoviensium.

VI

Dux in publicis, ubi agitur de communi Patriae //

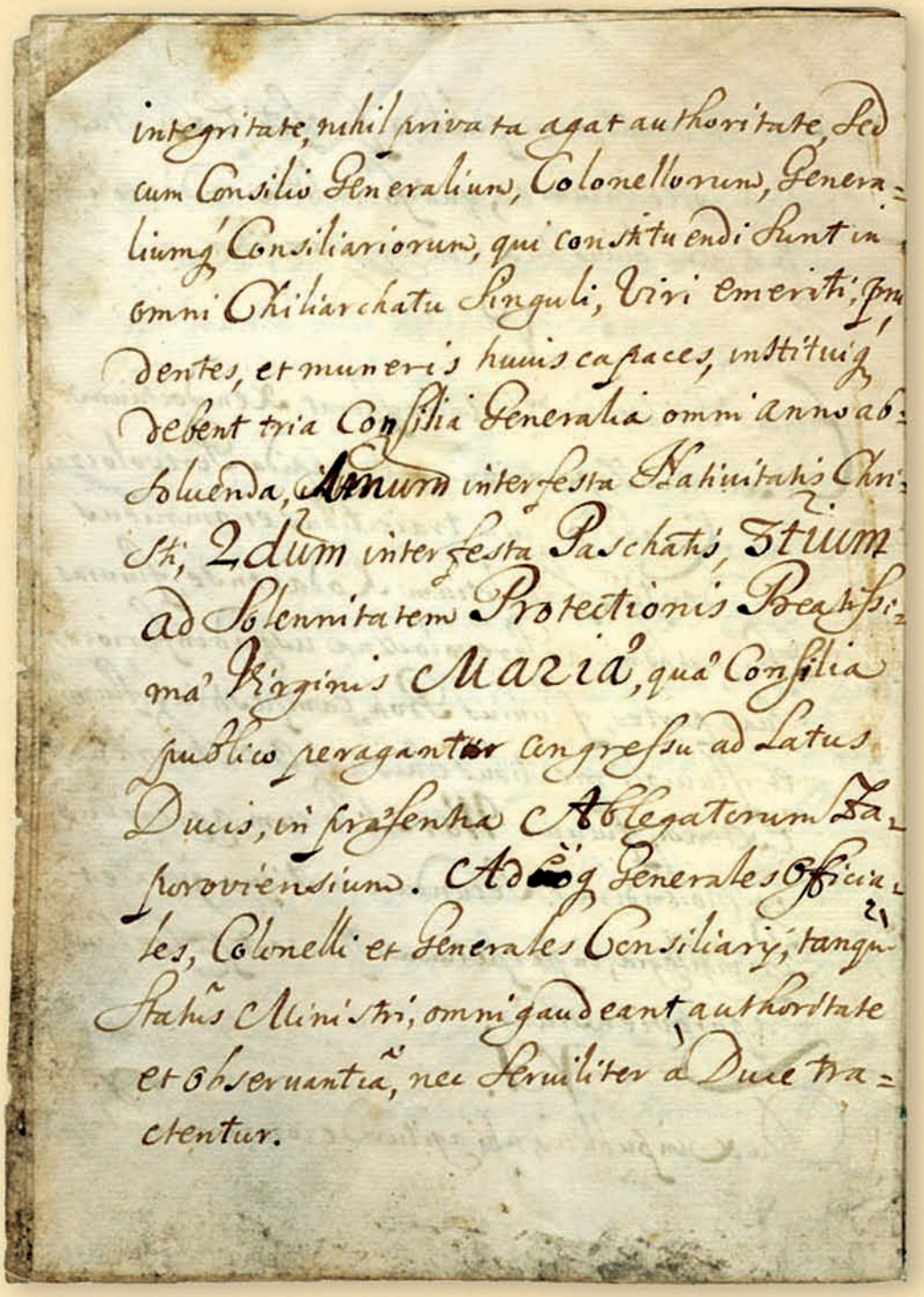

integritate, nihil privata agat authoritate, sed
cum Consilio Generalium, Colonellorum, Genera=
liumq' Consiliariorum, qui constituendi sunt in
omni Chiliarchatu singuli, Viri emeriti, pru=
dentes, et muneris huius capaces, instituiq'
debent tria Consilia Generalia omni anno ab=
soluenda, 1mum interfesta Natiuitatis Chri=
sti, 2dum interfesta Paschatis, 3tium
ad Solennitatem Protectionis Beatissi=
mæ Virginis Mariæ, quæ Consilia
publico peragantur congressu ad Latus
Ducis, in præsentia Ablegatorum Za=
poroviensium. Adeoq Generales Officia=
les, Colonelli et Generales Consiliarij, tanquam
Status Ministri, omni gaudeant authoritate
et obseruantia, nec seruiliter à Duce tra=
ctentur.

integritate, nihil privata agat authoritate, sed cum consilio generalium, colonellorum, genera/liumque consiliariorum, qui constituendi sunt in omni chiliarchatu, singuli viri emeriti, pru/dentes et muneris huius capaces, instituique debent tria consilia generalia omni anno ab/solvenda [absoluenda], primum [1mum] inter festa Nativitatis [Natiuitatis] Chri/sti, secundum [2dum], inter festa Paschatis, tertium [3tium] ad solemnitatem [solennitatem] Protectionis Beatissi/mae Virginis Mariae, quae consilia publico peragant[u]r congressu ad latus ducis, in praesentia ablegatorum Za/poroviensium. Ad [eo]que generales officia/les, colonelli et generales consiliarii, tamqu[am] [tanquam] status ministri omni gaudeant, authoritate et observantia [obseruantia], nec serviliter [seruiliter] a duce tra/ctentur.//

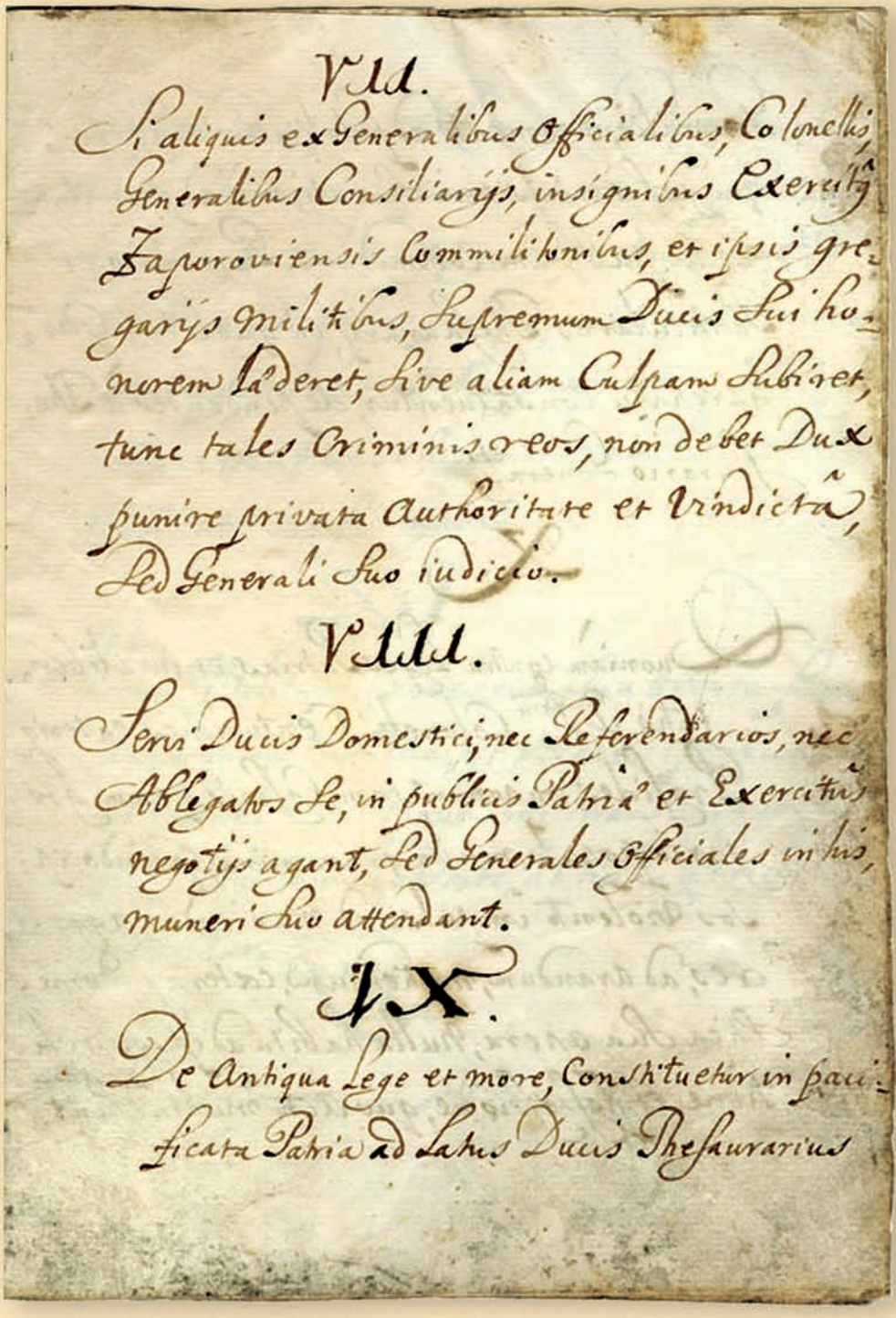

VIII.

Si aliquis ex Generalibus Officialibus, Colonellis, Generalibus Consilianijs, insignibus Exercitŭ Zaporoviensis Commilitonibus, et ipsis gregarijs militibus, Supremum Ducis Sui honorem læderet, sive aliam Culpam subiret, tunc tales Criminis reos, non debet Dux punire privata Authoritate et Vindictâ, sed Generali Suo iudicio.

VIIII.

Seris Ducis Domestici, nec Referendarios, nec Ablegatos se, in publicis Patriæ et Exercitŭs negotijs agant, sed Generales Officiales in his, muneri Suo attendant.

X.

De Antiqua Lege et more, Constituetur in pacificata Patria ad Latus Ducis Thesaurarius

VII

Si aliquis ex generalibus officialibus, colonellis, generalibus consiliariis, insignibus Exercitus Zaporoviensis commilitonibus, et ipsis gre/gariis militibus, supremum ducis sui ho/norem laederet, sive aliam culpam subiret, tunc tales criminis reos non debet dux punire privata authoritate et vindicta, sed generali suo iudicio.

VIII

Servi ducis domestici, nec referendarios, nec ablegatos se in publicis Patriae et exercitus negotiis agant, sed generales officiales in his, muneri suo attendant.

IX

De antiqua lege et more, constituetur in paci/ficata Patria ad latus ducis thesaurarius//

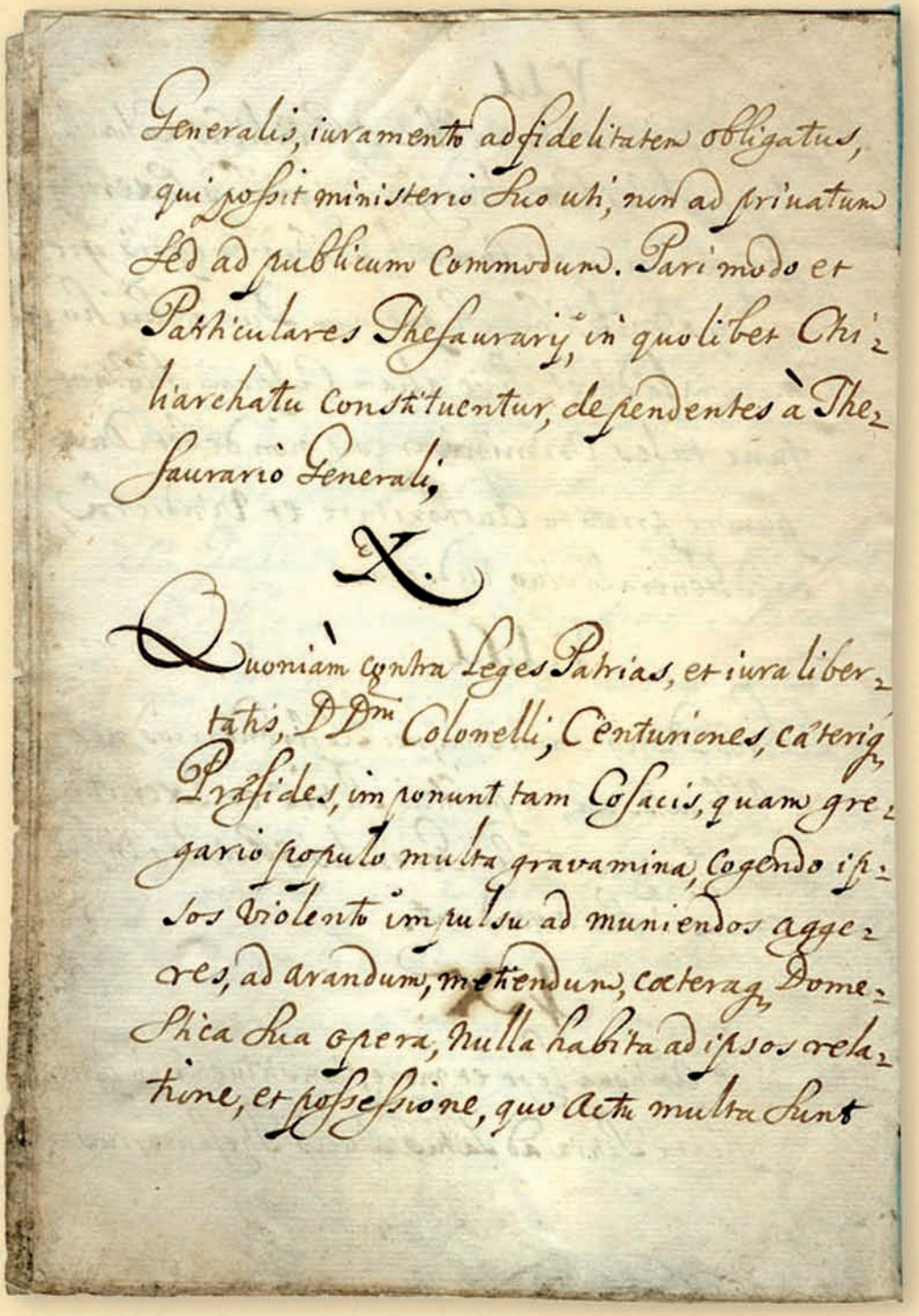

Generalis, iuramento adfidelitatem obligatus,
qui possit ministerio Suo uti, non ad priuatum
sed ad publicum Commodum. Pari modo et
Particulares Thesaurarij, in quolibet Chri-
stianatu Constituentur, dependentes à The-
saurario Generali,

X.

Quoniam contra Leges Patrias, et iura liber-
tatis, D.D.ni Colonelli, Centuriones, cæterig
Præfides, imponunt tam Cosacis, quam gre-
gario populo multa gravamina, cogendo ips-
os violento impulsu ad muniendos agge-
res, ad arandum, metendum, cæteraq, Dome-
stica sua opera, nulla habita ad ipsos rela-
tione, et possessione, quo actu multa sunt

generalis, iuramento ad fidelitatem obligatus, qui possit ministerio suo uti, non ad privatum [priuatum] sed ad publicum commodum. Pari modo et particulares thesaurarii, in quolibet chi/liarchatu constituentur, dependentes a the/saurario generali.

X

Quoniam contra leges Patrias et iura liber/tatis d[omini] d[omi]ni colonelli, centuriones, ceterique [caeterique] praesides imponunt tam cosacis, quam gre/gario populo multa gravamina, cogendo ipsos violento impulsu ad muniendos agge/res, ad arandum, metiendum, ceteraque [coeteraque] dome/stica sua opera, nulla habita ad ipsos rela/tione et possessione, quo actu multa sunt //

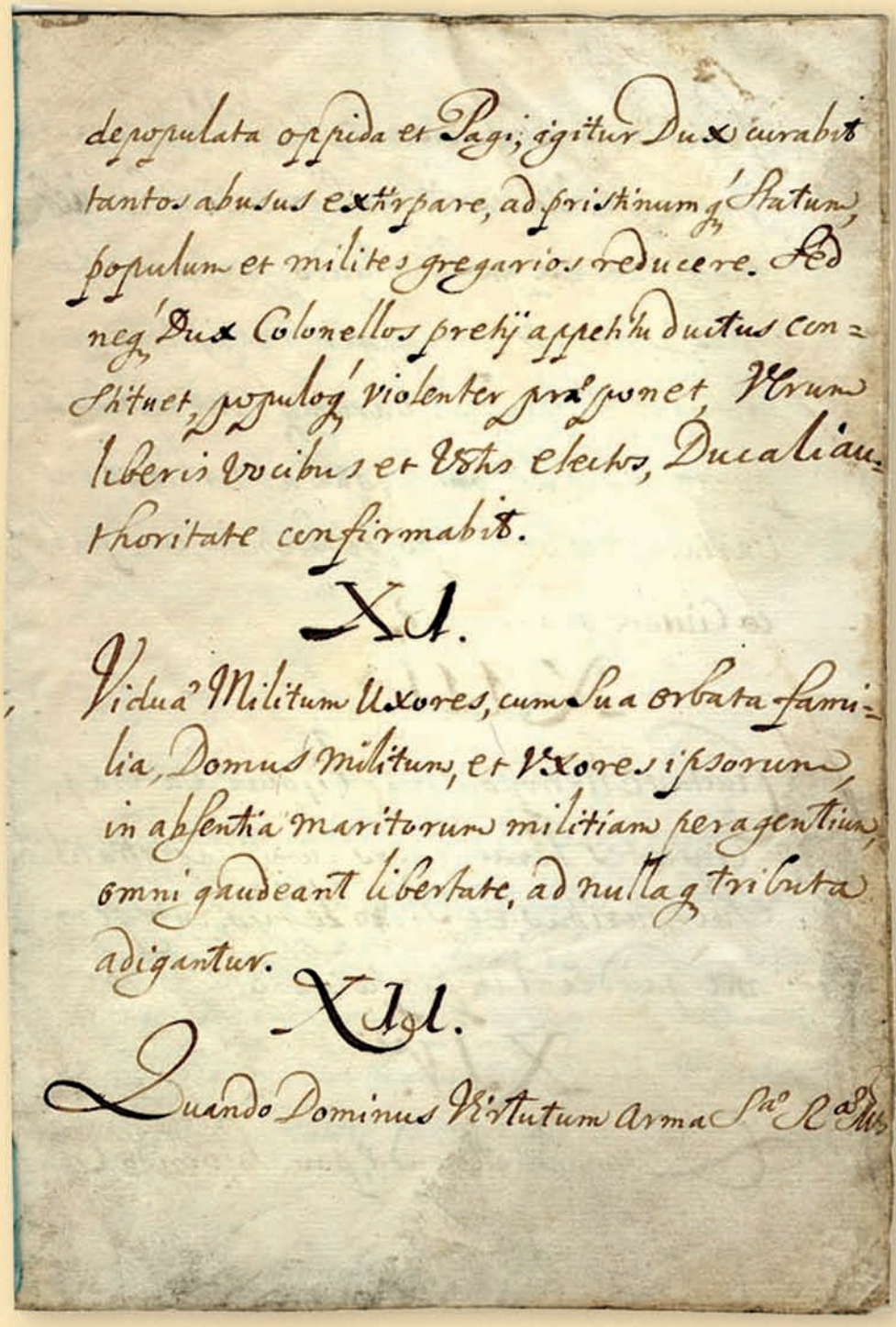

de populata oppida et Pagi; igitur Dux curabit tantos abusus extirpare, ad pristinum q Statum populum et milites gregarios reducere. Sed neq Dux Colonellos pretij appetitu ductus constituet, populoq violenter præponet. Horum liberis vocibus et Votis electis, Ducali authoritate confirmabit.

XL.

Viduæ Militum Uxores, cum sua orbata familia, Domus Militum, et Uxores ipsorum, in absentia maritorum militiam peragentium, omni gaudeant libertate, ad nulla q tributa adigantur.

XLI.

Quando Dominus Virtutum arma Sæ R. Mtis

depopulata oppida et pagi; igitur dux curabit tantos abusus exstirpare [extirpare], ad pristinumque statum populum et milites gregarios reducere. Sed neque dux colonellos, pretii appetitu ductus, con/stituet, populoque violenter praeponet, verum liberis vocibus et votis electos, ducali au/thoritate confirmabit.

XI

Viduae militum uxores, cum sua orbata fami/lia, domus militum, et uxores ipsorum, in absentia maritorum militiam peragentium, omni gaudeant libertate, ad nullaque tributa adigantur.

XII

Quando Dominus virtutum arma s[erenissim]ae r[egi]ae m[aiestati]s//

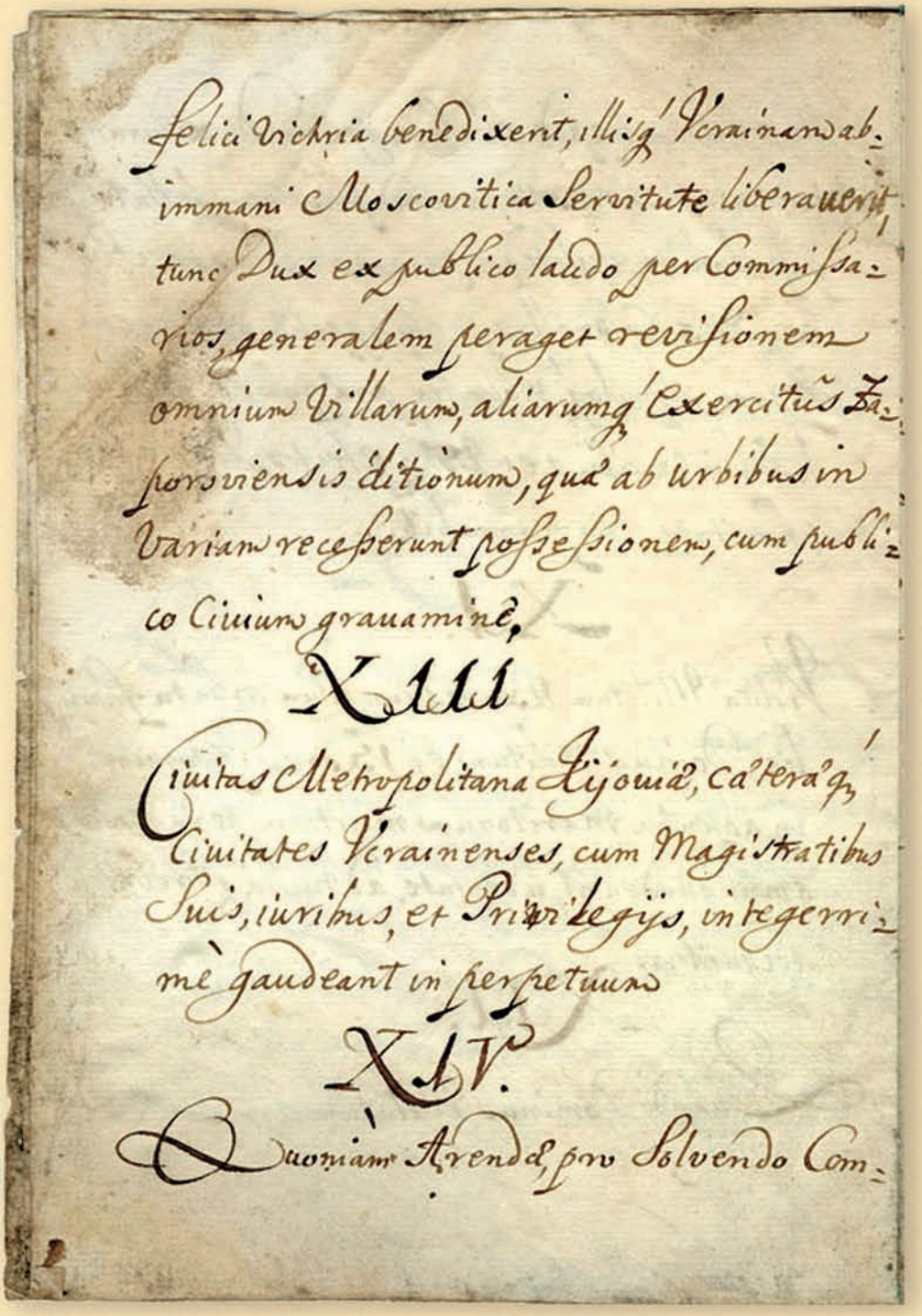

felici victoria benedixerit, illisq; Veraianam ab immani Moscovitica Servitute liberaverit, tunc Dux ex publico laudo per Commissarios, generalem peraget revisionem omnium villarum, aliarumq; exercituũ Zaporoviensis ditionum, quæ ab urbibus in Varianam receperunt possessionem, cum publico Civium gravamine.

XIII.

Civitas Metropolitana Kijoviæ, cæteræq; Civitates Veraienses, cum Magistratibus Suis, iuribus, et Privilegijs, integerrimè gaudeant in perpetuum.

XIV.

Quoniam Arendæ, pro Solvendo Com-

felici victoria benedixerit, illisque Ucrainam ab immani Moscovitica servitute liberaverit [liberauerit], tunc dux ex publico laudo per commissa/rios generalem peraget revisionem omnium villarum, aliarumque Exercitus Za/poroviensis ditionum, quae ab urbibus in variam recesserunt possessionem, cum publico civium [ciuium] gravamine [grauamine].

XIII

Civitas [Ciuitas] metropolitana Kiioviae [Kijouiae], ceteraeque [caeteraeque] civitates [ciuitates] Ucrainenses, cum magistratibus suis, iuribus et privilegiis integerri/me gaudeant in perpetuum.

XIV

Quoniam arendae, pro solvendo com//

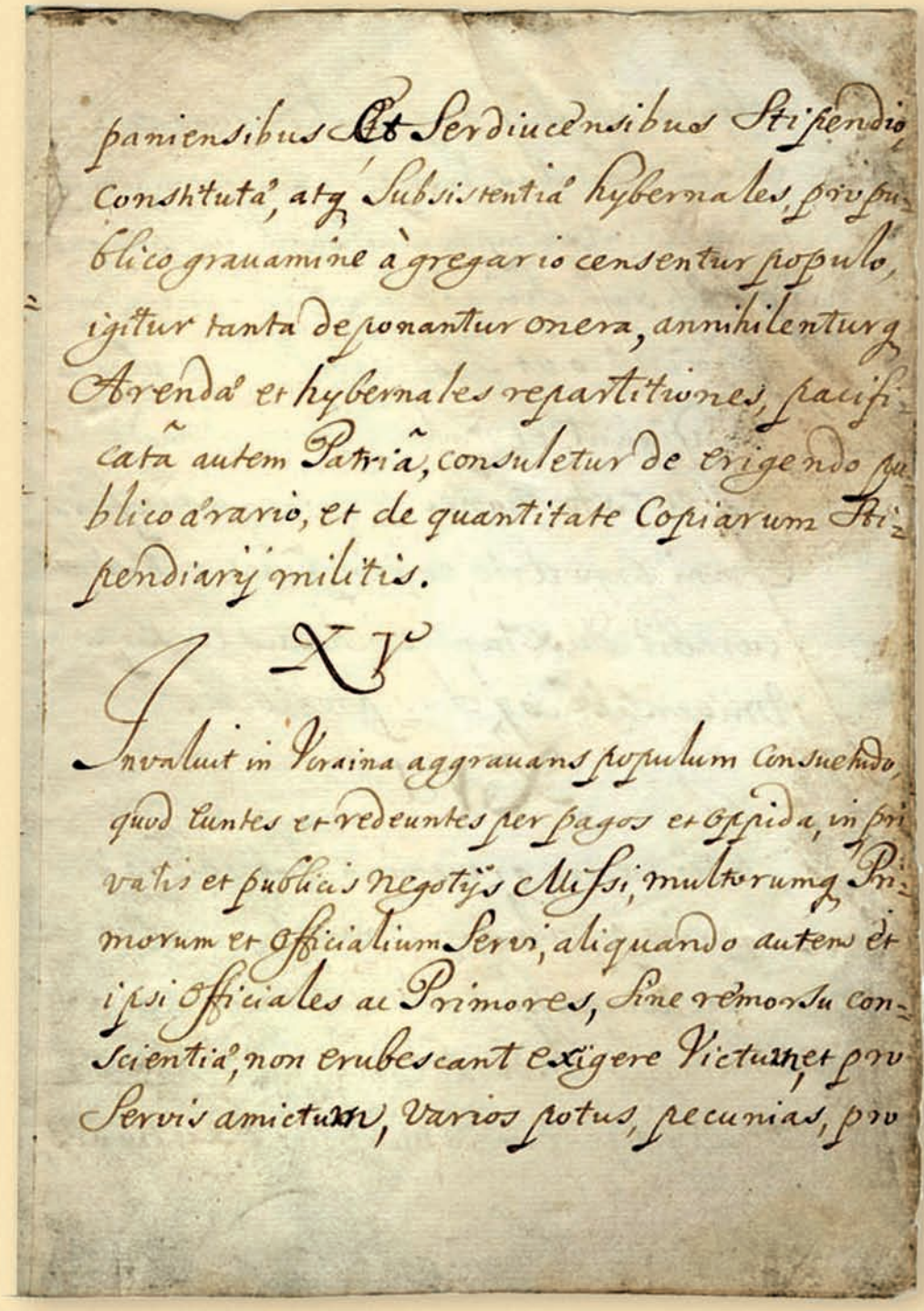

paniensibus & Serdiucensibus Stipendio
Constituta, atq; Subsistentia hybernales, priv pu-
blico grauamine à gregario censentur populo,
igitur tanta deponantur onera, annihilenturq;
Arenda et hybernales repartitiones, pacifi-
catã autem Patriã, consuletur de erigendo pu-
blico ærario, et de quantitate Copiarum Sti-
pendiarij militis.

XV

Invaluit in Voraina aggrauans populum consuetudo,
quod Euntes et redeuntes per pagos et Oppida, in pri-
vatis et publicis Negotijs Missi, multorumq; Pri-
morum et Officialium Servi, aliquando autem et
ipsi Officiales ac Primores, sine remorsu con-
scientiæ, non erubescant exigere Victum, et pro
Servis amictum, Varios potus, pecunias, pro

paniensibus et serdiucensibus stipendio constitutae, atque subsistentiae hibernales [hybernales], pro pu/blico gravamine [grauamine] a gregario censentur populo, igitur tanta deponantur onera, annihilenturque arendae et hibernales [hybernales] repartitiones, pacifi/cata autem Patria, consuletur de erigendo pu/blico aerario et de quantitate copiarum sti/pendiarii militis.

XV

Invaluit in Ucraina aggravans [aggrauans] populum consuetudo, quod euntes et redeuntes per pagos et oppida, in pri/vatis et publicis negotiis missi, multorumque pri/morum et officialium servi, aliquando autem et ipsi officiales ac primores, sine remorsu con/scientiae, non erubescant exigere victum, et pro servis amictum, varios potus, pecunias, pro//

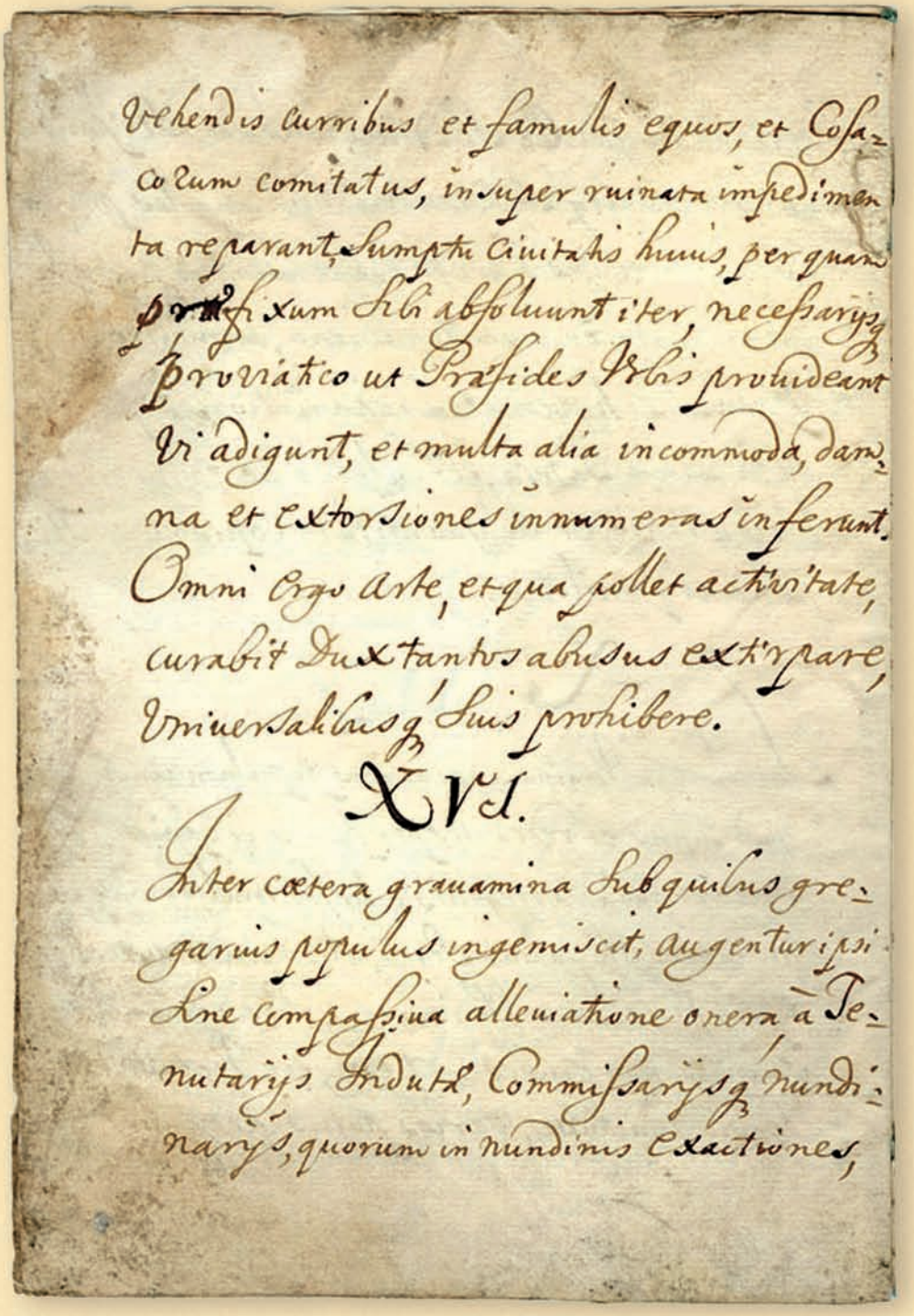

vehendis curribus et famulis equos, et Cosa-
corum comitatus, insuper ruinata impedimen-
ta reparant, sumptu Ciuitatis huius, per quam
præfixum sibi absoluunt iter, necessarijsq;
proviatico ut Præsides Vrbis prouideant
vi adigunt, et multa alia incommoda, dam-
na et extorsiones innumeras inferunt.
Omni ergo arte, et qua pollet activitate,
curabit Dux tantos abusus extirpare,
Vniuersalibusq; suis prohibere.

XVI.

Inter cœtera grauamina sub quibus gre-
garius populus ingemiscit, augentur ipsi
sine compassiua alleuiatione onera à Te-
nutarijs Indutæ, Commissarijsq; nundi-
narijs, quorum in nundinis exactiones,

vehendis curribus et famulis equos et cosa/corum comitatus, insuper ruinata impedimen/ta reparant, sumptu civitatis [ciuitatis] huius, per quam pr[ae] fixum sibi absolvunt [absoluunt] iter, necessariisque pro viatico ut praesides urbis provideant [prouideant] vi adigunt, et multa alia incommoda, dam/na et extorsiones innumeras inferunt. Omni ergo arte, et, qua pollet activitate curabit dux tantos abusus exstirpare [extirpare], universalibusque [uniuersalibusque] suis prohibere.

XVI

Inter cetera [coetera] gravamina [grauamina] sub quibus gre/garius populus ingemiscit, augentur ipsi sine compassiva [compassiua] alleviatione [alleuiatione] onera a te/nutariis inductae, commissariisque nundi/nariis, quorum in nundinis exactiones//

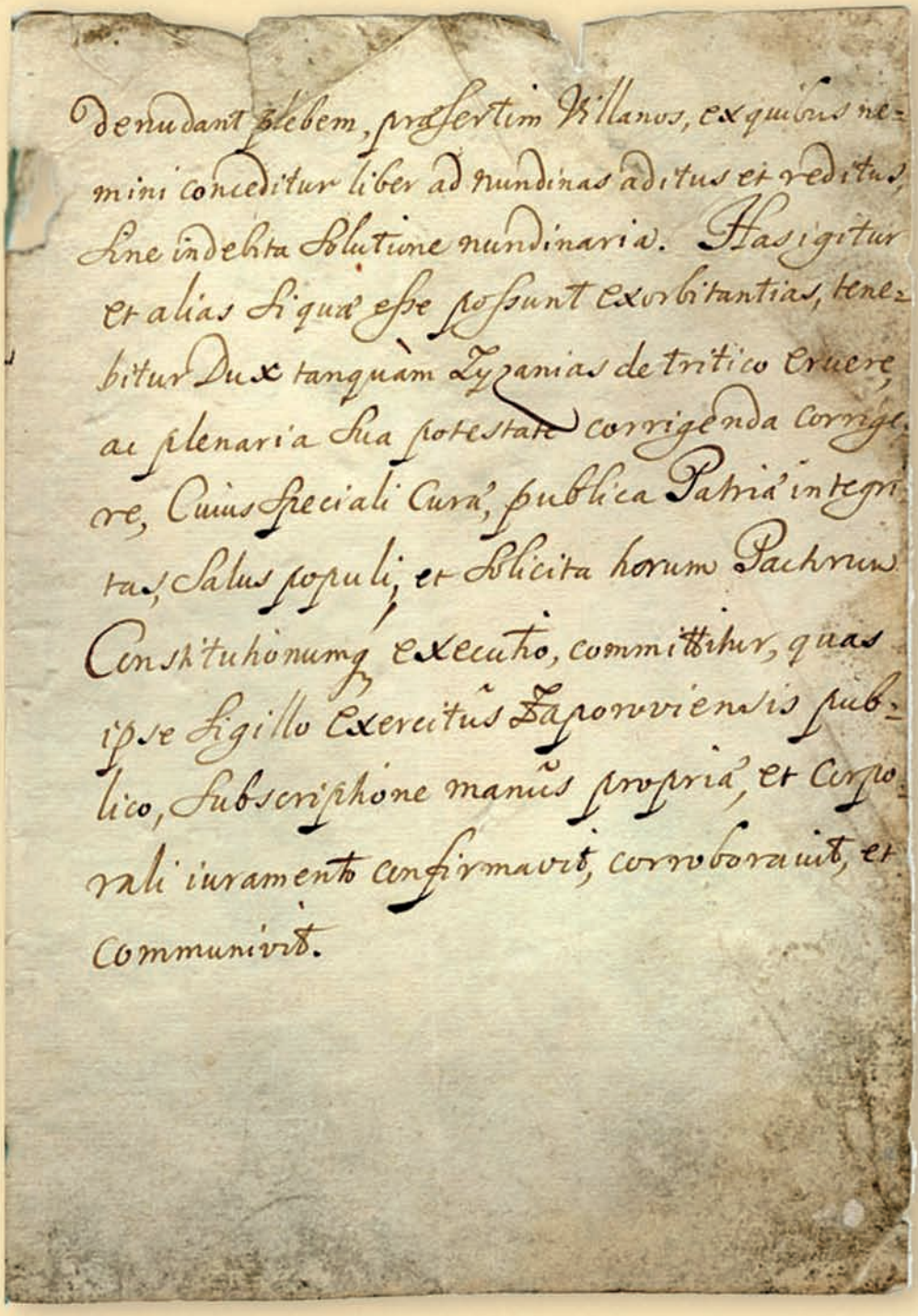

denudant plebem, præsertim Villanos, ex quibus ne-
mini conceditur liber ad nundinas aditus et reditus,
sine indebita solutione nundinaria. Has igitur
et alias si quæ esse possunt exorbitantias, tene-
bitur Dux tanquàm Zyzanias de tritico eruere,
ac plenaria sua potestate corrigenda corrige-
re, Cuius speciali Curæ, publica Patriæ integri-
tas, salus populi, et solicita horum Pactorum
Constitutionumq; executio, committitur, quas
ipse sigillo exercitûs Zaporoviensis pub-
lico, subscriptione manûs propriæ, et corpo-
rali iuramento confirmavit, corroboravit, et
communivit.

denudant plebem, praesertim villanos, ex quibus ne/mini conceditur liber ad nundinas aditus et reditus, sine indebita solutione nundinaria. Has igitur et alias si quae esse possunt exorbitantias, tene/bitur dux tamquam [tanquam] zizanias [zyzanias] de tritico eruere, ac plenaria sua potestate corrigenda corrige/re, cuius speciali curae, publica Patriae integri/tas, salus populi et sollicita [solicita] horum pactorum constitutionumque executio committitur, quas ipse sigillo Exercitus Zaporoviensis pub/lico, subscriptione manus propriae et corpo/rali iuramento confirmavit, corroboravit [corroborauit] et communivit.

Розшифрування з оригіналу Мирослава і Олександри Трофимуків.

277.

1

Договоры и постановленя

Правъ и вольностей войсковыхъ межи Ясне вельможнымъ Его милостю Паномъ Филиппомъ Орликомъ новоизбраннымъ войска Запорожскаго Гетманомъ, и межи Енеральными особами, Полковниками, и тымъ же войскомъ Запорожскимъ с полною зъ обоихъ сторонъ обрадою

между высокородными Господиномъ общимъ совѣтомъ

Утверженные

При вольной Елекціи формальною присягою отъ тогожъ Ясне вельможнаго Гетмана

избраніи

Потверженные

Року отъ рождества Христова ayſi.

Года

мѣсяца Априля е:

Во имя Отца и Сына и святаго Духа Бога въ Тройцѣ святой славимаго.

Нехай станется на вѣкопомную войска Запорожскаго и всего народу Малороссійскаго славу и пямятку.

да будетъ потомственною

Дивный и непостижимый въ судьбахъ своихъ Богъ милосердный

1

Договоры и постановленя /
правъ и вольностей войско/выхъ межи[1] ясневельможнымъ[2] /
его милостю паномъ[3] Филип/помъ Орликомъ,
новоизбран/нымъ Войска Запорожскаго / гетманомъ, и межи енераль/ными
особами, полковника/ми, и тымъ же Войском За/порожскимъ
сполною[4] зъ обо/ихъ сторонъ обрадою[5] /
утвержденные[а] /
при вольной елекціи[6] формаль/ною присягою отъ того жь ясне/вельможна-
го гетмана / потверженные. /
Року[7] отъ Рождества Христова / АΨІ[б]./
мѣсяца априля[в] Е[г] /

Во имя Отца и Сына и Святаго / Духа, Бога въ[г] Тройцѣ Святой / славимаго. [8-]Нехай станется[-8] на вѣкопомную[9] / Войска Запорожскаго и всего народу / малороссійскаго славу и пямятку[д]. /

Дивный и непостижимый въ судь/бахъ[е] своихъ Богъ, милосердный //

---

[1] между (*тут і далі подаються російськомовні відповідники підкреслених у тексті глос*).
[2] высокороднымъ
[3] господиномъ
[4] общимъ
[5] Совѣтомъ
[а] *А: далі* и.
[6] избраніи
[7] года
[б] 1710
[в] *А: далі* дня.
[г] 5
[8-8] Да будет
[9] потомственную
[г] *А:* во
[д] *А:* паматку
[е] *А:* судбах

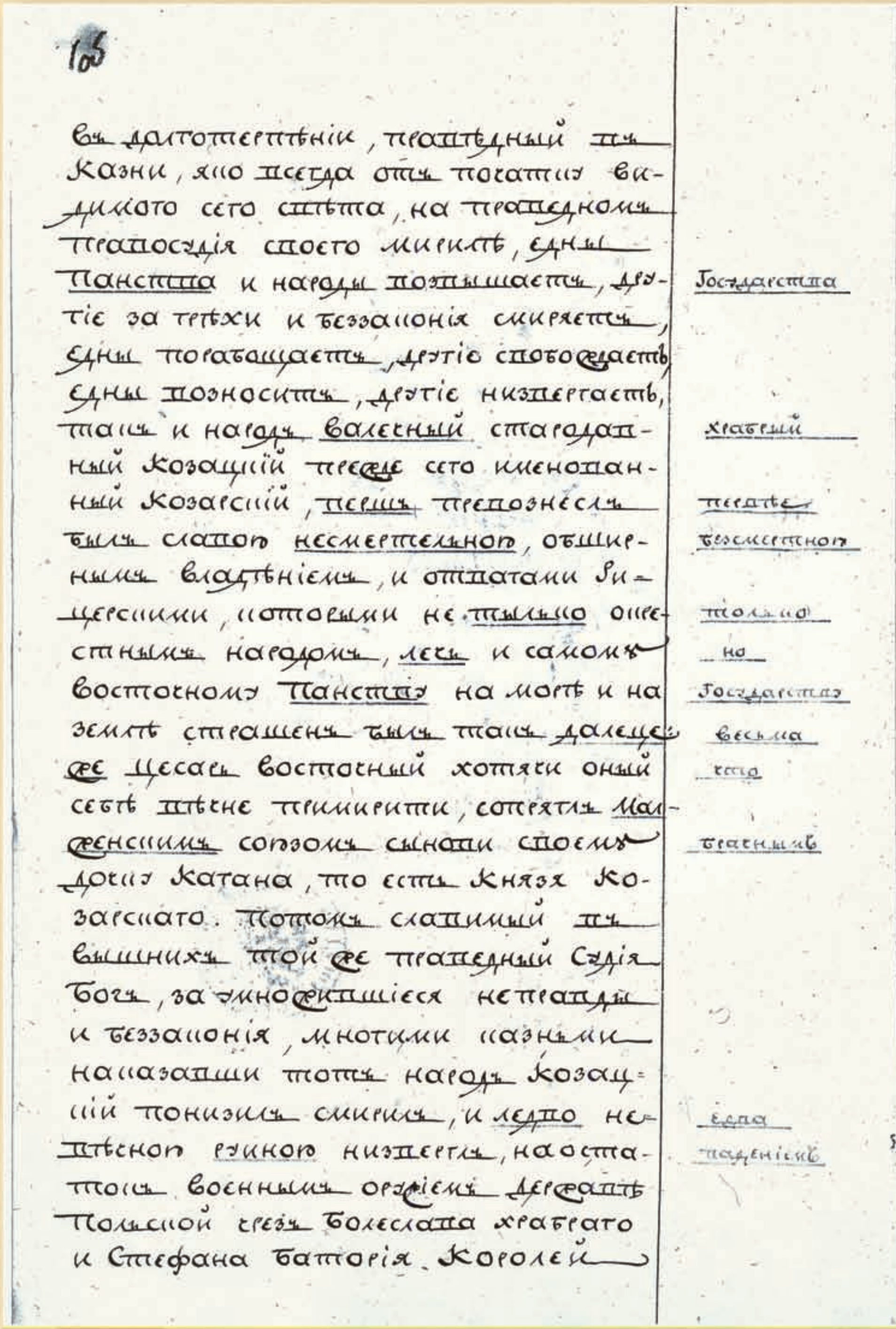

105

Въ долготерпѣніи, праведный въ
казни, яко всегда отъ початку ви-
димого сего свѣта, на праведномъ
Правосудія своего мирилѣ, едны
Панства и народы возвышаетъ, дру-
гіе за грѣхи и беззаконія смиряетъ,
едны порабощаетъ, другіе свобождаетъ,
едны возноситъ, другіе низвергаетъ,
такъ и народъ валечный стародав-
ный Козацкій прежде сего именован-
ный Козарскій, першъ превознеслъ
былъ славою несмертелною, обшир-
нымъ владѣніемъ, и арматами Ри-
церскими, которыми не тылько окре-
стнымъ народомъ, лечъ и самому
Восточному Панству на морѣ и на
земли страшенъ былъ такъ далеце,
же Цесарь восточный хотячи оный
себѣ вѣчне примирити, сопрягль Мал-
женскимъ союзомъ сынови своему
дочку Катана, то есть Князя Ко-
зарского. Потомъ славимый въ
вышнихъ той же праведный Судія
Богъ, за умножившіеся неправды
и беззаконія, многими казньми
наказавши тотъ народъ Козац-
кій понизилъ смирилъ, и ледво не-
вѣчною руиною низвергль, наоста-
токъ военнымъ оружіемъ Державѣ
Польской чрезъ Болеслава храброго
и Стефана Баторія Королей

1 зв.

въ долготерпѣніи, правѣдный въ / казни, яко всегда, отъ початку ви/димого сего свѣта на праведномъ / правосудія своего мирилѣ, едны / панства[10] и народы возвышаетъ, дру/гіе – за грѣхи и беззаконія смиряетъ[а], / едны порабощаеть, другіе – свобождаеть, / едны возноситъ, другіе – низвергаеть, / такъ и народъ валечный[11], стародав/ный козацкій, прежде сего именован-/ный козарскій, першъ[12] превознеслъ / былъ славою несмертельною[13], обшир/нымъ владѣніемъ и отвагами ри/церскими, которыми не тылько[14] окре-/стнымъ народомъ, лечь[15] и самому / Восточному панству[16] на морѣ и на / землѣ страшенъ былъ так далеце[17], / же[18] цесарь восточный, хотячи оный / себѣ вѣчне примирити, сопряглъ мал/женскимъ[19] союзомъ сынови своему / дочку кагана, то есть князя козарскаго.

Потомъ славимый въ[б] / вышнихъ[в] той же праведный Судія / Богъ, за умножившіеся неправды / и беззаконія, многими казньми[г] / наказавши тотъ народъ козац/кій, понизилъ, смирилъ и ледво[20] не / вѣчною руиною[21] низверглъ, наоста/токъ военнымъ оружіемъ державѣ / Польской чрезъ Болеслава Храбраго / и Стефана Баторія, королей //

---

[10] Государства
[а] *А*: смираєтъ
[11] храбрый
[12] первѣе
[13] безсмертною
[14] только
[15] но
[16] Государству
[17] весьма
[18] что
[19] брачнымъ
[б] *А*: во
[в] *А*: вышных
[г] *А*: казнми
[20] едва
[21] паденіемъ

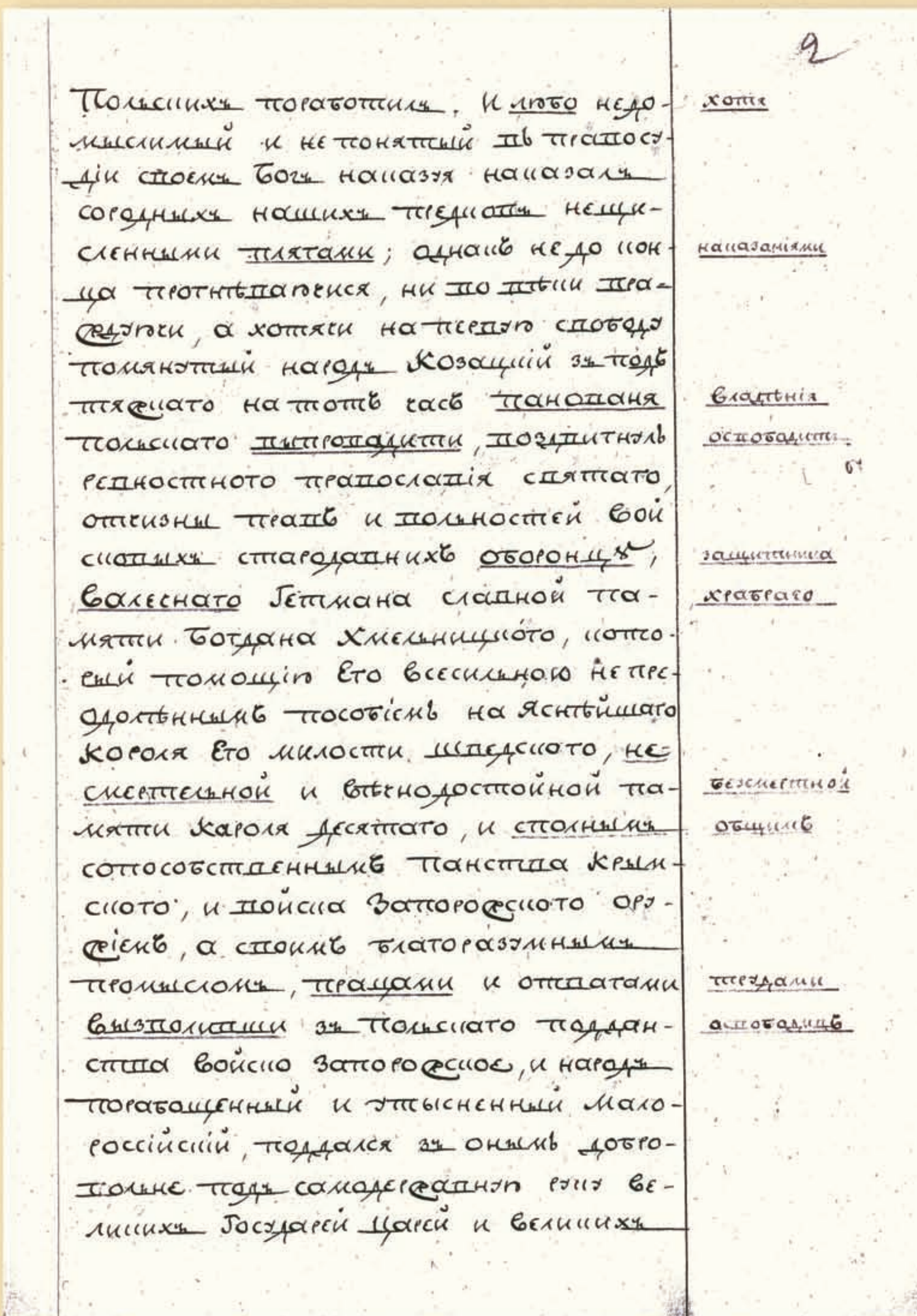

9

Полскихъ поработилъ. И лубо недо- | хотя
мыслимый и непонятный въ правосу-
діи своемъ Богъ наказуя наказалъ
сородныхъ нашихъ предковъ неисчи-
сленными плягами; однакъ не до кон- | наказаніями
ца прогнѣвавшися, ни по грѣхахъ пра-
вдуючи, а хотячи на першую свободу
помянутый народъ Козацкій зъ подъ
тяжкого на тотъ часъ панованя | властвія
Полского вырятовати, возбудилъ | освободить
ревностного православія святаго,
отчизны правъ и волностей вой-
сковыхъ стародавнихъ оборонцу, | защитника
Валечнаго Гетмана славной па- | храбраго
мяти Богдана Хмелницкого, кото-
рый помощію Его всесилною непре-
одолѣннымъ пособіемъ на Яснѣйшаго
Короля Его милости Шведского, не-
смертелной и вѣчнодостойной па- | безсмертной
мяти Кароля Десятаго, и сполнымъ | общимъ
сопособствованнымъ Панства Крым-
ского, и войска Запорожского ору-
жіемъ, а своимъ благоразумнымъ
промысломъ, працами и оплатами | трудами
Вызволивши зъ Полского поддан- | освободивъ
ства Войско Запорожское, и народъ
порабощенный и утисненный Мало-
россійскій, поддался зъ онымъ добро-
волне подъ самодержавную руку ве-
ликихъ Государей Царей и великихъ

2

польских, поработилъ.

И любо[22] недо/мыслимый и непонятый въ правосу/діи своемъ Богъ наказуя наказалъ / сородныхъ нашихъ предковъ нещи/сленными плягами[23], однакъ не до кон/ца прогнѣваючися, ни во вѣки вра/ждуючи, а хотячи на первую свободу / помянутый народъ козацкій зъ подъ / тяжкаго на тотъ часъ панованя[24] / польскаго выпровадити[25], воздвигнуль / ревностного православія святаго, / Отчизны, правъ и вольностей вой/сковыхъ стародавнихъ[a] оборонцу[26], / валечнаго[27] гетмана, славной па/мяти Богдана Хмельницкого, кото-/рый помощію его всесильною, непре/одолѣннымъ пособіемъ наяснѣйшаго / короля его милости шведского, не/смертельной[28] и вѣчнодостойной па-/мяти Кароля Десятаго, и сполнымъ[29,б] / сопособственнымъ панства Крым-/ского и Войска Запорожского ору/жіемъ, а своимъ благоразумнымъ / промысломъ, працами[30] и отвагами / вызволивши[31] зъ польскаго поддан-/ства Войско Запорожское и народъ / порабощенный и утысненный мало-/ россійскій, поддался зъ онымъ добро/вольне подъ самодержавную руку ве/ликихъ государей Царей и великихъ //

---

[22] Хотя
[23] наказаніями
[24] владѣнія
[25] освободить
[a] *А*: стародавных
[26] защитника
[27] храбраго
[28] безсмертной
[29] общимъ
[6] *А: далі* і
[30] трудами
[31] освободивъ

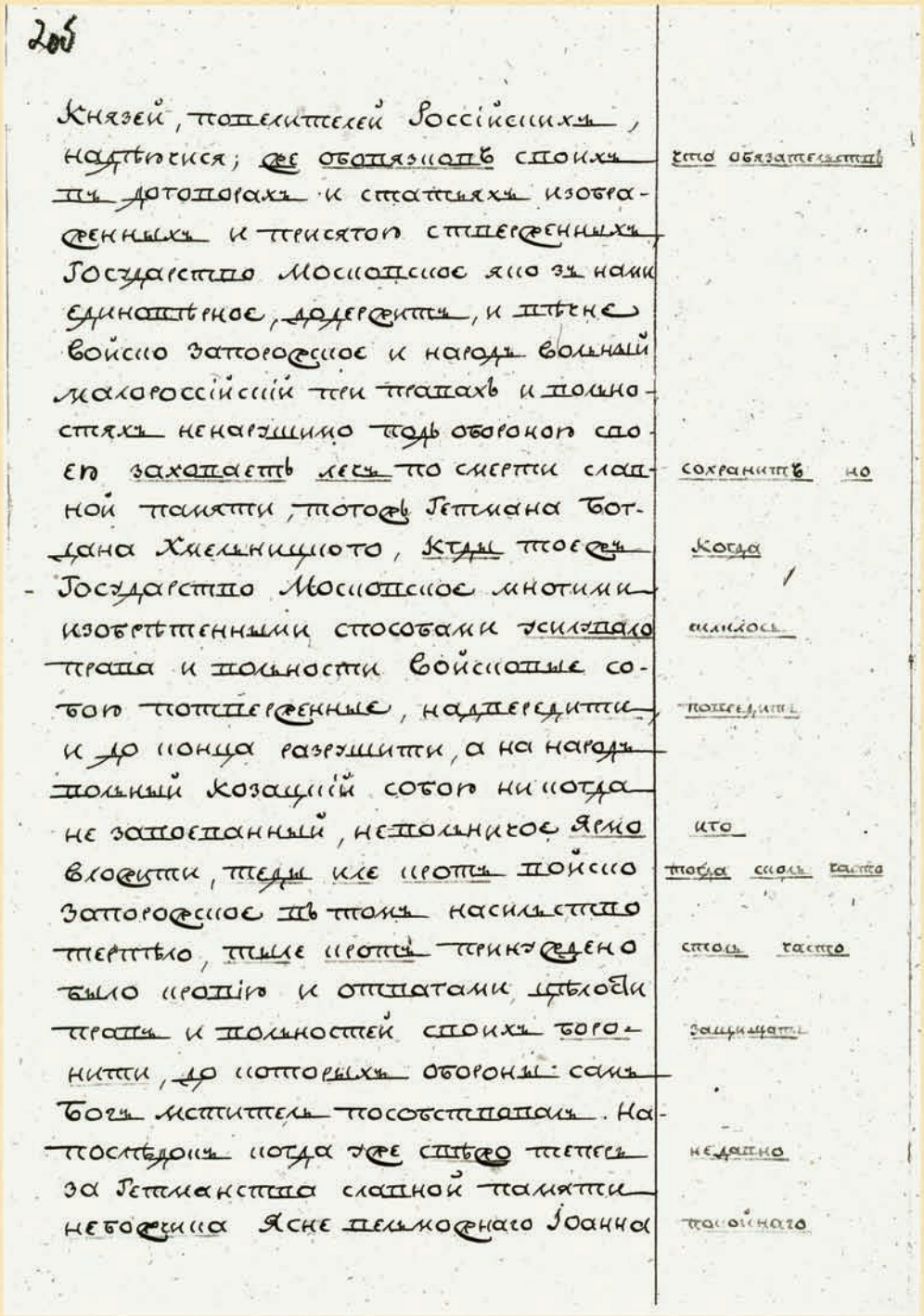

205

Князей, повелителей Россійскихъ,
надѣючися; же обовязковъ своихъ — что обязательствъ
въ договорахъ и статьяхъ изобра-
женныхъ и присятою стверженныхъ,
Государство Московское яко зъ нами
единовѣрное, додержитъ, и вѣчне
войско Запорожское и народъ вольный
малороссійскій при правахъ и вольно-
стяхъ ненарушимо подъ обороною сво-
ею заховаетъ лечъ по смерти слав- — сохранитъ но
ной памяти, тогожъ Гетмана Бог-
дана Хмельницкого, ктды тоежъ — когда
Государство Московское многими
изобрѣтенными способами усилувало — силилось
права и вольности войсковые со-
бою потверженные, надвередити, — повредить
и до конца разрушити, а на народъ
вольный козацкій собою никогда
не завоеванный, невольничое ярмо — ито
вложити, теды иле кротъ войско — тогда сколь часто
Запорожское въ томъ насильство
терпѣло, тыле кротъ принуждено — столь часто
было кровію и отвагами цѣлости
правъ и вольностей своихъ боро- — защищать
нити, до которыхъ обороны самъ
Богъ мститель пособствовалъ. На-
послѣдокъ когда уже свѣжо теперь — недавно
за Гетманства славной памяти
небожчика Ясне вельможнаго Іоанна — покойнаго

2 зв.

князей, повелителей россійскихъ, / надѣючися, [32-]же обовязковъ-[32] своихъ, / въ договорахъ и статьяхъ изобра/женныхъ и присягою ствержденныхъ, / государство Московское, яко зъ нами / единовѣрное[a], додержитъ, и вѣчне / Войско Запорожское и народъ вольный / малороссійскій при правахъ и воль/но/стяхъ ненарушимо подъ обороною сво/ею заховаетъ[33]. Лечъ[34] по смерти слав/ной памяти того жъ гетмана Бог/дана Хмельницкого, кгды[35] тое жъ / государство Московское многими / изобрѣтенными способами усилувало[36] / права и вольности войсковые, со/бою потверженные, надвередити[37] / и до конца разрушити[б], а на народъ / вольный козацкій, собою никогда / не завоеванный, невольничое ярмо[38] / вложити, теды[39] [40-]иле кротъ-[40] Войско / Запорожское въ томъ насильство / терпѣло, [41-]тыле кротъ-[41] принуждено / было кровію и отвагами цѣлости / правъ и вольностей своихъ боро/нити[42], до которыхъ обороны самъ / Богъ мститель пособствовалъ.

Напослѣдокъ, когда уже свѣжо[43] теперъ / за гетманства славной памяти / небожчика[44] ясневельможнаго Іоанна //

[32-32] что обязательствъ
[a] *A*: єдыновѣрноє
[33] сохранитъ
[34] Но
[35] когда
[36] силилось
[37] Повредить
[б] *A*: раздрушити
[38] иго
[39] тогда
[40-40] сколь часто
[41-41] столь часто
[42] защищать
[43] недавно
[44] покойнаго

3

Мазепы помянутое Государство —
Московское, хотячи свое злое намѣ-
реніе въ скутокъ привести, а подда- дѣйствіе
ючи злая позлатая вмѣсто вдяч- благодарности
ности и респектовъ, за таковъ мно-
гіе вѣрные службы, и роненіе на оныхъ
до остатнего знищеня кошты и
утраты, за несчисленные втраты
и военные кровавые працы хотѣло кровавые труды
непремѣнно Козаковъ въ регулярное
войско перемѣнити, Городы въ
область свою одобрати права и
вольности войсковые поламати,
Войско Запорожское низовое иско-
ренити, и имя тое вѣчне згладити- искоренить
ти, чого явные были, и подъ сее вре-
мя суть знаки доводы и посатии;
тогда преречоный славной па- помянутый
мяти Гетманъ Ясне вельможный
Іоаннъ Мазепа подвигнувшися пра-
вдивою ревностію за цѣлость от-
чизны, правъ и вольностей войско-
выхъ, а желаючи усердным желаніемъ
за дній Гетманскаго своего владѣнія
видѣти, и по смерти своей для вѣчно-
помной имени своего памяти зо-
ставити, чтобы отчизна милая
матка наша и войско Запорожское

3

Мазепы помянутое государство / Московское, хотячи свое злое намѣ/реніе въ скутокъ[45] привести, а возда/ючи злая воз благая, вомѣсто вдяч/ности[46] и респектовъ за такъ мно/гіе вѣрные службы и роненіе на оных*x* / до остатнего знищеня кошты и / утраты, за несчисленные[a] отваги / и военные [47-]крававые працы[-47] хотѣло / непремѣнно козаковъ въ регулярное / войско перемѣнити, городы въ / область свою одобрати, права и / вольности войсковые поламати, / Войско Запорожское Низовое иско/ренити и имя тое вѣчне зглади/ти[48], чого явные были и подъ сее вре/мя суть знаки, доводы и почат/ки. Тогда пречоный[49] славной па/мяти гетманъ ясневольможный[б] / Иоаннъ Мазепа, подвигнувшися пра/вдивою ревностію за цѣлость От/чизны, правъ и вольностей войско/выхъ, а желаючи усерднымъ желаніемъ / за дній гетманскаго своего владѣнія / видѣти, и по смерти своей для вѣко/помной имени своего памяти зо/ставити тую жь Отчизну, милую / матку нашу, и Войско Запорожское //

---

[45] дѣйствіе
[46] благодарности
[a] *A*: нєщислєннїє
[47-47] кровавые труды
[48] истребить
[49] помянутый
[б] *A*: Ясневелможный

305

Городовое и Низовое не тылко въ,	
ненарушимыхъ лечъ и въ разширенныхъ	но
и розмноженныхъ волностяхъ квит-	цвитучую
нучую и изобилуючую, удался въ непрела-	предался
манную оборону наяснѣйшаго Короля	
Его милости Шведского, Кароля Два-	
надцятого, особливымъ Бога всемогу-	
щого промысломъ зъ войсками своими	
вступившого въ Украину, последуючи	
и наследуючи Антецессора своего, слав-	
ной памяти валечного Гетмана Бог-	храбраго
дана Хмелницкого, который зъ На-	
яснѣйшимъ Королемъ Шведскимъ,	
Его Королевскому Величеству соимени-	
тымъ Дѣдомъ, Каролемъ десятымъ,	
единомысліемъ и промыслами воен-	
ными въ высвобожденю отчизны	
своей отъ Полского на тотъ часъ	
тяжкого подданства согласуючися,	
не меншую мѣлъ въ замыслахъ сво-	имелъ
ихъ помощь, до розерваня силъ пол-	
скихъ стягаючуюся. И хочъ то не-	относящуюся
изследованныя суды Божіи, такъ	
ревностного небожчиковского намѣ-	покойника
ренія, за опачнымъ отмѣнной фор-	нечаянным
туны военной поводомъ, не тылко	
неисполнили, лечъ и самого тутъ въ	но
Бендерѣ декретомъ смертелнымъ	
пресѣкли; однакъ осиротѣлое —	

3 зв.

Городовое и Низовое, не тылько въ / ненарушимыхъ, лечъ[50] и въ разширенныхъ / и розмноженныхъ вольностехъ, квѣт/нучую[51] и изобылуючую, удался[52] въ непрела/манную оборону наяснѣйшаго короля / его милости шведского Кароля Два/натцятого[а], особливым Бога Всемогу/щаго промысломъ зъ войсками своими[б] / вступившаго въ Украину, послѣдуючи / и наслѣдуючи антецессора своего, слав/ной памяти валечного[53] гетмана Бог/дана Хмельницкаго, который зъ на/яснѣйшимъ королемъ шведскимъ, / его королевскому величеству соимени/тымъ дѣдомъ Каролемъ Десятымъ, / единомыслiемъ и промыслами воен/ными въ высвобоженю Отчизны / своей отъ польскаго на тотъ часъ / тяжкаго подданства согласуючися, / не меѓшую мѣлъ[54] въ замыслахъ сво/ихъ помощь, до розерваня силъ поль/скихъ стягаючуюся[55]. И хочъ то не/изслѣдованныя судбы Божiи, такъ / ревностного небозчиковского[56, в] намѣ/ренiя, за опачнымъ[57] отмѣнной фор/туны военной поводомъ, не тылко / не исполнили, лечъ[58] и самого тутъ въ / Бендерѣ декретомъ смертельнымъ / прикрыли. Однакъ осиротѣлое //

---

[50] но
[51] цвѣтущую
[52] предался
[а] *А*: Дванадцятого
[б] *Виправлено з* сваими.
[53] храбраго
[54] имѣлъ
[55] относящуюсь
[56] покойника
[в] *А*: нєбо*ж*чиковского
[57] нечаяннымъ
[58] но

	4
по смерти своего первенствуючого —	
Региментара Войско Запорожское, не	полководца
отчаеваючися желаемой себѣ свободы,	
а полагаючи сталую уфность въ	твердое упованіе
помощи Божой, въ протекціи На-	
яснѣйшаго Короля Его милости Швед-	
ского, и въ праведной нашей справѣ,	дѣлѣ
якая всегда обыкла тріумфовати,	
на поваге оной и для лучшихъ	поспѣшествованіе
войсковыхъ порядковъ и поводъ,	
постановило зъ вѣдою Енеральной	
старшины обрадою, последуючи и со-	совѣтомъ
гласуючи въ томъ воля Наяснѣйшаго	
Протектора нашего Королевскаго —	
Величества Шведского, избрати себѣ	
нового Гетмана, на которое избра-	
ніе назначивши терминъ, кгды	срокъ, когда
на приличное тому акту Елекціаль-	
ному мѣстце подъ Бендеромъ въ	мѣсто
общую раду, зъ предводителемъ	совѣтъ
своимъ Паномъ Константиномъ	
Гордѣенкомъ Атаманомъ Кошовымъ	
совокупилося; тедыж вѣсь сполне зъ	тогда вообще
старшиною Енеральною и зъ послами	
отъ Войска Запорожскаго низового	
у Днѣпру зостаючого, знесшися, по	посовѣтовавъ
давнимъ обыкновеніямъ и по пра-	
вамъ войсковымъ, избрали себѣ воль-	
ными единостайными Голосами	единодушными

4

по смерти своего первенствуючого / реиментара[59], Войско Запорожское, не / отчаеваючися желаемой себѣ свободы, / а полагаючи [60-]сталую уфность[-60] въ / помощи Божой, въ протекціи на/яснѣйшаго короля его милости швед-/ ского, и въ праведной нашей справѣ[61], / якая всегда обыкла тріумфовати, / на попарте[62] оной и для лучшихъ / войсковыхъ порядковъ и поводу, / по-становило зъ вящою[а] енеральной / старшины обрадою[63], послѣдуючи и со-/ гласуючи въ томъ воли наяснѣйшаго / протектора нашего королевскаго / величества шведского, избрати себѣ / нового гетмана, на которое избра-/ ніе назначивши термѣнъ[64], кгды[65] / на приличное тому акту елекціаль/ному мѣстце[66] подъ Бендеромъ, въ / Общую Раду[67] зъ предводителемъ / своимъ паномъ Константиномъ Гордѣенкомъ, атаманомъ кошовым, / совокупи-лося, теды[68] всѣ сполне[69] зъ / старшиною енеральною и зъ послами / отъ Войска Запорожскаго Низового / у Днѣпру зостаючого, знесшися[70], по / давнимъ[б] обыкновеніямъ и по пра/вамъ войсковымъ, избрали себѣ воль-/ ными единостайными[71] голосами //

[59] полководца
[60-60] твердое упованіе
[61] дѣлѣ
[62] поспѣшествованіе
[а] *А*: О*б*щою
[63] совѣтом
[64] срокъ
[65] когда
[66] мѣсто
[67] совѣтъ
[68] тогды
[69] вообще
[70] посовѣтовавъ
[б] *А*: давнымъ
[71] единодушными

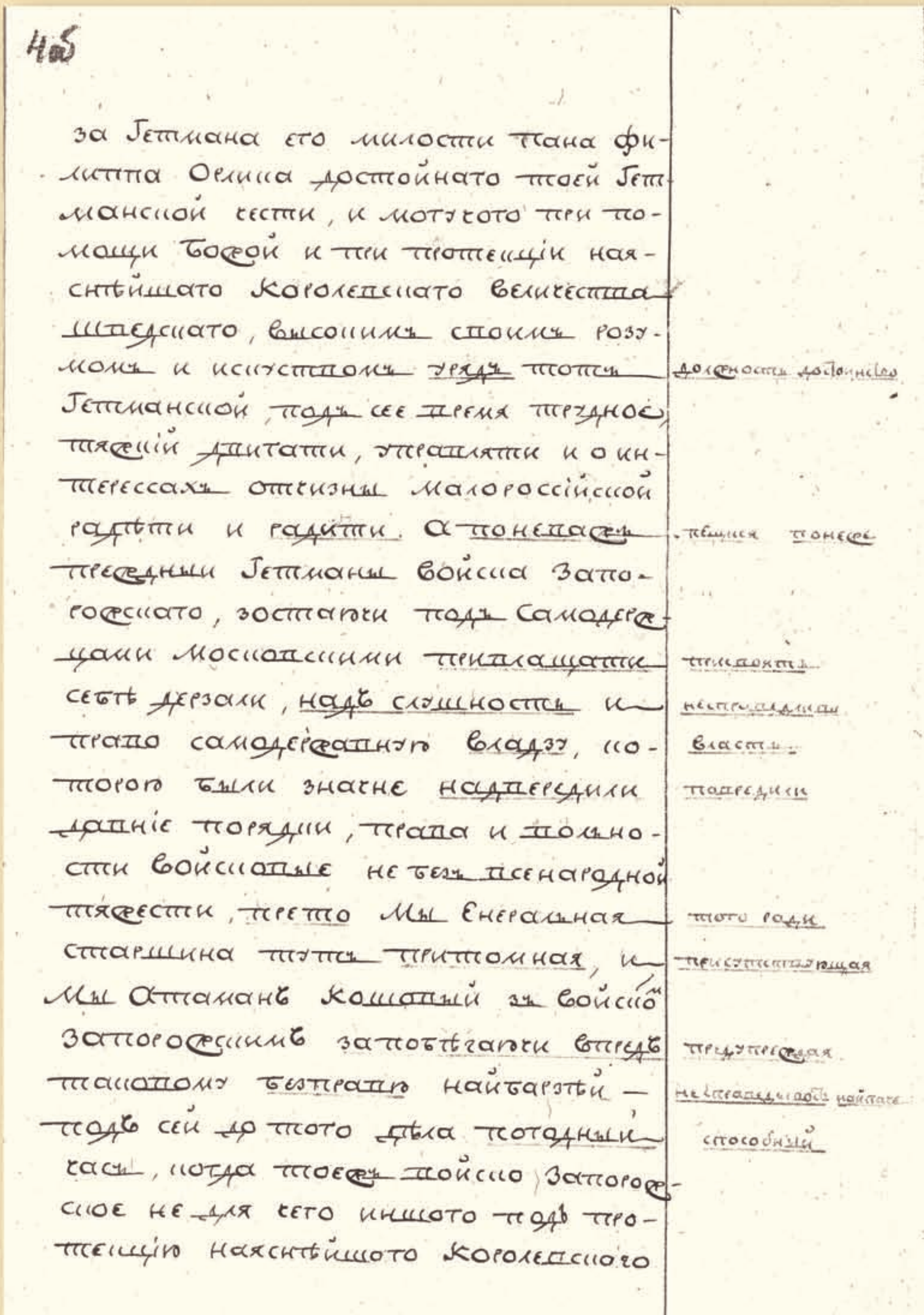

405

за Гетмана его милости Пана Фи-
липпа Орлика достойнаго твоей Гет-
манской чести, и могучого при по-
мощи Божой и при протекціи ная-
снѣйшаго Королевскаго Величества
Шведскаго, высоким своим розу-
мом и искусством урядъ тотъ — должность достойнѣйше
Гетманской подъ сее время трудное,
тяжкій двигати, управляти и о ин-
терессахъ отчизны Малороссійской
радѣти и радити. А понежесъ — тѣмже понеже
прежніи Гетманы Войска Запо-
рожскаго, зоставаючи подъ Самодерж-
цами Московскими привлащати — присвоити
себѣ держали, надъ вольность и — неограниченнои
право самодержавную владзу, ко- — власти
торою были значне надвередили — повредили
давніе порядки, права и вольно-
сти войсковые не безъ всенародной
тягости, прето Мы Енеральная — того ради
старшина тутъ притомная, и — присутствующая
Мы Отаманъ Кошовый зъ Войскомъ
Запорожскимъ запобѣгаючи впредъ — предупреждая
таковому безправію найбарзѣй — — несправедливости найпаче
подъ сей до того дѣла походный — способный
часъ, когда твоего Войско Запорож-
ское не для чего иншого подъ про-
текцію наяснѣйшого Королевского

4 зв.

за гетмана его милости пана Фи/липпа Орлика, достойнаго тоей гет/манской чести и могучого, при по/мощи Божой и при протекціи ная/снѣйшого королевскаго величества / шведскаго, высокимъ своимъ розу/момъ и искуствомъ урядъ[72] тотъ / гетманской[а], подъ сее время трудное, / тяжкі*й* двигати, управляти и о ин/терессахъ Отчизны Малороссійской / радѣти и радити[73].

А поневажъ[74] / прежднии гетманы Войска Запо/рожскаго, зостаючи подъ самодержцами московскими, привлащати[75] / себѣ дерзали, [76-]надъ слушность[-76] и / право, самодержавную владзу[77], ко/торою были значне надвередили[78] / давніе[б] порядки, права и вольно/сти войсковые не безъ все-народной / тяжести.

Прето[79] мы, енеральная / старшина, тутъ притомная[80], и / мы, атаманъ кошовый зъ Войском / Запорожскимъ, [81-]запобѣгаючи впредъ[-81] / таковому безправю[82], найбарзѣй[83] / подъ сей до того дѣла погодный[84] / часъ, когда тое жъ Войско Запорож/ское не для чего[в] иншого подъ про/текцію наяснѣйшого королевского //

---

[72] должность, достоинство
[а] *А*: Гетманский
[73] пещися
[74] понеже
[75] присвоять
[76-76] несправедливо
[77] власть
[78] повредили
[б] *А*: давныє
[79] Того ради
[80] присутствующая
[81-81] предупреждая
[82] несправедливости
[83] найпаче
[84] способный
[в] *А*: чого

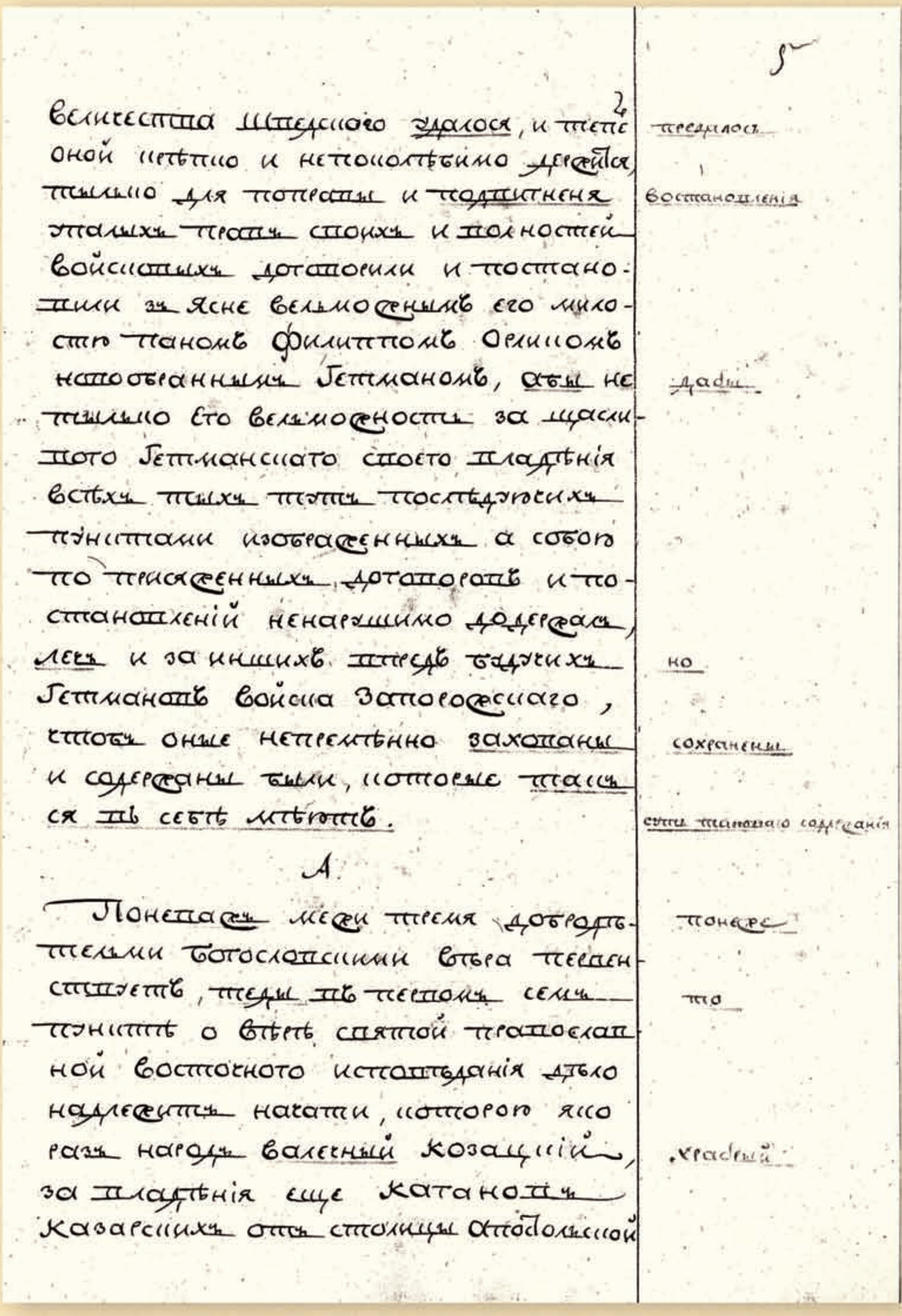
5

величества Шведского удалося, и тепе[р] оной цѣлко и непоколѣбимо держится, тылко для поправы и подвигненя упалых прав своих и волностей войсковых договорили и постановили з ясне вельможным его милостю паном Филиппом Орликом новообранным Гетманом, абы не тылко его вельможность за щасливого Гетманского своего владѣнія всѣх тых тут послѣдуючих пунктами изображенных, а собою подтвержденных договоров и постановленій ненарушимо додержал, лечь и за иншихъ впредь будучих Гетманов Войска Запорожского, чтобы оные непремѣнно захованы и содержаны были, которые таким ся в себѣ мают.

А.

Понеже межи тремя добродѣтелми богословскими вѣра первенствует, теды в первом семъ пунктѣ о вѣрѣ святой православной восточного исповѣданія дѣло надлежит начати, которого яко раз народ валечный козацкий, за владѣнія еще Кагановъ Казарских от столицы Апостолской

предлося
восстановленія
дабы
но
сохранены
сути такового содержанія
понеже
то
храбрый

5

величества шведского удалося[85], и тепе*р* / оной крѣпко и непоколѣбимо держится, / тылько для поправы и подвигненя[86] / упалыхъ правъ своихъ и волностей / войсковыхъ, договорили и постано/вили зъ ясневельможнымъ его мило/стю паномъ Филиппомъ Орликомъ, / новообраннымъ гетманомъ, абы[87] не / тылько его вельможность за щасли/вого гетманскаго своего владѣнія / всѣхъ тыхъ, тутъ послѣдуючихъ / пунктами изображенныхъ, а собою / поприсяженныхъ договоровъ и по/становленій, ненарушимо додержалъ, / лечъ[88] и за иншихъ, впредъ будучихъ / гетмановъ Войска Запорожскаго, / чтобъ оные непремѣнно захованы[89] / и содержаны были, которые [90-]такъ / ся въ себѣ мѣють[-90].

А[а]

Поневажъ[91] межи тремя[б] добродѣ/тельми богословскими вѣра первен-/ствуетъ, теды[92] въ первомъ семъ / пунктѣ о вѣрѣ святой православ/ной восточного исповѣданія дѣло / надлежитъ начати, которою, яко / разъ народъ валечный[93] козацкій, / за владѣнія еще кагановъ / козарскихъ отъ Столицы[в] Апостольской //

---

[85] предалось
[86] востановленія
[87] дабы
[88] но
[89] сохранены
[90-90] суть таковаго содержанія
[а] 1
[91] Понеже
[б] *А*: трєма
[92] то
[93] храбрый
[в] *А*: Столицѣ

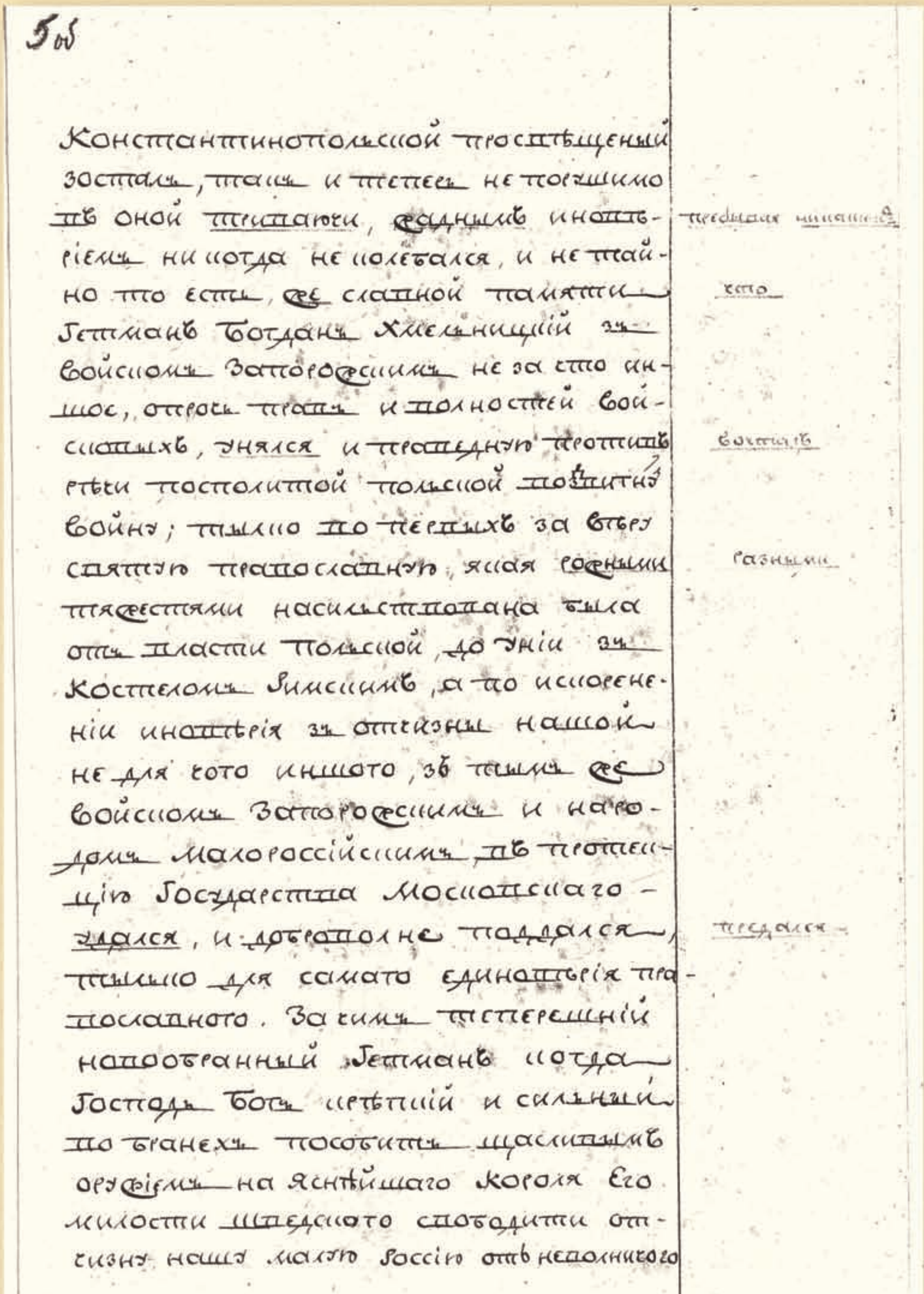

5 об

Константинопольской просвѣщеный
зосталъ, такъ и теперь непорушимо
въ оной трываючи, жаднымъ иновѣ- прежнимъ никакимъ
рiемъ никогда не колебался, и не тай-
но то есть, же славной памяти что
Гетманъ Богданъ Хмелницкiй зъ
Войскомъ Запорожскимъ не за что ин-
шое, отрочь правъ и волностей вой-
сковыхъ, унялся и праведную противъ военныхъ
Рѣчи посполитой полской подвигну
войну; тылко по первыхъ за вѣру
святую православную, якая розными разными
тяжестями насилствована была
отъ власти Полской, до унiи зъ
Костеломъ Римскимъ, а по искорене-
нiи иновѣрiя зъ отчизны нашой
не для чого иншого, зъ тымъ же
Войскомъ Запорожскимъ и наро-
домъ Малороссiйскимъ въ протек-
цiю Государства Московского
удался, и доброволне поддался, предался
тылко для самого единовѣрiя пра-
вославного. За чимъ теперешнiй
новообранный Гетманъ когда
Господь Богъ кревкiй и силный
во бранехъ пособитъ щасливымъ
оружiемъ на Яснѣйшого Короля Его
милости Шведского свободити от-
чизну нашу малую Россiю отъ неволничого

5 зв.

Константинопольской просвѣщеный / зосталъ, такъ и теперь непорушимо / въ оной триваючи[94], жаднымъ[95] иновѣ/ріемъ никогда не колебался[а]. И не тай/но то есть, же[96] славной памяти / гетманъ Богданъ Хмельницкій зъ / Войскомъ Запорожскимъ, не за что ин/шое, опрочь правъ и вольностей вой-/сковыхъ, унялся[97] и праведную противъ / Рѣчи Посполитой Польской возд-вигнул[б] / войну, тылко, во первыхъ, за вѣру / святую православную, якая рожными[98] / тяжестями насильствована была / отъ власти польской до уніи зъ / костеломъ римскимъ, а по искорене/ніи иновѣрія зъ Отчизны нашой, / не для чого иншого зъ тымъ же / Войскомъ Запорожскимъ и наро/домъ малороссійскимъ въ протек/цію государства Московскаго / удался[99] и доброволне поддался, / тылько для самаго единовѣрія пра/вославного.

За чимъ теперешній[в] / новообранный гетманъ, когда / Господь Богъ, крѣпкій и сильный / во бранехъ, пособитъ щасливымъ / оружіемъ наяснѣйшаго короля его / милости шведского, свободити От/чизну нашу, Малую Россію, отъ неволничого //

---

[94] пребывая
[95] никакимъ
[а] *А*: колѣбалъся
[96] что
[97] восталъ
[б] *А*: воздвыгнулъ
[98] разными
[99] предался
[в] *А*: тєпєрєшный

6

ярма Московскаго, мѣетъ и пови-	ига. имѣетъ
ненъ будетъ по первыхъ старатися,	
и крѣпко застановлятися, абы жад-	охранять никакое
ное иновѣріе въ малую Россію от-	
чизну нашу ни отъ кого не было въ-	
провожено, которое есть ли бы тутъ,	введено
чи то тайно, чили явне могло пока-	или либо
затися? теды владзою своею дол-	тогда властію
женъ будетъ оное искореняти, про-	
повѣдатися и разширатися оному	
не допускати. Иновѣрцемъ сожитія	
на Украинѣ, а найбарзѣй зловѣрію	найпаче
жидовскому не позволяти, и на тое	
всѣ старания ложити, жебы едина	дабы
вѣра православная восточного испо-	
вѣданія, подъ послушенствомъ свя-	
тѣйшаго Апостолского Ѳрону Кон-	престола
стантинопольского вѣчне утвержена	
была, и зъ помноженемъ хвалы Бо-	
жой, церквей святыхъ, а зъ цвиченемъ	обученіемъ
въ наукахъ вызволіонныхъ сынов[ъ]	свободныхъ
Малороссійскихъ разширалася, и яко	
Кринъ въ терніи межи окрестными	между
иновѣрными Панствами процвѣта-	державами
ла. Для болшой зась поваги перво-	же важности
начального въ малой Россіи престола	
Митрополитанского Кіевского, и для	
снаднѣйшого дѣлъ духовныхъ упра-	удобнѣйшаго
вленія, мѣетъ той же ясне велможный	имѣетъ

6

ярма[100] московскаго, мѣетъ[101] и пови/ненъ будетъ, во первыхъ, старатися / и крѣпко застановлятися[102], абы жад/ное[103] иновѣріе въ Малую Россію, От-/чизну нашу, ни отъ кого не было въ/проважено[104], которое естъли бы гдѣ, / чи[105] то тайно, чили[106] явне могло показатися, ?[а] теды[107] владзѣю[108, б] своею дол/женъ будетъ оное искореняти, про/повѣдатися и разширатися оному / не допускати. Иновѣрцемъ сожитія / на Украинѣ, а найбарзѣй[109] зловѣрію / жидовскому, не позволяти, и на тое / всѣ стараня ложити, жебы[110] едина / вѣра православная восточного исповѣ/данія, подъ послушенствомъ Свя-/тѣйшаго Апостольского θрону[111] Кон/стантинопольскаго, вѣчне утвержена / была, и зъ помноженѣмъ хвалы Бо/жой, церквей святыхъ, а зъ цвиченѣем[112] / въ наукахъ вызволіоныхъ[113] сыновъ / малороссійскихъ, разширалася, и яко / кринъ въ терніи, межи[114] окрестными / иновѣрными панствами[115], процвѣта/ла.

Для большой [116-]засъ поваги[-116] перво/начального въ Малой Россіи престола / митрополитанского Кіевского и для / снаднѣйшаго[117] дѣлъ духовныхъ упра/вленія, мѣеть[118] той же ясневельможный //

---

[100] ига
[101] имѣетъ
[102] охранять
[103] никакое
[104] введено
[105] или
[106] либо
[а] *Так у тексті.*
[107] тогда
[108] властію
[б] *А*: владзою
[109] наипаче
[110] дабы
[111] Престола
[112] обученіемъ
[113] свободныхъ
[114] между
[115] державами
[116-116] же важности
[117] удобнѣйшаго
[118] имѣетъ

6об

Гетманъ за высвобожденіемъ отчизны — по освобожденіи
отъ ига Московского, старати у
столицы Апостольской Константи-
нопольской Епархіею первобытную — священноначальническую
власть, чтобы чрезъ тое отновилася
релятія и посвященство сыновское
до помянутого Апостольского Кон-
стантинопольского Θрону, отъ ко-
тораго проповѣдію Евангельскою
въ вѣрѣ святой Кафолической
просвѣщена и зміцнена быти удо- — утверждена
стоилася.

В.

Яко кожное Панство цѣлостію — Государство
границъ ненарушимою состоится
и утверждается, такъ и малая
Россія отчизна наша, жебы въ своихъ — дабы
границахъ, такъ отъ рѣчи Пос-
политой Полской, отъ наяснѣйшей
Порты, и отъ Государства Москов-
ского утвержденныхъ, найбарзѣй въ — наипаче
тыхъ, которые по рѣку Случъ за
Гетманства славной памяти Бог-
дана Хмельницкого отъ тоей же
рѣчи посполитой Полской обла-
сти Гетманской и войсковой по-
ступлены, вѣчне отданы, и так-
тами обварованы зостали, не была — обезпечены
згвалтена и нарушена, мѣетъ — повреждена

6 зв.

гетманъ, [119-]за высвобожеⷩемъ[-119] Отчизны / отъ ига московскаго, справити у / столицы Апостольской Константи/нопольской ексаршескую[120] первобытную / власть, чтобъ чрезъ[а] тое отновилася / реляція и послушенство сыновское / до помянутого Апостольскаго Кон/стантинопольского θрону, отъ ко/торого проповѣдію евангельскою / въ вѣрѣ святой кафолической / просвѣщена и змоцнена[121] быти удостоилася.

В[б]

Яко всякое панство[122] цѣлостію / границъ ненарушимою состоится / и утвержается, такъ и Малая / Россія, Отчизна наша, жебы[123] въ своихъ / границяхъ, пактами отъ Рѣчи Пос/политой Польской, отъ наяснѣйшей[в] / Порты, и отъ государства Москов/скаго ствержеⷩых, найбарзѣй[124] въ / тыхъ, которые по рѣку Случ, за / гетманства славной памяти Бог/дана Хмельницкого, отъ тоей же / Рѣчи Посполитой Польской, обла/сти Гетманской и Войсковой по/ступлены, вѣчне отданы и пак/тами обварованы[125] зостали, не была / зкгвалчена[126] и нарушена, мѣетъ //

[119-119] по освобожденіи
[120] Священноначалническую
[а] *А*: чєрєз
[121] утверждена
[б] 2
[122] Государство
[123] дабы
[в] *А*: паяснѣйшой
[124] наипаче
[125] обеспечены
[126] повреждена

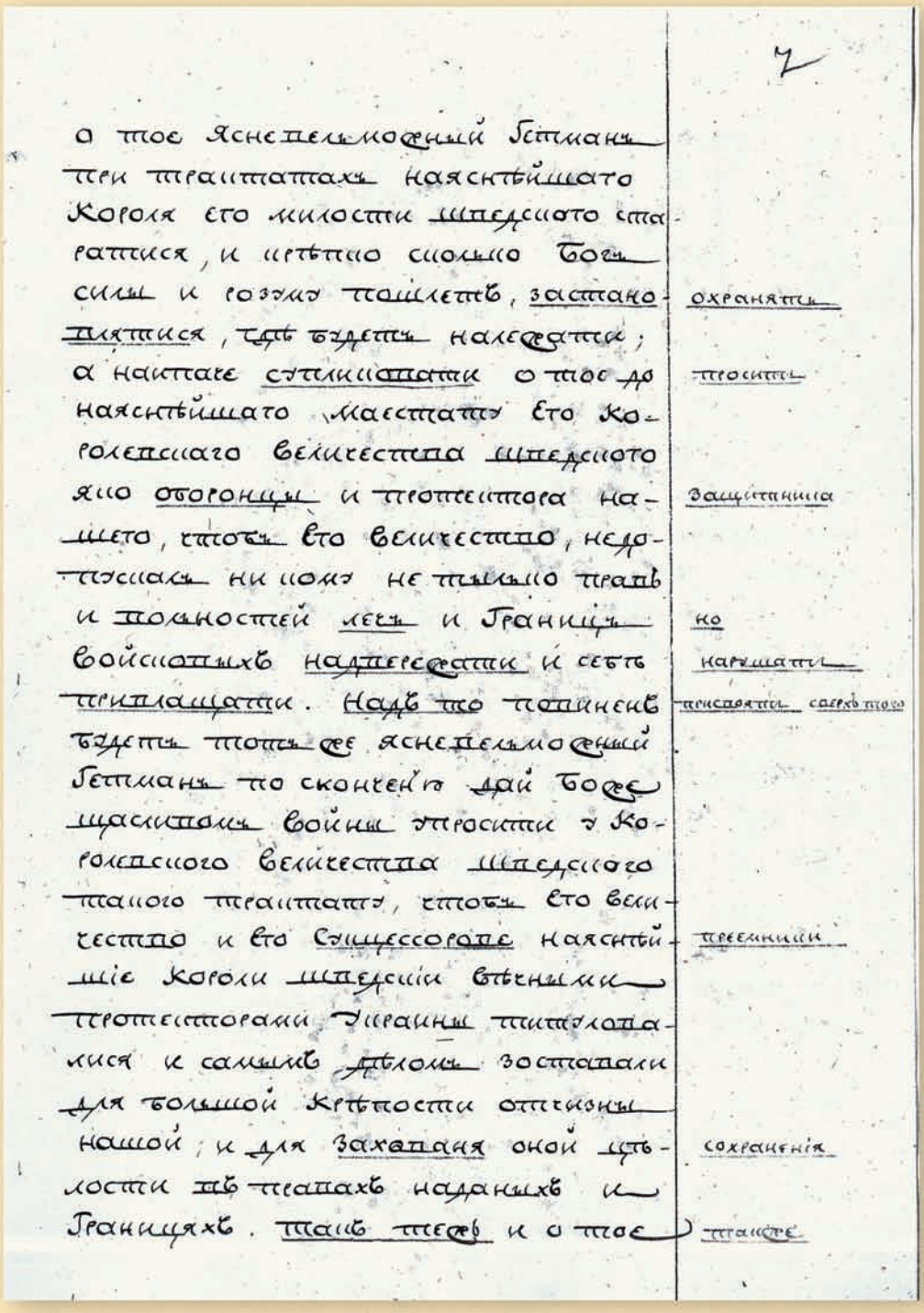

7

о тое Ясневельможный Гетманъ
при трактатахъ наяснѣйшаго
Короля его милости шведского ста-
ратися, и крѣпко сколько Богъ
силы и розуму пошлетъ, застано- охранять
влятися, гдѣ будетъ належати;
а наипаче супликовати о тое до просить
наяснѣйшаго Маестату Его Ко-
ролевскаго величества шведского
яко оборонцы и протектора на- защитника
шего, чтобъ Его величество, недо-
пускалъ ни кому не тылько правъ
и вольностей лечъ и Границъ но
войсковыхъ надвережати и себѣ нарушати
приплащати. Надъ то повиненъ присвояти сверхъ того
будетъ тотъ же Ясневельможный
Гетманъ по скончен'ю дай Боже
щасливомъ войны упросити у Ко-
ролевского величества шведского
такого трактату, чтобъ Его вели-
чество и Его Сукцессорове наяснѣй- преемники
шіе Короли шведскіи вѣчными
протекторами Украины титулова-
лися и самымъ дѣломъ зоставали
для большой крѣпости отчизны
нашой; и для захованя оной цѣ- сохраненія
лости въ правахъ наданыхъ и
Границяхъ. такъ тежъ и о тое также

7

о тое ясневельможный гетманъ, / при трактатахъ наяснѣйшаго / короля его милости шведского, ста/ратися и крѣпко, сколько Богъ / силы и розуму пошлетъ, застано/влятися[127], гдѣ будетъ належати, / а наипаче супликовати[128] о тое до / наяснѣйшаго маестату его ко/ролевскаго величества шведского, / яко оборонцы[129] и протектора на/шего, чтобъ его величество не до/пускалъ никому не тылько правъ / и вольностей, лечъ[130] и границъ / войсковыхъ надвережати[131] и себѣ / привлащати[132].

[133-]Надъ то[-133] повиненъ / будетъ тотъ же ясневельможный / гетманъ, по скончен҃ю, дай Боже, / щасливомъ, войны, упросити у ко/ролевского величества шведского / такого трактату, чтобъ его вели/чество и его сукцессоровe[134], наяснѣй/шіе короли шведскіи, вѣчными / протекторами Украины титулова/лися и самымъ дѣломъ зоставали, / для большой крѣпости Отчизны / нашой и для захованя[135] оной цѣ/лости въ правахъ наданыхъ и / границяхъ.

[136-]Такъ тежъ[-136] и о тое //

---

[127] охранять
[128] просить
[129] защитника
[130] но
[131] нарушать
[132] присвоять
[133-133] Сверхъ того
[134] преемники
[135] сохраненыя
[136-136] Также

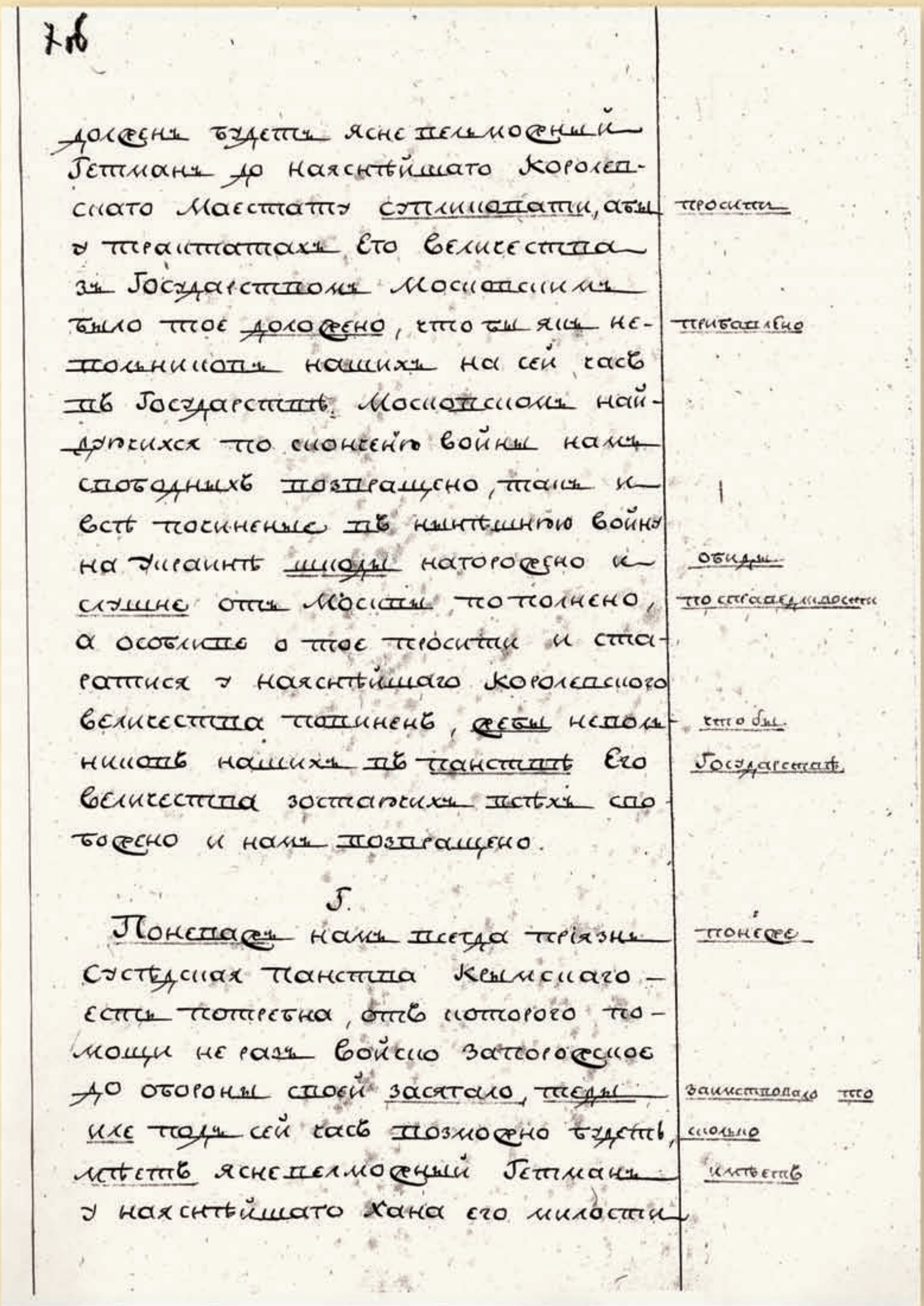

76

должен будет ясневельможный
Гетман до наяснейшаго Королев-
ского Маестату суплековати, абы | просити
у трактатах Его Величества
з Государством Московским
было тое доложено, что бы якъ не- | прибавлено
вольников наших на сей час
въ Государстве Московском най-
дуючихся по скончении войны нам
свободных возвращено, так и
всѣ починеные въ нынѣшнюю войну
на Украинѣ шкоды нагорожено и | обиды
слушне от Москвы пополнено, | по справедливости
а особливе о тое просити и ста-
ратися у наяснейшаго Королевского
величества повинен, жебы невол- | чтобы
никовъ наших въ панствѣ Его | Государстве
величества зостающих всѣх сво-
божено и нам возвращено.

Ѕ.

Понеже нам всегда пріязнь | понеже
сусѣдская Панства Кримского
есть потребна, от которого по-
мощи не разъ Войско Запорожское
до обороны своей засягало, теды | заимствовало, то
иле подъ сей час возможно будет, | сколько
мѣтеть ясневельможный Гетман | иметь
у наяснейшаго Хана его милости

7 зв.

долженъ будетъ ясневельможный / гетманъ до наяснѣйшаго королев/ского маестату супликовати[137], абы / у трактатахъ его величества / зъ государствомъ Московскимъ / было тое доложено[138], чтобы якъ не/вольниковъ наших, на сей часъ / въ государствѣ Московскомъ най/дуючихся, по скончен҃ю войны, намъ / свободныхъ возвращено, такъ и / всѣ, починеные въ нынѣшную войну / на Украинѣ шкоды[139], нагорожено и / слушне[140] отъ Москвы пополнено. / А особливе о тое просити и ста/ратися у наяснѣйшаго королевского / величества повиненъ, жебы[141] неволь/никовъ наших, въ панствѣ[142] его[а] величества зостаючихъ, всѣхъ сво/божено и намъ возвращено.

Г[б]

Поневажъ[143] намъ всегда пріязнь / сусѣдская панства Крымскаго / есть потребна, отъ которого по/мощи не разъ Войско Запорожское / до обороны своей засягало[144], теды[145], / иле[146] подъ сей часъ возможно будеть, / мѣетъ[147] ясневелможный гетманъ / у наяснѣйшого хана его милости //

---

[137] просить
[138] прибавлено
[139] обиды
[140] по справедливости
[141] чтобы
[142] Государствѣ
[а] *А: далі ж (виносне)*.
[б] З
[143] Понеже
[144] заимствовало
[145] то
[146] сколько
[147] имѣет

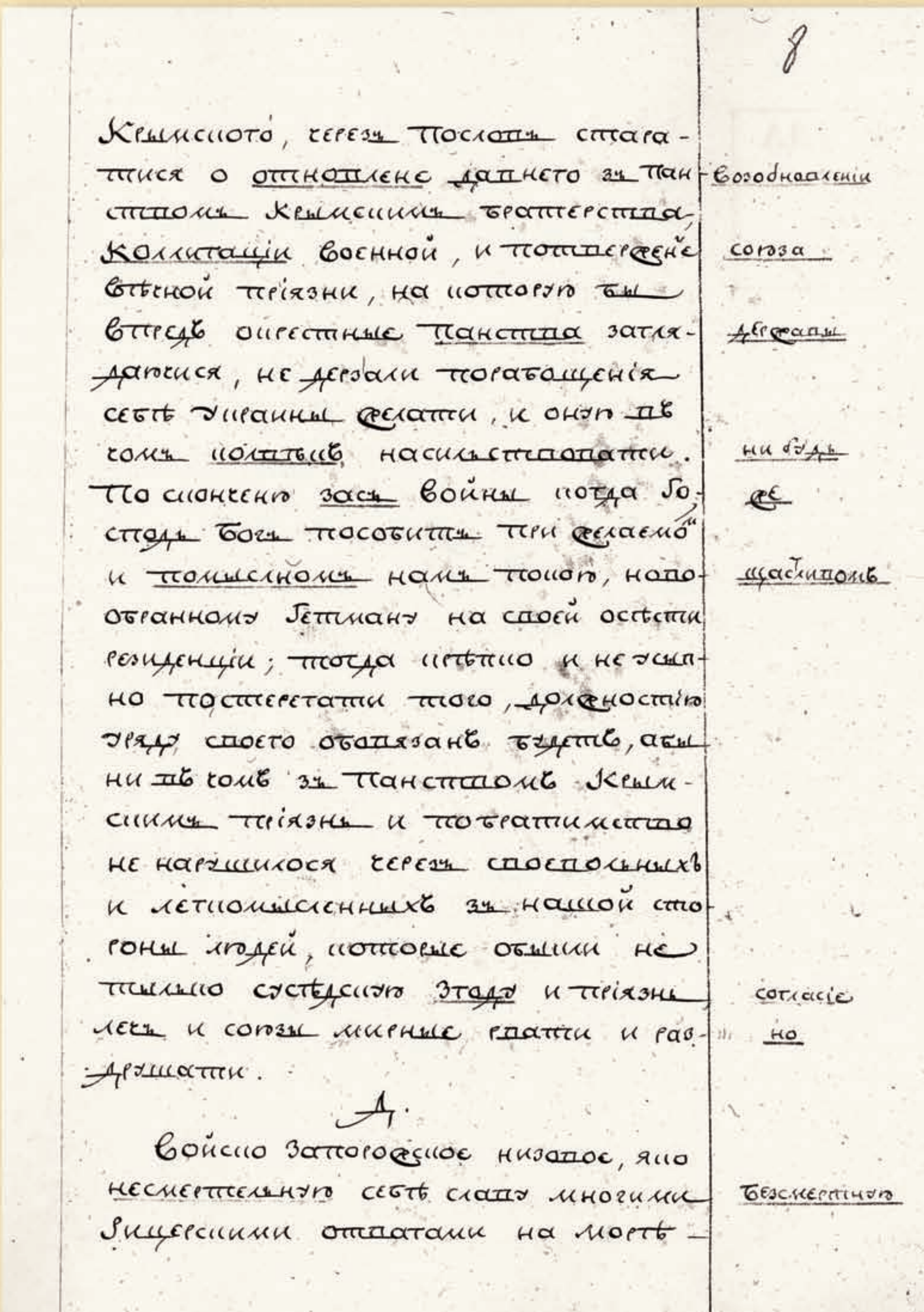

8

Крымского, черезъ Пословъ стара-
тися о отновлене давнего зъ Пан- возобновлении
ствомъ Крымскимъ братерства,
Коллигации военной, и потверждене союза
вѣчной приязни, на которую бы
впредь окрестные Панства загля- державы
даючися, не дерзали порабощенія
себѣ Украины желати, и оную въ
томъ [illegible] насилствовати. ни будь
По скончению зась войны когда Го- же
сподь Богъ пособитъ при желаемо[м]
и помысломъ намъ покою, ново- щасливомъ
обранному Гетману на своей осѣсти
резиденціи; тогда щитно и неусип-
но постерегати того, должностію
уряду своего обовязанъ будетъ, абы
ни въ чомъ зъ Панствомъ Крым-
скимъ приязнь и побратимство
не нарушилося черезъ своволныхъ
и легкомысленныхъ зъ нашой сто-
роны людей, которые обыкли не
тылко сусѣдскую згоду и приязнь согласіе
легцѣ и союзы мирные рвати и раз- но
друшати.

Д.

Войско Запорожское низовое, яко
несмертелную себѣ славу многими безсмертную
Рыцерскими отвагами на море —

8

крымского, черезъ пословъ стара/тися о отновлене[148] давнего зъ Пан-/ствомъ Крымскимъ братерства, / коллигаціи[149] военной и потверженѣе / вѣчной пріязни, на которую бы / впредъ окрестные панства[150] загля/даючися[а], не дерзали порабощенія / себѣ Украины желати и оную въ / чомъ колвѣкъ[151] насильствовати. / По скончено засъ[152] войны, когда Го/сподь Богъ пособитъ, при желаемом / и помыслномъ[153] намъ покою, ново/обранному гетману на своей осѣсти / резиденціи, тогда крѣпко и неусып/но постерегати того, должностію / уряду своего обовязанъ будетъ, абы / ни въ чомъ зъ панствомъ Крым/скимъ пріязнь и побратимство / не нарушилося черезъ своевольныхъ / и легкомысленныхъ[б] зъ нашой сто/роны людей, которые обыкли не / тылько сусѣдскую згоду[154] и пріязнь, / лечъ[155] и союзы мирные рвати и раз/друшати.

Д[в]

Войско Запорожское Низовое, яко / несмертельную[156] себѣ славу многими / рыцерскими отвагами на морѣ //

---

[148] возобновленіи
[149] союза
[150] державы
[а] *A*: zаглядуючися
[151] нибудь
[152] же
[153] щас*т*ливомъ
[б] *A*: лєгкомыслных
[154] согласіе
[155] но
[в] 4
[156] безсмерную

8б

и на земли заслужило; такъ и не	
меншими наданнями обогащено было,	пожалованiями
для общого своего пожитку и про-	
мысловъ; леч кгды Государство	но когда
Московское вынаходячи розныхъ спо-	изобретая
собовъ до утисненя и знищеня оного	утесненiя нищеты
построило на властныхъ войсковыхъ	собственныхъ
кгрунтахъ и угодiяхъ, то городы	
Самарскiе, то фортецы на Днепре,	крепости
чимъ хотячи въ промыслахъ рыб-	
ныхъ и звериныхъ тому жъ Войску	
Запорожскому Низовому перешкоду	препятствiе
учинити, незносную шкоду, право-	обиду
ломство и утеменжене учинило.	утесненiе
На остатокъ гнездо войсковое,	
Сечь Запорожскую военнымъ на-	
ступленiемъ разорило. Прето-то	потему
сконченю дай Боже щасливой	
войны/: если теперь помянутое	
Войско Запорожское, тыхъ кгрун-	
товъ своихъ и Днепра отъ на-	
силиства Московского не очистит	
и не вполнитъ:/ повиненъ будетъ	
Ясне вельможный Гетманъ при трак-	
тованю наяснейшого Короля Его	
Милости Шведского зъ Государ-	
ствомъ Московскимъ о покой,	
о тое старатися жебы Днепръ	дабы

8 зв.

и на землѣ заслужило, такъ и не / меншими наданнями[157] обогащено было / для общого своего пожитку и про/мысловъ, [158-]лечъ кгды[-158] государство / Московское, вынаходячи[159] розныхъ спо/собовь до утысненя[160] и знищеня[161] оного, / построило на власныхъ[162] войсковых / кгрунтахъ и угодіяхъ, то городы / Самарскіе, то фортецы[163] на Днѣпрѣ, / чимъ, хотячи въ промыслахъ рыб/ныхъ и звѣриныхъ тому жъ Войску / Запорожскому Низовому перешкоду[164] / учинити, незносную шкоду[165], право/ломство и утеменжене[166] учинило. / Наостатокъ гнѣздо войсковое, / Сѣчъ Запорожскую, военнымъ на/ступленіемъ разорило. Прето[167] по / сконченю, дай Боже, щасливомъ, / войны [a-](если теперь помянутое / Войско Запорожское тыхъ кгрун/товъ своихъ и Днѣпра отъ на/сильства московского не очисти*т* / и не уволнитъ)[-a], повиненъ будетъ / ясневелможный гетманъ, при трак/тованю наяснѣйшаго короля его / милости шведского зъ государ/ствомъ Московскимъ о покою / о тое старатися, жебы[168] Днѣпръ //

---

[157] пожалованіями
[158-158] но когда
[159] изобрѣтая
[160] утѣсненія
[161] нищеты
[162] собственныхъ
[163] крѣпости
[164] препятствіе
[165] обиду
[166] угнѣтеніе
[167] Почему
[a-a] *Дужки в тексті.*
[168] дабы

9

отъ Городковъ и фортецъ Москов-
скихъ, таковые и кгрунта войсковые
отъ поссессіи Московской очищены
и до первобытной области войска
Запорожского привернены были, тды — возвращены
впреды никому ани фортецъ строи-
ти, ани Городковъ фундовати, ани
слободъ осаживати, ани иныимъ же кол- — населяти ни буды
векъ способомъ тыхъ войсковыхъ
угодій пустошити, не тылко не
маетъ ясне вельможный Гетманъ — должен
позволяти, лечъ и до обороны оныхъ — но
обовязанъ будетъ Войско Запорож-
скому Низовому всякую помощь
чинити.

Е.

Городъ Терехтемировъ, поневажъ — понеже
здавна до войска Запорожского Ни-
зового належалъ, и шпиталемъ оного
назывался, теды и теперь за осво- — то
божденемъ дай Боже отчизны отъ
Московского подданства, маетъ
Ясне вельможный Гетманъ тотъ же
Городъ Войску Запорожскому Низо-
вому зо всѣми угодіями и зъ пере-
возомъ на Днѣпрѣ тамъ зостаю- — состоящимъ
чимъ, привернути, шпиталь въ — возвратит
ономъ для старинныхъ зубожалыхъ, — убогихъ
и ранами скалѣченныхъ Козаковъ — увѣчныхъ
коштомъ войсковымъ построити

9

отъ городковъ и фортецъ москов/скихъ, такожъ и кгрунта войсковые / отъ поссессіи московской очищены / и до первобытной области Войска / Запорожского привернены[169] были, гдѣ / впредь никому ани фортецъ строи-/ти, ани городковъ фундовати, ани / слободъ осажувати[170], ани якимъ же кол/векъ[171] способомъ тыхъ войсковыхъ / угодій пустошити, не тылько не / мѣетъ[172] ясневельможный гетманъ / позволяти, лечъ[173] и до обороны оныхъ / обовязанъ будетъ Войску Запорож/скому Низовому всякую помощь чинити. /

E[а]

Городъ Терехтемировъ, поневажъ[174] / здавня[б] до Войска Запорожского Ни/зового належалъ и шпиталемъ онаго / назывался, теды[175] и теперь, за осво/боженемъ, дай Боже, Отчизны отъ / московскаго подданства, мѣетъ / ясневелможный гетманъ тотъ же / городъ Войску Запорожскому Низо/вому зо всѣми угодіями и зъ пере/возомъ на Днѣпрѣ, тамъ зостаю/чимъ[176], привернути[177], шпиталь въ / ономъ для старинныхъ, зубожалыхъ[178] / и ранами скалѣченныхъ[179] козаковъ / коштомъ войсковымъ построити, //

---

[169] возвращены
[170] населять
[171] нибудь
[172] долженъ
[173] но
[а] 5
[174] понеже
[б] *А:* здавна
[175] то
[176] состоящимъ
[177] возвратить
[178] убогихъ
[179] увѣченныхъ

9об

и отколе мъетъ имъ быти пища
и одежда, промыслити, такжде Днъпръ
отсель зъ Горы отъ Переволочной въ
низъ, Перевозъ Переволочанскій, и
самый Городъ Переволочную зъ Горо-
домъ Керебердою, и рѣка Ворскло
зъ Млынами въ полю Полтавскомъ
знайдуючимися, и фортецъ Кодацкую — находящаяся крепость
зъ приналежитостями, повиненъ
будетъ ясневелможный Гетманъ
и по немъ будуціи урядъ того Гет-
манского наслѣдники подлугъ дав- — по силе
нихъ правъ и привилеевъ при Вой- — привилегій
ску Запорожскомъ, захавати, ни- — сохранять
кому зъ власти духовной и свѣтц-
кой не допускаючи, и не позволяючи
тѣзовъ, тамъ на Днѣпрѣ отъ Пе- — заколовъ
револочной въ низъ забивати, и — ставить
строити, ставовъ и рыбныхъ ловлю
заводити, особливе въ полю, рѣки,
рѣчки и всякіе примѣты, аже — приметы даже
по самый Очаковъ, не до кого ин-
шого, тилко до Войска Запорож-
ского Низового вѣчными часы мають — и иметь
належати.

§.

Если въ панствахъ самодержав- — Государственныхъ
ныхъ хвалебный и состояніе —

9 зв.

и отколь мѣетъ имъ быти пища / и одежда, промыслить. Также Днѣп*р* / увесь зъгоры отъ Переволочной въ/низъ, перевозъ Переволочанскій, и / самый городъ Переволочную зъ горо/домъ Керебендою[а] и рѣка Ворскло / зъ млынами, въ полку Полтавскомъ / знайдуючимися[180, б], и фортецу[181] Кодацкую / зъ приналежитостями, повиненъ / будетъ ясневелможный гетманъ / и по немъ будучіи уряду того Гет/манского наслѣдники, ведлугъ[182] дав/нихъ правъ и привилеевъ[183], при Вой/ску Запорожскомъ заховати[184], ни/кому зъ власти духовной и свѣц/кой не допускаючи и не позволяючи / ѣзовъ[185] тамъ на Днѣпрѣ отъ Пе/револочной вънизъ забивати[186] и / строити, становъ и рыбныхъ ловль / заводити, особливе въ Полю, рѣки, / рѣчки и всякіе прикметы[187], ажъ[188] / по самый Очаковъ, не до кого ин/шого, тылко до Войска Запорож/ского Низового вѣчными часы мѣю*т*[189]/ належати.

S[в]

Если въ панствахъ[190] самодержав/ныхъ хвалебный и состоянію //

[а] *А*: Керебе*р*дою
[180] находящимися
[б] *Правлено*.
[181] крѣпость
[182] по силѣ
[183] привилегій
[184] сохранять
[185] заколовъ
[186] ставить
[187] приметы
[188] даже
[189] имѣютъ
[в] 6
[190] государствах

10

публичному полезный заховуется	сохраняется
порядокъ въ томъ, же завше якъ въ	что всегда
бою, такъ и въ покою, о общомъ	
отчизны добрѣ приватные и пуб-	отечественномъ
личные обмыслили отправоватися рады	совѣщанія
въ которыхъ и сами Самодержцы,	
при томности своей вродитуки, не	присутствіе насаждая
возбраняются соизволеніе свое подъ	
общое министровъ своихъ и совѣт-	
никовъ здане и уважаю подлагати.	мнѣніе апробацію
а чомужъ бы въ полномъ народѣ	
такавый избавенный порядокъ	полезный
не мѣлъ быти захованъ? который	имѣлъ соблюденъ
любо, въ Войску Запорожскомъ	хотя
при Гетманахъ передъ симъ ведлугъ	по силѣ
древнихъ правъ и вольностей непре-	
мѣнно содержался, однакъ кгды нѣ-	когда
которыи Войска Запорожского -	
Гетманы, привлащивши себѣ не	присвоивъ
слушне и безправне самодержавную	нестерпимо незаконно
владзу, узаконили самовластіемъ	власти
такое право: такъ хочу, такъ	
повелѣваю. Черезъ якое самодержа-	
віе Гетманскому урядови неприлич-	
ное, уросли многіе въ отчизнѣ и	произрасли
въ Войску Запорожскомъ нестроенія,	
правъ и вольностей разоренія,	
посполитые тяжести, насилные	общественные

10

публичному полезный заховуется[191] / порядокъ въ томъ, [192-]же завше[-192], як въ / бою, такъ и въ покою, о общомъ / отчистомъ[193] добрѣ приватные и пуб-/личные обыкли отправоватися Рады[194], / въ которыхъ и самыи самодержцы[а] / притомностю[195] своею продкуючи[196], не / возбраняются соизволеніе свое подъ / общое министровъ своихъ и совѣт/никовъ здане[197] и ухвалу[198] подлагати. /

А чому жъ бы въ волѓномъ народѣ / таковый збавенный[199] порядокъ / не мѣлъ[200] быти захованъ[201], ?[б] который / любо[202] въ Войску Запорожскомъ / при гетманахъ передъ симъ ведлугъ[203] / давнихъ правъ и волностей, непре/мѣнно содержался, однакъ, кгды[204] нѣ/которыи Войска Запорожскаго / гетманы, привлащивши[205] себѣ не/слушне[206] и безправне[207] самодержавную / владзу[208], узаконили самовластіемъ / такое право: [в-]Такъ хочу, такъ / повелѣваю[-в]. Черезъ якое самодержа/віе, гетманскому урядови неприлич-/ное, уросли[209] многіе въ Отчизнѣ и / въ Войску Запорожскомъ нестроенія, / правъ и волѓностей разоренія, / посполитые[210] тяжести, насиѓные //

---

[191] сохраняется
[192-192] что всегда
[193] отечественномъ
[194] совѣтованія
[а] *А*: Самодєржавцы
[195] присутствіе*м*
[196] начальствуя
[197] мнѣніе
[198] апробацію
[199] полезный
[200] имѣлъ
[201] соблюденъ
[б] *Так у тексті*.
[202] хотя
[203] по силѣ
[204] когда
[205] присвоивъ
[206] несправедливо
[207] незаконно
[208] власть
[в-в] *Підкреслення у тексті*.
[209] произрасли
[210] общественные

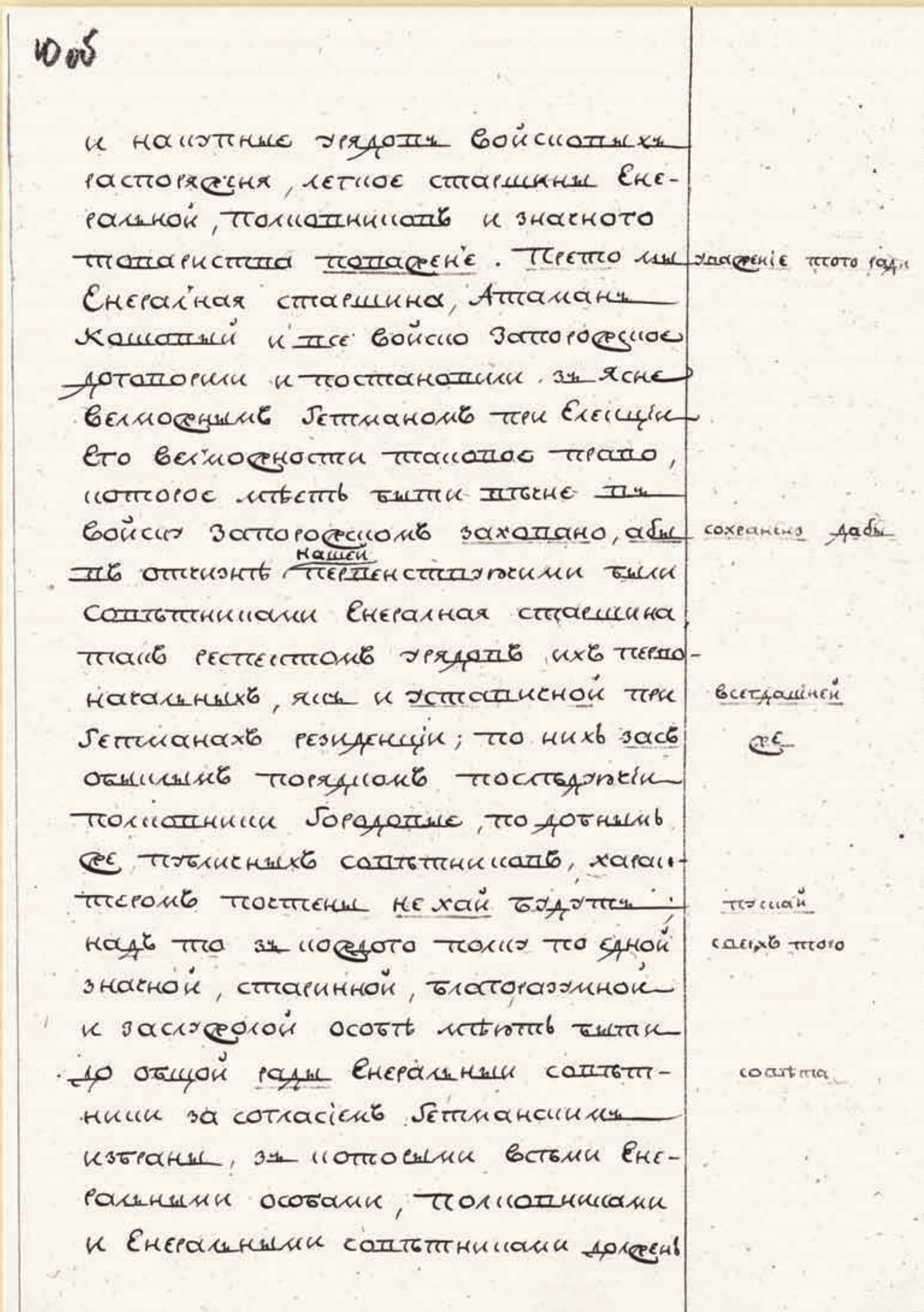

10 об

и належные урядовъ войсковыхъ
распоряженя, легкое старшины Ене-
ралной, Полковниковъ и значного
товариства поважене. Второ мы | уваженіе того ради
Енералная старшина, Атаманъ
Кошовый и все Войско Запорожское
договорили и постановили зъ ясне
Вельможнымъ Гетманомъ при Елекціи
Его вельможности таковое право,
которое маетъ быти вечне въ
Войску Запорожскомъ заховано, абы | сохранено дабы
въ отчизне нашей первенствуючими были
Советниками Енералная старшина,
такъ респектомъ урядовъ ихъ перво-
начальныхъ, якъ и устачной при | всегдашней
Гетманахъ резиденціи; по нихъ засъ | же
обычнымъ порядкомъ последуючіи
Полковники Городовые, подобнымъ
же публичныхъ советниковъ, харак-
теромъ почтены нехай будутъ: | пускай
надъ то зъ каждого полку по едной | сверхъ того
значной, старинной, благоразумной
и заслуженой особе маютъ быти
до общой рады Енералныи совет- | совета
ники за согласіемъ Гетманскимъ
избраны, зъ которыми всеми Ене-
ралными особами, Полковниками
и Енералными советниками долженъ

10 зв.

и накупные урядовъ войсковыхъ / распоряженя, легкое старшины ене/ральной, полковниковъ и значного / товариства поважен҆е[211].

Прето[212] мы, / енерал҆ная старшина, атаманъ / кошовый и все Войско Запорожское, / договорили и постановили зъ ясне/велможным гетманомъ при елекціи / его вел҆можности таковое право, / которое мѣеть быти вѣчне въ / Войску Запорожскомъ заховано[213], абы[214] / въ Отчизнѣ нашей[а] первенствуючими были / совѣтниками енералная старшина, / такъ респектомъ урядовъ ихъ перво/начальных, якъ[б] и уставичной[215] при / гетманахъ резиденціи; по нихъ зась[216] / обыклымъ порядкомъ послѣдуючіи / полковники городовые, подобнымь / же публичныхъ совѣтниковъ харак/теромъ почтены нехай[217] будутъ; / [218-]надъ то[-218] зъ кождого полку по едной / значной, старинной, благоразумной / и заслужолой[в] особѣ мѣютъ быти / до Общой Рады[219] енеральныи совѣт/ники за согласіемъ гетманскимъ / избраны, зъ которыми всѣми ене/ральными особами, полковниками / и енеральными совѣтниками долженъ //

---

[211] уваженіе
[212] Того ради
[213] сохранено
[214] дабы
[а] *Вписано над рядком. А:* пшой.
[б] *А:* яко
[215] всегдашней
[216] же
[217] пускай
[218-218] сверхъ того
[в] *А:* заслужоной
[219] совѣта

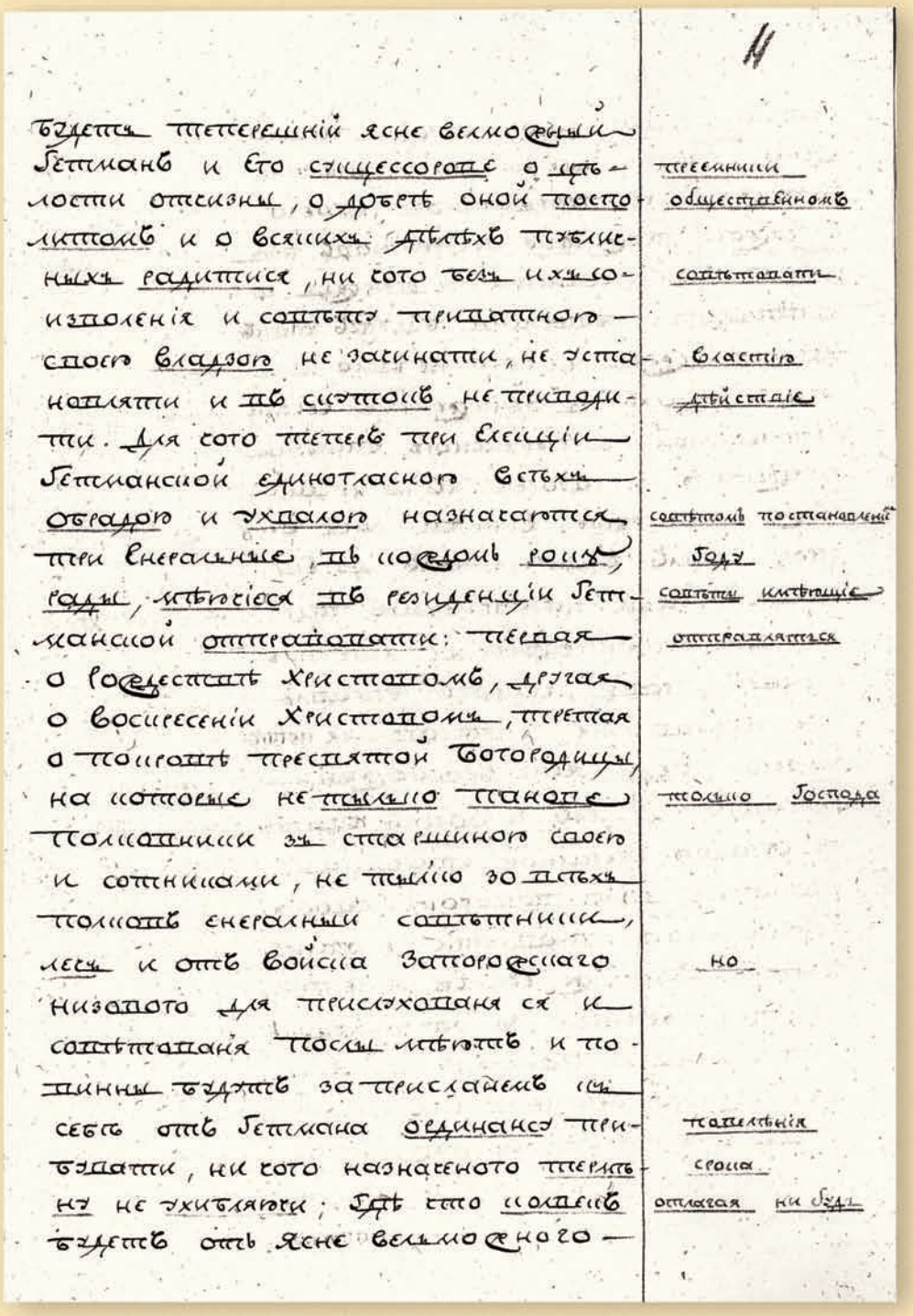

11

будетъ теперешній ясне велможный
Гетманъ и его сукцессорове о цѣ-
лости отчизны, о добрѣ оной посто-
литомъ и о всякихъ дѣлѣхъ публич-
ныхъ радитися, ни чого безъ ихъ со-
изволенія и совѣту приватною
своею владзою не зачинати, не уста-
новляти и въ скутокъ не приводи-
ти. Для чого теперъ при Елекціи
Гетманской единогласною всѣхъ
обрадою и ухвалою назначаются
три Енеральные въ кождомъ року,
рады, мѣючіеся въ резиденціи Гет-
манской отправовати: первая
о Рождествѣ Христовомъ, другая
о воскресеніи Христовомъ, третая
о покровѣ пресвятой Богородицы,
на которые не тылько панове
полковники зъ старшиною своею
и сотниками, не тылко зо всѣхъ
полковъ енералныи совѣтники,
лечъ и отъ войска Запорожскаго
низового для прислухованя ся и
совѣтованя послы мѣютъ и по-
винны будутъ за присланемъ къ
себѣ отъ Гетмана ординансу при-
бувати, ни чого назначеного термѣ-
ну не ухибляючи; гдѣ что колвекъ
будетъ отъ ясне велможного —

преемники
общественномъ
совѣтовати
властію
дѣйствіе
совѣтомъ постановленіе
году
совѣты имѣющіе
отправляться
только Господа
но
повелѣнія
срока
отлагая ни будь

11

будетъ теперешній[а] ясневелможный / гетманъ и его сукцессорове[220] о цѣ-/лости Отчизны, о добрѣ оной поспо/литомъ[221] и о всякихъ дѣлѣхъ публич-/ныхъ радитися[222], ничого безъ ихъ со/изволенія и совѣту приватною / своею владзою[223] не зачинати, не уста/новляти и въ скутокъ[224] не приводи-/ти. Для чого теперъ при елекціи / гетманской единогласною всѣхъ / обрадою[225] и ухвалою[226] назначаются / три Енеральные въ каждомъ[б] року[227] / Рады[228], мѣючіеся[229] въ резиденціи гет/манской отправовати[230]: первая – / о Рождествѣ Христовомъ, другая – / о Воскресеніи Христовомъ, третая – / о Покровѣ Пресвятой Богородицы, / на которые не тылько[231] панове[232] / полковники зъ старшиною своею / и сотниками, не тыл҃ко зо всѣхъ / полковъ енералныи совѣтники, / лечъ[233] и отъ Войска Запорожскаго / Низового для прислухованя ся и / совѣтованꙗ послы мѣютъ и по/винны будутъ, за присланемъ къ / себѣ отъ гетмана ординансу[234], при/бувати, ничого назначеного термѣ/ну[235] не ухибляючи[236], гдѣ что-колвекъ[237] / будетъ отъ ясневельможного //

[а] *A*: тєпєрєшный
[220] преемники
[221] общественномъ
[222] совѣтовать
[223] властію
[224] дѣйствіе
[225] совѣтомъ
[226] постановленіем
[б] *A*: кождомъ
[227] году
[228] Совѣты
[229] имѣющіе
[230] отправляться
[231] только
[232] господа
[233] но
[234] повелѣнія
[235] срока
[236] отлагая
[237] нибудь

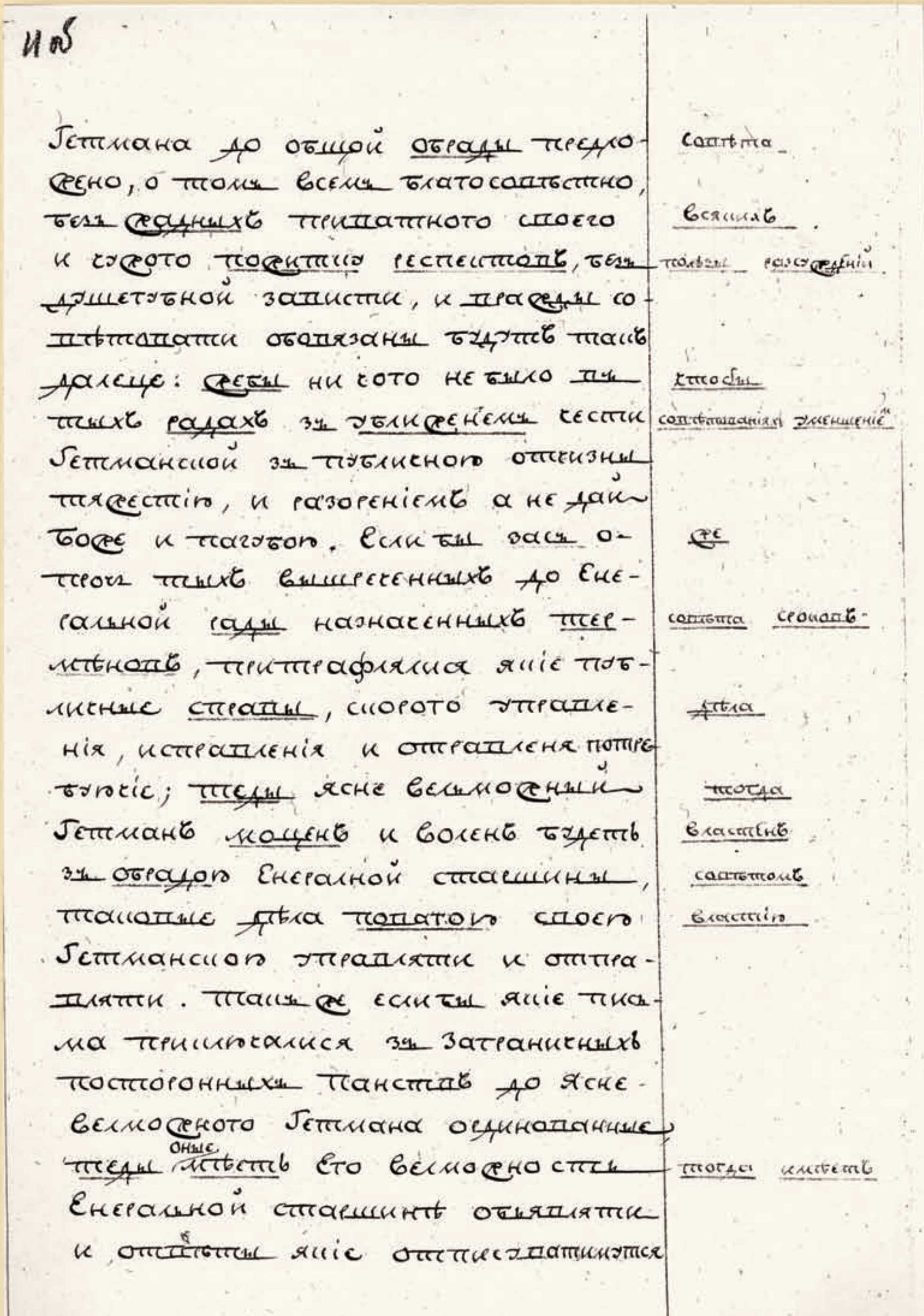

ив

Гетмана до общой обрады предло-	совѣта
жено, о томъ всемъ благосовѣстно,	
безъ жадныхъ приватного своего	всякихъ
и чужого пожитку респектовъ, безъ	пользы разсужденій
душегубной зависти, и правды со-	
противной обовязаны будутъ такъ	
далече: жебы ни чого не было при	чтобы
тыхъ радахъ зъ уближенемъ чести	совѣщаніяхъ уменшеніе
Гетманской зъ публичного отчизны	
тяжестію, и разореніемъ а не дай	
Боже и пагубою. Если бы зась о-	же
прочъ тыхъ вышреченныхъ до Гене-	
ральной рады назначенныхъ тер-	совѣта сроковъ
мѣновъ, притрафлялися якіе пуб-	
личные справы, скорого управле-	дѣла
нія, исправленія и отправленя потре-	
бующіе; тогды ясне вельможный	тогда
Гетманъ моценъ и воленъ будетъ	властенъ
зъ обрадою Генералной старшины,	совѣтомъ
таковые дѣла повагою своею	властію
Гетманскою управляти и отпра-	
вляти. Такъ же если бы якіе писа-	
ма прислалися зъ заграничныхъ	
постороннихъ Панствъ до ясне-	
вельможного Гетмана одинованные,	
тогды оные мѣетъ Его вельможность	тогда имѣетъ
Генералной старшинѣ объявляти	
и отвѣты якіе отписоватимутся	

11 зв.

гетмана до Общой Обрады[238] предло/жено, о томъ всемъ благосовѣстно, / безъ жадныхъ[239] приватного своего / и чужого пожитку[240] респектовъ[241], / безъ душегубной зависти и вражды со/вѣтовати обовязаны будутъ такъ / далеце, жебы[242] ничого не было въ / тыхъ Радах[243] зъ уближенѣмъ[244] чести / гетманской, зъ публичною Отчизны / тяжестію и разореніемъ, а не дай / Боже, и пагубою.

Если бы засъ[245], о/прочъ тыхъ вышреченныхъ до Енеральной Рады[246] назначенныхъ тер/мѣновъ[247], притрафлялися якіе пуб/личные справы[248], скорого управле/нія, исправленія и отправленя потре/буючіе, теды[249] ясневельможный / гетманъ моценъ[250] и воленъ будетъ, / зъ обрадою[251] енералной старшины, / таковые дѣла повагою[252] своею / гетманскою управляти и отпра/вляти[а]. Такъ же если бы якіе пись/ма приключалися зъ заграничныхъ / посторонныхъ панствъ до ясне/велможного гетмана ординованные, / теды[253] оные[б] мѣетъ[254] его велможность / енеральной старшинѣ объявляти / и отвѣты, якіе отписуватимутся, //

---

[238] совѣта
[239] всякихъ
[240] пользы
[241] разсужденій
[242] чтобы
[243] Совѣтованіяхъ
[244] уменшені*ем*
[245] же
[246] Совѣта
[247] сроковъ
[248] дѣла
[249] тогда
[250] властенъ
[251] совѣтомъ
[252] властію
[а] *A*: отправовати
[253] тогда
[б] *Написано над рядком.*
[254] имѣетъ

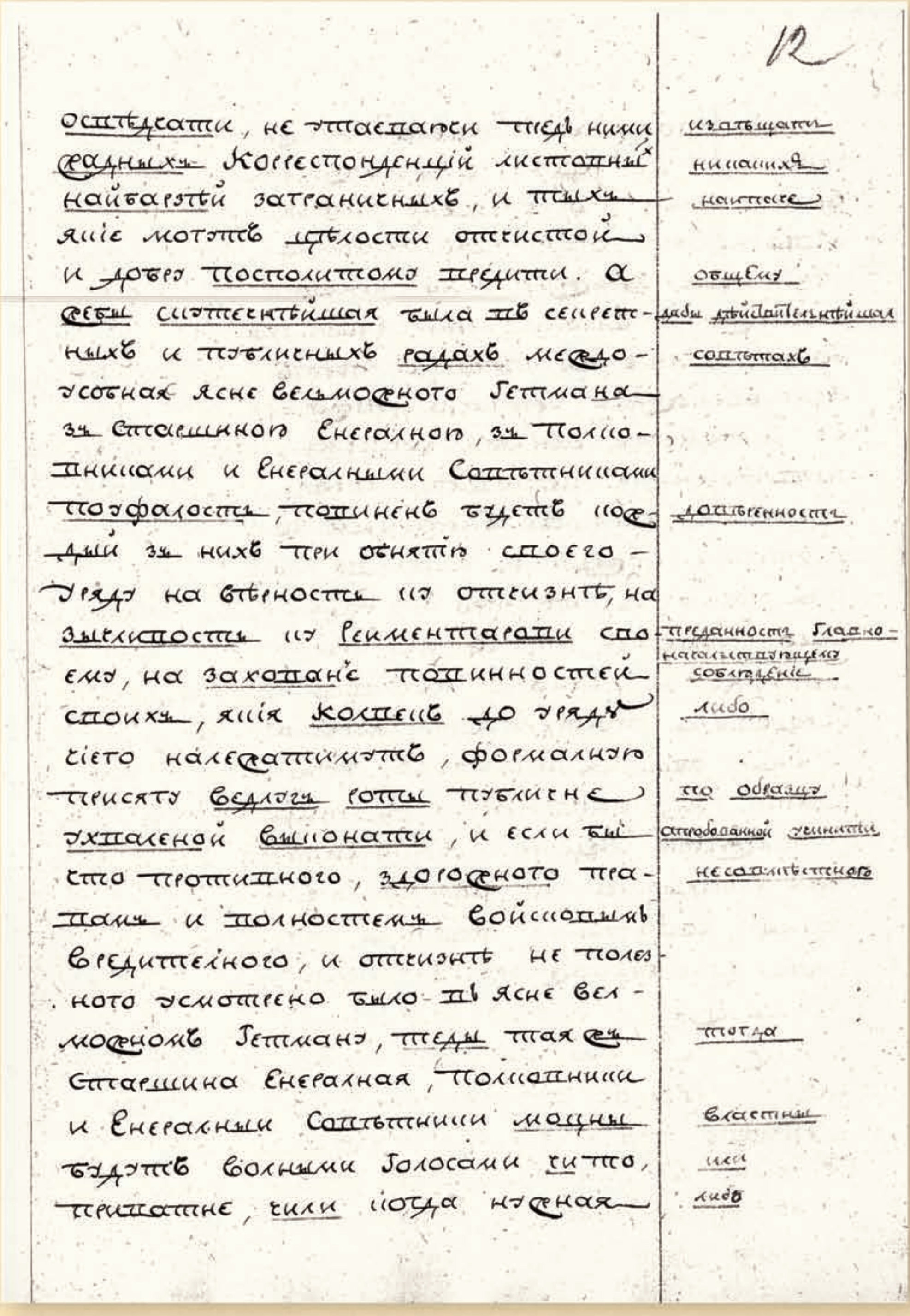

12

освѣдчати, не утаеваючи тедъ ними радныхъ Корреспонденцій листовныхъ найбарзѣй заграничныхъ, и тыхъ якіе могутъ цѣлости отчистой и добру Посполитому вредити. А жебы сумнѣнтѣйшая была въ секретныхъ и публичныхъ радахъ межиусобная ясне велможного Гетмана зъ Старшиною Енералною, зъ Полковниками и Енералными Совѣтниками поуфалость, повиненъ будетъ каждый зъ нихъ при обнятію своего уряду на вѣрности ку отчизнѣ, на зычливости ку Рейментарови своему, на захованє повинностей своихъ, якія кождый до уряду сіего належатимутъ, формалную присягу ведлугъ роты публичне ухваленой выконати, и если бы что противного, здорожного правамъ и волностемъ Войсковымъ вредителного, и отчизнѣ не полезного усмотрено было въ ясне велможномъ Гетманѣ, тогды тая жъ Старшина Енералная, Полковники и Енералнии Совѣтники моцны будутъ волными голосами чи то, приватне, чили когда нужная

извѣщати
никаких
наипаче
общему
дабы действительнейшая
советахъ
доверенность
преданности главноначальствующему
соблюдение
либо
по образцу
апробованной учинити
несоответственного
тогда
властны
или
либо

12

освѣдчати[255], не утаеваючи предъ ними / жадныхъ[256] корреспонденцій листовных, / найбарзѣй[257] заграничныхъ и тыхъ, / якіе могутъ цѣлости отчистой / и добру посполитому[258] вредити.

А / жебы[259] скутечнѣйшая[260] была въ секрет/ныхъ и публичныхъ радахъ[261] междо/усобная ясневельможного гетмана / зъ старшиною енеральною, зъ полко/вниками и енералными совѣтниками / поуфалость[262], повиненъ будетъ кож/дый зъ нихъ при обняцѣю своего / уряду на вѣрность ку Отчизнѣ, на / зычливость[263] ку реиментарови[264] сво/ему, на заховань̆е[265] повинностей / своихъ, якія-колвек[266] до уряду / чіего належатимутъ, формалную / присягу, [267-]ведлугъ роты[-267] публичне / ухваленой[268], выконати[269]. И если бы / что противного, здорожного[270], пра/вамъ и вольностемъ войсковымъ / вредитель̆ного и Отчизнѣ неполез/ного усмотрено было въ ясневел/можномъ Гетману, теды[271] тая жъ / старшина енералная, полковники / и енералныи совѣтники моцны[272] / будутъ волными голосами чи[273] то приватне, чили[274] когда нужная //

---

[255] извѣщати
[256] никакихъ
[257] наипаче
[258] общему
[259] дабы
[260] дѣйствительнѣйшая
[261] совѣтахъ
[262] довѣренность
[263] преданность
[264] главноначальствующему
[265] соблюденіе
[266] либо
[267-267] по образцу
[268] апробованной
[269] учинити
[270] несовмѣстного
[271] тогда
[272] властны
[273] или
[274] либо

12об

и не отволочная потреба укажет	неотлагаемая
публичне? на раду Его Велможности	совѣтъ
выговорити, и о нарушене правъ	
и волностей отчистыхъ упомина-	отечественныхъ
тися безъ убліженя и найменшого	предосужденія
повреждения высокого Рейментарского	
Гонору; о якіе выговоры не мѣетъ	чести имѣетъ
Ясне Велможный Гетманъ уражати-	
ся, и помсты чинити, отмщенемъ	отмщенія паче
разврощенная исправити стара-	
тимется. Особливе Енералніи Со-	
вѣтники кождый зъ нихъ, въ сво-	
емъ полку, зъ которого на радец-	для совѣтованія
тво изберется, силенъ будетъ со-	
вокупне зъ Паномъ Полковникомъ	
Городовымъ постерѣгати порядокъ,	
и оные общимъ совѣтомъ упра-	
вляти, застановляючися за кривды	защищая въ обидахъ
и тяжести людскіе. А яко Енерал-	
ная Старшина, Полковники, и Ене-	
ралныи совѣтники повинны бу-	
дутъ Ясне Велможного Гетмана	
въ должномъ мѣти почитаніи,	
належитый ему выражати Го-	надлежащій честь
норъ, и вѣрное отдавати послу-	
шенство, такъ и Ясне Велможному	
Гетману взаемне шановати оныхъ,	почитати
и за товариство и не за слугъ	

12 зв.

и неотволочная[275] потреба укаже*т* / публичне ?[a] на Радѣ[276] его велможности / выговорити, и о нарушеѓе правъ / и волностей отчистыхъ[277] упомина-/тися безъ уближенѓя[278] и наименшого / поврежденія высокого реиментарского / гонору[279]. О якіе выговоры не мѣетъ[280] / ясневелможный гетманъ уражати/ся, и помсты[281] чинити, овшемъ[282] / развращенная исправити стара/тимется.

Особливе енералныи со/вѣтники, кождый зъ нихъ въ сво/емъ полку, зъ которого [283-]на радец/тво[-283] изберется, силенъ будетъ, со/вокупне зъ паномъ полковнико*м* / городовымъ, постерѣгати порядко*в* / и оные общимъ совѣтомъ упра/вляти, [284-]застановляючися за кривды[-284] / и тяжести людскіе.

А яко енерал/ная старшина, полковники и ене/ралныи совѣтники повинны бу/дутъ ясневелможного гетмана / въ должномъ мѣти почитаніи, / належитый[285] ему выражати го/норъ[286] и вѣрное отдавати послу/шенство, такъ и ясневелможному / гетману взаемне шановати[287] оныхъ, / и за товариство, и не за слугъ //

---

[275] неотлагаемая
[a] *Так у тексті.*
[276] Совѣтѣ
[277] отечественныхъ
[278] предосужденія
[279] чести
[280] имѣет
[281] отмщенія
[282] паче
[283-283] для совѣтованія
[284-284] защищая въ обидахъ
[285] надлежащій
[286] честь
[287] почитать

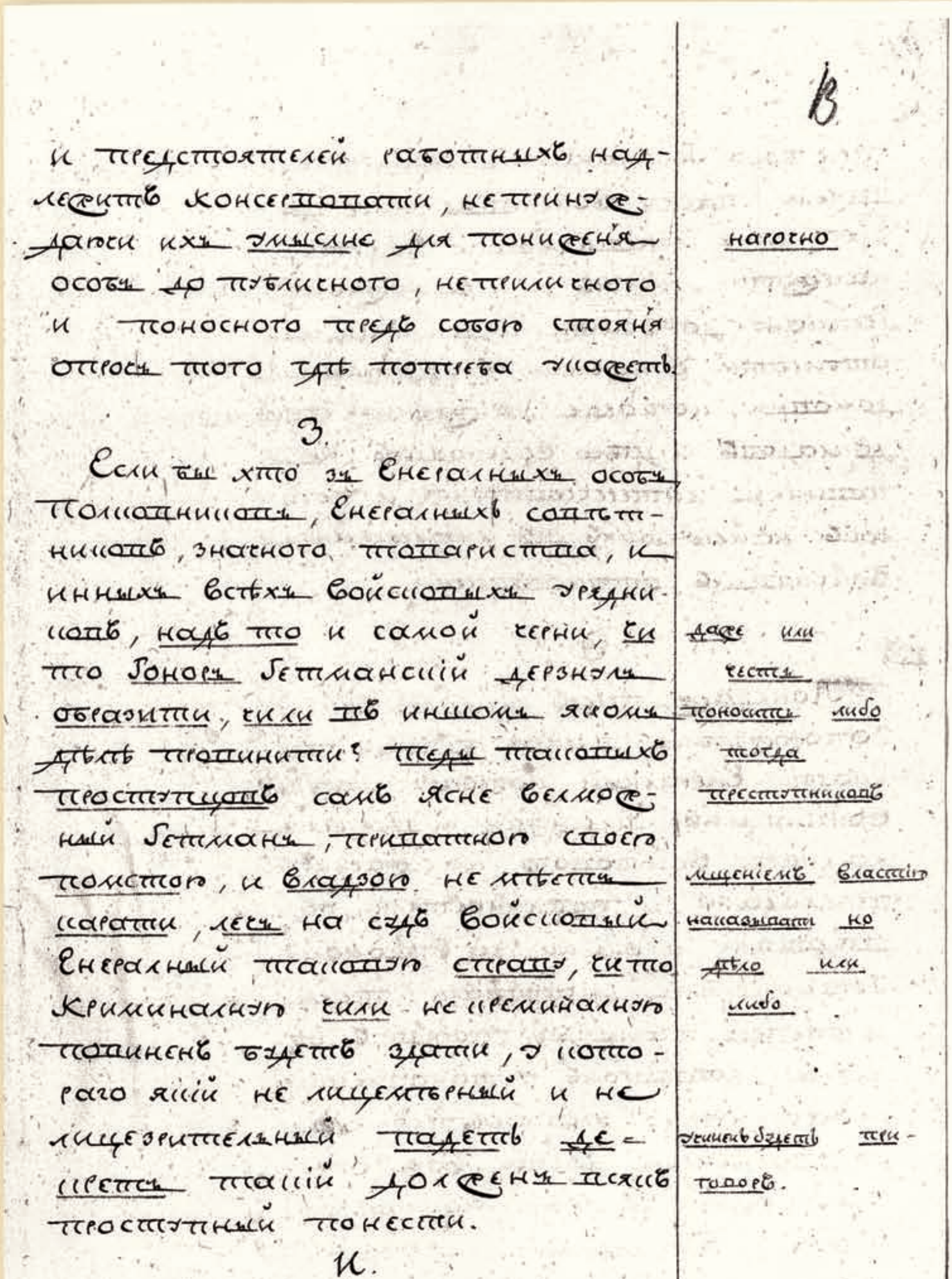

В

и предстоятелей работныхъ над-
лежитъ консервовати, не принуж-
даючи ихъ умыслне для пониженя
особъ до публичного, неприличного
и поносного предъ собою стояня
опроч того уже потреба укажетъ.

3.

Если бы хто зъ Енералныхъ особъ,
Полковниковъ, Енералныхъ совѣт-
никовъ, знатного товариства, и
иныхъ всѣхъ Войсковыхъ урядни-
ковъ, надъ то и самой черни, би
то Гоноръ Гетманский дерзнулъ
образити, чили въ иншомъ якомъ
дѣлѣ провинити? тоды таковыхъ
преступцовъ самъ Ясне Велмож-
ный Гетманъ, приватного своего
помстою, и владзою не имѣетъ
карати, лечъ на судъ Войсковый
Енералный таковую справу, чи то
Криминалную чили не криминалную
повиненъ будетъ здати, у кото-
раго якій не лицемѣрный и не
лицезрителный падетъ де-
кретъ такій долженъ всякъ
преступный понести.

И.

Тые Енералныи особы уставичне

[Margin:]
нарочно
даже или
честь
поносить либо
тогда
преступниковъ
мщенiемъ властiю
наказывать но
дѣло или
либо
учиненъ будетъ при-
говоръ.
всегда

13

и предстоятелей работныхъ, над/лежитъ консервовати, не принуж/даючи[а] ихъ умыслне[288] для пониженѣя / особъ до публичного, неприличного / и поносного[б] предъ собою стоянѣя, / опрочъ того, гдѣ[в] потреба укажетъ.

З[г]

Если бы хто зъ енералныхъ особъ, / полковниковъ, енералныхъ совѣт-/ ников, значного товариства и / инныхъ всѣхъ войсковыхъ урядни/ковъ, [289-]надъ то[-289] и самой черни, чи[290] / то гоноръ[291] гетманскій дерзнулъ / образити[292], чили[293] въ иншомъ якомъ / дѣлѣ провинити, ?[г] теды[294] таковыхъ / проступцовъ[295] самъ ясневелмож/ный гетманъ приватною своею / помстою[296] и владзою[297] не мѣетъ / карати[298], лечъ[299] на Судъ Войсковый / Енералный таковую справу[300], чи[301] то / криминалную, чили[302] некриминалную / повиненъ будетъ здати, у кото/раго якій нелицемѣрный и не-/ лицезрительный [303-]падетъ декретъ[-303], такій долженъ всякъ проступный понести.

И[д]

Тые *ж* енералныи особы, уставичне[304] //

[а] *А*: принужаючи
[288] нарочно
[б] *А*: непоносного
[в] *А*: гдє
[г] 7
[289-289] даже
[290] или
[291] честь
[292] поносить
[293] либо
[г] *Так у тексті.*
[294] тогда
[295] преступниковъ
[296] мщеніем
[297] властію
[298] наказывать
[299] но
[300] дѣло
[301] или
[302] либо
[303-303] учиненъ будетъ приговоръ
[д] 8
[304] всегда

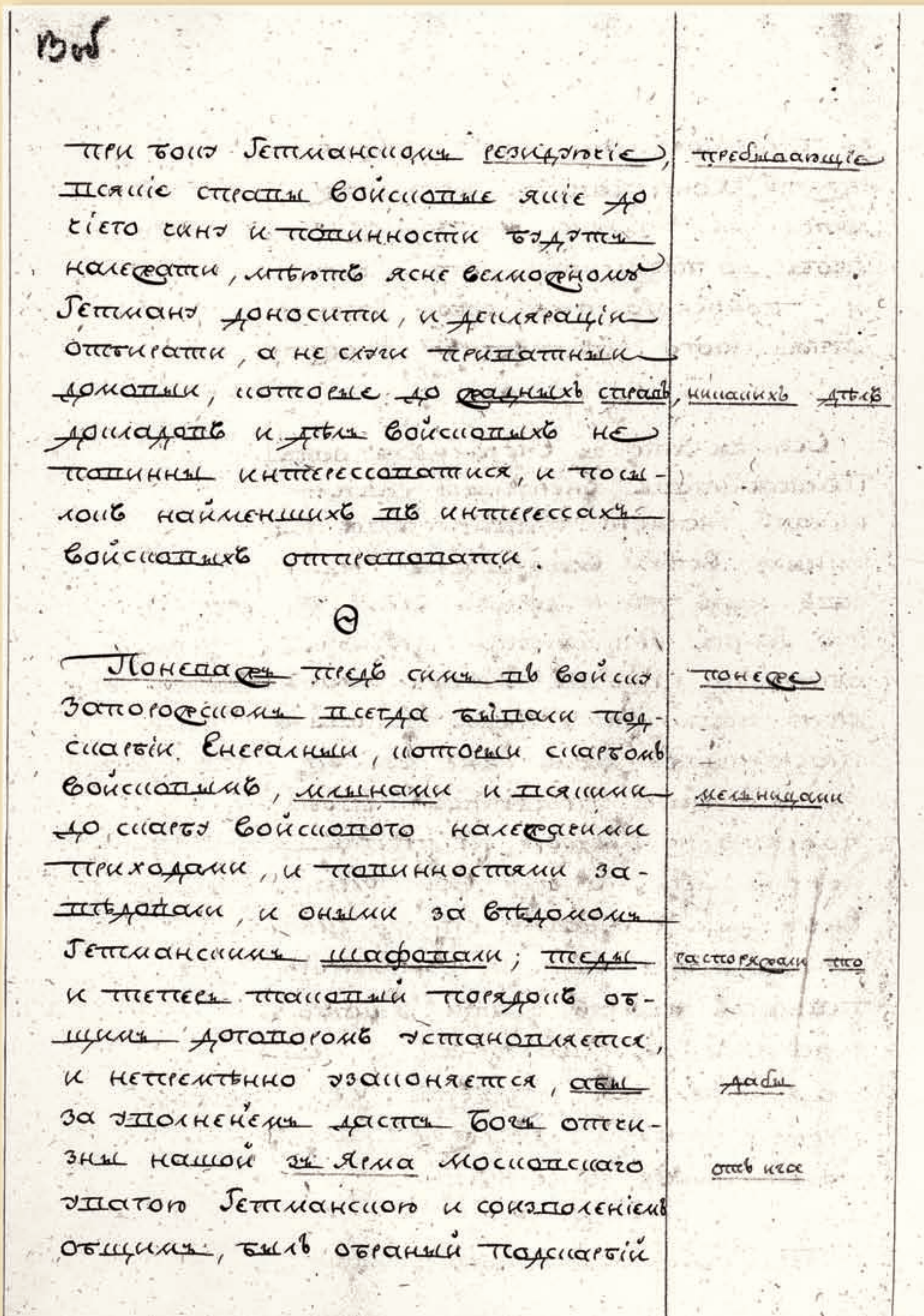

Во6

при боку Гетманскомъ резидуючіе, — пребывающіе
всякіе справы войсковые якіе до
сего чину и повинности будутъ
належати, мають ясне вельможному
Гетману доносити, и деклярацій
отбирати, а не слуги приватныи
домовыи, которые до радныхъ справъ, — никакихъ дълъ
докладовъ и дълъ войсковыхъ не
повинны интерессоватися, и посы-
локъ найменшихъ въ интерессахъ
войсковыхъ отправовати.

Θ

Понеже предъ симъ въ войску — понеже
Запорожскомъ всегда бывали под-
скарбіи Енеральныи, которыи скарбомъ
войсковымъ, млынами и всякими — мельницами
до скарбу войскового належачими
приходами, и повинностями за-
въдовали, и оными за въдомомъ
Гетманскимъ шафовали; теды — распоряжали то
и теперь таковый порядокъ об-
щимъ договоромъ установляется,
и непремънно узаконяется, абы — дабы
за уполненемъ ласки Божей отчи-
зны нашой зъ ярма Московского — отъ ига
булавою Гетманскою и соизволеніемъ
общимъ, былъ обраный Подскарбій

13 зв.

при боку Гетманскомъ резидуючіе[305], / всякіе справы войсковые, якіе до / чіего чину и повинности будутъ / належати, мѣютъ ясневелможному / гетману доносити и деклярациі / отбирати, а не слуги приватныи / домовыи, которые до жадныхъ[306] справъ[307], / докладовъ и дѣлъ войсковыхъ не / повинны интерессоватися и посы/локъ найменшыхъ въ интерессахъ / войсковыхъ отправовати.

Θ[а]

Поневажъ[308] предъ[б] симъ въ Войску / Запорожскомъ всегда бывали под/скарбіи енералныи, которыи Скарбомъ / Войсковымъ, млынами[309] и всякими, / до скарбу войскового належачими, / приходами и повинностями за/вѣдовали, и оными за вѣдомомъ / Гетманскимъ шафовали[310], теды[311] / и теперъ таковый порядокъ об/щимъ договоромъ установляется / и непремѣнно узаконяется, абы[312] / за уволнеѣмъ, дастъ Богъ, Отчи/зны нашой [313]-зъ ярма-[313] московскаго, / увагою гетманскою и соизволеніемъ / общимъ, былъ обраный подскарбій //

---

[305] пребывающіе
[306] никакихъ
[307] дѣлъ
[а] 9
[308] понеже
[б] *А*: пєрєдъ
[309] мельницами
[310] распоряжали
[311] то
[312] дабы
[313-313] отъ ига

14

Енералный, человѣкъ значный и за-	
служоный, маетный и благосовѣст-	имущественный
ный, который бы скарбъ войсковый	
въ своемъ дозорѣ мѣлъ, млынами	имѣлъ
и всякими приходами войсковыми	
завѣдовалъ, и оные на потребу	
публичную войсковую а не на свою	
приватную за вѣдомомъ Гетман-	
скимъ оборочалъ. Самъ зась Ясне	употреблялъ же
Велможный Гетманъ до скарбу вой-	
скового и до приходовъ до оного	
належачихъ не мѣетъ належати,	
и на свой персоналный пожитокъ	
употребляти, довольствуючися сво-	
ими оборонами, и приходами на	
булаву и на особу его Гетманскую	
належачими: яко то индуктою,	пошлиною
полкомъ Гадяцкимъ, сотнею Шеп-	
таковскою, добрами Почеповскими	деревнями
и Оболонскими и инишими интра-	доходами
тами якіе здавна ухвалены и	учереждены
постановлены на урядъ Гетман-	
скій, болшъ зась Ясне Велможный	же
Гетманъ маетностей и добръ	
войсковыхъ не мѣетъ самовластно	
себѣ привлащати, и инишимъ	присвоять
мнѣй въ войску Запорожскомъ	меньше

14

енералный, человѣкъ значный и за/служоный, маетный[314] и благосовѣст-/ ный, который бы Скарбъ Войсковый / въ своемъ дозорѣ мѣлъ[315], млынами / и всякими приходами войсковыми / завѣдовалъ и оные на потребу / публичную войсковую, а не на свою / приватную, за вѣдомомъ гетман/скимъ оборочалъ[316].

Самъ засъ[317] ясне/велможный гетманъ до Скарбу Вой/скового и до приходовъ, до оного / належачихъ, не мѣетъ належати / и на свой персоналный пожитокъ / употребляти, довольствуючися сво/ими оборо-ками[a] и приходами, на / булаву и на особу его гетманскую / належачими, яко то: индуктою[318], / полкомъ Гадяцкимъ, сотнею Шеп/такувскою, до-брами[319] Почеповскими / и Оболонскими и иншими интра/тами[320], якіе здавна ухвалены[321] и / постановлены на урядъ гетман/скій; болшъ засъ[322] ясневелможный / гетманъ маетностей и добръ / войсковыхъ не мѣетъ само-властно / себѣ привлащати[323] и иншимъ, мнѣй[324] въ Войску Запорожскомъ //

---

[314] имущественный
[315] имѣлъ
[316] употреблялъ
[317] же
[a] *A*: оброками
[318] пошлиною
[319] деревнями
[320] доходами
[321] учреждены
[322] же
[323] присвоять
[324] менѣе

шѣ

заслуженымъ, а найбарзѣй черницамъ,
попамъ, вдовамъ бездѣтнымъ, уряд-
никомъ Посполитымъ, и Войсковымъ
людемъ, слугамъ своимъ Гетман-
скимъ и особамъ приватнымъ для
респектовъ якихъ же колвекъ не
роздавати.
А не толко до боку Гетманского
Подскарбій Енералный поприсяжный
для дозору скарбу войскового мѣетъ
обиратися, и гдѣ резиденція Гет-
манская утвердится, тамъ зоста-
вати, лечъ и въ кождомъ полку
два Подскарбіи також поприсяж-
ныи, люде значныи и маетныи
общою Полковника Старшины
Войсковой и Посполитой ухвалою
повинны знайдоватися, которыи
бы о полковыхъ и Городовыхъ
приходахъ и посполитыхъ побо-
рахъ знали, оные въ своемъ завѣ-
дованю и шафунку мѣли и кож-
дого року порахунокъ за себе чи-
нили, якіи полковые подскарбіи
мѣючи релацію до Енералного Под-
скарбего должны будутъ въ своихъ
полкахъ о належачихъ до скарбу
войскового приходахъ знати

наипаче
разного званія
ни будь
но
постановленіемъ
находиться
общественныхъ
вѣдомствѣ
распоряженіи
года щетъ
иметъ

14 зв.

заслужонымъ, а найбарзѣй[325] чернцямъ, / попамъ, вдовамъ бездѣтнымъ, уряд/никомъ посполитымъ[326] и войсковымъ / мѣлкимъ, слугамъ своимъ гетман/скимъ и особамъ приватнымъ, для / респектовъ якихъ же колвекъ[327] не / роздавати. /

А не тылько до боку гетманскаго / подскарбій енералный поприсяжный / для дозору Скарбу Войскового мѣетъ / избиратися и, гдѣ резиденція гет-/манская утвердится, тамъ зоста/вати, лечъ[328] и въ кождомъ полку / два подскарбіи также поприсяж/ныи, люде значныи и маетныи, / общою полковника, старшины войсковой и посполитой ухвалою[329] / повинны знайдовати-ся[330], который / бы о полковыхъ и городовыхъ / приходахъ и посполитыхъ[331] побо/рахъ знали, оные въ своемъ завѣ/доваћю[332] и шафунку[333] мѣли и кож-/дого року[334] порахунокъ[335] зъ себе чи/нили, якіи полковые подскарбіи, / мѣючи[336] реляцію до енералного под/скарбего, должны будутъ въ своихъ / полкахъ о належачихъ до Скарбу / Войскового приходахъ знати, //

---

[325] наипаче
[326] разного званія
[327] нибудь
[328] но *(написано іншим почерком)*.
[329] постановленіемъ
[330] находиться *(написано іншим почерком)*.
[331] общественныхъ
[332] вѣдомствѣ
[333] распоряженіи
[334] года
[335] щеть
[336] имѣя

15

оные отбирати и до рукъ Генералного	
Подскарбего отдавати, такоже Пол-	
ковники засъ потомныи такоже ин-	же
тересоватися до скарбцовъ полко-	
выхъ контентуючися своими при-	доволствуяся
ходами и добрами на урядъ полко-	
вницкий належачими.	
І.	
Яко всякихъ въ отчизне Запо-	
рожской порядковъ, по должности	
уряду своего маетъ Ясне вельможный	
Гетманъ постерегати, такъ най-	наипаче
барзей повиненъ будетъ и на то	
пилное и неусыпное мети око,	прилежное
жебы людемъ войсковымъ и Поспо-	дабы всякаго звания
литымъ збытечные не чинилися	излишния
тяжести, налоги, утеменжения	утеснения
и здерства, для которыхъ они	вынуждения
оставовивши жилища свои обы-	
кли въ прочиихъ ити въ заграни-	прочь иностранныхъ
чныхъ Панствахъ спокойнейшаго	владенияхъ
легчайшого и помыслнейшого шу-	выгоднейшаго искати
кати себе помешканя. Зачимъ	жительства почему
абы такоже Полковники, Сотники,	дабы
Атаманя и всякие войсковые и	
посполитые урядники не важилися	разного состояния
панщизнъ и работизнъ своихъ	боярщинъ работъ.
приватныхъ Господарскихъ	

15

оные отбирати и до рукъ енералного / подскарбего отдавати. Панове пол-/ковники засъ[337] не[а] повинны также ин/тересоватися до скарбцовъ полко-/выхъ, контентуючися[338] своими при/ходами и добрами, на урядъ полко/вничій належачими.

I[б]

Яко всякихъ въ Отчизнѣ[в] Запо/рожскомъ порядковъ, по должности / уряду своего, мѣетъ ясневелможный / гетманъ постерегати, такъ най-/барзѣй[339] повиненъ будетъ и на тое / пилное[340] и неусыпное мѣти око, / жебы[341] людемъ войсковымъ и поспо/литымъ[342] збытечные[343] не чинилися / тяжести, налоги, утеменженя[344] / и здырства[345], для которыхъ они, / остановивши жилища свои, обы/кли въ прочку[346] ити і[г] въ загранич/ныхъ[347] панствахъ[348] спокойнѣйшаго, / легчайшого и помыслнѣйшого[349] шу/кати[350] себѣ помешканя[351]. Зачимъ[352], / абы[353] панове полковники, сотники, / атаманя и всякіе войсковые и / посполитые[354] урядники, не важилися / панщизнъ[355] и работизнъ[356] своихъ / приватныхъ господарскихъ //

---

[337] же
[а] *Вписано в рядок іншим почерком*.
[338] доволствуясь
[б] 10
[в] *А: далі* и в Войску.
[339] наипаче
[340] прилѣжное
[341] дабы
[342] всякаго званія
[343] излишнія
[344] угнѣтенія
[345] вынужденія
[346] прочь
[г] *Вписано в рядок іншим почерком*.
[347] иностранныхъ
[348] владѣніяхъ
[349] выгоднѣйшаго
[350] искать
[351] жительства
[352] Почему
[353] дабы
[354] разного состоянія
[355] боярщинъ
[356] работъ

15 об

Козаками и Посполитыми людми	простыми
тыми якіє ани на урядъ ихъ не	
належатъ, ани подъ ихъ персонал-	
ною державою зостаютъ, отбу-	
вати, до кошеня сѣна, збираня	
зъ полъ пашенъ, и гаценя гребель	плотинъ
примушати, въ одйманю и Кгвал-	принуждати отнятии
номъ утисненю Ктрунтовъ насилія	насильственномъ
чинити, за леда якую вину зо всей	малѣйшую
худобы лежачой и рухомой обна-	имѣнія движимой
жати, ремесниковъ безплатне	
до дѣла своихъ домашнихъ при-	
неволяти, и Козаковъ до посылокъ	
приватныхъ зажывати, повиненъ	употреблять
будетъ того Ясне Велможный Гет-	
манъ владзою своею позбраняти,	властію
чого и самъ на добрый инъшимъ	
подручнымъ себѣ прикладъ, мѣетъ	подчиненныи примѣръ
выстерегатися и не чинити. А	
Понеже рясніє на людей бѣд-	понеже
ныхъ тяжести, утиски и здир-	утѣсненія вымогания
ства походятъ найбарзѣй отъ	наипаче
властолюбныхъ накупцевъ, кото-	подкупщиковъ
рыи не фундуючися на заслугахъ	
своихъ, а прагнучи несытою по-	желая
жадливостію для приватного	жадностію
своего пожитку урядовъ войско-	
выхъ и посполитыхъ прелщаютъ	разночинскихъ

15 зв.

козаками и посполитыми[357] людми / тыми, якіе ани на урядъ ихъ не / належатъ, ани подъ ихъ персонал/ною державою зостаютъ, отбу/вати, до кошеѣя сѣнъ, збираѣя / зъ поль пашенъ и гаченя гребель[358] / примушати[359], въ одійманю[360] и кгвал/номъ[361] купленю кгрунтовъ насилія / чинити, за леда[362] якую вину зо всей / худобы[363], лежачой и рухомой[364], обна-/жати, ремесниковъ безплатежне / до дѣлъ своихъ домашнихъ при/неволяти и козаковъ до посылокъ / приватныхъ заживати[365], повиненъ / будетъ того ясневелможный гет/ман владзою[366] своею возбраняти, / чого и самъ, на добрый иншимъ / подручнымъ[367] себѣ приклад[368], мѣетъ / выстерегатися и не чинити.

А / поневажъ[369] всякіе на людей бѣд/ныхъ тяжести, утыски[370] и здыр-/ства[371] походятъ найбарзѣй[372] отъ / властолюбныхъ накупневъ[373], кото-/рые, не фундуючися на заслугахъ / своихъ, а прагнучи[374] несытою по-/жадливостію[375], для приватного / своего пожитку, урядовъ войско/выхъ и посполитыхъ[376] прелщають //

---

[357] простыми
[358] плотинъ
[359] принуждать
[360] отнятіи
[361] насильственномъ
[362] малѣйшую
[363] имѣнія
[364] движимой
[365] употреблять
[366] властію
[367] подчиненны*м*
[368] примѣръ
[369] понеже
[370] утѣсненія
[371] вынужденія
[372] наипаче
[373] подкупщиковъ
[374] желая
[375] жадностію
[376] разночинческихъ

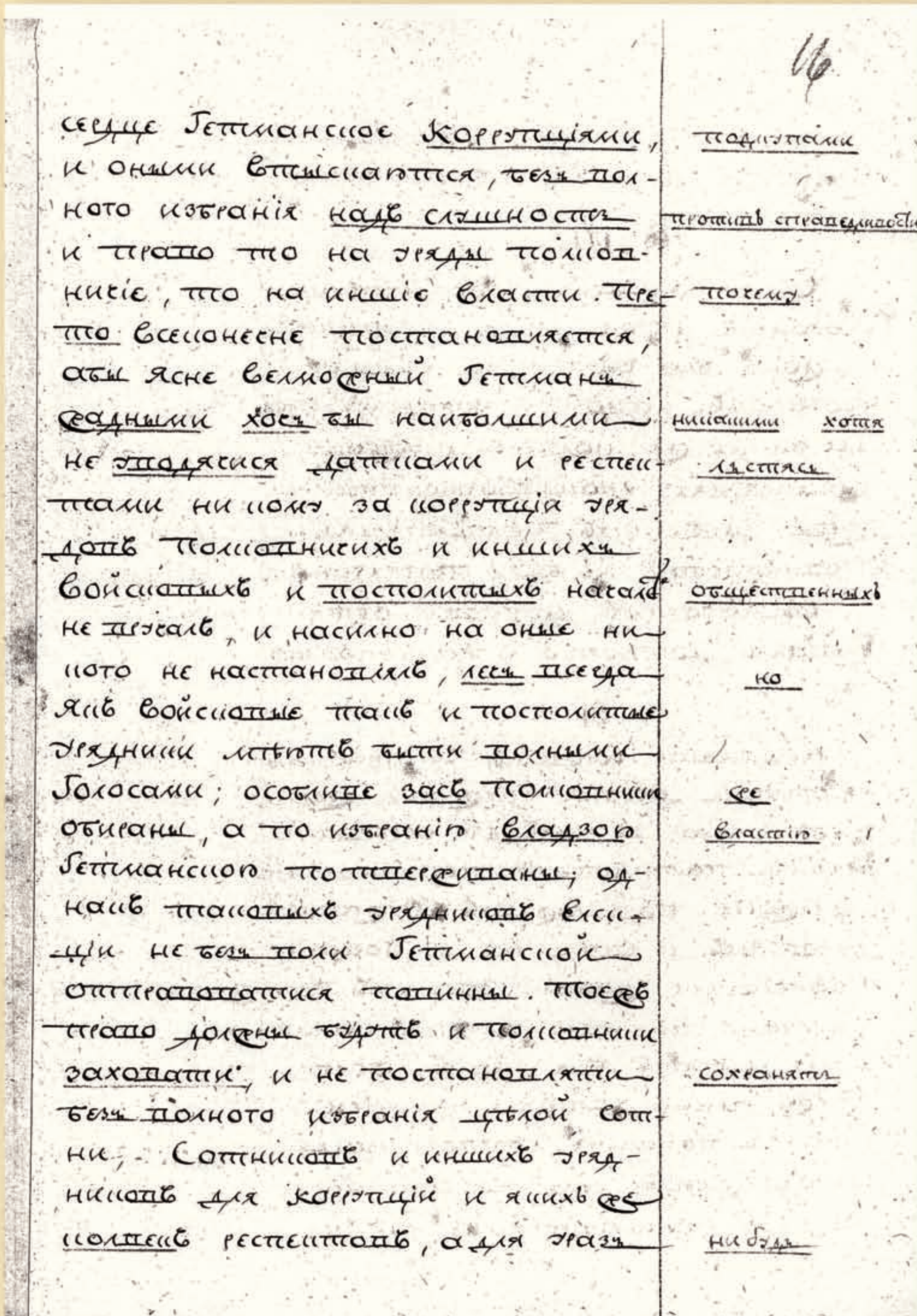

46

серце Гетманское корупціями,	подкупами
и оними втискаются, безъ пол-	
ного избранія надъ слушность	противъ справедливости
и право то на уряды полков-	
ницкіе, то на иншіе власти. Пре-	почему
то всеконечне постановляется,	
абы ясне вельможный Гетманъ	
жадными хочъ бы найбольшими	никакими хотя
не уводячися датками и респек-	льстясь
тами никому за корупцію уря-	
довъ полковницкихъ и иншихъ	
войсковыхъ и посполитыхъ начал(ьствъ)	общественныхъ
не вручалъ, и насилно на оные ни-	
кого не настановлялъ, лечъ всегда	но
якъ войсковые такъ и посполитые	
урядники мають быти волными	
голосами; особливе зась полковники	все
обираны, а по избранію владзою	властію
Гетманскою потверждаемы; од-	
накъ таковыхъ урядниковъ всек-	
щи не безъ воли Гетманской	
отправоватися повинны. Тоежъ	
право должны будуть и полковники	
заховати, и не постановляти	сохранять
безъ полного избранія цѣлой сот-	
ни, сотниковъ и иншихъ уряд-	
никовъ для корупцій и якихъ-ве-	
колвекъ респектовъ, а для уразъ	нибудь

16

сердце гетманское коррупціями[377] / и оными втыскаются, безъ вол/ного избранія, [378-]надъ слушность[-378] / и право, то на уряды полков/ничіе, то на иншіе власти.

Пре/то[379] всеконечне постановляется, / абы ясневелможный гетманъ / жадными[380], хочъ[381] бы наиболшими, / не уводячися[382] датками и респек-/тами, никому за коррупціи уря/довъ полковничихъ и иншихъ / войсковыхъ и посполитыхъ[383] начальс*тв* / не вручалъ и насилно на оные ни/кого не настановлялъ, лечъ[384] всегда, / якъ войсковые, такъ и посполитые / урядники мѣютъ быти волными / голосами, особливе засъ[385] полковники, / обираны, а по избранію владзою[386] / гетманскою потверживаны; од/накъ таковыхъ урядниковъ елек/ціи не безъ воли гетманской / отправоватися повинны. Тое жъ / право должны будутъ и полковники / заховати[387] и не постановляти, / безъ волного избранія цѣлой сот/ни, сотниковъ и иншихъ уряд/ников для коррупцій и якихъ же / колвекъ[388] респектовъ, а для уразъ //

---

[377] подкупами
[378-378] противъ справедливости
[379] Почему
[380] никакими
[381] хотя
[382] льстясь
[383] общественныхъ
[384] но
[385] же
[386] властію
[387] сохранять
[388] нибудь

16об

своихъ приватныхъ не повинны	
тамъ же отъ урядовъ отстано-	
вляти.	
аі.	
Вдовы Козачии и осиротелые	
Козацкіе дети, вдовы козацкіе,	
и жоны безъ бытности самыхъ	
козаковъ, когда въ походахъ, албо	или
на иныхъ же колвекъ службахъ	
войсковыхъ знайдоватимутся,	
жебы до всякихъ посполитыхъ	дабы
повинностей не были потягани,	понуждаемы
и вымаганемъ датковъ обтя-	обременяемы
жаны, договорено и постановлено.	
ві.	
Не меньшая Городамъ Украинскимъ	
и оттоль деется тяжесть, же	что
многіе села до нихъ для отбыван'я	
всякихъ посполитыхъ повинностей	
належачіе, подъ розныхъ державцовъ	
духовныхъ и светскихъ въ Посессію	
поотходили, жители зась ихъ пос-	же проживающии
политые въ малолюдствіи остав-	
шіеся, мусятъ безъ жадной фолги-	принуждены всякой об-
тіежъ самые двигати тяжары, -	легченія тягости
якіе зъ помощію отторгненыхъ	
и удойшлыхъ селъ на себе носили.	
За тимъ за установеніемъ отъ военного	потому

16 зв.

своихъ приватныхъ не повинны / такъ же отъ урядовъ отстано/вляти.

AI[а]

Вдовы козачки[б] и осиротѣлые / козацкіе дѣти, дворы козацкіе / и жоны, безъ бытности самыхъ / козаковъ, когда въ походахъ, албо[389] / на якихъ же колвекъ службахъ / войсковыхъ знайдоватимутся, / жебы[390] до всякихъ посполитыхъ / повинностей не были потяганы[391] / и вымаганѣем датковъ обтя/жеваны[392], договорено и постановлено.

BI[в]

Не меншая городамъ украинскимъ / и оттоль дѣется тяжесть, же[393] / многіе села[г], до нихъ для отбуванѣя / всякихъ посполитыхъ повинностей / належачіе, подъ рожныхъ державцовъ / духовныхъ и свѣцкихъ въ поссессію / поотходили, жители засъ[394] ихъ пос/политые[395], въ малолюдствіи остав-/шіеся, мусятъ[396] безъ жадной[397] фолги[398] / тіе[г] жъ самые двигати тяжары[399], / якіе зъ помощію отторгненыхъ / и одойшлыхъ селъ на себѣ носили. / [400-]За чим[-400] за успокоеніемъ отъ военного //

[а] 11
[б] *A*: козачии
[389] или
[390] дабы
[391] понуждаѣмы
[392] обременяемы
[в] 12
[393] что
[г] *A*: сала
[394] же
[395] простолюдимы
[396] принуждены
[397] всякой
[398] облегченія
[г] *A:* тыє
[399] тягости
[400-400] Почему

17

матеры отчизны, и за вполненемъ	
дай Боже оной от подданства —	
Московского, Генералная мѣетъ быти	имѣетъ
установлена черезъ избранныхъ на	
тое Комисаровъ ревизія встѣхъ маєт-	
ностей подъ державцами зостаючихъ,	
и до враты Генералной при Гетманѣ	на разсужденіе
рады, подана, на которой разсудится,	совѣта
и постановится кому годне, належи,	пристойно
а кому не належитъ войсковые добра	
и маєтности держати, и якіе по-	
винности и послушенства поддан-	
скіе мѣются державцамъ отъ Пос-	простаго народа
полства отдавати. такъ теже	также
и оттоль людемъ убогимъ Посполи-	простаго состоянія
тымъ умножается тяжесть, же	что
многіе Козаки, людей достатныхъ	
посполитыхъ въ подсусѣдки себѣ	
пріимуючи, охороняютъ оныхъ отъ	
обычныхъ имъ повинностей, из об-	
щей тяглости городовой и селской	тягости
стягаючихся, а купцы маєтные	относящихся богатые
защищаючися по Универсалами	указами
Гетманскими, по протекціею Полко-	
вников и Сотниковъ ухиляются	уклоняются
отъ двитаня сполныхъ тяжаровъ	общихъ тягостей
посполитыхъ, и не хотятъ быти	
помощными въ отбываню оныхъ	понесенію
людемъ убогимъ. Прето Ясне Вельможный	по чему

17

мятежу Отчизны и за уволненемъ, / дай Боже, оной отъ подданства / московскаго, енералная мѣетъ[401] быти / установлена, черезъ избранныхъ на / тое комисаровъ, ревизія всѣхъ мает/ностей, подъ державцами зостаючихъ, / и [402-]до уваги[-402] Енералной при гетману / Рады[403] подана, на которой разсудится / и постановится, кому годне[404] належи*т*, / а кому не належитъ войсковые добра / и маетности держати, и якіе по/винности и послушенства поддан/скіе мѣются державцамъ отъ пос/полства[405] отдавати.

[406-]Такъ тежъ[-406] / и оттоль людемъ убогимъ посполи/тымъ[407] умножается тяжесть, же[408] / многіе козаки людей достатныхъ / посполитыхъ въ подсусѣдки себѣ / пріимуючи, охороняютъ оныхъ отъ / обыклыхъ имъ повинностей, ку об/щей[а] тяглости[409] городовой[б] и селской / стягаючихся[410], а купцы маетные[411], / защищаючися то универсалами[412] / гетманскими, то протекціею полко/вничою и сотницкою, ухиляются[413] / отъ двиганя сполныхъ[414] тяжаровъ[415] / посполитыхъ и не хотятъ быти / помощными въ отбуваѓю[416] оныхъ / людем убогимъ. Прето[417] ясневелможный //

---

[401] имѣетъ
[402-402] на разсужденіе
[403] Совѣта
[404] пристойно
[405] простаго народа
[406-406] Также
[407] простаго состоянія
[408] что
[а] *A*: общой
[409] тягости
[б] *A*: городой
[410] относящихся
[411] богатые
[412] указами
[413] уклоняются
[414] общихъ
[415] тягостей
[416] понесеніи
[417] Почему

17об

Гетманъ универсалами своими при- | принудити
вернути не занехаетъ такъ подсу- | не упустить
сѣдковъ достатныхъ Козацкихъ,
якожъ купцевъ до посполитыхъ повин-
ностей и заборонити оныхъ протек- | возбранить
цій.

ГІ.

Городъ столечный Кіевъ и инные
Украинскіе городы зъ Маистратами
своими по всѣхъ правахъ и приви-
леяхъ слушне наданыхъ непорушимо | законно
жебы захованы были, потатого сего | дабы сохранены силою
акту Спеціалного постановляется, | избирательного
и потверженіе оныхъ своего часу
Гетманской власти поручается.

ДІ.

Же посполитымъ людемъ пережде | цамъ
сего на Украинѣ наѣзды и под-
воды, а Козакамъ проводничества
найболшую приносили тяжести,
черезъ которые люде до крайнего
въ худобахъ своихъ приходили — | имѣніяхъ
зницення. Теды теперь абы тые | нищеты того ради
подводы и проводничества вовся
были отставлены, и ни хто зъ пе-
реѣзжаючихъ жадной ни где под- | никакой
воды брать, напоевъ, кормовъ,
и датковъ найменшихъ вымагати
отнюдь не важился, хиба хто въ | развѣ
публичныхъ дѣлехъ и то —

17 зв.

гетманъ универсалами своими при/вернути[418] [419-]не занехаетъ[-419], такъ подсу/сѣдковъ достатныхъ козацкихъ, / яко и купцевъ до посполитыхъ повин-/ ностей и заборонити[420] оныхъ протек/цій.

ГІ[а]

Городъ столечный Кіевъ и инные / украинскіе городы зъ маистратами / своими во всѣхъ правахъ и приви/леяхъ слушне[421] наданыхъ непорушимо / жебы[422] захованы[423] были, повагою[424] сего / акту елекціалного[425] постановляется / и потверженіе оныхъ своего часу / гетманской власти поручается.

ДІ[б]

Же[426] посполитымъ людемъ прежде / сего на Украинѣ наѣзды и под-/ воды, а козакамъ проводничества / найболшъ приносили тяжести, / черезъ которые люде до крайнего / въ худобахъ[427] своихъ приходили / знищеня[428]. Теды[429] теперь, абы тые / подводы и проводничества вовся / были отставлены, и нихто зъ пе/реѣзжаючихъ жадной[430] нигде под/воды брать, напоевъ, кормовъ / и датковъ найменшихъ вымагати / отнюдь не важился, хиба[431] хто въ / публичныхъ дѣлехъ, и то, //

---

[418] принудить
[419-419] не упустить
[420] возбранить
[а] 13
[421] законно
[422] дабы
[423] сохранены
[424] силою
[425] избирательного
[б] 14
[426] Какъ
[427] имѣніяхъ
[428] нищеты
[429] Того ради
[430] никакой
[431] развѣ

18

за подорожною Ясне велможного	
Гетмана будетъ ехати, то и тому	
безъ жадныхъ поклонныхъ датковъ,	всякихъ
подводъ только дати, сколко	
въ подорожной будетъ написано.	н
Особливе чтобы жадные особы вой-	нипаніе
сковые и ихъ слуги, такожъ и	
слуги Ясне велможного Гетмана	
за приватными делами а не вой-	
сковыми переезжаючіе подводъ,	
кормовъ, напоевъ, поклоновъ, и	
проводниковъ отнюдь не вымогали,	
бо черезъ тое Городом разореніе	
а людемъ беднымъ знищеніе на-	нищета
носится, лечъ всякій особа великій,	но
мелкій и наимелшій за приват-	
нымъ своимъ деломъ а не войско-	
вымъ безъ подорожной Реиментар-	Главнокомандующего
ской переезжаючій долженъ будетъ	
своимъ грошемъ всегда по Городахъ	
и селахъ сустентоватися, подводъ	содержать себя
и проводниковъ не вымагати, и	
усиловне никогда не брати.	

ЕІ.

Же аренды для платы роцовой	пехоте Городовой
компаніи и сердюкамъ и для ин-	
шихъ росходовъ войсковыхъ уста-	
новленные, за тяжесть посполитую	общественную

18

за подорожною ясневелможного / гетмана, будетъ ѣхати, то и тому / безъ жадныхъ[432] поклонныхъ датковъ, / подводъ только дати, сколько / въ подорожной будетъ написано. / Особливе, чтобы жадные[433] особы вой/сковые и ихъ слуги, такожъ и / слуги ясневелможного гетмана, / за приватными дѣлами, а не вой/сковыми, переѣзжаючіе подводъ, / кормовъ, напоевъ, поклоновъ и / проводниковъ отнюдь не вымогали, / бо черезъ тое городови разореніе, / а людемъ бѣднымъ знищеніе[434] на/носится; лечъ[435] всякій особа великій, / мѣлкій и наймѣлшій за приват/нымъ своимъ дѣломъ, а не войско-/вымъ, безъ подорожной реиментар/ской[436] переѣзжаючій, долженъ будетъ / своимъ грошемъ всюда по городахъ / и селахъ сустентоватися[437], подводъ / и проводниковъ не вымагати и / усиловне никогда не брати.

EI[a]

Же[438] аренды для платы роковой[439] / компаніи и сердюкамъ и для ин-/шихъ росходовъ войсковыхъ уста/новленные, за тяжесть посполитую[440] //

---

[432] всякихъ
[433] никакіе
[434] нищета
[435] но
[436] главноначальствующаго
[437] содержать себя
[a] 15
[438] Понеже
[439] годовой
[440] общественную

12об

от всѣхъ обывателей малороссій-
скихъ войсковыхъ и посполитыхъ, — разнаго званія
также и станція компанѣйская
и сердюцкая за прикрость и утя- — отягощеніе
женіе у посполства почитается.
Трето якъ аренды такъ и помяну- — по тому
тая станція повинна быти от-
ставлена и весьма знесена. От- — уничтожена
коль зась скарбъ войсковый упа- — же
лый на отзыване и удоволство-
ваніе всякихъ публичныхъ войско-
выхъ же росходовъ, реставроватися — поправитися
и постановитися, и якъ много по-
множенію войны ясне велможный
гетманъ мѣетъ людей платныхъ
компаніи и пѣхотинцевъ при
боку своемъ на услугахъ войско-
выхъ держати, о томъ на гене-
ралной радѣ общая будетъ увага — совѣтъ разсужденіе
и постановленіе.

ѕі.

Часто иногда люде убогіе во-
піятъ и ускаржаются, же такъ — жалуются что
индуктарем и ихъ факторем, яко — сборщиким пошлинъ
и выѣздіе ярмарковые, многіе
чинятъ не обычные и несчисленные
имъ здирства, за которыми
зела не возможно [illegible] — вовсе

18 зв.

отъ всѣхъ обывателей малороссій/скихъ войсковыхъ и посполитыхъ[441], / также и станція компанѣйская / и сердюцкая за прикрость и утя/женѣе[442] у посполства почитается. / Прето[443], якъ аренды, такъ и помяну/тая станція повинна быти от/ставлена и весьма знесена[444]. От/коль засъ[445] Скарбъ Войсковый упа/лый на отбуваѣе и удовольство/ваніе всякихъ публичныхъ войско/выхъ же росходовъ реставроватися[446] / и постановитися, и якъ много, по / скончеѣю войны, ясневелможный / гетман мѣетъ людей платныхъ, / компаніи и пѣхотинцевъ, при / боку своемъ на услугахъ войско/выхъ держати, о томъ на Ене/ралной Радѣ[447] общая будетъ увага[448] / и постановленѣе.

SI[а]

Частокротне люде убогіе во/плятъ и ускаржаются[449], же[450] такъ / индуктары[451] и ихъ факторы, яко / и выѣзжіе[б] ярмарковые, многіе / чинятъ необыклые и несчисленные[в] / имъ здырства, за которыми / згола[452] невозможно человѣку //

---

[441] разнаго званія
[442] отягощеніе
[443] Потому
[444] уничтожена
[445] же
[446] поправиться
[447] Совѣтѣ
[448] разсужденіе
[а] 16
[449] жалуются
[450] что
[451] сборщики пошлинъ
[б] *А*: выє*ж*джїє
[в] *А*: нєщислє*н*ныє
[452] вовсе

9

убогому способне на ярмарокъ по-
ѣхатися, малой якой речи для — вещи
попартія убозства своего продати, отлетенія
албо на домовую потребу купити —, или
безъ платежи ярмарковой, а не
дай Боже въ вину якую хочь малую хотя
попаститися, то зъ него до толоты
отъ высшихъ ярмарковыхъ обо-
драннаму быти прийдется. Зачимъ почему
абы индуктаси и ихъ факторы дабы
отъ тыхъ тыльмо товаровъ,
и такожъ ексакціи, евекты и пошлины за привозные
индукты до скарбу войскового и привозные товары
отбирали, якие будутъ выражены
въ инструкціяхъ, ни чого лишнего
отъ купцевъ не вымагаючи, а
людемъ беднимъ убогимъ най-
меншого здирства не чинячи. Так- вымогательства
же и высшие ярмарковые, абы дабы
повинности ярмарковую у кого
належитъ а не у людей убогихъ
за малого продажу домового, албо или.
для куплення того на домовую
потребу на ярмарокъ прибылыхъ,
выбирали, справъ судныхъ не тыль- делъ исковыхъ
ко криминалныхъ але и поточныхъ но обыкновенныхъ
не судили, и не обыклого здирства
людемъ и городамъ не чинили, то
трафляти въ тое будетъ—

19

убогому свободне на ярмарокъ по/явится[a], малой якой рѣчи[453] для / подпар-тѣя[454] убозства своего продати, / [б-]албо[455] на домовую потребу купити[-б], / безъ платежи ярмарковой, а не / дай Боже, въ вину якую хочь[456] малую / попастися, то зъ ногъ до головы / отъ выѣзжихъ ярмарковыхъ обо/дранному быти прійдется. [457-]За чимъ[-457] / абы[458] индуктары и ихъ факторы / отъ тыхъ тылько товаровъ / и таковые [459-]ексакціи, евекты и / индукты[-459] до Скарбу Войскового / отбирали, якіе будутъ выражены / въ интерцигахъ, ничого лишнего / отъ купцевъ не вымагаючи, и / людемъ бѣднымъ убогимъ най/меншого здырства[460] не чинячи. Так/же и выѣзжіе ярмарковые, абы[461] / повинность ярмарковую у кого / належитъ, а не у людей убогихъ / зъ малою продажею домовою, албо[462] / для купленя чого на домовую / потребу на ярмарокъ прибылыхъ, / выбирали, справъ[463] жадныхъ[464] не тыл/ко криминальныхъ, але[465] и поточныхъ[466], / не судили, и необыклого здирства / людемъ и городови не чинили, по/трафляти въ тое будетъ //

---

[a] *A*: появитися
[453] вещи
[454] облегченія
[б-б] *Написано між рядками.*
[455] или
[456] хотя
[457-457] Почему
[458] дабы
[459-459] пошлины за вывозимые и ввозимые товары
[460] вынужденія
[461] дабы
[462] или
[463] дѣлъ
[464] никакихъ
[465] но
[466] обыкновенныхъ

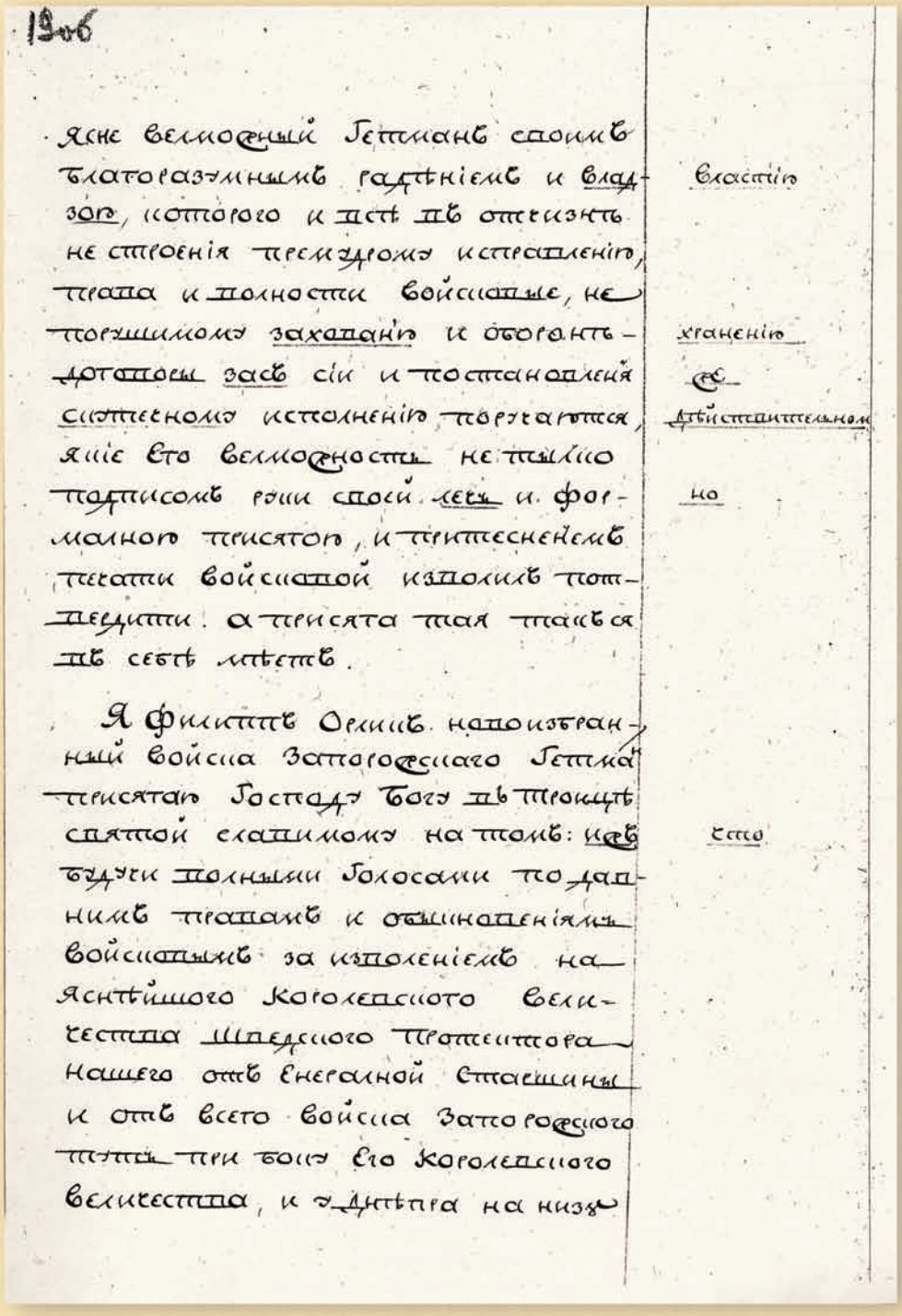

1906

Ясне велможный Гетманъ своимъ
благоразумнымъ радѣніемъ и влад- властію
зою, которого и всѣ въ отчизнѣ
не строенія премудрому исправленію,
права и волности войсковые, не
порушимому захованію и оборонѣ- храненію
договоры засъ сіи и постановленія же
скутечному исполненію поручаются, дѣйствительном
якіе Его велможность не тылко
подписомъ руки своей лечь и фор- но
малною присятою, и притесненемъ
печати войсковой изволилъ пот-
вердити. а присята тая такъ ся
въ себѣ мѣетъ.

Я Филиппъ Орликъ новоизбран-
ный войска Запорожскаго Гетман
присятаю Господу Богу въ Троицѣ
святой славимому на томъ: ижъ что
будучи волными Голосами по дав-
нимъ правамъ и обыкновеніямъ
войсковымъ за изволеніемъ на
Яснѣйшого Королевского Вели-
чества Шведского Протектора
нашего отъ Енералной Старшины
и отъ всего войска Запорожского
тутъ при боку Его Королевского
величества, и у Днѣпра на низу

19 зв.

ясневелможный гетманъ своимъ / благоразумнымъ радѣніемъ и влад/зою[467], которого и всѣ въ Отчизнѣ / нестроенія, премудрому исправленію, / права и волности войсковые не/порушимому захованѣю[468] и оборонѣ, / договоры засъ[469] сіи и постановленѣя / скутечному[470] исполненію поручаются, / якіе его велможность не тылко / подписомъ руки своей, лечъ[471] и фор/малною присягою и притеснеѣемъ / печати войсковой изволилъ пот/вердити.

А присяга тая такъ ся / въ себѣ мѣетъ:

Я, Филиппъ Орликъ, новоизбран/ный Войска Запорожскаго гетма*н*, / присягаю Господу Богу въ[а] Троицы / Святой славимому на томъ ижъ[472], / будучи волными голосами по дав/нимъ правамъ и обыкновеніямъ / войсковымъ, за изволеніемъ[б] на/яснѣйшого королевского вели/чества шведского, протектора / нашого, отъ Енералной Старшины / и отъ всего Войска Запорожского / тутъ при боку его[в] королевского / величества и у Днѣпра на Низу //

---

[467] властію
[468] храненію
[469] же
[470] дѣйствительном
[471] но
[а] *А*: во
[472] что
[б] *А*: соизволєнїємъ
[в] *А: далі* ж *(виносне)*.

20

Зоставшого середъ посланныхъ особъ	обѣщающагося
обраний, отложений и позведений	
на знаменитый урядъ Гетманский,	
яко сіе договоры и постановленя	
тутъ описанные, а сполною обрадою	общимъ совѣтомъ
на актѣ теперешной елекціи	
межи многo, и тымъ же войскомъ	
Запорожскимъ узаконенные и ут-	
верженые, по всѣхъ пунктахъ,	
комматахъ и періодахъ непремѣн-	
но исполняти, милостю, вѣрности	
и печалоштивое о отчизнѣ Мало-	попечителное
россійской матцѣ нашой, о добрѣ	
оной посполитомъ, о цѣлости и	общественномъ
публичной, о разширеню правъ	
и волностей войсковыхъ стара-	
ніе, сколко силъ разуму и способо	
станетъ, мѣти, вредныхъ фацций	никакихъ
зъ постороннимы Панствами	державами
и народами, и внутрь въ от-	
чизнѣ на зруинованье и якое ж	разореніе
колвекъ оной зашкоженье не	либо повреждение
строити, подсылки всякіе от-	
чизнѣ правамъ и волностемъ	
войсковымъ шкодливые Енералной	вредные
старшинѣ, полковникомъ и кому	
колвекъ належатимемъ, объявляти,	

20

зостаючого[473] черезъ посланныхъ особъ, / обраный, оголошеный и возведеный / на знаменитый урядъ гетманскій, / яко сіе договоры и постановленѣя / тутъ описанные, а [474-]сполною обрадою[-474] / на актѣ теперешной елекціи / межи мною, и тымъ же Войскомъ / Запорожскимъ, узаконенные и ут/верженые, во всѣхъ пунктахъ, / комматахъ и періодахъ непремѣн/но исполняти, милость, вѣрность / и печаловитое[475] ку Отчизнѣ Мало/россійской, матцѣ нашой, о добрѣ / оной посполитомъ[476], о цѣлости / публичной, о разширенѣю правъ / и вольностей войсковыхъ стара/ніе, сколко силъ, розуму и способо*в* / станетъ, мѣти, жадныхъ[477] факцій / зъ посторонними панствами[478] / и народами, и внутръ въ От/чизнѣ на зруиноване[479] и якое жъ / колвекъ[480] оной зашкоженѣе[481] не / строити, подсылки всякіе От/чизнѣ, правамъ и волностемъ / войсковымъ, шкодливые [482], енералной / старшинѣ, полковникомъ и кому / колвекъ належатиметъ, объявляти, //

[473] обрѣтающагось
[474-474] общимъ совѣтомъ
[475] попечительное
[476] общественномъ
[477] никакихъ
[478] державами
[479] разореніе
[480] либо
[481] поврежденіе
[482] вредные

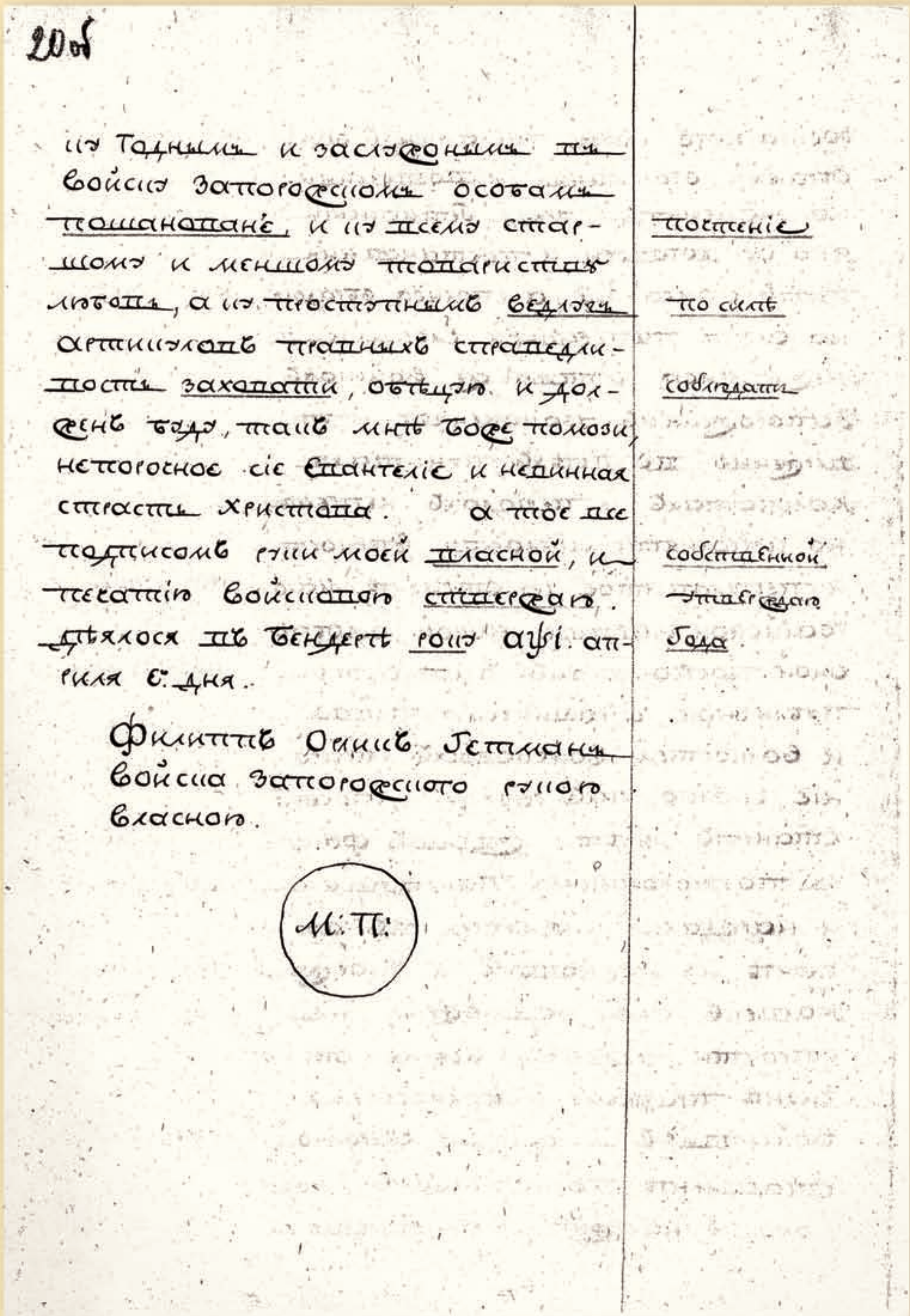
20 об

ку Роднымъ и заслуженимъ въ Войску Запорожскомъ особамъ пошанованіе, и ку всему старшому и меншому товариству любовь, а ку поступкамъ ведлугъ артикуловъ правныхъ справедливости захованій, обовязую и должен буду, такъ мнѣ Боже помози, непорочное сіе Евангеліе и невинная страсти Христова. А тое все подписомъ руки моей власной, и печатію войсковою стверждаю. Дѣялося въ Бендерехъ року аψі. априля е. дня.

почтеніе

по силѣ

соблюдати

собственной

утверждаю

Года

Филиппъ Орликъ Гетманъ Войска Запорожского рукою власною.

М. П.

20 зв.

ку годнымъ и заслужонымъ въ / Войску Запорожскомъ особамъ / пошановаѣе[483], и ку всему стар/шому и меншому товариству / любовь, а ку проступнымъ, ведлугъ[484] / артикуловъ правныхъ, справедли/вость захова-ти[485], обѣцую и дол/женъ буду. Такъ мнѣ, Боже, помози, / непорочное сіе Евангеліе и невинная / страсть Христова.

А тое все / подписомъ руки моей власной[486], и / печатію войсковою ствержаю[487]. / Дѣялося въ Бендерѣ року[488] АΨІ[а] априля Е[б] дня.

Филиппъ Орликъ, гетманъ / Войска Запорожского, рукою / власною

(М.п.)

---

[483] почтеніе
[484] по силѣ
[485] соблюдать
[486] собственной
[487] утверждаю
[488] года
[а] 1710
[б] 5

Переклади

Уклад прав і вольностей Війська Запорозького… 260

Зміст угод поміж гетьманом і Військом Запорозьким у стислому викладі 273

Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького… 305

Treaty and Covenant of Laws and Liberties… 277

Rechtsbündnisse und Statuten der Gesetze und Freiheiten des Zaporoger Kosakenheeres… 290

Договоры и постановления прав и вольностей войсковых… 317

Pactes et Constitutions des Lois et Libertés de l'Armée Zaporogue… 328

ПАКТИ Й КОНСТИТУЦІЇ
ЗАКОНІВ ТА ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

між ясновельможним паном Пилипом Орликом,
новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною,
полковниками, а також названим Військом Запорозьким,
прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом,
року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах

Во ім'я Отця, і Сина, і святого Духа, прославленого у святій Трійці Господа Бога.

Нехай буде на вічну славу і пам'ять Війська Запорозького і народу Руського.

Господь дивний і незбагненний у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі, від самого сотворіння цього видимого світу він найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує, одних пригноблює, інших звільняє, одних возвеличує, інших притискає. Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хозарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиротворити цей народ, поєднався з ним міцним союзом і власну дочку Кагана себто володаря Козаків, призначив сину своєму (як дружину). Пізніше уславлений в небесах той же найсправедливіший суддя – Господь Бог за численні провини та гріхи піддав багатьом стражданням покараний народ Козацький, принизив його і ледве не знищив дощенту навіки. Згодом завдяки переможній зброї королів польських Болеслава Хороброго і Стефана Баторія (Господь) підкорив (цей народ) Королівству Польському. І хоч безмежний і незбагненний у своїх справедливих рішеннях Бог покарав наших попередників незчисленними стражданнями, однак розгніваний і ще не до кінця відданий порокам, вище названий народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого керманича вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою самого Бога і непереможною поміччю найяснішого короля Швеції, безсмертного і славної пам'яті Карла X, з'єднавши сили Кримського Ханства і Війська Запорозького, а також завдя-

ки власному прозорливому старанню, пильним турботам і величі духу, збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський і цілком добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ Руський під його покровительством при непорушних правах законів та вольностей. Однак після смерті вищеназваного гетьмана Богдана Хмельницького, який благочестиво почив, Московське Царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї. І тоді щоразу, як Військо Запорозьке терпіло таке насильство, воно мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканність своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував.

Нарешті тепер уже недавно, за часів ясновельможного Гетьмана Івана Мазепи, що благочестиво почив, вищеназване Царство Московське, прагнучи втілити свої нечестиві наміри за допомогою сили і платячи нам злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за таку велику й вірну службу, за (наші) військові видатки, що довели нас до повного розорення, за незчисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди, вирішило перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольності, знищити з коренем Військо Запорозьке, що перебуває в пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я. Усе це було очевидним, і нині існують докази на це, документально підтверджені. І тоді згаданий вище святої пам'яті ясновельможний Гетьман Іван Мазепа, перейнявшися законною ревністю до недоторканності батьківщини, законів та вольностей Війська Запорозького, палаючи пристрасним бажанням і в дні свого видатного гетьманату і після власної смерті – для увіковічнення свого імені – не тільки побачити на власні очі нашу батьківщину, а також Військо Запорозьке неушкодженими, але й залишити їх процвітаючими, з помноженими і розширеними вольностями, піддав себе під непереможне покровительство Найяснішого наймогугнішого короля Швеції Карла XII, який за особливим господнім провидінням направився зі своїм військом на Україну. Ось так він (Мазепа) пішов по слідах свого попередника найвідважнішого святої пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, який при взаємній згоді і стратегічній передбачливості (вступив у союз) з найяснішим королем Швеції, такого ж імені дідом його священної королівської величності Кар-лом X, прагнучи до звільнення своєї батьківщини з-під тяжкого польського рабства, і так само у відповідь на свої прохання отримав допомогу для вигнання польських військ. І хоча й безмірною була справедливість Господа і ревно сприятливою до благочестиво померлого гетьмана, однак відступилася від нього не тільки у мінливому жеребі війни, але й привела його самого сюди до Бендер, щоб покорився закону смерті. Осиротіле після смерті свого гетьмана Військо Запорозьке, не втрачаючи надії здобути омріяну свободу і покладаючи тверду надію на допомогу Бога і на підтримку найяснішого і наймогутнішого короля Швеції, а також на те, що їхня справа як справедлива мусить неодмінно восторжествувати, для її продовження і

для поліпшення військового порядку ухвалило, одержавши підтвердження своїх прохань від нашого найяснішого покровителя, його священної королівської величності короля Швеції, обрати нового Гетьмана і провести його вибори у визначений час на місці поблизу Бендер, призначеному для акту обрання публічній раді, під головуванням пана Костянтина Гордієнка, свого кошового отамана. А далі всі, цілком одностайно, разом із старшинами та урядниками, що були послані від Війська Запорозького, розташованого на Січі, за давнім звичаєм і за стародавніми законами обрали вільним голосуванням на гетьманство пана Пилипа Орлика, гідного гетьманської посади і здатного з Божою поміччю при підтримці його священної королівської величності короля Швеції, глибоко розуміючи стан речей і маючи досвід, взяти на себе у загрозливих і тривожних обставинах теперішнього часу цей тяжкий і небезпечний гетьманський тягар, перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини, обмірковувати, керувати й вирішувати те, що потребуватиме вирішення. А оскільки дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне – щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей в особливо зручний час, коли згадане Військо Запорозьке знайшло собі захист не деінде, а під опікою його Священної Королівської Величності короля Швеції, і тепер твердо і без вагань її визнає, ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату стежив за виконаннями пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорозького.

I.

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині (наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією. Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принаджували до об'єднання з Римською Церквою. Після знищення на батьківщині чужинської Новоримської Релігії (Хмельницький) із названим Військом Запорозьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман, коли всемогутній Господь Бог сприятиме військовому щастю Його Священної Королівської Величності короля Швеції у збройному порятунку нашої батьківщини від ярма московського рабства, буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жод-

на чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викорінити, не допускаючи проповідування та розмноження кількості її прихильників. Особливо ж він не повинен допускати співіснування на Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вовіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольским престолом у Константинополі, і щоб ширилася слава Божа, і щоб при новозбудованих церквах множилося навчання руських дітей вільним мистецтвам, і щоб віра Господня міцніла й процвітала серед чужинських релігій як троянда серед колючок. А задля більшого авторитету першого в Малій Русі Київського митрополичого престолу і для зручнішого керівництва духовними справами згаданий Ясновельможний Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій вла- ді Константинопольского Апостольського престолу, щоб таким чином відновити зв'язок і послушницьку належність нашої батьківщини до вищеназваного Апостольського Константинопольського престолу, удостоєного Євангельською проповіддю нести світло і утверджуватися у Святій Вселенській Вірі.

II.

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканній цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навічно встановлені та підтверджені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (укласти) з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб Його Священна Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і на ділі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканності її законів, привілеїв та кордонів. Таким же чином Ясновельможному Гетьману належить просити Священну Королівську Величність, щоб угодами Його Величності з Московським Царством, які будуть заключені, було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу наших полонених, що перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою. Крім того, спеціально належить Ясновельможному Гетьману просити і турбуватися перед Священною Королівською Величністю, аби взяті наші полонені, які є в Королівстві Його Величності, були звільнені і вільно повернулися на свою батьківщину.

III.

Оскільки своє походження колишнє Хозарське плем'я, назване згодом Козацьким, веде і виводить від відважних і непереможних готів, а, крім того, права дружнього сусідства, бо навіть тісний зв'язок любові єднає названий Козацький народ з Кримським Ханством, з яким не раз Військо Запорозьке вступало у збройний союз і об'єднаними силами виступало на захист своєї батьківщини і своїх вольностей, то нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов, дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки – самі побоювалися нападу. Після завершення війни, коли Господь Бог благословить своєю поміччю новообраного Гетьмана, аби він разом з жаданим миром за нашими молитвами зміг повернути у своє володіння гетьманську резиденцію, тоді нехай він усіма силами і проникливим старанням прагне і вважає за свій службовий обов'язок дбати, щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським ханством розгнузданими нападами порушників, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства й дружби, але й розривати мирні угоди.

IV.

Наскільки Військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленними героїчними діяннями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджене багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди. Однак коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовану на Дніпрі, що стало перешкодою у рибних ловах та полюванні згаданому Війську Запорозькому і завдавало йому збитків, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська – Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марсу. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, насильно захоплені Москалями) Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів Його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобід і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького. Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист.

Оскільки місто Трахтемирів за давнім правом власності належало Низовому Війську Запорозькому й виконувало при ньому роль шпиталя, то і зараз, коли б

наша батьківщина звільнилася від московського рабства, Ясновельможний Гетьман повинен подбати про повернення Низовому Війську Запорозькому згаданого міста Трахтемирова з усіма прилеглими землями і з переправою, що є тут же, через Дніпро. А шпиталь у ньому для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами, слід спорудити за громадський кошт, щоб їм не довелося турбуватися ні про харчування, ні про одяг. Частину течії Дніпра, починаючи від Переволочної аж до місць, розташованих нижче Переволочанської переправи, саме місто Переволочну з укріпленнями Келебердою, річку Ворсклу з млинами, що знаходяться у Полтавському полку, а також Козацьку фортецю з усіма прилеглими (землями) Ясновельможний Гетьман і його наступники повинні, у відповідності з давніми законами і привілеями, залишати у володінні Війська Запорозького, не дозволяючи вільного вилову риби по Дніпру від Переволочної до його нижньої течії нікому з найзнатніших людей духовного чи світського звання. Особливо ж річки в Дикому Полі, протоки і всі відомі місця аж до Очакова повинні перебувати у користуванні і володінні нікого іншого, окрім Війська Запорозького.

VI.

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату. Але коли деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: "Я так хочу, я так велю". Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постоїв, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків. Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності, навічно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збирати-

муться у Гетьманській Резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову Найблагословеннішої Богорівної.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й посли від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу. І коли Ясновельможний Гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді усі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечестивої заздрості і жадоби помсти, прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить Гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням – чого хай не станеться – чи бідою. Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи за порадою Генеральної Старшини. Таким же чином, якщо надходитимуть якісь листи із іноземних країн чи областей, адресовані Ясновельможному Гетьманові, тоді належить Його Ясновельможності повідомляти (про них) Генеральну Старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди цілісності батьківщини і загальному благу. А для того, щоб виникла більша довіра між Гетьманом і Генеральною Старшиною, Полковниками і Генеральними Радниками у веденні секретних і відкритих справ, кожен з них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу на вірність батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов'язків своєї служби. І якщо буде помічене щодо Ясновельможного Гетьмана щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечне для батьківщини, тоді Старшина, Полковники і Радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб, чи приватним чином, чи, коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно на раді висловити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатися чи мститися, а навпаки – він мусить подбати про виправлення порушень. Особливо кожен із Генеральних Радників у своєму полку, від якого він буде висунутий і обраний на загальних виборах до Старшинської Ради, повинен, як і цивільні Полковники, твердо стежити за порядком, керуючись приписами цієї спільної ради, і рішуче виступати проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд. І подібно до того, як Старшини, Полковники і Генеральні Радники зобов'язані дотримуватися відповідного права й виявляти всіляку шанобливість до Ясновельможного Гетьмана, віддавати йому належні почесті й вірно служити, так і Ясновельможному Гетьману належить взаємно їх поважати, мати за бойових соратників, а не за рабів і рахувати своїми помічниками, не примушуючи їх умисне до особистої залежності й безглуздої та недостойної при собі присутності, окрім тих випадків, коли цього вимагатиме необхідність.

VII.

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення – і умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом.

VIII.

Згадана Генеральна Старшина, яка постійно перебуває при Гетьмані, повинна доповідати Ясновельможному Гетьману про всі публічні справи, що перебувають у її віданні. І (подібні) донесення не повинні прийматися через посередництво наближених особистих слуг Гетьмана, котрих не слід залучати до участі в будь-яких законодавчих, управлінських і військових справах, відсторонивши їх від посольств, а ще більше – від громадських (доручень).

IX.

Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок і ухвалюється закон, що не піддягатиме змінам, що на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від Московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана. А сам Ясновельможний Гетьман не повинен ніяким чином поширювати своє право обертати (їх) на власну користь, обмежуючись своєю часткою прибутків, які належать на Гетьманську булаву і особу, тобто індуктою з Гадяцького полку, Шептаківського повіту Почепського і Оболонського маєтків та іншими прибутками, що виділені за публічною ухвалою на Гетьманську посаду. Більше того, Ясновельможному Гетьману виділяється (частина) із спільних володінь і земель Війська Запорозького, але так, щоб необмежена влада не порушила прав тих, чиї заслуги перед батьківщиною менші, а саме: ченців, священиків, бездіт-них удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб. При цьому повинен бути обраний не тільки Скарбник, який перебуває при Гетьмані й постійно знаходиться у Гетьманській столиці, але також одночасно (слід обрати) у кожному Полку двох присяжних Скарбників, значних і заможних (представників), затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і простого люду. Вони мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки, й зобов'язані опікуватися видатками, щороку складаючи звіти – звітуючи про своє управління. Отож ці Полкові Скарбники, перебуваючи у залежності від Генерального Скарбника, мали б своїм завданням і обов'язком виплачувати у своїх Полках

борги з державної скарбниці, визначати її прибуток, збирати його й передавати до рук Генерального Скарбника. А панам Полковникам жодним способом не слід втручатися (в справи) полкової скарбниці, оскільки їм належить задовольнятися прибутками й пільгами свого уряду.

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві, посилаючи (їх) косити сіно чи збирати врожай, виганяючи на укріплення валів, відбираючи насильно, шляхом грабунку чи примусового продажу земель, за якусь незначну провину все рухоме й нерухоме майно. Ремісників же примушують без дозволу до виготовлення замовлених для хатнього вжитку речей, а козакам не надають приватних відпусток. Ясновельможний Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідування прикладом, і викорінюючи. Оскільки ж усі тягарі і здирство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості Полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

XI.

Встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків.

XII.

Не менший тягар накладається на українські міста від того, що чимало сіл, які раніше були включені до їх складу для допомоги у несенні громадських повинностей, згодом були передані у власність різноманітних осіб духовного і світського стану, а (кількісно) зменшений простолюд, що мешкає у (містах), зобов'язаний без будь-якого полегшення виконувати ті ж самі повинності, які виконував за допомогою забраних і переданих сіл. Отож після того, як наша власна батьківщина буде втихомирена від збурення війнами й звільнена від московського рабства, нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена Ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданим. Подібним же чином збільшуються тягарі нещасного пригнобленого простолюду й тому, що чимало заможніших козаків під приводом права підсусідства захищають прийнятих на свою садибу простолюдинів від будь-якої міської й сільської повинності. Так само і заможніші купці, відзначені гетьманськими вольностями, а також ті, що перебувають під заступництвом і опікою Полковників, уникають виконання належних публічних повинностей і відмовляються надавати допомогу нещасному простолюдові. Через це Ясновельможний Гетьман своїми Універсалами повинен буде подбати як про повернення селян, прихованих (у володіннях) царя, так і про заборону звільняти купців від несення публічних повинностей, не протегуючи їм у цьому надалі.

XIII.

Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканними й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою.

XIV.

З-поміж інших різного роду повинностей, якими обтяжуються й рядові козаки на нашій Українській землі, не можна не визнати найбільш прикрою і тяжкою для народу ту, котра пов'язана з пересуванням приїжджаючих і подорожуючих відповідно до офіційної, санкціонованої законом підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, якій підлягають нещасний простолюд і рядові козаки. Адже дуже багато, та навіть незчисленні чужоземці та місцеві (люди) будь-якого стану й становища, поспішаючи чи то в громадських, чи то у своїх приватних справах, простують по дорогах на обох берегах Дніпра через українські міста і села, дуже часто виконуючи різноманітні доручення і забезпечуючи охорону не лише Гетьмана, а й Генеральних Старшин, Полковників, Сотників і значних Козаків, а також і духовних осіб. При цьому деякі, під приводом своєї ретельності, а також посилаючись на потреби в дорозі, вимагають від урядників міст, містечок і сіл надавати їм незвичні подарунки, харчі, напої, підводи, супровід і охорону. І серед таких (людей) виявляється багато нечесних хапуг, а особливо серед слуг, які не мають жодної законної підстави на ту величезну кількість підводних ко-

ней, яку, коли міські чи сільські урядники відмовляються їм надати, вони вимагають лайливими словами і нагаями та ще й виставляють вимогу, щоб згадані урядники для полегшення повинності умилостивляли їх піднесеними грішми. А деякі підводних коней забирають із собою, привласнюючи їх або продаючи. Серед Старшин, Полковників та інших духовних і світських осіб вищого рангу нерідко трапляється чимало й таких, які примушують міських урядників ремонтувати за громадський кошт свої вози, справляти для своїх слуг різноманітний одяг; вони навіть не соромляться силою збирати по дворах через посередництво підставних осіб та навчених для цього своїх слуг різні прянощі й тому подібне на потребу своєї кухні. Тим часом і самі урядники, прагнучи здобути собі прихильність і повагу й надати розголосу своєму імені, подають всіляку допомогу подорожуючим Старшинам та їхнім слугам, хоча б ті (їхали) у своїх приватних, а не в публічних справах. Часто й самі урядники, особливо у містечках і селах, охоче шукають і використовують нагоду виказати поспішність приїжджим, збираючи під виглядом шанобливості нібито на їх потреби в особливій їжі та питві різноманітні напої, котрі випивають самі, а харчі ділять між собою, записуючи це все в рахунковій книзі поміж видатками, і з цієї причини обтяжують простолюд не тільки боргами і підводними податками, але й призводять їх до найостаннішого зубожіння. Отож Ясновельможний Гетьман, заспокоївши батьківщину в нинішній смуті та звільнивши її від московського ярма, дбаючи про офіційне полегшення долі народу, охоче готовий встановити такий порядок, щоб у будь-якому місті був присяжний Скарбник, залежний від Полкового Скарбника, котрий відповідав би за всі громадські прибутки й видатки і опікувався б ними, а також контролював рахункові книги, з яких мав би складати рахунок за кожен рік. А якби він був звинувачений в боргах і незаконних витратах, то мав би відшкодувати це місту у вигляді компенсації своїм власним коштом; через це йому належить робити в книзі видатків запис відносно будь-якої подорожної справи, на яку видані подорожні листи, з вказівкою на (обсяг) подорожних пільг. А особливо Ясновельможний Гетьман виявлятиме благодатну турботу про стягнення на нашій батьківщині публічної підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, встановлюючи її такою, якою вона є в зарубіжних країнах, де вона ніколи не буває настільки безбожно обтяжливою для народу. Для розвезення ж листів, за прикладом і звичаєм зарубіжних країн, Ясновельможний Гетьман мусить встановити у підпорядкованих йому полках державних гінців за казенний кошт, про що ширше й детальніше буде обмірковано й вирішено на Генеральній Раді.

XV.

Оскільки податки на річну платню компанійцям і сердюкам та інші публічні видатки, а також стації на компанійців та сердюків були встановлені як загальна повинність для всіх жителів України, і козаків, і простолюду, отож і податки, й згадані вище стації мають бути всюди ліквідовані і повністю відмінені. Таким чином, державна скарбниця, закрита для задоволення державних потреб, повинна бути відновлена за рахунок регулювання видатків. Що ж стосується платні кінним і пішим після закінчення війни, то вона повинна залишатися серед військових служб у віданні Гетьмана, про що на Генеральній Раді буде обговорено і прийнято постанову.

XVI.

Нещасний простолюд дуже часто благає про відшкодування й висуває слізні скарги на відкупників мита, оскільки ринкові комісари переслідують його (простолюд) численними, незвичними і незліченними здирствами, так що через ці перешкоди не дано можливості бідній людині ступити вільного кроку на ринку, продаючи дешеві речі для забезпечення своїх нестатків, або ж купуючи щось для домашніх потреб поза базарним податком. А якщо, наприклад, хтось підпаде під найменшу підозру, то ринкові комісари позбавляють його всього – від голови до п'ят. Отож відкупники мита та їхні заступники повинні стягати на користь державної скарбниці платню за ввіз і вивіз лише тих товарів і в такому обсязі, який вказаний в універсалах, не стягаючи з купців взагалі нічого зайвого. Таким же чином Ринкові Комісари повинні збирати ринковий податок лише від тих, хто йому підлягає, а не від бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеву річ для хатніх потреб. Вони (комісари) також не повинні чинити жодного судочинства не тільки в кримінальних, але і в (інших) термінових справах і не накладати незвичних оплат і штрафів на народ і на міста, про що має ретельно подбати Ясновельможний Гетьман зі звичною турботливістю Гетьманської влади, до обов'язків якої належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей. Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання (вищезгаданого), то Його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом і державною печаткою, а також присягою належної форми.

Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягою Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одноголосно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючися закону й орієнтуючися у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканність якої я (зобов'язуюсь) боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини – у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду. Теж присягаю і зобов'язуюся виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім

козакам обох станів, вищого й нижчого, які заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче Євангеліє і безвинна мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую.

Діялося в Бендерах,
року Божого 1710, квітня 5 дня.

Переклад О.П. Буркат, Н.О. Вишневської, О.Ю. Єрьоміної, А.Б. Козирєвої, Н.Є.Косенко, О.М.Мортерової, Л.П.Скорини, В.М. Трипуз, Л.П. Чуракової, за редакцією С.В. Семчинського та Н.М. Яковенко. Подається за виданням: Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – 1991. – Вип. 2.

Договоры и постановления прав и вольностей войсковых между Светлейшим его милостью господином Филлипом Орликом, новоизбранным гетманом Войска Запорожского, и между генеральными особами, полковниками и тем же Войском Запорожским, с обеих сторон полным согласием утверждённые и при свободном избрании формальной присягой от того же светлейшего гетмана подтверждённые года от Рождества Христова 1710, месяца апреля, дня 5

Во имя Отца, и Сына, и Святого духа, Бога, в Троице Святой [которого] славим.

Да исполнится на вечную память и славу Войска Запорожского и всего народа малороссийского.

Удивительный и непостижимый в судьбах своих Бог, милосердный в долготерпении, праведный в наказании, как всегда от начала видимого сего мира на праведном мериле своего правосудия одни Государства и Народы возвышает, другие за грехи и беззакония усмиряет, одни порабощает, другие освобождает, одни возносит, другие низвергает, так и народ величественный старинный казацкий, ранее именуемый казарским, прежде был превознесён бессмертной славой, обширным владением и рыцарскими отвагами, которыми не только окрестным народам, но и самому восточному государству на море и на земле был страшен так далеко, что цезарь восточный, желая его себе навеки примирить, сочетал брачным союзом своего сына с дочерью кагана, то есть князя казарского.

Потом славный в вышних, тот же праведный судья Бог из-за возросших неправды и беззакония, наказав многими казнями тот народ казацкий, унизил, смирил и едва ли не низвергнул вечной Руиной, в конечном счете он был порабощен с помощью оружия Польской державой, усилиями польских королей Болеслава Храброго и Стефана Батория.

И хотя непостижимый и непонятый в правосудии своём Бог, казня, наказал родных наших предков неисчислимыми бедами, однако, будучи не до конца разгневанным и вовек не враждуя, а желая вывести упомянутый казацкий народ к первоначальной свободе из-под тяжкого на то время польского господства, выдвинул ревностного защитника святого православия, старинных прав Отчизны и вольностей войсковых, храброго гетмана, славной памяти Богдана Хмельницкого, который [при] всесильной Его [Божьей] помощи, несокрушимом содействии наисветлейшего короля, его милости, шведского, бессмертной и вечно достой-

ной памяти Карла Десятого, и при полной поддержке оружия Крымского государства и Войска Запорожского, а своим благоразумным промыслом, освободив трудом и отвагой из польского подданства Войско Запорожское и порабощённый и притеснённый малороссийский народ, [после того] поддался с ним добровольно под самодержавную руку великих государей, царей и великих князей, повелителей российских, надеясь, что Московское государство, как с нами единоверное, соблюдёт обязательства свои, в договорах и статьях отражённые и присягой утверждённые, и навеки сохранит Войско Запорожское и свободный народ малороссийский незыблемо при правах и вольностях под своей защитой. Но после смерти, славной памяти, того же гетмана Богдана Хмельницкого, когда то же Московское государство многочисленными выдуманными способами пыталось подорвать и полностью разрушить войсковые права и вольности, собой же подтверждённые, и на народ свободный казацкий, собой никогда не завоёванный, наложить невольничье ярмо, тогда, сколько раз Войско Запорожское в том насилье терпело, столько раз вынуждено было кровью и отвагой целостность своих прав и вольностей защищать, к обороне которых сам Бог мститель побуждал.

Наконец, когда уже недавно, при гетманстве славной памяти покойного, светлейшего Иоанна Мазепы, упомянутое Московское государство, желая исполнить своё злое намерение и воздавая злом за добро, вместо благодарности и уважения за такие многочисленные верные службы и понесённые за них до последнего уничтожения средства и потери, за неисчислимые отваги и военную кровавую работу хотело непременно превратить казаков в регулярное войско, города в область свою забрать, права и вольности войсковые поломать, Войско Запорожское Низовое искоренить и имя его навеки сгладить, чего явные были и до сего времени знаки, доказательства и начинания, тогда упомянутый, славной памяти светлейший гетман Иоанн Мазепа, движимый искренним рвением за целостность Отчизны, прав и вольностей войсковых, и желая искренним желанием видеть в дни своего гетманского правления и оставить цветущей и изобилующей ту же Отчизну, милую мать нашу, и Войско Запорожское Городовое и Низовое, после смерти своей для долговечной памяти своего имени не только в нерушимых, а и в расширенных и умноженных вольностях, отдался под несокрушимую защиту светлейшего короля, его милости, шведского Карла Двенадцатого, который по особому промыслу всемогущего Бога вступил в Украину со своими войсками, тем наследуя предшественника своего, славной памяти победоносного гетмана Богдана Хмельницкого, который со светлейшим шведским королём, его королевскому величеству одноимённым дедом Карлом Десятым, единомыслием и промыслами военными соглашаясь на освобождение Отчизны своей от польского на то время тяжкого подданства, не меньшую имел в своих замыслах помощь к отвлечению на себя польских сил.

Но неисследованы судьбы Божьи, такие ревностные намерения покойного [Мазепы], по причине неправдивой отменной военной фортуны, не только не осуществили, а и самого здесь, в Бендерах, прикрыли смертельным декретом. Однако осиротевшее после смерти своего первого правителя Войско Запорожское, не отчаиваясь стремиться к желанной свободе и возлагая постоянную надежду на Божью помощь в протекции наисветлейшего короля, его милости, шведского, и в праведном нашем деле, которое имело обычай торжествовать, в поддержку

её и для лучших войсковых порядков постановило на общем совете генеральной старшины, наследуя и соглашаясь в том с волей наисветлейшего протектора нашего, королевского величества шведского, избрать себе нового гетмана, на избрание которого назначить срок, как и надлежащее тому акту избрания место под Бендерами, объединилось на совместную Раду с предводителем своим господином Константином Гордиенком, кошевым атаманом; тогда все вместе с генеральной старшиной и послами от Войска Запорожского Низового, которое возле Днепра остаётся, по давним традициям и по войсковым правам избрали себе свободными единогласными голосами гетманом его милость господина Филлипа Орлика, достойного той гетманской чести, в это трудное время способного своим умом и искусством ту гетманскую должность удерживать и управлять с Божьей помощью и при протекции наисветлейшего королевского величества шведского об интересах отчизны Малороссийской заботиться.

А поскольку прежние гетманы Войска Запорожского, пребывая под московскими самодержцами, осмеливались присваивать себе, пренебрегая правом, самодержавную власть, чем основательно подорвали давние порядки, права и вольности войсковые не без всенародного притеснения, то мы, генеральная старшина, здесь присутствующая, и мы, атаман кошевой с Войском Запорожским, предотвращая впредь такое беззаконие, тем более в это для такого дела удобное время, когда Войско Запорожское не для чего иного пошло под протекцию наисветлейшего королевского величества шведского и теперь её крепко и нерушимо держится только для восстановления и продвижения утраченных своих прав и вольностей войсковых, договорились и постановили со светлейшим его милостью господином Филлипом Орликом, новоизбранным гетманом, чтобы не только его вельможность, при счастливом своём гетманском правлении, незыблемо придерживался всех тут изложенных пунктов, договоров и постановлений, на которых присягал, а чтобы и будущими гетманами Войска Запорожского они были сохранены и соблюдались, которые содержат в себе следующее:

I

Поскольку между тремя богословскими добродетелями первенствует вера, то в первом этом пункте надлежит начать дело о святой православной вере восточного исповедования, в которую раз величественный казацкий народ был освящён в столице апостольской Константинопольской ещё при владении казарских каганов, так и теперь незыблемо в ней пребывая, не колебался никогда ни одним иноверием. И не тайна, что славной памяти гетман Богдан Хмельницкий с Запорожским Войском ни за что другое, кроме войсковых прав и вольностей, восстал и начал праведную войну против Речи Посполитой Польской, а в первую очередь за святую православную веру, которая разными тягостями была принуждена польской властью к унии с Римским костёлом, а по искоренении иноверия из Отчизны нашей, и ни для чего другого с тем же Войском Запорожским и народом малороссийским под протекцию Московского государства добровольно [Хмельницкий] поддался, а только ради православного единоверия. Поэтому нынешний новоизбранный гетман, когда Господь Бог, крепкий и сильный в сражениях, поможет счастливым оружием наисветлейшему королю, его милости, шведскому освободить Отчизну нашу Малую Россию от невольничьего московского ярма,

имеет и должен будет в первую очередь стараться и неусыпно следить, чтобы ни одно иноверие в Малую Россию, Отчизну нашу, ни от кого не было введено, а если где-то тайно или явно могло обнаружиться, тогда властью своей должен его искоренять, не допуская его проповедования и распространения. Иноверцам жить в Украине, а особенно зловерию еврейскому, не позволять и на то все старания прилагать, чтобы единая вера православная восточного исповедования под послушничеством святейшего апостольского престола Константинопольского вечно была утверждена с приумножением хвалы Божьей, святых церквей, а с обучением в свободных науках малороссийских сынов расширялась и, словно лилия в тернии, процветала между окрестных иноверных государств.

А для большего значения первоначального в Малой России митрополичьего престола Киевского и для лучшего управления духовными делами, должен тот же светлейший гетман после освобождения им Отчизны от московского ига получить в апостольской Константинопольской столице первоначальную экзаршескую власть, чтобы благодаря этому возобновились подаяния и сыновье послушничество упомянутому апостольскому Константинопольскому престолу, от которого [Украина] удостоилась быть просвещенной и укрепленной евангельской проповедью в святой вселенской вере.

II

Как всякое Государство создается и утверждается нерушимой целостностью границ, так и территория Малой России, Отчизны нашей, чтобы в своих границах, утверждённых пактами от Речи Посполитой Польской, от Наисветлейшей Порты и от Московского государства, прежде всего в [границах], по реке Случь которые при гетманстве славной памяти Богдана Хмельницкого были отданы от Речи Посполитой Польской в гетманскую область навечно и пактами скреплены, не была захвачена и нарушена – должен об этом светлейший гетман заботиться при трактатах наисветлейшего короля, его милости, шведского и крепко, сколько Бог сил и разума пошлёт, охранять, где нужно будет, а прежде всего подавать прошение об этом наисветлейшему его королевскому величеству шведскому как защитнику и протектору нашему, чтобы его величество не позволяло никому не только права и вольности, а и войсковые границы нарушать и себе присваивать. Кроме того, тот же светлейший гетман должен после окончания, дай Бог счастливого, войны, просить у королевского величества шведского такой трактат, чтобы его величество и его наследники, наисветлейшие короли шведские, провозглашались постоянными протекторами Украины и оставались такими на самом деле для большей прочности Отчизны нашей и для сохранности её целостности в предоставленных правах и границах. Также и о том должен просить светлейший гетман у наисветлейшего королевского подданства, чтобы в трактатах его величества с Московским государством было и такое изложено: чтобы пленники наши, которые теперь в Московском государстве находятся, были нам свободными возвращены после окончания войны и вознаграждены, а также и возмещены и справедливо восполнены были все нанесенные Московским государством в нынешнюю войну в Украине убытки. А особенно о том просить и заботиться должен у наисветлейшего королевского величества, чтобы все были освобождены и к нам возвращены пленники, которые остаются в Государстве его же величества.

III

Поскольку нам всегда нужна соседская дружба Крымского государства, от которого помощь не раз получало Войско Запорожское для своей обороны, итак, сколько по сие время будет возможно, должен светлейший гетман у наисветлейшего хана, его милости, крымского, через послов просить о восстановлении давнего с Крымским государством братства, военного сотрудничества и подтверждения вечной дружбы, на которую оглядываясь, окрестные государства не решались бы желать поработить себе Украины и её в чём-либо принуждать. А по окончанию войны, когда Господь Бог посодействует, при желаемом и удовлетворительном для нас мире, новоизбранному гетману осесть в своей резиденции, тогда крепко и неусыпно по должности своей следить обязан будет, чтобы ни в чём с Крымским государством дружба и братство не нарушились из-за своевольных и легкомысленных с нашей стороны людей, которые привыкли не только соседские соглашения и дружбу, но и мирные союзы разрывать и разрушать.

IV

Войско Запорожское Низовое, как заслужило себе бессмертную славу многими рыцарскими отвагами на море и на земле, так и не меньшими было обогащено для общей своей пользы и промыслов пожалованиями, но когда Московское государство, изобретая всяческие способы для притеснения и уничтожения его [Войска Запорожского Низового], построило на их собственных войсковых землях и угодьях то города Самарские, то крепости на Днепре, чем, желая тому же Войску Запорожскому Низовому создать препятствие в рыбных и звериных промыслах, создало несносный ущерб, нарушение прав и угнетение. В конце концов войсковое гнездо, Запорожскую Сечь, [Московское государство] разорило военным наступлением. Поэтому после счастливого, даст Бог, окончания войны (если теперь упомянутое Войско Запорожское не очистит и не освободит свои земли и Днепр от московского насилия) должен светлейший гетман, при переговорах наисветлейшего короля, его милости, шведского с Московским Государством о мире, о том заботиться, чтобы Днепр от городков и крепостей московских, а также и земли войсковые были очищены от московского временного владения и в первоначальную область Войска Запорожского возвращены были, где впредь никому ни крепости строить, ни города возводить, ни слободы осаждать, никаким другим способом те войсковые угодья опустошать не только не должен светлейший гетман позволять, но и для их защиты обязан будет оказывать Войску Запорожскому Низовому всяческую помощь.

V

Город Терехтемиров, поскольку издавна к Войску Запорожскому Низовому принадлежал и назывался его госпиталем, пусть и теперь тоже, после освобождения, дай Бог, Отчизны от московского подданства, должен светлейший гетман тот город вернуть Войску Запорожскому Низовому со всеми угодьями и с переправой на Днепре, там оставшимися, построить в нём госпиталь для старых обнищавших и ранами искалеченных казаков за войсковые средства, и откуда должна быть им пища и одежда, промысел. Также Днепр весь сверху от Переволочной вниз, переправу Переволочанскую и сам город Переволочную с городом Керебердой и рекой

Ворсклой с мельницами, которые есть в Полтавском полку, и Кодацкую крепость с надлежащим к ней, должен светлейший гетман, а после него будущие наследники той гетманской должности сохранить при Войске Запорожском, согласно давним правам и привилегиям, никому из духовной и светской власти не допуская и не разрешая там на Днепре от Переволочной и ниже плотины строить, пруды и рыбные ловли заводить, особенно в поле; реки, речушки и все прочее по сам Очаков никому иному, только Войску Запорожскому Низовому на вечные времена должны принадлежать.

VI

Если в самодержавных государствах сохраняется хвалебный и полезный общественному положению порядок, тот порядок всегда, как в войне, так и в мире, поддерживается частными и публичными Радами для общего добра Отчизны, на которых и сами самодержцы присутствуют и дают разрешение на общие своих министров и советников решения и постановления. А почему бы в вольном народе такой славный порядок не может быть сохранён, который был ведь в Войске Запорожском при гетманах до этого непременно, согласно давним правам и вольностям, однако когда некоторые гетманы Войска Запорожского, присвоив себе несправедливо и бесправно самодержавную власть, узаконили самовластием такое право: “Так хочу, так повелеваю!”, – из-за этого самодержавия, несвойственного гетманскому правлению, выросли многочисленные в Отчизне и в Войске Запорожском несогласия, разорения прав и вольностей, народные тягости, распределение войсковых должностей насильно и подкупом, неуважение генеральной старшины, полковников и значного товарищества.

Поэтому мы, генеральная старшина, кошевой атаман и всё Войско Запорожское, договорились и постановили со светлейшим гетманом при избрании его вельможности такое право, которое должно быть сохранено навеки в Войске Запорожском, чтобы в Отчизне нашей первыми советниками была генеральная старшина, как в уважение должностей их первоначальных, так и постоянному нахождению при гетмане; за ними по принятому порядку следуют городовые полковники, пусть они будут почтены подобно публичным советникам; кроме того, от каждого полка по одной значительной, старшей, благоразумной и заслуженной особе должны быть с согласия гетмана до совместной Рады генеральные советники избраны, и с теми всеми генеральными особами, полковниками и генеральными советниками должен нынешний светлейший гетман и его преемники советоваться о целости Отчизны, об общественной пользе и о всяких публичных делах, ничего без их соизволения и совета не начинать личной своей властью, не решать и в действие не приводить. Для этого теперь, при избрании гетмана единогласным всех советом и решением назначаются три генеральные ежегодные Рады, которые должны собираться в гетманской резиденции: первая на Рождество Христово, вторая на Воскресение Христово, третья на Покров Пресвятой Богородицы, на которые не только господа полковники со своей старшиной и сотниками, не только со всех полков генеральные советники, но и от Войска Запорожского Низового послы должны прибывать для прослушивания и решения по получении от гетмана распоряжения, не нарушая назначенного срока. А где что будет от светлейшего гетмана на общий совет вынесено, о том всем добросовестно, без единого личного своего

и чужого внимания, без губящей душу зависти и вражды, обязаны будут советовать так прозорливо, чтобы ничего не было в тех Радах умаляющего гетманскую честь, наносящего притеснение и разорение и, не дай Бог, общественного вреда Отчизне. А когда бы на те упомянутые сроки для Генеральной Рады случились бы какие-то публичные дела, которые нуждались бы в быстром решении, исправлении и исполнении, то светлейший гетман имеет право и возможность после совета с генеральной старшиной такие дела решать и исполнять своей гетманской властью. Так же, если какие-то письма случаются из заграничных посторонних государств, адресованные светлейшему гетману, то о них должен сообщить его вельможность генеральной старшине и ответы, которые будут даваться, оглашать, не утаивая никаких письменных корреспонденций, особенно заграничных и тех, которые могут вредить целостности Отчизны и общему добру.

А чтобы более успешным было взаимодействие в секретных и публичных Радах между светлейшим гетманом и генеральной старшиной, с полковниками и генеральными советниками, должен каждый из них при восхождении на свою должность дать присягу на верность Отчизне, на благожелательность правителю своему, на сохранение повинностей своих, которые на этой должности положены, формальную присягу, согласно клятве, публично принятой. И если бы что-то было бы замечено в светлейшем гетмане плохого, негативного, наносящего вред правам и вольностям войсковым и неполезного Отчизне, тогда та же генеральная старшина, полковники и генеральные советники будут иметь силу свободными голосами или в частном порядке, или, если возникнет неотложная потребность, публично, на Раде его вельможности высказать и заявить о нарушении прав и вольностей отечественных без осуждения и малейшего вреда для высокой чести правителя, на такие выговоры не должен светлейший гетман обижаться и мстить, а должен стараться такие упущения исправить.

Особенно генеральные советники, каждый из них в своём полку, от которого будет избран, обязаны будут вместе с господином полковником городовым наблюдать за порядком и им общим советом управлять, заступаясь за обиды и притеснения людские.

И как генеральная старшина, полковники и генеральные советники обязаны должным образом почитать светлейшего гетмана, выражать ему надлежащее уважение и ему верно служить, так и светлейшему гетману взаимно почитать их и за товарищей, а не за слуг и подчинённых рабочих считать, не принуждая их умышленно для унижения лиц к публичному неприличному перед собой стоянию, кроме тех случаев, когда потребность укажет.

VII

Если бы кто из генеральных лиц, полковников, генеральных советников, значного товарищества и всех других войсковых урядников перед чернью или честь гетманскую дерзнул оскорбить, или в каком-то другом деле провинился, то таких преступников сам светлейший гетман не должен наказывать своей частной местью и властью, а должен такое дело, криминальное или некриминальное, передать на войсковой генеральный суд, не лицемерный и не лживый приговор которого каждый преступник должен понести.

VIII

Те же генеральные особы, которые по должности возле гетмана пребывают, должны доносить светлейшему гетману различные войсковые дела, какие к их должности и обязанности будут надлежать, и получать резолюции, а не частные домовые слуги, какие к никаким войсковым докладам и делам не должны касаться и не вмешиваться в войсковые дела.

IX

Поскольку раньше в Войске Запорожском всегда были генеральные подскарбии, которые заведовали войсковым имуществом, мельницами и всяческими относящимися к добру войсковому доходами и повинностями и ими с ведома гетмана распоряжались, то и теперь такой порядок устанавливается общим договором и непременно узаконивается, чтобы после освобождения, дай Бог, Отчизны нашей из московского ярма, был избран волей гетманской и общим соизволением генеральный подскарбий, человек значительный и заслуженный, состоятельный и добросовестный, который бы казну войсковую под своим надзором имел, заведовал мельницами и всяческими войсковыми доходами и их на потребности общественные войсковые обращал с ведома гетмана, а не на свои личные. А сам светлейший гетман к войсковой казне и доходам, которые к ней принадлежат, не должен иметь отношения и использовать ее в личных целях, а довольствоваться своими оброками и доходами, принадлежащими булаве и его гетманской особе, а именно: индуктой, Гадяцким полком, сотней Шептаковской, добрами Почепскими и Оболонскими и другими доходами, которые издавна приняты и установлены по должности гетманской; а более светлейший гетман имения и войскового имущества не должен самовольно себе присваивать и другим, менее в Войске Запорожском заслуженным, а особенно монахам, попам, бездетным вдовам, урядникам гражданским и войсковым, мелким слугам своим гетманским и лицам частным из уважения к ним не раздавать.

И не только на сторону гетмана должен избираться присягающий генеральный подскарбий для досмотра за войсковым имуществом, и, где гетманская резиденция утвердится, там и оставаться, но должны быть по два подскарбия в каждом полку, так же присягающие, люди значительные и состоятельные, по общему постановлению полковника, войсковой и посполитой старшины, которые бы знали о полковых и городовых доходах и посполитых поборах, их в своём заведовании и распоряжении имели и каждый год подсчёт вели. Эти полковые подскарбии должны будут, имея реляцию к генеральному подскарбию, знать о принадлежащих войсковому имуществу доходах в своих полках, их отбирать и в руки генерального подскарбия передавать. А господа полковники так же не должны иметь интереса к полковому имуществу, довольствуясь своими доходами и добром, которые положены на полковничьих должностях.

X

Согласно всяким в Отчизне и Войске Запорожском порядкам, по должности своей обязан светлейший гетман следить и наиболее на то пристальный и неусыпный глаз иметь, чтобы людям войсковым и посполитым чрезмерные не совершались притеснения, налоги, угнетения и вымогательства, из-за которых они, оставив жилища свои, привыкли идти прочь и в заграничных государствах

искать себе более спокойного, лёгкого и выгодного проживания. Потому чтобы господа полковники, сотники, атаманы и всякие войсковые и гражданские урядники более не решались исполнять барщин и работ своих частных хозяйственных [силами] козаков и посполитых, людьми теми, которые ни по должности им не принадлежат, ни в их частном владении не пребывают, принуждать к покосу сена, собиранию с полей урожая, закладыванию плотин; совершать насилие, отнимая и насильно скупая земли, за любую вину всего имущества недвижимого и движимого лишать, ремесленников безоплатно к делам своим домовым принуждать и казаков к посланиям частным привлекать – должен будет то светлейший гетман своей властью запретить, чего и сам, для хорошего примера другим, подручным себе, должен остерегаться и так не поступать. Потому что всяческие притеснения и вымогательства верным людям достаются наиболее от властолюбных накупней, которые не полагаются на свои заслуги, а стремясь несытой алчностью получать для своего личного дохода войсковые и гражданские должности, обольщают гетманское сердце коррупциями и благодаря этому втискиваются без свободного избрания, пренебрегая правильностью и правом, то на полковничьи должности, то на другую власть.

Потому навсегда постановляется, чтобы светлейший гетман не соблазнялся никакими, хотя и наибольшими, подношениями и лестью, никому за взятки полковничьих должностей и других войсковых и посполитых руководящих должностей не вручал и силой на них никого не назначал, но всегда как войсковые, так и гражданские урядники должны быть избраны свободными голосами, особенно же полковники, а после избрания властью гетманской подтверждаться; однако избрание таких урядников должно происходить не без гетманской воли. То же право должны и полковники сохранять и не постановлять без свободного выбора целой сотни, сотников и других урядников через взятки и другие благодарности, через своё частное правление не обязаны также от должностей отставлять.

XI

Казачьи вдовы и осиротевшие казацкие дети, казачьи хозяйства и жёны при отсутствии самих казаков, когда [те] в походах или на каких-либо будут находиться службах, чтобы ко всяким посполитым повинностям не были привлечены и требованиями налогов не притеснялись, договорено и постановлено.

XII

Не меньшее городам украинским и от того совершается обременение, что многие сёла, которые должны отбывать всякие крестьянские повинности для разных духовных и светских землевладельцев, поотходили во временное держание, а жители посполитые, которых осталось мало, должны без всякого послабления нести те же самые повинности, которые исполняли с помощью отнятых и отошедших сёл. Из-за этого после успокоения от военного мятежа Отчизны и после освобождения, дай Боже, её от московского подданства, должна быть установлена через назначенных для этого комиссаров генеральная ревизия всех имений, которые остались под землевладельцами, и подана на рассмотрение генеральной Рады при гетмане, на которой рассудят и постановят, кому справедливо, а кому нет иметь военные добра и имения, и какие повинности и обязанности подданские должен простой народ землевладельцам отдавать.

Также и от того убогим людям посполитым приумножается тягость, что многие казаки зажиточных крестьян в подсоседки себе принимают, предохраняют их от надлежащих им повинностей, которые ложатся на общую тяжесть городовую и сельскую, а поместные купцы, защищаясь то гетманскими универсалами, то полковничьей и сотницкой протекцией, уклоняются от несения общих посполитых тяглостей и не хотят помогать отбывать их людям убогим. Потому светлейший гетман своими универсалами должен вернуть к посполитым повинностям как подсоседей состоятельных казацких, так и купцов и запретить делать им протекцию.

XIII

Стольный город Киев и другие украинские города с магистратами своими, во всех правах и привилегиях справедливо предоставленных, нерушимо чтобы были сохранены, силой сего акта избрания [гетмана] постановляется и подтверждение их своевременное гетманской власти поручается.

XIV

Что посполитым людям в Украине прежде всего наезды и подводы, а казакам проводничество более всего приносили притеснения, из-за которых люди к крайнему в имуществе своём приходили уничтожению, то теперь чтобы те подводы и проводничества вовсе были отменены и чтобы никто из проезжающих нигде не смел требовать никаких подвод, напитков, кормов и даней; разве кто по общественным делам, и то с подорожной светлейшего гетмана будет ехать, но и тогда без всяких поклонных даней, а дать лишь подводы, сколько в подорожной будет написано. Особенно, чтобы никакие военные особы и их слуги, также слуги светлейшего гетмана, по частным, а не по военным проезжая делам, подвод, кормов, напитков, поклонов и проводников не требовали, так как через то городу разорение, а бедным людям обнищание наносится. Однако всякий человек, великий, меньший и наименьший, по частному своему делу, а не войсковому, без гетманской подорожной проезжая, должен всюду по городам и сёлам собственными средствами обходиться, а не требовать и силой никогда не брать подвод и проводников.

XV

А что аренды, установленные для ежегодной платы компанейцам и сердюкам и для других войсковых расходов, считаются за тягость общественную от всех малороссийских обывателей, военных и гражданских, так же компанейская и сердюцкая повинности за досаду и утяжеления у простого народа считается, потому как аренды, так и упомянутая повинность должны быть отменены и полностью уничтожены.

Затем пусть войсковую казну обнищавшую для покрытия и удовлетворения всяких публичных и войсковых же расходов поправить и устроить, и сколько после окончания войны светлейший гетман должен платных компанейцев и пехотинцев при себе на услугах войсковых держать, о том на Генеральной Раде будет рассмотрение и постановление.

XVI

Часто убогие люди кричат и жалуются, что как индуктари и их посредники, так и выездные ярмарочные совершают многочисленные свыше обычая и неисчислимые им вымогательства, из-за которых невозможно убогому человеку

свободно на ярмарке появиться, продать какую-то малую вещь для покрытия убожества своего или для домашней нужды купить без ярмарочного платежа, а, не дай Бог, по вине какой-либо, хоть малой, попасться, то с ног до головы придётся от выездных ярмарочных [инспекторов] быть ободранному. Из-за чего пусть индуктари и их посредники от них столько товаров, и такие эксакции, эвекты и индукты, к войсковому имуществу отбирают, сколько будет отражено в договорах, ничего лишнего от купцов не требуя и бедным убогим людям наименьшего вымогательства не совершая. Также и выездные ярмарочные [инспектора] чтобы повинность ярмарочную у кого надлежит собирали, а не у убогих людей, прибывших на ярмарку с малой домовой поклажей или для купли чего-либо на домовую нужду. Никаких дел, не только криминальных, но и обыкновенных, не судили и вымогательства свыше обычая не совершали людям и городам, будет оказывать содействие в том светлейший гетман своей благоразумной заботой и властью; которому и все в Отчизне неурядицы для премудрого исправления, права и вольности войсковые для нерушимой сохранности и обороны, договоры и постановления для неукоснительного исполнения поручаются, которые его вельможность не только подписью своей руки, но и формальной присягой и тиснением войсковой печати изволил подтвердить. А присяга та имеет в себе такое:

Я, Филипп Орлик, новоизбранный гетман Войска Запорожского, присягаю Господу Богу, в святой Троице [которого] славим, на том, что, будучи свободными голосами по давним правам и обычаям войсковым, по соизволению наисветлейшего королевского величества шведского, протектора нашего, от генеральной старшины и от всего Войска Запорожского здесь, возле его королевского величества, и которое возле Днепра на Низу остаётся, через посланных лиц, избранным, объявленным и возведённым на знаменитую должность гетманскую, что эти договоры и постановления, здесь описанные и с полным советом на акте теперешнего избрания между мной и тем же Запорожским Войском узаконенные и утвержденные во всех пунктах, частях и периодах, непременно выполнять, милость, верность и заботу к малороссийской Отчизне, матери нашей, об общественном благе, о публичной целости, о расширении прав и вольностей войсковых, сколько силы, ума и способов хватит, иметь, никаких союзов с посторонними Государствами и Народами, а внутри в Отчизне в разрушение и малейшее повреждение её не создавать, о всяких происках, Отчизне, правам и вольностям войсковым наносящих вред, генеральной старшине, полковникам и кому надлежит, сообщать; к достойным и заслуженным в Войске Запорожском лицам уважение и ко всем старшим и младшим товарищам любовь, а к преступникам, согласно правовым статьям, справедливость сохранять обещаю и обязан буду. В этом мне, Боже, помоги, непорочное сие Евангелие и невинное страдание Христа.

А то все подписью руки моей собственной и печатью военной утверждаю. Происходило в Бендерах, года 1710, апреля 5 дня.

Филипп Орлик,
Гетман Войска Запорожского,
рукой собственной.

Переклад Тетяни Таїрової-Яковлевої, Тетяни Ткаченко, Тараса Чухліба; публікується вперше.

Pactes et Constitutions des lois et libertés de l'Armée Zaporogue entre l'illustrissime seigneur, le seigneur Philippe Orlyk, hetman nouvellement élu de l'Armée Zaporogue, et entre les généraux, colonels, et la même Armée Zaporogue, convenus publiquement par les deux parties, et corroborés en libre élection par un serment solennel de ce même illustrissime hetman, le 5 avril de l'an de grâce 1710, à Bender

Au nom du Père, du Fils et du Saint-Esprit, de Dieu glorifié en la Sainte Trinité,

Que ceci soit fait à la gloire et à la mémoire éternelles de l'Armée Zaporogue et du peuple ruthène.

Dieu, admirable et inconcevable dans Ses jugements, miséricordieux dans Sa longue patience, juste dans Ses châtiments, de tout temps, depuis la création de ce monde visible, exalte certains royaumes et certains peuples, humilie les autres à cause de leurs crimes et de leurs iniquités, asservit les uns, affranchit les autres, élève les uns et abaisse les autres. Ainsi, Il a d'abord exalté l'antique et valeureux peuple cosaque, appelé autrefois khazar, par une gloire immortelle, par de grandes possessions et par des faits héroïques, par lesquels il a été redoutable, non seulement à ses voisins, mais à l'Empire d'Orient lui-même, sur terre et sur mer, tellement, que l'Empereur d'Orient, désirant se le rendre favorable pour toujours, unit son fils à la fille du kaghan, c'est-à-dire du prince des Cosaques. Puis ce même Dieu, très juste et glorifié dans les cieux, punit ce peuple cosaque pour ses péchés et ses injustices par des peines multiples, l'abaissa, l'humilia et, le menant presque jusqu'à sa ruine finale, le livra enfin à la conquête des rois de Pologne, Boleslas le Brave et Etienne Batory, qui le soumirent au royaume de Pologne. Et bien que Dieu, incompréhensible et inconcevable dans Sa justice divine, ait châtié nos ancêtres par d'innombrables malheurs, cependant, ne voulant pas pousser Sa colère jusqu'à ses dernières limites, ni garder éternellement Son inimitié, mais désirant affranchir le susdit peuple cosaque du joug polonais, lourd en ce temps-là, et lui restituer sa liberté antérieure, il suscita le zèle orthodoxe, défenseur fervent des lois de la patrie et des libertés antiques, le très valeureux hetman, Bohdan Khmelnytsky, d'immortelle mémoire, qui, ayant par la grâce divine et l'aide invincible du sérénissime roi de Suède, d'immortelle et glorieuse mémoire, Charles X, avec les troupes auxiliaires réunies du seigneur de Crimée et de l'Armée Zaporogue, sa propre perspicacité, son énergie, ses labeurs et sa valeur, libéré du joug polonais l'Armée Zaporogue et le peuple ruthène

opprimé et persécuté, se soumit avec ceux-ci de son propre mouvement à l'empire autocratique de Moscou, dans l'espoir que l'Empire moscovite, étant du même rite que nous, observerait ses obligations, exprimées dans les pactes et constitutions et confirmées par serment, garderait à perpétuité sous son protectorat l'Armée Zaporogue et le libre peuple ruthène, avec ses lois et ses libertés inviolées. Mais après la mort du dit hetman Bohdan Khmelnytsky, mort pieusement, lorsque le même Empire moscovite essaya de différentes manières et par bien des moyens de violer et de ruiner complètement les lois et les libertés de l'armée Zaporogue et d'imposer au libre peuple ruthène, qu'il n'avait jamais conquis, le joug de l'esclavage, alors, toutes les fois que l'Armée Zaporogue dut souffrir de ces violences, elle fut forcée de défendre au prix de son sang et par sa valeur l'intégrité de ses lois et de ses libertés, à la défense desquelles Dieu lui-même, vengeur des injustices, fut propice. Enfin, quand récemment, sous les auspices du défunt illustrissime hetman Ivan Mazepa, le dit Empire moscovite, désirant réaliser ses intentions impies et nous rendant le mal pour le bien, au lieu de gratitude et d'honneurs pour tant de fidèles services et de dépenses et de frais ruineux, pour d'innombrables actions héroïques et pour tant de sang versé dans ses guerres, tenta de transformer les Cosaques en une armée régulière, d'assujettir nos villes à son pouvoir, de violer nos lois et nos libertés, d'exterminer l'Armée Zaporogue du cours inférieur du Borysthène et d'en effacer même le nom à perpétuité, ce dont il existait et existe encore des preuves incontestables, des indices et des documents ; alors le dit illustrissime hetman Ivan Mazepa, de pieuse mémoire, animé d'un juste zèle pour l'intégrité des droits de la patrie et des libertés de l'Armée Zaporogue, et brûlant de voir sous son hetmanat notre patrie et les deux Armées Zaporogues florissantes et de les laisser après sa mort – pour la mémoire éternelle de son nom – dans la jouissance de libertés non seulement intactes, mais même augmentées et étendues, se donna à l'invincible protection du sérénissime et très puissant roi de Suède, Charles XII, qui, par une dispensation spéciale de la divine Providence, était entré en Ukraine à la tête de ses troupes. Il suivait en cela l'exemple de son prédécesseur de pieuse mémoire, le valeureux hetman Bohdan Khmelnytsky, qui, uni avec le sérénissime roi de Suède Charles X, aïeul homonyme de Sa Royale Majesté, par une entente unanime et une alliance d'armes et de tactique, pour la délivrance de sa patrie de la sujétion polonaise, lourde en ce temps, n'eut, conformément à ses désirs, pas une moindre aide pour défaire les forces polonaises.

Bien que la volonté divine, inconcevable, non seulement n'ait pas réalisé les intentions si généreuses du défunt hetman par le sort contraire des armes, mais qu'elle l'ait frappé lui-même par un décret mortel ici à Bender, l'Armée Zaporogue délaissée par la mort de son chef suprême, sans désespérer de reconquérir sa liberté tant désirée, avec l'aide de Dieu et la protection du sérénissime et puissant roi de Suède, se fiant dans la justice de sa cause, qui triomphe toujours, pour son soutien et pour l'établissement d'un meilleur ordre militaire, a décidé, sur le consentement unanime des Anciens, et conformément à l'approbation de notre sérénissime protecteur, Sa Royale Majesté suédoise, d'élire un nouvel hetman. Au temps fixé pour cette élection, à un endroit près de Bender convenable pour cet acte électoral, réunis en un Conseil public, sous la présidence du seigneur Constantin Hordiïenko, ataman prétorien, tous, sans esprit de contradiction, s'étant concertés avec les Anciens et les députés de l'Armée Zaporogue de la Sitch, selon les coutumes et les lois anciennes, ont élu librement et à l'unanimité pour hetman

Sa Grâce le seigneur Philippe Orlyk, digne de la dignité hetmanienne, et pouvant, avec l'aide de Dieu et la protection de S. M. suédoise, par sa haute intelligence et son expérience, porter cette dignité hetmanienne, lourde en ce moment si grave et si périlleux, gouverner dans les intérêts publics de la patrie, régner et diriger les affaires.

Et comme quelques anciens hetmans, adhérents de l'empire despotique de la Moscovie, osaient tenter d'usurper, contre toute justice et contre tout droit, l'autorité absolue, ce par quoi ils ont porté atteinte aux lois anciennes et aux libertés de l'Armée Zaporogue, non sans de graves préjudices pour le peuple, nous, Anciens ici présents, et nous, ataman prétorien avec l'Armée Zaporogue, prévenant de pareilles illégalités, surtout en ce moment si propice, où cette Armée Zaporogue, après s'être soumise à la protection de S. M. suédoise, pense y persévérer fortement, sans autre fin que de rétablir et de relever les lois vacillantes et ses libertés, nous avons traité et décidé avec Sa Grâce l'illustrissime seigneur Philippe Orlyk, hetman nouvellement élu, que non seulement Son Illustrissime Excellence, pendant la durée de son heureux hetmanat, observerait inviolablement tous les pactes et constitutions exprimés ci-dessous dans les articles qu'Elle a juré de respecter, mais que ces pactes seraient observés et conservés immuables par ses successeurs, les futurs hetmans de l'Armée Zaporogue. En voici la teneur.

I

Comme entre les trois vertus théologales la foi tient la première place, de même il convient que nous commencions ce premier article par la confession de la Sainte Foi Orthodoxe du rite oriental, dans laquelle le valeureux peuple cosaque fut éclairé dès le règne des princes khazars par le Siège apostolique de Constantinople et qu'il continue à observer fortement, n'ayant jamais été tenté par une religion exotique. On sait que l'hetman Bohdan Khmelnytsky, de glorieuse mémoire, et l'Armée Zaporogue ne prirent les armes contre la République polonaise pour aucune cause que celle de défendre les droits et les libertés militaires, pour la Sainte Foi Orthodoxe qui, persécutée violemment par la puissance polonaise, avait été obligée d'accepter l'Union avec l'Eglise romaine ; et, après l'extirpation de cette religion néo-romaine étrangère de notre patrie, ce ne fut que pour ce motif, et seulement à cause de l'identité de la religion orthodoxe, que la même Armée Zaporogue avec tout le peuple ruthène s'est donnée et s'est soumise volontairement à la protection de l'Empire moscovite. Aussi, lorsque Dieu, fort et puissant dans les batailles, aidera heureusement les armes fortunées de S. R. Majesté suédoise à libérer notre patrie du joug moscovite, l'illustrissime hetman nouvellement élu devra en premier lieu prendre des mesures énergiques pour que nulle religion étrangère ne soit introduite dans notre patrie ruthène, et, s'il s'en montrait une, soit publiquement, soit secrètement, il devra l'extirper de par son autorité et n'en pas permettre la prédication ni le prosélytisme, en n'autorisant pas à leurs sectateurs, et surtout au judaïsme trompeur, de résider en Ukraine. Il devra faire tous ses efforts pour que seule la religion orthodoxe de rite oriental, sous l'obédience du Saint-Siège apostolique de Constantinople, soit établie à perpétuité à la plus grande gloire de Dieu, faire élever des églises et instruire dans les arts libéraux les fils de la Ruthénie, afin que, comme une rose entre les épines, elle fleurisse, entourée d'Etats voisins d'autres confessions. Et pour augmenter l'autorité du Siège primatial petit-russien, celui du métropolite de Kiev, et pour faciliter le fonctionnement du gouvernement des affaires spirituelles, ce même illustrissime hetman, alors que notre patrie sera libérée du joug moscovite, s'adressera au Siège apostolique

constantinopolitain, pour obtenir de lui la restauration de l'Exarchat primitif pour que, par cet acte, soit renouvelée l'obédience filiale de notre patrie au susdit Trône apostolique constantinopolitain, qui l'a éclairée et renforcée dans la Sainte Foi catholique par ses prédications de l'Evangile.

II

Comme chaque Etat est établi et basé sur l'inviolabilité de ses frontières, la Petite-Russie, notre patrie, ne doit pas être violée dans ses frontières confirmées par des traités et pactes avec la République polonaise ainsi qu'avec la Sublime porte ottomane et l'Empire moscovite, et surtout en celles qui, jusqu'à la rivière Sloutch, sous l'hetmanat de Bohdan Khmelnytsky, ont été séparées de la susdite République polonaise et restituées à jamais aux possessions de l'hetman et confirmées par la force des pactes. Ce sera une obligation pour l'illustrissime seigneur hetman, à l'heure des négociations que fera S. R. Majesté suédoise, d'insister sur ce point par tous les moyens quand cela sera opportun, et surtout de supplier Sa Sérénissime Majesté R., son maître aussi clément que tutélaire, notre défenseur et protecteur, que Sa Majesté ne permette à personne de s'approprier et de violer non seulement nos droits et nos libertés, mais aussi nos frontières. En outre le même illustrissime seigneur hetman, après la fin – que Dieu veuille heureuse – de la guerre, devra recevoir l'assurance d'un traité par lequel Sa Majesté suédoise et ses successeurs les sérénissimes rois de Suède s'intituleraient à perpétuité protecteurs de l'Ukraine, et le soient en réalité pour la plus grande puissance de notre patrie et pour la conserver dans l'immunité de ses droits et de ses frontières. Pareillement, l'illustrissime hetman devra supplier Sa Majesté de faire en sorte que dans les traités futurs de S. M. avec l'Empire moscovite, soient stipulés tant la remise en liberté de nos prisonniers se trouvant actuellement dans l'Empire moscovite, que la juste compensation de tous les dégâts causés en Ukraine par la force des armes. Il appartiendra tout spécialement à l'illustrissime hetman de demander et de s'assurer auprès de Sa Royale Majesté que nos prisonniers se trouvant aujourd'hui dans le royaume de Sa Majesté, après la fin de la guerre, retournent tous librement et libres dans leur patrie.

III

Comme l'antique peuple khazar, appelé ensuite cosaque, tient son origine généalogique des valeureux et invincibles Goths, et que de plus, outre des rapports de voisinage amical, des liens de profonde sympathie et d'amitié unissent ce peuple cosaque à l'Etat de Crimée, avec lequel l'Armée Zaporogue a fréquemment conclu une convention d'armes et dont les forces sont venues au secours de cette Armée pour la défense de son pays et de ses libertés, aussi, autant qu'il sera possible dans l'état de choses actuels, l'illustrissime seigneur hetman devra tâcher, par ses ambassadeurs auprès de Sa Grâce sérénissime le khan, de coopérer avec lui et d'établir une amitié éternelle, ce que voyant, les pays voisins n'oseront point tenter de soumettre l'Ukraine ou de l'attaquer de quelque manière que ce soit. Et après la fin de la guerre, quand Dieu permettra à l'hetman nouvellement élu, après une paix favorable et conforme à nos vœux, de prendre possession de sa résidence hetmanienne, celui-ci devra de toutes ses forces et avec une perspicacité diligente prendre des mesures pour que le traité stable avec l'Etat de Crimée et la confraternité ne soient enfreints en rien par des gens irréfléchis de notre pays, qui par habitude du mal n'ont pas honte de violer les droits non seulement d'amitié et de voisinage, mais même les traités de paix.

IV

L'Armée Zaporogue du cours inférieur du Borysthène s'est gagné une gloire immortelle par d'innombrables actions héroïques et chevaleresques sur terre et sur mer et s'est procuré ainsi pour son usage commun et ses besoins de grands privilèges, mais l'Empire moscovite, en cherchant des moyens variés pour l'opprimer et l'exterminer, a construit sur son propre territoire les forteresses de la Samara et des redoutes sur les bords du Borysthène et par ce fait l'Empire, en restreignant les droits de chasse et de pêche de l'Armée, lui a imposé de grands dommages et de grands préjudices. Enfin il détruisit par la force militaire le rempart des Zaporogues, la Sitch. Pour cela, après la fin, que nous espérons heureuse, de la guerre (si la dite Armée Zaporogue ne libère pas et ne nettoie pas elle-même ses territoires et le Borysthène du joug moscovite), l'illustrissime hetman devra, à l'heure des conventions de paix entre S. M. suédoise et l'Empire moscovite, stipuler que le Borysthène et les territoires de l'Armée soient débarrassés des forteresses et des redoutes moscovites et restitués à leur propriétaire primitif, cette même Armée, où dans l'avenir l'illustrissime hetman ne devra non seulement permettre à personne de bâtir des villes ou des forteresses, de fonder des colonies avec limites de franchises indiquées ni sous aucun prétexte et d'aucune manière laisser dévaster ces territoires de l'Armée Zaporogue, mais encore, dans la défense de ces territoires, sera obligé de donner l'aide nécessaire à l'Armée Zaporogue [du Borysthène inférieur].

V

La ville de Trakhtemyriv qui, de tout temps, a été possédée de droit par l'Armée Zaporogue Inférieure et a toujours porté le titre même de *Xenodochium* devra être, après la libération espérée de notre patrie du joug moscovite, restituée par l'illustrissime hetman, avec tous ses biens et avec le droit de passage existant sur le fleuve Borysthène, à cette même Armée Zaporogue d'aval, pour y bâtir aux frais de l'Armée un hospice pour les Cosaques accablés par l'âge, l'extrême pauvreté ou souffrant de blessures, et leur servir la nourriture et les vêtements. De même le Borysthène depuis la Perevolotchna jusqu'à l'embouchure et la ville de Perevolotchna, la ville de Kereberda, la rivière Vorskla avec ses moulins situés dans le Régiment de Poltava et la forteresse de Kodak avec toutes ses dépendances, devront être gardés par l'illustrissime hetman et ses successeurs, selon les anciens droits et privilèges, en possession de l'Armée Zaporogue, sans accorder à qui que ce soit, laïc ou religieux, le droit de pêche dans le Borysthène depuis Perevolotchna jusqu'à l'embouchure et spécialement dans les endroits déserts du fleuve; les rivières et tous les endroits indiqués jusqu'à Otchakiv devront être réservés à l'avenir à l'usage exclusif de l'Armée Zaporogue [du Borysthène inférieur].

VI

Si, dans les Etats absolus, un ordre louable et salutaire est observé dans l'intérêt commun, d'après lequel des conseils privés et publics discutent le bien commun de la patrie, tant en guerre qu'en paix, et les monarques absolus eux-mêmes ne refusent point de soumettre leurs décisions à l'arbitrage du conseil de leurs ministres et conseillers en présence de Leurs Majestés ; pourquoi, dans une nation libre, n'observerait-on pas un ordre si salutaire ? Bien qu'il ait existé antérieurement, en face de la dignité des hetmans de l'Armée Zaporogue, de par l'ancien droit des libertés, et ait continué à exister, cependant certains hetmans de l'Armée Zaporogue, ayant usurpé illégalement et injustement le pouvoir absolu, ont proclamé de leur propre autorité la loi suivante : « Ainsi je le

veux, ainsi je l'ordonne ». Ensuite de cette autorité despotique, qui n'incombait pas à la dignité d'hetman, de multiples désordres, des violations des lois et libertés, ont été introduits dans la patrie et dans l'Armée Zaporogue, de lourdes charges publiques, des actes violents et injustes des autorités militaires, le manque de respect dû aux Anciens, aux colonels et aux officiers distingués. Et pour cela, nous – Anciens, ataman prétorien, et toute l'Armée Zaporogue –, nous concluons le pacte suivant avec l'illustrissime hetman dans l'acte de l'élection de Son Excellence, loi qui doit être conservée à perpétuité dans l'Armée Zaporogue : les Anciens seront les conseillers suprêmes dans notre patrie, tant par respect pour leur dignité qu'à cause de leur résidence continuelle aux côtés de l'hetman ; après eux selon la hiérarchie, les colonels des villes seront pourvus du même caractère de conseillers publics ; ensuite chaque Régiment élira une personne distinguée, âgée et sage au conseil public, avec le consentement de l'hetman. L'illustrissime hetman actuel et ses successeurs devront soumettre aux Anciens, colonels et conseillers généraux toutes les questions touchant l'intégrité de la patrie, le bien commun et toutes les affaires publiques, et ne rien décider ni effectuer de leur autorité privée sans leur conseil et consentement. Pour cela, en ce moment de l'élection de l'hetman, nous décidons par un vote unanime que trois conseils généraux auront lieu chaque année à la résidence de l'hetman : la première à la fête de Noël, la deuxième pendant les fêtes de Pâques, la troisième à la fête de la Protection de la bienheureuse Mère de Dieu. Devront assister, non seulement les colonels avec leurs officiers et centurions, non seulement les conseillers généraux de tous les Régiments, mais aussi les députés de l'Armée Zaporogue Inférieure, pour entendre et discuter, après en avoir reçu l'ordre de l'hetman, sans manquer au terme fixé, où tout ce qui serait proposé par l'illustrissime hetman à la discussion devra être débattu consciencieusement, sans égards à leurs intérêts privés et à l'avantage d'autrui, sans haine néfaste et sans malignité. Ces droits seront exercés de façon que rien ne soit contraire à l'honneur de l'hetman, et ne se produise au détriment public de la patrie ou à sa ruine et, à Dieu ne veuille, à sa perdition. Et si, en dehors de ces sessions, il se trouvait des affaires publiques exigeant une prompte solution et expédition, alors l'illustrissime hetman aura le droit et sera libre, avec le conseil des Anciens, de décider et d'exécuter ces affaires de sa propre autorité. De même les lettres destinées à l'illustrissime hetman et venant de royaumes et de pays étrangers devront être communiquées aux Anciens par Son Excellence, ainsi que les réponses qui y seront faites, sans cacher aucune correspondance – étrangère surtout, et celles qui pourraient nuire à l'intégrité de la patrie et au bien public. Et pour que cette intimité de l'hetman avec les Anciens, les colonels et les conseillers généraux soit plus efficace, chacun de ces derniers devra, en entrant en office, jurer fidélité à la patrie, loyauté à son hetman, l'accomplissement des devoirs qui incomberont à son ministère, par un serment solennel selon le texte du serment rédigé publiquement. Et s'il était observé quelque acte contraire à l'équité, aux droits et libertés de l'Armée, et de nuisible et inutile à la patrie, de la part de l'illustrissime hetman, ces mêmes Anciens, colonels et conseillers généraux auront le droit, soit d'une manière privée, soit, dans le cas d'extrême nécessité, publiquement, d'interpeller librement Son Excellence au conseil sur la violation des droits et des libertés sans offenser ni enfreindre d'aucune façon la suprême dignité hetmanienne. L'illustrissime hetman ne devra ni s'indigner de ces interpellations ni s'en venger, mais au contraire corriger le mal. Les conseillers généraux, spécialement, chacun dans le Régiment dont il est élu en comices publics, seront libres avec le colonel de

ville de défendre l'ordre et de gouverner en conseil commun, en s'opposant fermement à toute intention de faire du mal au peuple ou d'aggraver ses charges. Et comme les Anciens, les colonels et les conseillers seront tenus d'observer envers l'illustrissime hetman le respect et la déférence qui lui sont dus, la fidélité et l'obéissance, de même l'illustrissime hetman devra les respecter et les considérer comme ses collègues et non comme des serviteurs et des courtisans, sans les forcer exprès, pour les humilier, à rester publiquement debout devant lui, ce qui est inconvenant et indigne, excepté dans le cas où l'occasion ou la nécessité l'exigerait.

VII

Dans le cas où quelqu'un des Anciens, colonels, conseillers généraux, des Compagnons d'armes et d'autres officiers se permettraient de toucher à l'honneur de l'hetman ou se rendraient coupables d'une autre manière quelconque, ces coupables ne seront pas punis par l'ordre privé de l'illustrissime hetman, mais l'affaire, criminelle ou fortuite, sera du ressort du Tribunal général et, quelle que soit la sentence rendue sans faveur et sans hypocrisie, le condamné devra la subir.

VIII

Ces mêmes Anciens, résidant constamment auprès de l'hetman, devront présenter à Son Excellence toutes les affaires publiques qui dépendront de leur ministère et recevoir ses décisions, ce que n'auront pas le droit de faire ses serviteurs privés, qui ne devront s'immiscer dans aucune affaire officielle, ni intervention, ni aucune affaire militaire ; ils ne pourront être chargés de missions, même des moins importantes.

IX

Comme nous le savons, de tout temps il y a eu dans l'Armée Zaporogue des trésoriers généraux qui étaient chargés du Trésor public, des moulins, de tous les revenus publics et des paiements des tributs, et qui en disposaient avec l'assentiment de l'hetman ; nous statuons et nous déclarons que ce sera une loi immuable que le même ordre de choses sera observé. Après la libération espérée de notre patrie du joug moscovite, sur l'indication de l'hetman et avec le consentement général, on élira un trésorier général, homme distingué, expérimenté, riche et intègre, qui ait le Trésor public sous sa tutelle, dispose des moulins et de tous les revenus publics pour les besoins publics, avec l'assentiment de l'hetman, et non pour ses besoins privés. L'illustrissime hetman, de son côté, n'aura aucun droit ni aucune prétention sur le Trésor public et ses revenus et ne les emploiera pas à ses besoins personnels, se contentant de son sort et des revenus qui reviennent au sceptre et à la personne hetmaniens comme : le Régiment de Hadiatch, le district de Cheptakiv, les terres de Potchep et d'Obolon', et d'autres revenus qui ont été, par les anciennes assemblées, attribués à la dignité hetmanienne. En surplus, l'illustrissime hetman ne devra pas, de par son autorité privée, usurper d'autres biens appartenant en commun à l'Armée Zaporogue et, spécialement, il ne pourra les distribuer aux moines, prêtres, et à des personnes qui ont moins mérité de la patrie, veuves sans enfants, fonctionnaires, et aux courtisans, serviteurs et autres personnes privées. Et non seulement ce trésorier général assermenté sera élu et devra résider auprès de l'hetman, à l'endroit où la résidence de l'hetman sera établie, mais dans chaque Régiment deux trésoriers assermentés aussi, personnes éminentes et riches, seront choisis d'un commun accord par le colonel et les chefs des deux classes équestre et plébéienne, qui

percevront les revenus des Régiments et les revenus civils et les impôts publics, les garderont en leur tutelle et direction et rendront chaque année compte de leur gestion. Et ces trésoriers des Régiments, étant subordonnés au trésorier général, devront connaître les revenus appartenant dans leur province au Trésor national, les percevoir et les rendre entre les mains du trésorier général. Les seigneurs colonels ne devront pas non plus prétendre à s'intéresser aux Trésors des Régiments, se contentant des revenus et bénéfices appartenant à leur dignité.

X

L'ordre dans tout le pays et dans l'Armée Zaporogue devant être maintenu et surveillé par l'illustrissime hetman, conformément aux devoirs de sa dignité, il devra surtout prendre garde que les simples militaires et la plèbe ne soient pas imposés de fardeaux trop lourds, impôts, oppressions et extorsions violentes, à cause desquelles lesdits plébéiens, abandonnant leurs demeures, fuient et vont chercher dans les Etats étrangers, au-delà des frontières de leur patrie, une vie plus douce, meilleure et plus facile. Pour cela, les seigneurs colonels, centurions, atamans, et tous les officiers et tribuns, n'oseront pas employer à leurs corvées, travaux domestiques et particuliers, les Cosaques et plébéiens qui n'appartiennent pas à leur ministère, ni se se trouvent en leur possession personnelle, en les employant et forçant à la fenaison, à la moisson, à la réparation des digues, en leur reprenant violemment et achetant de force leurs terrains, les spoliant, pour quelque misérable faute de leur part, de leurs propriétés mobilières et immobilières. On ne pourra forcer les artisans à travailler sans indemnité ni employer les Cosaques à des commissions privées ; l'illustrissime hetman devra, de son autorité, défendre ces choses, il devra éviter lui-même ces abus pour donner l'exemple de l'abstention. Et comme tous ces fardeaux et oppressions pesant sur le peuple misérable viennent surtout des ambitieux qui veulent des emplois et qui, sans s'appuyer sur le mérite personnel, briguent pour leur lucre personnel et pour leur insatiable appétit des dignités militaires et civiles, corrompent et captent l'esprit de l'hetman, les Cosaques et le peuple par des cadeaux et parviennent, sans élection, au comble des honneurs dans les Régiments et à d'autres fonctions, nous décidons que l'illustrissime hetman ne conférera à personne la dignité de colonel et d'autres fonctions équestres et civiles et ne les imposera pas par la force, en se laissant toucher par la corruption ou les honneurs, mais les fonctionnaires, et surtout les colonels, seront toujours élus par vote libre, et ensuite leur élection sera confirmée par l'autorité de l'hetman ; ces élections, toutefois, n'auront pas lieu sans le consentement de l'hetman. Cette loi devra être aussi observée par les colonels, qui ne pourront nommer les centurions et autres fonctionnaires sans le libre suffrage de tout le district, ni les destituer à cause de leurs offenses personnelles.

XI

Nous décrétons et ordonnons que les veuves des Cosaques avec leurs enfants orphelins, les femmes en l'absence des maris en campagne ou au service militaire, ne seront pas soumises aux charges de la plèbe et ne seront pas forcées de prendre part aux corvées ordinaires, et elles ne seront pas molestées par les extorsions d'impôts.

XII

Les villes ukrainiennes sont imposées de non moindres fardeaux que beaucoup de villages, leurs habitants étant passés sous la dépendance de certains tenanciers tant

religieux que laïques, tandis que la plèbe qui les habite est exténuée par les mêmes fardeaux, sans aucun allègement, qu'elle portait auparavant avec l'aide des villages séparés et réduits. Pour cela, dans notre patrie délivrée des troubles des guerres et libérée du joug moscovite, il sera institué une révision générale, par des commissaires élus à cet effet, de toutes les terres publiques concédées. Le rapport sera présenté à la décision du conseil général résidant auprès de l'hetman, qui jugera et décidera à qui appartient ou n'appartient pas le droit de jouir des terres publiques et quels seront les impôts que devront payer les propriétaires et les corvées et obédiences que les sujets devront exécuter. De même, et après cela, les charges de la plèbe malheureuse et abandonnée augmentent parce que beaucoup de Cosaques plus opulents exemptent de toutes charges urbaines ou vicinales les plébéiens qu'ils ont attirés dans leur concession sous prétexte de voisinage de droit. Mais des marchands plus opulents, se fondant sur des chartes de l'hetman et avec la faveur des colonels, évitent de payer les contributions publiques qui leur incombent, et refusent de venir en aide aux pauvres gens. Pour cela, l'illustrissime hetman ne manquera pas, par ses Universaux, de faire rentrer dans leur devoir tant les paysans, protégés par les Cosaques, que les marchands, et d'empêcher qu'on ne les protège encore.

XIII

Il est statué par cet acte électoral que la capitale de la Ruthénie, Kiev, et les autres cités d'Ukraine seront maintenues intactes et inviolées dans tous leurs droits et privilèges accordés par la loi. La confirmation en est laissée à l'autorité de l'hetman qui choisira son temps pour la proclamer.

XIV

Entre les charges dont la plèbe et les simples Cosaques ont le plus à se plaindre dans notre patrie roxolane, il n'en est pas de plus lourde pour le peuple que les courses et les voiturages causés par le nombre des allants et venants, pour les charrois publics, courses fondées sur un droit non sanctionné, car d'innombrables voyageurs des deux ordres, soit pour les affaires publiques, soit pour leurs propres affaires, passent par les villes et les villages roxolans des deux rives du Borysthène, et très souvent même les domestiques non seulement de l'hetman, mais des Anciens, des colonels, des centurions et des Compagnons d'armes distingués, et même des dignitaires spirituels exécutant quelque mission. Quelques-uns même, en entreprenant un voyage pour leur plaisir ou par nécessité, forcent les habitants des villes, des forteresses et des villages à leur faire des dons insolites : victuailles, boissons, transports, convois et gardes. Il y a même beaucoup de ces ravisseurs impies, surtout parmi les serviteurs, qui, sans aucune nécessité, fixent un immense nombre de chevaux de trait et, lorsque les habitants des villes et des villages refusent de les fournir, ils les forcent à le faire par des paroles offensantes et des coups afin que lesdits habitants des villes les apaisent par des offres de ne pas payer les prix convenables. D'autres aussi emmènent les chevaux de trait, se les approprient et les vendent. Il y a aussi beaucoup d'Anciens, de colonels et d'autres dignitaires spirituels ou laïques qui forcent les habitants des villes à réparer leurs voitures aux frais de la ville, à préparer et à livrer à leurs serviteurs des vêtements de diverses espèces, et qui ne rougissent pas de demander et d'exiger des municipalités, par des serviteurs inférieurs ou habiles, des amusements ou des choses nécessaires à leur cuisine. Pendant ce temps-là, les résidents eux-mêmes, pour gagner la bonne volonté et le respect et pour la gloire

de leur nom, fournissent en abondance ce que veulent les supérieurs et leurs serviteurs, même s'ils font des voyages privés et non pour affaires publiques. Souvent aussi les habitants, surtout des villes et des villages, acceptent gaiement et recherchent même les occasions d'accorder l'hospitalité à ceux qui arrivent et, lorqu'ils ont fourni un peu de nourriture et de boisson sous prétexte d'une si grande hospitalité, on fait venir différentes boissons et l'on boit assez, ils distribuent des victuailles, puis ils insèrent tout cela au budget des dépenses publiques, par ce fait la plèbe voit ses dettes et ses impôts aggravés et se voit réduite à une extrême misère. Donc lorsque la patrie sera délivrée des troubles actuels et affranchie du joug des Moscovites, l'illustrissime hetman n'aura pas de peine d'établir avec l'aide du peuple, dans toutes les villes de ses Etats, une organisation telle que dans chaque ville soit juré un trésorier, dépendant du trésorier du Régiment, qui prendra soin de toutes les recettes et de toutes les dépenses, et qui fera un compte de l'état des finances. Si de ces calculs, qui seront faits chaque année, il appert qu'il a fait des dettes pour des dépenses justes, la ville devra lui rendre cet argent en compensation ; toutes les dépenses auxquelles il aura été astreint pour faire la comptabilité, il faudra qu'il les insère, qu'il dise aussi dans quels voyages il a été entraîné, avec quel passeport il a voyagé et quels ont été les frais de ces voyages.

Et surtout l'illustrissime hetman prendra soin extrême d'extirper, dans notre patrie, les voitures de poste, les convois, les voiturages abusifs et les dons forcés, en se conformant aux lois des pays étrangers où l'on ne voit nulle part une coutume si perverse et si écrasante pour la plèbe.

Mais pour le transport régulier des lettres d'après l'exemple des Etats étrangers, l'illustrissime hetman organisera dans certains Régiments de ses Etats et aux frais du gouvernement une poste publique, qui formera le sujet de plus amples discussions au conseil général qui l'organisera plus efficacement.

XV

Puisque les redevances payées annuellement aux Compagnies et aux Serdiouks et pour d'autres dépenses, ainsi que les logements forcés pour les Compagnies et les Serdiouks sont regardés par tous les habitants roxolans, tant équestres que plébéiens, comme des fardeaux et des surcroîts de charges iniques, ces redevances et ces logements seront abolis et entièrement supprimés.

Le Trésor public ruiné devra être restauré et reconstitué pour les affaires publiques et pour balancer le budget ; on discutera cette question qui sera résolue au conseil général, on fixera de même le nombre de troupes payées, cavalerie et infanterie, qu'il faudra entretenir après de l'illustrissime hetman après la fin de la guerre.

XVI

Très souvent la plèbe malheureuse crie vengeance et se plaint que les fermiers généraux et les adjudicateurs des foires lui imposent toutes espèces de conditions insolites et innombrables qui empêchent le pauvre peuple d'avoir libre entrée aux foires pour y vendre des choses bon marché pour alléger sa misère, ou pour acheter les objets nécessaires au ménage, sans être obligé de payer de lourds octrois. A Dieu ne plaise que qui que ce soit commette la moindre contravention, autrement le surveillant des foires les écorchera de pied en cap ! C'est pourquoi nous demandons que les fermiers généraux et

leurs agents ne lèvent que les droits d'entrée et de sortie pour les finances de l'Armée, et ceci exclusivement sur les marchandises désignées par les Universaux; ils ne réclameront rien de trop aux marchands et feront le moins de mal possible aux pauvres bons chrétiens. Nous demandons que les commissaires des foires fassent payer ceux qui sont tenus de payer les impôts, mais non les miséreux qui viennent aux foires pour vendre les produits de leur industrie domestique ou pour acheter les objets nécessaires à l'entretien de leur famille. Ils ne s'arrogeront le droit de juger, non seulement aucune affaire criminelle, mais aussi aucune affaire civile; ils ne devront faire aucune levée arbitraire sur les habitants des villes et des campagnes. L'hetman, par ses soins intelligents et son autorité, veillera qu'aucune de ces violations n'ait lieu. Sa sage administration est chargée d'empêcher tout désordre dans le pays. Les droits et les libertés de l'Armée sont remis entre ses mains pour qu'il les défende et qu'il les conserve inviolés, ainsi que pour faire observer toutes les stipulations de ces Pactes et Constitutions, que Son Excellence a bien voulu confirmer, non seulement par sa signature, mais par un serment solennel et en y apposant le sceau public. Voici le formulaire du serment :

Moi, Philippe Orlyk, nouvellement élu hetman de l'Armée Zaporogue, ayant été élu librement et d'après les anciennes lois et les usages de la patrie, et avec le consentement de Sa Majesté Royale de Suède, notre Protecteur, par l'assemblée des Anciens et par toute l'Armée Zaporogue qui se trouve près de Sa Majesté Royale et par des députés de celle qui se trouve sur les rives inférieures du Borysthène, ayant été ainsi élevé à la suprême dignité hetmanienne, je jure devant Dieu notre Seigneur, magnifié dans la Sainte Trinité, d'observer tous ces Pactes et Constitutions annexés ici et convenus à l'unanimité comme il est certifié dans cet acte de mon élection, entre moi et cette même Armée Zaporogue, passés et établis comme lois, et de les appliquer immuablement dans toutes les stipulations, tous les points et toutes les clauses, de brûler d'amour, de bonne foi et du soin le plus constant pour le bien de notre patrie roxolane, notre mère, de défendre l'intégrité de son territoire, de chercher à étendre les lois et les libertés de l'Armée Zaporogue, de toutes les manières que je pourrai et de toutes mes forces, de n'entrer dans aucun conciliabule avec les potentats ni avec les peuples étrangers, et à l'intérieur de ne rien faire qui puisse être nuisible à la patrie, de soumettre toutes les allégations secrètes venant de l'extérieur, et qui pourraient être nuisibles à la patrie et aux droits de la liberté, aux Anciens, aux colonels et à qui de droit. Je m'engage et m'oblige à montrer du respect pour les personnes dignes, qui ont bien mérité du pays, à tous les compagnons d'armes supérieurs et inférieurs je devrai montrer de l'amour, et punir les coupables selon les articles des lois. Que Dieu m'aide, ainsi que l'Evangile immaculé et la Passion innocente du Christ.

Et je signe cette déclaration de ma main et la confirme en y apposant le sceau public.

Fait à Bender, en l'an de grâce 1710, le 5 avril.

Переклад Володимира Степанківського (1916); подається за виданням: Lebedynsky I. La Constitution ukrainienne de 1710: La pensée politique des élites cosaques d'Ukraine. – Paris, 2010. – P. 29–73.

1. *Документи* 342

2. *«Пакти і Конституції» у спадщині академіка Миколи Василенка* 369

3. *Матеріали до бібліографії* 404

4. *Словопокажчик до тексту А* 425

Документ 2.

ПОКІРНИЙ МЕМОРІАЛ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ДО СВЯТОГО КОРОЛІВСЬКОГО МАЄСТАТУ ШВЕЦІЇ (1709)

(Витяги)

І. По втраті свого керманича через смерть ясновельможного гетьмана Мазепи судно руської нації й Війська Запорозького плине не до іншого рога доброї надії й серед такої великої завірюхи простує всіма силами не до іншої пристані своїх гарячих бажань, як тільки до святого Королівського Маєстату Швеції, свого найласкавішого пана, що раз назавжди прийняв цей нарід і Військо Запорозьке в оборону, охорону, опіку й захист, щоб скинути московське ярмо. Тож запорозьке військо прохає покірно св. королівський маєстат ніколи не покидати цього народу, зкермувати й спрямувати нашу батьківщину, кидану хвилями між Сціллою і Харібдою московської ворожнечі, до щасливих островів і зарадити нашій руїні та скрутному військовому положенню.

ІІ. Державний інтерес, вимагає того й думка св. Королівського Маєстату, однакова з нашими бажаннями, простує до тієї мети, щоб на місце покійного ясновельможного гетьмана Мазепи вибрати вільними голосами гетьмана та проводиря для Війська Запорозького. Тому звертаємося з проханням до св. Королівського Маєстату (якщо королівські думки в цій справі незмінні) визначити якусь особу з королівського боку для виконання цієї повинності, оповістити Війську Запорозькому вільний вибір нового гетьмана й призначити час і місце вибору. А до цього вибору не приступить Військо Запорозьке швидше, доки п. Войнаровський не зверне всіх гетьманських клейнодів і наших привілеїв та всього скарбу в цілості, який лишився по смерті ясновельможного гетьмана Мазепи, зокрема золота, срібла, дорогих каменів, жемчугів, висаджених дорогим камінням списів, соболів, паперів й іншого знадіб'я, тому самому Війську Запорозькому. Хоч він і племінник по сестрі ясновельможного гетьмана Мазепи, одначе несправедливо й незаслужено присвоює собі право мати все те, що належить не до самої приватної особи гетьмана, але до всього війська. І хоч би він навіть був його сином, усе-таки не зміг би ніяким правом посідати того, що становить військове добро та скарб усього Війська Запорозького. Звичай бо нашої батьківщини й давній закон забороняють потомкові запорозьких гетьманів одідичувати по їх смерті рухомі й нерухомі добра, які належать до орудування усього війська й до спільного скарбу. Інакше Військовий скарб Війська Запорозького не збільшувався б, але запропастився б докраю. Та не лишається гетьманський потомок і рід без маєтку, але такого, який на підставі прилюдної ухвали та з уваги на нового гетьмана спливає на законних спадкоємців, а решта складається завсіди до спільного скарбу на військові потреби. Та й п. Войнаровський не лишиться сиріткою без справедливого спадку, але залежного, згідно з давнім звичаєм, від прилюдної ухвали Війська Запорозького й поручення св. Королівського Маєстату, з яким зсолідаризуватись уважаємо ми своїм обов'язком. Знаємо добре, що всі скарби попередніх запорозьких гетьманів:

Бруховецького. Многогрішного, Самойловича й синів його: Семена, Юрка та Якова – й дуже багатьох українських монастирів і церков, знищених турецькою зброєю на цьому боці Дніпра, і гроші, зібрані за стільки довгих років із усієї України до Військового скарбу, попали в руки ясновельможного гетьмана Мазепи, в його розпорядження, під його опіку й охорону. А хоч оплакуємо втрату таких численних і великих скарбів, які з військовою шкодою попали на здобич і луп ворогам у Батурині, Білій Церкві, в Печерському монастирі в Києві, над рікою Пслом, Дніпром і Доном, проте знаємо добре, що не пропало ніщо з золота й дорогих каменів, але все те цілісіньке привіз ясновельможний гетьман з собою до Бендер. Знаємо, що ясновельможний гетьман Мазепа без згоди запорозького війська передав багато скарбів гетьмана Самойловича до Москви кн. Ґоліцинові за надане собі гетьманство, але не всі, а тільки частина в простій московській монеті, не в золоті й сріблі та дорогому камінні, дісталася ненаситній московській зажерливості. До сьогодні живі свідки, що на приказ ясновельможного гетьмана Мазепи викопали з землі різні начиння гетьмана Самойловича, повні дукатів, і віддали в руки того ж гетьмана, зокрема панове Довгополий і Бистрицький. А що отримали зі стількох мільйонів, які лишилися по гетьманові Самойловичеві та його синах і збереглись у військовій скарбниці, бідна жінка, донька і внучка згаданого гетьмана? Хіба те, що з ласки й окремої уваги ясновельможного гетьмана Мазепи пожертвовано доньці, виданій за кн. Четвертинського, тисячу імперіялів, а внучці двох гетьманів, Самойловича по синові, а Бруховецького по доньці, виданій заміж за полковника Кожуховського, тисячу золотих, декілька штук срібного посуду, намиста й маленьку частинку дорогих каменів, а вся решта перейшла в посідання ясновельможного гетьмана Мазепи й запорозького війська. Відзиваємося до сумлінності самого п. Войнаровського, свідомого того, що великі сковороди й інше срібне начиння з гербом гетьмана Самойловича продав тут, у Бендерах, ясновельможний гетьман Мазепа, а цього не можна було продавати без згоди запорозького війська. Отже, б'ємося з думками й дивуємося, з яких причин п. Войнаровський, усупереч нашим законам, присвоює собі право заволодіти рештою скарбу Війська Запорозького, який лишився по смерті ясновельможного гетьмана Мазепи та який він посів по стількох запорозьких гетьманах. Чому він горить недозволеною жадобою незаконного наслідства тих дібр, які всяким правом належать до розпорядження запорозького війська? Який у нього зв'язок із гетьманами Бруховецьким, Многогрішним, Самойловичем і його синами? У своїй жадобі він важиться захоплювати добра їх і Війська Запорозького та задумуй видати їх, покинувши нашу батьківщину, на закупно нерухомих дібр у Польщі й там бажає далі жити приватно, щоб мати собі користь, а нас наразити на військову шкоду. Досить, аж до достатності, збагатив братів, сестер, а зокрема батьків п. Войнаровського ясновельможний гетьман Мазепа; коли їх добра дістане законно в спадку, може добре жити, якщо не перейде міри в нечесних справах. Дорожчий для гетьмана та славніший для нас заслугами був покійний Обідовський, по матері рідний брат п. Войнаровського, а проте не дістав для себе від ясновельможного гетьмана Мазепи більше грошей, ніж тридцять тисяч золотих, то чому ж п. Войнаровський, що досі не виявив ніякої познаки в заслугах для нашої батьківщини, намагається, незгідно з нашими законами, мати решту скарбу Війська Запорозького, який занапастив гетьман Мазепа?

Бо ж не був ясновельможний гетьман Мазепа необмежений пан на Україні, щоб посідання Військового скарбу перепливало на п. Войнаровського. І хоч би сам згаданий гетьман захотів був добровільно зректися гетьманства, одначе не був би міг ніяким робом уживати й мати тих усіх скарбів, зібраних під владою його й інших гетьманів не на приватну котрогось із гетьманів, але на військову користь і підмогу. Не доказуємо чогось протилежного й не перечимо, що ясновельможний гетьман мав доходи тільки для своєї особи, але знаємо також добре, що він розкинув і видав їх щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині, на позолочення бані Печерської церкви й на відбудову її монастиря та монастиря св. Сави в Палестині. Промовчуємо багато побожних і милостинних учинків згаданого гетьмана, але думаємо, що на потвердження сказаного не можемо того одного поминути мов-чанкою, що він саме перед теперішнім повстанням — уже другий рік минає — вислав до Гробу Спасителя на гору Синай, на св. гору Атос і до інших св. місць Палестини тридцять тисяч дукатів, поменшуючи свій власний скарб. Ми, старшина, добре пам'ятаємо, що ясновельможний гетьман Мазепа не приобіцяв п. Войнаровському зі свого приватного скарбу більше ніж сто тисяч золотих підмоги на його власне життя. Нарешті свідчимося сумлінністю самого п. Войнаровського, що тут, у Бендерах, перед нами, старшиною Війська Запорозького, перед виїздом до Ясс, власними устами признався, що ясновельможний гетьман дав йому запис на значну кількох тисяч суму, виплачену йому на королівське доручення в Будищах із Військового скарбу, під тією умовою, щоб п. Войнаровський не сподівався й не домагався вже більше маєтку, хоч не вільно було й не випадало ясновельможному гетьманові без згоди Війська Запорозького давати в руки п. Войнаровського той лист у справі побрання тих грошей, які всяким робом належать до розпорядження цього ж Війська, яко влади над Військовим скарбом. Отже, те, що ми вище сказали, здаємо на найвищий суд св. Королівського Маєстату найласкавіше розміркувати й вирішити, чи справедлива з боку п. Войнаровського прибільшена участь і грабіж решти Скарбу Війська Запорозького й чи залежить від нього законність наслідства, що відвічним правом переходить по смерті попередніх гетьманів і ясновельможного гетьмана Мазепи на Військо Запорозьке, і чи справедлива це річ, щоб той скарб, яким міг би новий гетьман зарадити скрутному військовому положенню в цій завірюсі, дістався на приватний ужиток п. Войнаровського й був вивезений в іншу країну поза нашою батьківщиною. Тож Військо Запорозьке звертається з проханням до св. королівського маєстату, щоб п. Войнаровський увесь скарб, полишений по смерті ясновельможного гетьмана Мазепи, золото, срібло, дороге каміння, між яким знаходиться діамантове перо, вартосте двадцять тисяч імперіалів, векслі, які виставили на руки ясновельможного гетьмана Мазепи, як ясновельможний генерал Ляґеркрона на доручення короля, так і кн. Дольська на тридцять, і ілірійський вельможа Сава, що живе в Москві й тут, у турецькій державі, має багато купецьких справ (від нього можна легко добути борг) на п'ятдесят тисяч золотих, списи, висаджувані золотом, сріблом і дорогим камінням, з числа яких один єсть немалої вартості, бо заплачено за нього десять тисяч імперіалів із військового скарбу (його приніс ясновельможний гетьман в імені всього війська цареві в дарунку, але він звернув, не прийнявши), соболі, з яких, як прегарно знаємо, ясновельможний

гетьман Мазепа до тисячі шістсот приобіцяв на письмі й усно через своїх послів кримському ханові за татарську поміч, і інші знадіб'я, зложить під присягою, що все звернув, перед усім військом перед вибором нового гетьмана, щоб заспокоєна батьківщина не вимагала в майбутньому від нас рахунку з змарнованого Військового скарбу. А що з цієї решти постановить військовим законом Військо дати п. Войнаровському й св. Королівський Маєстат затвердить королівським авторитетом, те все в цілості повернеться до нього. А якщо п. Войнаровський не зверне того, що треба звернути, запорозькому війську, тоді ніяким робом не можна сподіватися вибору нового гетьмана. Як бо може він без нерву війни — грошей користуватися правом свого уряду й устоятися на ньому, долагоджувати військові справи, вести переговори при боці св. королівського маєстату, зовсім наново поставити військо, зокрема компанійське, й привернути генералів, урядовців, канцелярію й інших заслужених осіб, утримати двір і виконувати інші справи загального добра? До сьогодні вичікує хан виплачення того, що приобіцяв ясновельможний гетьман Мазепа. Та як виповнить це новий гетьман і зарадить військовій необхідності, коли п. Войнаровський користуватиметься несправедливо посіданням соболів? Яким способом може новий гетьман перенести той тягар війни, який прийняв на себе ясновельможний гетьман Мазепа, щоб скинути московське ярмо, якщо не матиме права до цього скарбу й не сподіватиметься іншої грошової підмоги? Згідно з давнім звичаєм, безперечно треба новому гетьманові з оповіщенням наданого йому гетьманства не з порожніми руками посилати послів до кримського хана й Війська Запорозького, що проживає над долішніми частинами Дніпра. Та звідки він одержить дарунки й гроші для хана й інших татарських начальників, якщо п. Войнаровський їх не зверне? З тим самим ханом і з цілим кримським царством корисна річ для нового гетьмана переговорювати про військовий союз і про віднову давнього братерства й вічного миру з Військом Запорозьким. Для полагодження цієї справи потрібно багато видатків. Та звідки вони надійдуть для дальшого ведення цієї військової справи, якщо незаконний спадкоємець Військового скарбу відмовиться звернути його й сам кудись виїде? Кричить до сьогодні Військо Запорозьке, прохає й добивається грошової підмоги в своєму тяжкому положенні, просить і благає помочі й заради багато старшини нашої батьківщини та й урядовців Війська Запорозького, що, покинувши й на луп ворогам полишивши все своє майно, щоб забезпечити права батьків-щини, з ревнощів і з запалу для громадського добра до сьогодні йшли слідами свого ясновельможного гетьмана Мазепи й тепер відважно опираються лихій долі, хоч живуть із випрошеної милостині. Та якими засобами може новий гетьман зменшити потреби й таке сумне їх знищення та й заохотити до витривання в розпочатому ділі, коли п. Войнаровський, що не покинув ніякого свого спадку на Україні й не поніс ніякої утрати свого маєтку, матиме багатство Війська Запорозького? А цього посідання він ніколи не може бути певний, бо ж у кожному часі, при кожній нагоді й на кожному місці воно залюбки й відважно зажадає на підставі законів нашої батьківщини звороту своїх багатств і Військового скарбу, які недозволеним способом захопив п. Войнаровський. Єсть деякі генерали, що від них ясновельможний гетьман Мазепа отримав немалу суму дукатів, зворот і забезпечення якої він запевнив їм за свого життя. Отже, хай зволить св. Королівський Маєстат згідно із цим покірним

проханням Війська Запорозького вимірити належну кожному справедливість, яка велить віддати кожному те, що його.

III. Тішиться Військо Запорозьке, що віджив і відродився в крові свого внука найясніший король Швеції Карл X і підняв із посмертного гробу збройний союз і спільну ідею з гетьманом Хмельницьким і Військом Запорозьким, тоді закріплений проти поляків, а тепер потверджений проти москалів геройськими вчинками його внука, найяснішого Карла XII, щоб скинути ярмо неволі. Тож покладаємо надію на поміч Бога й на справедливу нашу справу, що преславний онук того самого ймення й пророчого знаку, найясніший король Швеції, виповнить добру волю свого найяснішого діда та своєю побідною зброєю визволить поневолений руський нарід із страшного московського ярма, приверне наші права, затвердить і вдержить їх навіки. Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельможного гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський нарід скинув московське ярмо й був вільний, але до сьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність Війська Запорозького? Тому Військо Запорозьке звертається з проханням до св. королівського маєстату виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана щодо нього, якщо він виявив їх св. Королівському Маєстатові й щодо них запевнив його Королівський Маєстат. Крім того, Військо Запорозьке прохає св. Королівський Маєстат зволити знову прилюдним письмом потвердити під іменням нового гетьмана своє запевнення, що далі воюватиме з москалями й не входитиме в мирові переговори доти, доки руський нарід, скинувши ярмо теперішньої неволі, не вернеться до колишньої своєї свободи. А якщо Бог побідним вислідом поблагословить зброю св. Королівського Маєстату й щасливим миром закінчить війну, благає Військо Запорозьке такої ласки св. Королівського Маєстату, щоб тоді не виключено нашого державного інтересу з договорів і ненарушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького й потверджені мировим договором. Нарешті хай зволить св. Королівський Маєстат у тому самому прилюдному письмі забезпечити нас, щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою або яким-небудь способом і знівечити права на волю.

IV. Не допитуємося королівської думки в цій державній справі, але коли, здогадуючись, обмірковуємо справу, можемо бажати собі збройного союзу св. Королівського Маєстату з Високою Отоманською Портою й навіть заздалегідь приходимо до св. Королівського Маєстату з покірним проханням, щоб до договору про цей союз включено, як додаток у ласкавому меморіялі св. Королівського Маєстату, справи цілості Війська Запорозького й руського народу.

V. Боліємо над неславним похороном ясновельможного гетьмана Мазепи, що ті дорогі тлінні останки, геройська душа в яких наповнила увесь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села. Тому Військо Запорозьке звертається до св. Королівського Маєстату з проханням змоги поховати тлінні

останки свого гетьмана врочистіше в славнішому місті, зокрема в Ясах, у так званому монастирі Ґолія.

Тож ці наші прохання не так списуємо на папір для пам'яті, як вкладаємо на серце короля.

Дано в Бендерах 26 вересня 1709 року.
Іван Ломиковський, генеральний обозний
Дмитро Горленко,прилуцький полковник
Пилип Орлик, генеральний писар
Федір Мирович, генеральний бунчужний
Костянтин Гордієнко, кошовий отаман з Військом Запорозьким Низовим

Документ ухвалено 7 жовтня (26 вересня) 1709 р. Окремі його положення згодом увійшли до «Пактів і Конституцій» П. Орлика 1710 р. Напередодні, у зв'язку зі смертю гетьмана І. Мазепи 20 вересня 1709 р., генеральна старшина на чолі з генеральним обозним І. Ломиковським і кошовим отаманом К. Гордієнком почала суперечку з гетьманським племінником А. Войнаровським за Скарб Війська Запорозького. Вона звернулася до Карла XII за посередництвом та надіслала йому цей меморіал. Шведський король призначив процес з розподілу майна померлого гетьмана, який розпочався 28–30 листопада 1709 р. у м. Бендери. Процес перетворився на т. зв. Бендерську комісію, у результаті діяльності якої з'явився комплекс документів, пов'язаних з цією справою. Окрім «Покірного меморіалу...», це «Відповіді на витяг із меморіалу Запорозького Війська» А. Войнаровського (22–25 жовтня 1709 р.), «Відповіді Запорозького Війська на неоправдану доповідь пана Войнаровського щодо другого пункту Покірного меморіалу цього ж Війська до Святого Королівського Маєстату» (25–30 жовтня т. р.) та «Репліки на відповідь старшини Запорозького Війська» А. Войнаровського (30 жовтня – 9 листопада т. р.). У «Покірному меморіалі» старшина проголошувала засади політичного устрою Війська Запорозького, засудила авторитарні тенденції у правлінні попередніх гетьманів тощо. *(Колесса Ф.* Матеріали до історії козаччини з 1709–1721 рр., зібрані в Шведськім Державнім Архіві в Штокгольмі // Діло. – Львів, 1910. – Ч. 33–40 (23 лютого); *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. – 1930. – Т. 3; *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа: Збірник. – Ч. 1; *Кресін О. «Бендерська комісія» 1709 року і питання про політичні та правові основи організації влади у Гетьманщині // Держава і право. – 1999. – Вип. 3).*

Зареєстрований 22 жовтня 1709 р. у королівській канцелярії Карла XII Віднайдений, опрацьований і перекладений з латинської мови М. Возняком у 30-х роках XX ст. Зберігається в Бібліотеці Народовій у Варшаві. Опублікований: *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Ч. 1 (Праці Українського наукового інституту. – Т. XLVI. – Серія історична. – Кн. 5). – Варшава, 1938. – С. 111–116.

Публікується у перекладі М. Возняка за виданням: *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – С. 329–337.

Документ 3.

PACTA CONVENTA INTER DOMINIUM CRYMENSE ET EXERCITUM ZAPOROVIENSEM GENTEMQUE PARVAE ROSSIAE IN PERPETUAM AMICITIAM, CONFRATERNITATEM ET UNIONEM ARMORUM INDISSOLUBILEM, CIRCA CAIRAM, ANNO SALUTIS NOSTRAE 1711, IANUARII 23 DIE

Sint laudes innumerabiles adorato Numini et Creatori omnium, qui laudavit constantiam et firmitatem in observandis legibus et conditionibus, et postea per suos missionarios confirmavit! Pariter Sanctis Apostolis suis, Mahometo, Ahmet atque Mahmud sint gratiae et venerationes! Qui Mahometus adversantes et pacta non observantes perdidit, immutabili vero lege structuram pactorum solidavit, pariter sociis atque amicis eius, qui in observandis pactis et obtemperando prophetae, quasi montes excelsi atque firmissimi existebant, concedat illis Deus omnibus paradysum! Post haec significatur ad regionem longa et late patentem et ditionem magnam Domini nostri Crymensium PerecopensiumTartarorum ac Magni Parvique Nohai et Montium Czerkasensium, et quadraginta millia Kasanensium Tartarorum, quos gladio Calmucis eripuit, atque Nohai Magnae ditionis Principis Serenessimi, Potentissimi, Felicissimi Magni Hani, Domini Deulet Gierai (conservet eum Deus et Regnum eius!) et ad Aulam suam Regiam ex parte Illustrissimi Ducis Cosacorum tum Ukrainensium, tum Zaporoviensium, et Atamani Praetoriani, Domini Constantini Hordienko, consensu totius Exercitus Zaporoviensis et eius Primorum, cum venerint legati et literas attulerint, scilicet Domini Demetrius Horlenko, Colonellus Prilucensis, Clemens Dovhopolius, Iudex Generalis, et Iohan Maximowicz, Notarius Generalis, et caeteri, qui tum in literis continentia, cum oretenus exposuerunt: olim tempore vitae Chmelniccii, Cosaci Ukrainenses et Zaporovienses cum Excrcitu Crymensi amicitiam, fraternitatem et sodalitatem excolentes, magna commoda experti sunt; ideoque et nunc (ut olim) tum Ukrainenses, tum Zaporovienses Cosaci cum Crymensibus uniri et eos amicos, fratres et sodales agnoscere volunt. Et Cum Moscus inimicus noster sit et multa damna nobis dederit, e re est atque utriusque gentis interesse postulat, ut uniamur et inimici Mosci damna nec non oppressiones expellamus. Propterea ea Pacta et Conditiones cum Duce Chmelniccio conclusas, approbatas a nobis volumus, ut denuo confirmentur et a nobis concedantur. Conditiones vero hae sunt: In primis: Ipsismet ac familiis facultalibusque eorum, nullum a Gente Tartarica damnum ullo sub praetextu inferatur, sed ut tranquilli possint vivere. Et iuxta antiquam normam iu eligendos et deponendos Duces liberum habeant, quemque vellent eligendi arbitrium, neque per aliorum extraneam protectionem electio fiat. Praefectis Colonellis caeterisque Primoribus in possidendis suis officiis nemo turbas excitare possit. Praeterea cum Serenissimus et Potentissimus Magnus Hanus vellet aliquando literas amicas ad Illustrissimum Ducem scribere, quibus olim utebatur locutionibus ad Ducem Chmelniccium, iisdem et adhunc uti debeat libereque iuxta antiquam normam, residentiam, habitationes, salinas suas possideant, licentiam piscandi et venandi in locis; ab antiquo in suo usu habitis, habeant liberoque religionis suae exercitio studeant, neque ecclesiis atque oratoriis eorum ulla fiat iniuria, neve ad mutandam religionem et ritus suos cogantur. Et uno verbo sint liberae provinciae liberaeque gentes, et generaliter omnibus hostibus Serenissimi Hani et totius Status Crymensis sint hostes, amicis vero amici: cum necessitas postulaverit, debeant

Crymeae auxilium et opem ferre. Divina favente clementia hostis nobis communis cum profligatus fuerit ac debilitatus, ita ut pacem deprecetur, uti in bello ineundo gerendoque uniti /49/ fuimus, ita in pace inseparabiles esse debeamus, taliter, ut utri usque Gentis intentum oblineri possit, et usque ad consumationem temporis vi horum Pactorum Hanum Crymensem et Primores eius totumque populum Crymensem amicum et fratres agnoscere volumus et nunquam ab ipis separari: rogamusque, ut ad hoc ab utraque parte scribantur et tradantur capitulationes confirmatae atque stabilitae, Cum haec dicerint et legationis officia persolverint infra scripti Legati, separatis locis Magnates ac Primores atque Murzae congregati consilium iniverunt, quilibet cordatus vir Traclatum hunc divina adiuvante sapientia ratum habuit. Idem etiam Nos approbantes promittimus, nullum in posterum ipsismet Cosacis tum Ukrainensibus, tum Zaporoviensibus, familiis facultatibusque eorum damnum inferre, sed amicis eorum amici, hostibus vero hostes esse volumus, et tempore necessitatis festinantes adiutores. Ac in eligendis Ducibus aliisque Primoribus, sive deponendis, ullo modo immisceri volumus. Provinciis, populo, confiniis, terris, salinis, piscationibus venationibusve eorum aliqua praetensione molesti esse nolumus. Eandem correspondentiam, quam cum antecessoribus eorum habuimus, etiam cum ipsis habituri simus, quod Magnates atque populares facient: Mercatoribus utriusque Gentis liberae viae pateant, neque ab ipsis pilis, quam ab antiquo, consuetum thelonium exigatur, et, quandocunque necesse fuerit, Chmelniccii Tractatus recipiatur. Deo volente cum hostis Moscus profligatus ac debilitatus fuerit et pacem deprecatus, sicuti bello uniti atque concordes fuirnus, ita in pace inseparabiles simus et usque ad diem consumationis Nos adinvicem non esse seperaturos. Ad confirmanda ergo haec foedera atque Pacta has literas, sigillis munitas, ipsis tradidimus, sperantes in Deum Clementissimum, ut quamdiu ex parte eorum haec conservantur integra, etiam ex Nostra de die in diem maiori observantia Pactorum mutua amicitia fovetur. Dabantur ad fluvium Borysthenem, anno Mahometis Millesimo, centesimo, vigesimo secundo, die decima 5-t mensis Zilhaddzes.

Deulet Sah Mirsa.
Ahmet Sah.
Ali Sah Mirsa Szyrin.
Mustafa Mirza Szyrin.
Chasam Betmur Mirsa Szyrin.
Tuhmismir Segiud.
Murad Sah Mirza Szyrin.
Elchagi Calgai Szyrin.
Mechmet Sahmir Mancat.
Mubarek Sahmir Szyrin.
El Cagi Chusein Aga.
Chasan Mirsa MuAsur.
Kaptan Mirza Szyrin.
Sultan Sahmersai Munsur.
Sefersah Bay.
Chagi Ordimur Mirsay Bazdag.
Chusein Aga Bardaz.
Chagis Mirsa Kipeiak.
Adil Mirza Taygam.
etc.
Sic de caeteris.

ДОГОВІР МІЖ КРИМСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА ВІЙСЬКОМ ЗАПОРОЗЬКИМ І НАРОДОМ МАЛОРОСИ, УКЛАДЕНИЙ ДЛЯ ВІЧНОЇ ДРУЖБИ, БРАТЕРСТВА ТА НЕРОЗРИВНОГО ВІЙСЬКОВОЮ СОЮЗУ (1711)

Хай нескінченні хвали будуть віддані милостивому Господові, творцеві всього сущого, що схвалив сталість і наполегливість у дотримуванні законів та угод і потім потвердив це через своїх посланців. Водночас хай буде дяка й шана Його Святим Апостолам Мухаммедові, Ахмедові та Махмудові. Мухаммед знищив тих, хто не дотримувався цих договорів. Одночасно Бог приготував рай для всіх друзів і товаришів Мухаммеда, що відзначилися перед Пророком дотриманням і послухом договорам, – піднялися над іншими, ніби сходячи на гору.

Ми проголошуємо – в землях, що простягаються далеко поза межами володінь нашого Повелителя, [включаючи] татар Криму та Перекопу, великих і малих ногайців, а також гірських черкесів, і до відома сорока тисяч казанських татар, яких той Володар вирвав мечем із-під влади калмиків, і великих ногайців, і Всемогутньому та Блаженному Великому Ханові, Володареві Девлет-Гіреєві (хай Господь збереже його та його державу) та Хановому дворові, – що прибули посланці за згодою всього Війська та його керівників і доставили листи від Преславного Гетьмана українських і запорозьких козаків і від кошового, шановного Костянтина Гордієнка. Це шановні Дмитро Горленко, полковник прилуцький, Клим Довгополий, генеральний суддя, та Іван Максимович, генеральний писар. Зміст листа, що його вони виклали усно, такий. Раніше, за часів Хмельницького, українські козаки уклали договір про дружбу, братерство і союз із кримцями, в яких вони вбачали багато користі. Тепер українські та запорізькі козаки знову бажають об'єднатися з кримцями й визнати їх за друзів, братів і товаришів. Позаяк москаль наш ворог [і] завдав нам багато шкоди, то очевидно, що інтереси цих двох народів вимагають, аби вони об'єдналися й відшкодували втрати, яких зазнали від ворога – москаля та через його гніт. Тому ми бажаємо, щоб договори й угоди, укладені з Богданом Хмельницьким, були знову потверджені й на цій основі договір був поновлений.

Умови [що їх запропонували козаки] такі. По-перше, татари під жодним приводом не можуть завдавати шкоди козакам, їхнім родинам і їхній власності. Їм слід дати можливість жити в мирі. Згідно з давнім звичаєм, вони повинні мати свободу вибирати, кого вони побажають, своїми провідниками й наставляти [їх] на провід. Ніхто не може, поширюючи безладдя, заважати сотникам і полковникам виконувати свої обов'язки,

Крім того, коли Преславний і Всемогутній Хан побажає написати листа Преславному Гетьманові, хай він і далі, згідно з давнім звичаєм, уживає таких висловів, як раніше вживав щодо Богдана Хмельницького. Хай [козаки] зберігають свої місця проживання, оселі та соляні розробки і мають право рибалити й полювати в своїх традиційних місцях.

Хай їм буде забезпечена свобода відправляти їхні релігійні обряди і хай жодної шкоди не буде завдано їхнім церквам і каплицям. Коротше, хай вона [Україна] буде вільним краєм, а вони [козаки] вільним народом. Взагалі, хай вони будуть ворогами всіх ворогів Хана та Кримської держави й друзями всіх їхніх друзів. Коли на те буде потреба, вони повинні надавати Кримові підкріплення й допомогу. Коли, з Божою милістю, ми разом витіснимо й ослабимо ворога так, що він

попросить миру, тоді, достоту як ми були разом на початку й під час війни, так ми також маємо зберігати єдність, коли настане час підписувати мир, так щоби плани обох народів могли бути здійснені. Ми бажаємо, щоб на підставі цих угод Кримський Хан, його достойники й увесь кримський народ довіку жили в мирі зі своїми друзями та братами і щоб ніколи не відділилися одне від одного. Ми просимо, щоб обидві сторони узгодили непорушні й довгострокові умови й щоб оголосили про них публічно.

Коли вищезгадані посланці подали ці умови й виконали завдання свого посольства, керівники, достойники та мурзи зібралися в окремих місцях і почали наради. Кожен, хто мав мудрість, визнав цей договір правильним і складеним із Божою поміччю.

Ми [татари] також затверджуємо цей договір і обіцяємо, що в майбутньому не завдамо жодної шкоди українським і запорозьким козакам, їхнім родинам і їхньому майну. Ми бажаємо бути друзями їхніх друзів, ворогами їхніх ворогів і надавати в скрутні часи всіляку підтримку. Ми не бажаємо жодним чином втручатися у вибори гетьмана та достойників. Ми не бажаємо з жодних причин завдавати шкоди їхнім краям, людям, кордонам, землям, соляним розробкам, рибальським і мисливським угіддям. Ми також маємо намір підтримувати з ними такі ж самі стосунки, як із їхніми предками, хоч би що робили деякі керівники чи люди серед [нашого] народу. Хай дороги залишаються відкритими для купців обох народів і хай вони, як у минулому, платять нормальне мито. Якщо виникне потреба, хай знову набуде чинності договір із Хмельницьким. Коли, Божою волею, ворог-москаль буде вигнаний, ослаблений і змушений попросити миру, тоді, так само як ми були поєднані й пов'язані договором у час війни, так і в мирний час ми будемо зберігати нашу єдність й обіцяємо, що не розлучимося до кінця наших днів.

На підтвердження цих умов і договорів ми вручаємо їм цього листа, скріпленого печаткою. Покладаючи надію на Всемилостивого Господа, [ми заявляємо], що доки вони не порушать цього договору, доти наша повага до цих договорів зростатиме й ми втішатимемося взаємною дружбою.

Дано на річці Дніпрі, року Мохаммедового 1122-го,
5-го дня місяця зильхіча.
Аевлет-шах Мурза
Ахмет-шах Мурза
Ахмет-шах
Алі-шах Мурза Ширін
Мустафа Мурза Ширін
Гасан Бетмур Мурза
Тугмісмір Сегуд
Мурад-шах Мурза Ширін
Ельчагі Калга Ширін
Мехмет Сагмір Манкат
Мубарек Мурза Мансур
Ельчагі Хусейн
Гасан Мурза Мансур
Каплан Мурза Ширін
Султан Шахмерсей Мансур

Сефершах-бей
Чагі Артімур Мурза Баздаг
Хусейн-ага Бордаз
Хаджіс Мурза Кіпей
Адил Мурза Татам
Ельчагі Хусейн
Гасан Мурза Мансур

Укладений 23 січня 1711 р. на виконання статті 3-ї «Пактів і Конституцій...» і передував спільному походу військ гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея та польського воєводи Й. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня того ж року.

Документ уперше опублікований О. Бодянським у 1847 р. з копії XVIII ст., зробленої М. Ханенком (Переписка и другие бумаги шведського короля Карла XII, польського Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – 1847. – Кн. 1. – М., 1847. – С. 47–50). Ще одна копія цього документа віднайдена В. Александренком у Королівському архіві в Дрездені та опублікована в 1916 р. (Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – Вып. 2. – К., 1916. – С. 87–90). Ця копія була додатком до листа гетьмана П. Орлика кабінет-міністру польського короля та курфюрста Саксонії Августа II Сильного, графа Я. Г. фон-Флемінга від 5 листопада 1721 р. Згідно з дослідженнями О. Субтельного, копії цього документа, зроблені відповідно у 1711, 1731 та 1740 рр., зберігаються в Архіві Міністерства закордонних справ Франції (AAE. – Cor. Pol. Turquie,vol. 51, feuil 19; vol. 180, feuil 392; vol. 107, feuil 136). Ще одна копія знаходиться в архіві Григора Орлика в Дентевілі (Франція). Опубліковано у додатках до праць О. Субтельного (1981, 1994) та О. Кресіна (2001).

Публікується у перекладі В. Кулика за виданням: *Субтельний О*. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.,1994. – С. 188–190.

Документ 4.

INSTRUCTIO DOMINIS DOMINIS DEMETRIO HORLENKO, COLONELLO PRILUCENSI, CLEMENTI DOVHOPOLIO, IUDICI-GENERALI, IOANNI MAXIMOWICZ, NOTARIO GENERALI, GREGORIO HERCIK, ASSAULI GENERALI, EXTRAORDINARIIS EXERCITUS ZAPOROVIENSIS LEGATIS AD PRAEFULGIDAM PORTAM OTHOMANICAM ELIBERANDAE CAUSA PARVAE ROSSIAE AB UTRAQUE PARTE BORYSTHENIS, PATRIAE NOSTRAE, AE IMMANI IUGO MOSCORUM, IN PERSONA ILLUSTRISSIMI DUCIS DOMINI DOMINI PHILIPPI ORLIK AC UNIVERSI EXERCITUS ZAPOROVIENSIS, CUM DOMIHO CONSTANTINO HORDIENKO, ATTAMANO EXERCITUS ZAPOROVIENSIS INFERIORIS PRAETORIANO, ORDINATIS AB EODEM ILLUSTRISSIMO DUCE NOMINE TOTIUS EXERCITUS ZAPOROVIENSIS ATQUE GENTIS ROSSIACAE, DATA IN URBE BABA ANNO DOMINI 1711, 9-BRIS 3 DIE.

I. Cum pervenerint Domini Legati ad praefixum locum, Constantinopolim, ad Praefulgidam Portam Othomanicam, una cum Domino Atamano Praetoriano, exhibeant nomine Illustrissimi Ducis atque totius Exercitus nec non universae Parvae Rossiae, scilicet Ukrainae, debitas Praefulgidae Portae Othomanicae gratiarum actiones, quod speciali veroque erga vicinam sibi Gentem Parvo Rossiacam, sub immani iugo dominationis Moscorum gementem, commota amore ob aeviternam sui gloriam, eo tempore, quo suis victricibus armis coegit Moscos ad opportunam pacem atque convenienda ad vota sua pacta, extundit hoc Tractatu etiam hoc, ut Moscus Parvam Rossiam, nempe Ukrainam, ab utraque parte Borysthenis semper liberam, ac nunquam vi armorum ditioni suae acquisitam secedat et ib immani suo servitio liberam faciat. Interea Dominus Atamanus Praetorianus et Domini Legati Extra ordinarii nomine Illustrissimi Ducis totiusque Exercilus atque universae Ukrainae expostulabunt obnixe Praefulgidae Portae eam commiserationem et gratiam, ut Pactum, cum Moscis conventum, ob promovendam gloriae suae immortalitatem reducat ad effectum secundum clementissimam declarationem suam per literas, nobis praestitam, nec non extorqueat irremissibiliter, ut Mosci Ukrainam ex utraque parte Borysthenis, in aeternum abdicent, neque ullomodo in posterum ius dominationis suae supra eam praetendant; ast, ut eam libero gubernio et regimini praesentis Illustrissimi Ducis Domini Domini Philippi Orlik et eius successoribus, libere electis Exercitus Zaporoviensis Ducibus, permutant ac in perpetuum cedant. Quae Ukraina totusque Exercitus Zaporoviensis et antiquitus conventis et recenter anno hoc imminenti per legatos nostros extraordinarios confirmatis pactis cum Dominio Crymensi, semper ac in perpetuum contra omnem communem hostem counita, in indissolubili amicitia et confraternio perseverabit cum continua imtalique (?) Praefulgidae Portae Othomanicae pro salvenda sese gratitudine.

II. Cum secundante Divina Gratia, patrocinio Praefulgidae Portae, cura ac solicitudine Serenissimi Hani Crymeae, Moscus abdicaverit Ukrainam illamque ab utraque parte Borysthenis a violenta suo liberaverit servitio; ergo adhibebunt curas Dominus Atamanus Praetorianus cum Legatis Extraordinariis, ut singularis sit includendus cum praecautionibus conditionibusque inter Moscos et nosmet ipsos Tractatus, nec non humillimis suis petitis conducant Portam Othomanicam ad eam

resolutionem et clementiam, ut vellent officium mediationis et fideiussionis, nempe guarantiae, in suam suscipere curam, neve Mosci in posterum clam sive palam Ukrainae totique Exercitui Zaporoviensi audeant ullo modo inferre molestias suoque iuri ac possessioni appropriare, semel pro semper ea in instanti a suo servitio relaxata.

III. Quam primum vigore nuperni cum Praefulgida Porta Othomanica initi Tractatus, coactus Mosciis abdicaverit in perpetuum Ukrainam, tum eo momento irremissibiliter universam militiam suam omnesque praesidiarios, omnibus evacuatis fortaliciis, ex tota Ukraina seducat extra nostras limites in suum Imperium. Generales vero nostros caeterosque officiales ac omnes cuiusvis status et conditionis personas, praesenti bello incaptivatos, incarceratos et in exilium Syberiam caeteraque longinqua suae ditionis loca relegatos; universos ac singulos, libere abique ullo vitae et salutis discrimine remittat intra proprios patriae nostrae limites permittatque illis liberam nobiscum in Ukraina mansionem. Specialiter missionarios ex Siecz in urbe Lebedin detentos omnesque Zaporovienses milites prius in servitum suum Petropolim pecuniis coemptos, tandem unos in Sivsko, alteros Vilnae arestatos, infamia signatos et in catarhas relegatos, omnino libertati asserat.

IV. Non solum hos supradictos cuiusvis conditionis homines in exilium et carceres relegatos, imo omnes uxores liberosque Generalium Colonellorum, Centurionum et /**63**/ insigniorum, etiam ex plebeis quoscunque praeterilae hyeme (cum exaudient Moscus clarigationem a Praefulgida Porta belli per vim a domibus propriis eripuit, subque suum arestum Hluchoviam duxit, volens hoc actu incolas Ukrainae perterrefactos, suae potestati adigere, ut absque mora aque liberos cum suis substantiis ad proprios dimtttat penates.

V. Omne studium Dominus Attamanus Praetorianus et Domini Legati applicabunt adipiscendam eam apud Praefulgidam Portam gratiam, ut muniatur hoc, quam optimo, modo, nec Moscus, seducens militiam suam ex Ukraina, fortalitia minimae tradat ruinae, imo in eo statu, in quo ad praesens erecta munitaque sunt, evacuatis suis praesidiariis, nostro usui relinquat. Ne incolas Ukrainenses rapinis et spoliationibus aggravet, nec clam, nec palam captet aut incaptivet, urbes, oppida pagosque ullo depopulationis genere molestet, commeatus ullos excerpat ullaque damna, extorsiones, aggravationes, iniuriam ac praeiudicia sub quovis praetextu haud faciat, ast sub solito rigore et disciplina militiam suam reducat, et ut huius seductionis fixus terminus sit statuendus, quo totaliter ab Exercitu Moscovitico evacuanda Ukraina.

VI. Limites nostri omnibus sunt noti, quibus Ukraina a Moscis et Polonis terminatur, perque pacta conventa munita est, quos et modo cum Moscis ad Praefulgidam Portam speciali Tractatu corroborare gerent curas Dominus Attamanus Praetorianus cum Dominis Legatis.

VII. Quoniam Moscus omnia tormenta totamque ammunitionem militarem, vulgo artilleriam, tam Baturini, quam ex nido Cosacorum, nuncupato Siecz, ex Biała Cerkow caeterisque castellis Ukrainae per vim abstulit, ergo per vim recompensationis sua tormenta Ukrainae et Exercitui Zaporoviensi restituat. At si exinde orieretur difficultas

ob incommoditatem itineris adducendorum tormentorum, Ukraina contenta posset fieri his tormentis, quae Moscus in fortalitiis Ukrainensibus ad praesens habet, tantummodo ne ea ex Ukraina evehere queat, imo uti sunt in suo esse sine ullo detrimento Ukrainae, semigrans derelinquat. Talem Tractatum extorquere in Moscis humili prece compellent Praefulgidam Portam.

VIII. Expetendum sit apud Praefulgidam Portam, ut penes hos Tractatus cogatur Moscus ad persolvendum Ukrainae, Exercitui Zaporoviensi et nobis omnibus omnia damna, quae hoc imminenti bello in bonis, mobilibus et immobilibus, ex rabie illius sustinuimus.

IX. Praeterita hyeme publicaverat Moscus non solum in Ukraina, verum et in Polonia caeterisque Europae regionibus, Serenissimum Regem Sueciae commovendo Praefulgidam Portam Othomanicam ad arma suscipienda, declaravisse quasi ei ac singrapha spopondisse: Rempublicam Polonam et Ukrainam Imperio Turcico subijciendas tributaque, vulgo haracz, adimplendas fore. Quod ex Manifesto Publico, typo expresso, evidentissime patet. Multo magis nunc, pro retinenda sub sua potestate Ukraina, non cessabit huiusmodi terroribus populum, minus gnarum, afficere susurrando, quod religio nostra Graeca, iura et libertates violabuntur, ecclesiae in meczetos vertentur et tributa intoleranda ab Imperio Othomanico extorquebuntur, prout iam praeterita hyeme has ficticii sui zizanias per literas suas publicas inseminaverat. Igitur, praeoccupando ob litigandas tales lites, Dominus Attamanus Praetorianus et Legati necessitabunt suis petitis Praefulgidam Portam tam ad confirmationem pactorum, cum Dominio Crymensi conclusorum, iuxta eorum contenta, quam etiam ad dandum singulare privilegium assecuratorium, quale habemus in scriptis a S-a R-ia Maiestate Sueciae. Interea, ut etiam sint haec sequentia contenta includenda:

Ut Ukraina ab utraque parte Borysthenis cum Exercitu Zaporoviensi Genteque Parvae Rossiae perpetuo sit ab omni extera dominatione libera, sine derogatione societatis armorum, confraternii et amicitiae aeviternae cum Dominio Crymensi, pactis conventis slabilitae. Ne pro eliberatione et tutela sub quovis praetextu praetendant sibi supra Ukrainam Exercitumque Zaporoviensem absolutum dominium, vasallitium et subiectionem, neve exigant aliquod vectigal aut tributum.

Ne fortalitia Ukrainae sive per pacta, sive vi armorum, a Moscis recuperanda, ditioni suae adigant ac praesidiario suo milite ne muniant.

Ne in ditionibus Ukrainae munimenta de nova radice pro usu suo erigant caeterisque vicinis erigenda permittant.

Ne liberum religionis exercitium aliquod patiatur detrimentum, quae debet esse sola et unica ac conservari iuxta vetera Ecclesiae Orthodoxae Orientalis dogmata sub obedientia spirituali Patriarchae Constantinopolitani.

Ut Ukrainam sartam tectamque habeant, nec permutant a potentioribus vicinis quovis sub praetextu opprimi eam.

Ut integritatem limitum, indemnitatem libertatum, legum, iurium ac privilegiorum sancte conservent, et ut libere iuribus ac libertatibus suis Ukraina perpetuo gaudeat absque ulla derogatione a Praefulgida Porta.

Ut libera Ducum electio penes Exercitum Zaporoviensem maneat, nec ullo modo procuretur a Praefulgida Porta depositio eorum.

Ut Dux habeat liberum in Ukraina regimen ac supremum iuxta iura patria gubernium licentiamque admittendarum ab exteris regionibus patriae suae.

Ut Exercitus Zaporoviensis, in iuferiori parte Borysthenis degens, iuribus, libertatibus, privilegiis ac immunitatibus suis in perpetuum gaudeat liberamque usum piscandi et venandi in fluviis, fluviolis et campis usque ad Oczakow, secundum antiquam normam, habeat, absque ullo a parte Praefulgidae Portae impedimento.

Dux quandocunque liberis votis eleclus fuerit, solitum praefulg. Portae non in persona, sed per vicarias literas, praestabil homagium.

Mercatoribus Ukrainensibus in Imperio Turcico et addictis ei regionibus libera sint commercia. Nimiae ab iis ne extorqueantur in teloniis exactiones, sed pariter, ut Turcae, solvant a mercibus suis.

Tale igitur instrumentum assecuratorium irremissibiliter, per interpositionem Serenissimi Hani sit. expetendum, ut illud tempestive per literas Universales Illustrissimi Ducis possit in Ukraina promulgari ob praeveniendas lites el terrores Moscovitarum.

X. Exercitus Zaporoviensis et Gens Parvo Rossiaca, semel protectione Serenissimi Regis Sueciae suscepta, nunquam ab ea divelli cupit. Id circo ut Ukraina et Exercitus Zaporoviensis aeviterne gaudeat protectione S-ae R-ae Maiestatis Sueciae, sine derogatione praeiudicioque perpetuae amicitiae et colligationis armorum cum Dominio Crymensi, nec etiam confraternitas, amicitia et colligatio haec armorum deroget Praeiudicetque protectioni S-ae R-ae Maiestatis Sueciae. Quae protectio nullum adferet et Praefulgidae Portae et Ukrainae detrimentum, imo eo ipso strictior potest inter Praefulgidam Portam et Regnum Sueciae corroborari amicitia et perpetua inter utraque haec Dominia fieri per Ukrainam coniunctio annorum, praecipue contra Moscos, qui Regno Sueciae sunt proxim vicini. Igitur has ob causas obsecranda est talis Praefulgidae Portae gratia, ut huic privilegio et is quoque inseratur articulus.

Haec omnia et quaecunque insuper patriae et universo Exercitui Zaporoviensi videbuntur necessaria, committuntur prudentissimae fideli ac sincerrimae curae nec non administrationi Domini Attamani Praetoriani et praedictorum DD. Legatorum extraordinariorum, quibus haec Instructio data in maiorem fidem atque valorem, subscriptione manus meae propriae Ducalis et publico Sigillo Nostro corroboratur. Anno, mense et die supra inscripto.

Philippus Orlik, (L. S.) Dux Exercitus Zaporoviensis.

ІНСТРУКЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА ПОСЛАНЦЯМ ДО ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1711)

Настанови для високоповажних Дмитра Горленка, прилуцького полковника, Клима Довгополого, генерального судді, Івана Максимовича, генерального писаря, Григора Герцика, генерального осавула – надзвичайних посланців Війська Запорозького до Найяснішої Порти Оттоманської у справі визволення нашої вітчизни, Малоросії, з обох боків Дніпра, від жахливого московського ярма, від імені славного гетьмана Пилипа Орлика й усього Війська Запорізького разом із високоповажним Костянтином Гордієнком, кошовим отаманом Війська Запорозького Низового та всього руського народу. Дані в містечку Бендери, року Нашого Господа 1711-го, 3 листопада.

І. Коли шановні посланці, разом із шановним кошовим отаманом, прибудуть до Високої Оттоманської Порти в Константинополь і складуть в ім'я Славного Гетьмана всієї Малої Росії, тобто України, відповідні вислови вдячності Високій Оттоманській Порті за особливе співчуття, яке вона – на її вічну хвалу – виказувала сусідньому народові Малоросії, що стогнав під жахливим ярмом московського панування в той час, коли її [Порти] переможні армії змусили Москву просити миру. У тому договорі [Порта] також зажадала, щоб московський цар очистив і звільнив од свого жахливого рабства Малу Росію чи Україну з обох боків Дніпра, яка завжди була вільна й ніколи не визнавала його влади. Водночас кошовий отаман і надзвичайні посли мають уклінно просити, від імені Славного Гетьмана, всього Війська й усієї України, прихильності й ласки, щоби вона [Порта] знову уклала договір із Москвою, який заслуговуватиме без-смертної хвали й узгоджуватиметься з милостивою декларацією, яку дано нам на письмі. [У цьому договорі] повинно бути визнано як обов'язкове, щоб Москва, назавжди зреклася України з обох боків Дніпра та щоб у майбутньому вона ніколи не заявляла жодних прав панувати над нею. Вона [Москва] має дозволити Україні бути вільною і залишити її владі та армії Славного Гетьмана Пилипа Орлика та його наступників і всьому Війську, яке, згідно з давніми договорами й новим, укладеним із Кримським Ханом цього року і потвердженим нашими надзвичайними по-слами, постійно й непорушно з'єднане [з Кримським ханством] у невмирущій дружбі та братерстві проти їхніх спільних ворогів і [Україна також з'єднана] з Оттоманською Портою внаслідок її почуття невимовної вдячності за своє спасіння.

ІІ. Коли, з Божою милістю й завдяки захистові Високої Порти та турботі Кримського Хана, москаль звільнить Україну з цього і того боку Дніпра від свого гнітючого полону, тоді кошовий отаман і надзвичайні посли мають докласти зусиль, аби був укладений окремий договір, з усією старанністю і дотриманням умов, між нами та Москвою, і вони мають найсмиреннішими благаннями умовити Оттоманську Порту проявити рішучість і ласку й узяти на себе роль посередника і гаранта [пропонованого договору], з тим щоб у майбутньому москаль не смів, таємно чи явно, обтяжувати Україну й усе Військо Запорозьке і щоб Москва не сміла застосовувати щодо неї свої накази й інструкції, аби Україна, відтепер і надалі завжди залишалася вільною від гніту.

III. Після того, як москаль буде змушений назавжди відмовитися від України на підставі недавно укладеного договору з Високою Оттоманською Портою, він муситиме відступити з наших земель до своєї держави, [забравши з собою] всі свої війська та залоги й очистивши всі фортеці. Наші офіцери, урядовці та інші особи, незалежно від звання й походження, які були захоплені, заарештовані чи заслані до Сибіру та інших віддалених місць Московської держави, мають усі бути повернені до нашої вітчизни заради їхнього блага й добробуту, і їм повинно бути дозволено вільно селитися разом із нами в Україні. Надто ж мають бути звільнені посланці з Січі, схоплені в Лебедині, а також запорожці, що були раніше найняті на військову службу в Петербурзі і згодом заарештовані й заслані групами – одні до Сівська, інші до Вільна, де вони терплять нужду й голод.

IV. Не лише вищезгадані люди, хоч би якого походження вони були, запроторені на заслання та до в'язниць [мають бути звільнені], але й жінки та діти генеральної старшини, полковників, сотників, рядових козаків, а також прості люди, яких вони взяли (якщо тільки москалі послухають вимог Високої Порти!), унаслідок програної війни, з їхніх домівок і привезли під арештом до Глухова, бажаючи за допомогою цих дій підкорити заляканих мешканців України своїй владі. Тому їх [полонених], без родин, негайно відпроваджено з їхніми [московськими] підрозділами до їхніх земель.

V. Шановний кошовий отаман і шановні посланці повинні не пропустити жодної нагоди здобути підтримку Високої Порти в забезпеченні гарантій того, що москаль, забравши свої залоги з України, не знищить фортець, а утримуватиме їх у стані, в якому їх збудували й тримали до сьогодні. Після того, як залоги будуть виведені з фортець, вони мають перейти до нас. Він [москаль] не повинен гнобити українців, гвалтуючи, грабуючи чи захоплюючи в полон, брати їх у рабство, чи то явно, чи таємно. Міста не повинні знелюднюватися у той чи інший спосіб, а в їхніх мешканців не повинні відбиратися майно та харчі. Взагалі, він [москаль] не повинен чинити будь-якої шкоди, здирств, прикрощів, гніту чи збитків. Хай він натомість виведе свої залоги згідно з усталеним порядком і нехай буде також установлена точна дата, коли Україна має бути повністю очищена від московського війська.

VI. Наші кордони, що відділяють Україну від Москви та Польщі, а також статті, що їх захищають, усім відомі. Шановний кошовий отаман і шановні посланці мають простежити у Високій Порті, щоб вони [кордони] були гарантовані спеціальним договором. Надто ж має бути убезпечений таким чином договір із Московщиною.

VII. Позаяк москалі силоміць вивезли усі гармати й усі боєприпаси Війська, особливо артилерійські, з Батурина, а також із козацького гнізда, званого Січчю, з Білої Церкви та з інших українських фортець, то хай вони на відшкодування віддадуть Україні та Військові Запорозькому свої гармати. Якщо в такому разі виникнуть труднощі через невідповідність доріг для транспортування цих гармат, то Україна могла б задовольнитися гарматами, які москалі тримають у даний час в українських фортецях. Головне, щоб вони не забрали їх із собою, але щойно [українці] будуть на своїй території, а москалі відходитимуть, має відбутися ця

передача [гармат] без жодної шкоди для України. Треба уклінними проханнями переконати Високу Порту укласти з москалями таку угоду.

VIII. Добре було б попросити Високу Порту, щоб у зв'язку з цими переговорами вона змусила москалів відшкодувати Україні, Війську Запорозькому й усім нам всілякі втрати, яких ми зазнали в наших маєтках, у нашій рухомій і нерухомій власності внаслідок поразки в недавній війні.

IX. Протягом минулої зими москаль оголосив, не лише в Україні, але й у Польщі та в інших землях Європи, що Пресвітлий Король Шведський, подорожуючи до Високої Оттоманської Порти, де він мав намір здобути зброю, буцімто дійшов згоди з Річчю Посполитою, що Україна має перебувати під турецькою владою і там буде збиратися данина, яку звичайно називають харачем. Це ясно видно з маніфесту, виданого ним [москалем]. І тепер він, аби зберегти владу в Україні, залякує непоінформоване населення чутками про те, що наша грецька віра й наші права та свободи порушуються, церкви перетворюються на мечеті і що Оттоманська Порта збирає непосильну данину. Це схоже на брехні, які вже поширювалися попередньої зими в публічних листах. Щоб розв'язати ці проблеми, шановний кошовий отаман і шановні посланці мають просити Високу Порту потвердити зміст договору, укладеного з Кримським Ханом, а також надати спеціальний привілей-гарантію, подібний до того, що його дав нам [в числі інших документів] Його Королівська Величність, Король Швеції.

У нього [привілей-гарантію] мають також бути включені такі пункти:

Україна з обох боків Дніпра разом із Військом Запорозьким і малоросійським народом має бути вільною від чужинського панування і союзні сили не повинні завдати жодної шкоди братерству й дружбі, укладеним із Кримським Ханом. І що він [хан] не повинен, під приводом заступництва чи привілею, намагатися встановити свою абсолютну владу, васалітет чи підпорядкування в Україні чи в Війську Запорозькому. І він не повинен збирати жодних податків або данини.

Українські фортеці, які мають бути забрані в москалів, або за договором, або силою зброї, не повинні потрапити під їхню [турецьку] владу і їхні солдати не повинні їх незаконно займати.

Вони [турки] не будуватимуть в Україні нових укріплень для власних потреб і не дозволятимуть будувати їх іншим сусідам.

Право відправляти власну релігію не повинно зазнавати будь-яких утисків. Має бути тільки одна релігія і вона повинна спиратися на давні догмати Східної Православної Церкви. В духовних справах Українська Церква має підлягати патріархові в Константинополі.

Вони [турки] повинні підтримувати цілісність України і не дозволяти її сусідам під будь-яким приводом пригноблювати її.

Вони [турки] мають беззастережно підтримувати непорушність її [України] кордонів, збереження її свобод, устрою, законів і привілеїв. Україна повинна вільно користуватися своїми правами й свободами без жодних перешкод з боку Високої Порти.

Військо Запорозьке має й надалі користуватися правом вільно обирати гетьманів і Порта не повинна намагатися жодним чином усувати їх.

Гетьман повинен мати повний контроль над Україною і найвищу владу в ній, відповідно до законів вітчизни. Він повинен мати право вільно приймати [посланців] із зарубіжних країн.

Війську Запорозькому, що населяє пониззя Дніпра, повинні гарантуватися його свободи, привілеї та пільги й передусім право вільно використовувати для полювання та рибальства річки, струмки й поля аж до Очакова, згідно з давніми звичаями й без жодного втручання Порти.

Коли Гетьман обиратиметься на вільних виборах, він віддаватиме церемоніальну шану – не особисто, а шляхом листування, Високій Порті.

Українським купцям має бути дозволено торгувати в Турецькій імперії та її провінціях. Із них не вимагатимуть додаткової плати й вони повинні платити за свої товари стільки ж само, як і турки.

Важливо за посередництвом Хана одержати такий привілей-гарантію, щоб його можна було розповсюдити в Україні через маніфести Преславного Гетьмана й таким чином протистояти аргументам і тискові Москви.

X. Військо Запорозьке і народ Малої Росії, раз вони були прийняті під заступництво Пресвітлого Короля Шведського, бажають завжди перебувати під тим заступництвом. Україна та Військо Запорозьке прагнуть втішатися заступництвом Його Світлості Короля Шведського, і при цьому не повинно бути завдано якоїсь шкоди вічній дружбі та бойовому побратимству з Кримським Ханом. Це братерство, дружба й бойове побратимство не повинні викликати жодних заперечень і завдавати шкоди заступництву Його Величності Короля Швеції. Це заступництво не суперечить інтересам ані Високої Порти, ані України. Справді, завдяки Україні дружба та воєнний союз між Портою і Шведською державою можуть бути зміцнені й [повернені] проти Москви, яка є близьким сусідом Шведської держави. З цих причин слід просити Високу Порту приєднати цю статтю до привілею.

Усі ці та інші пункти, які здаватимуться потрібними для бать-ківщини та Війська Запорозького, будуть предметом найбільш ретельного, уважного та щирого розгляду й ставлення шановного кошового отамана та шановних надзвичайних послів, для яких видано ці інструкції.

Як свідчення значущості та важливості цього листа до нього додається наш Гетьманський підпис і наша державна печатка. (Дано року, місяця й дня, вказаного вище).

Пилип Орлик, Гетьман Війська Запорозького

Укладені 3 листопада 1711 р. в м. Бендери. До «Інструкцій...» увійшли окремі положення «Конституції» П. Орлика, зокрема щодо цілісності країни в межах об'єднаної Правобережної та Лівобережної України, відносин з Кримським ханством тощо. Посольство П. Орлика до Османської імперії мало з собою три варіанти інструкцій від гетьмана (дві інших не віднайдено): у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити пропозиції П. Орлика лише за певних обставин. Наприкінці листопада 1711 р. українська делегація прибула до Туреч-

чини, де розпочала активні переговори щодо вироблення умов, на основі яких уряд Орлика мав відновити владу над Україною. У результаті діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено договір, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанська грамота типу "nisanfy". Він забезпечував П. Орлику владу над "козаками обох боків Дніпра". Спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим і, найголовніше, виконання Петром І прутських домовленостей змусили Агмеда III переглянути цей проект договору. В новому варіанті від 16 березня 1712 р. він був оформлений як султанська грамота "name" і в ньому вже не згадувалося про передання українському гетьману Лівобережжя. Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву *"Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possesionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae"*. (*Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 307–320).

Документ уперше опублікований О. Бодянським у 1847 р. з копії XVIII ст., зробленої М. Ханенком (Переписка и другие бумаги шведського короля Карла XII, польського Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – 1847. – Кн. 1. – М. 1847. – С. 61–66). Скорочений варіант документа у перекладі на французьку мову Г. Орлика було подано королю Франції Людовіку XV. Він зберігається в Архіві МЗС Франції (AAE. – Cor. Pol. Turquie,vol. 107, feuil 133).

Публікується у перекладі В. Кулика за виданням: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 188–190.

2. *«ПАКТИ І КОНСТИТУЦІЇ» У СПАДЩИНІ АКАДЕМІКА МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА*

КОНСТИТУЦИЯ ФИЛИППА ОРЛИКА.*

Н. П. Василенко.

Переход гетмана Ивана Мазепы, а с ним части украинской старшины и запорожцев в 1708 году на сторону шведского короля принадлежит к числу неясных и мало изученных эпизодов украинской истории. Благодаря неблагоприятным до сих пор условиям разработки украинской истории, многие материалы остаются неизвестными и неисследованными. Главнейшие из них, вероятно, и совсем пропали. Отчасти, нужно думать, они уничтожались немедленно самим же Мазепой по вполне понятной предосторожности. Переговоры его с Польшей и Швецией велись, само собой разумеется, в строжайшей тайне: во всякий момент они могли быть обнаружены русским правительством и повести к следствию. При таких условиях, нужно было заботиться, чтобы не оставалось никаких письменных документов, которые могли бы послужить уликою. Важные тайные бумаги были сожжены под Полтавой первым министром Карла XII Пипером накануне того, как он решил отдаться в плен русским[1]. Можно предположить, что среди них были и бумаги, относившиеся к переговорам шведского правительства с Украиной. Пипер, естественно, не хотел, чтобы бумаги эти попали в руки русского правительства и раскрыли более широкие, может быть, планы и предположения, а также более широкий круг старшины, участников заговора, чем мы это знаем.

Северная война затрагивала интересы многих государств Европы. Интерес к ней, поэтому, на Западе был велик, и все события, связанные с нею, в том числе, конечно, и переход Мазепы на сторону Карла XII, вместе с перспективами оторвать Украину от России, не могли не обращать на себя внимания западно-европейских держав, великих и малых. Разные архивы должны, поэтому, хранить немало документов, относящихся к этому эпизоду украинской истории. Особенно это нужно сказать об архивах турецких, шведских и польско-саксонских. Но турецкие архивы до сих пор были совершенно недоступны для исследователей. Поиски Н. В. Молчановского и доктора Альфреда Иенсена в шведских архивах, а проф. В. Н. Александренка в дрезденском архиве не дали существенных результатов, осветив только некоторые второстепенные стороны в истории мазепинцев, главным образом, в судьбе Филиппа Орлика и др. уже после того, как планы, связанные с переходом украинцев на сторону Карла XII, утратили свою реальность, и мазепинцы стали терять свое политическое значение и обратились в простых эмигрантов.

В последнее время судьба первой украинской политической эмиграции обратила на себя внимание галицкого ученого Ильи Борщака, который задумал большой труд под названием «Європа і Україна». Задачей этого

[1] Соловьев. История России (изд. Обществ. Пользы) кн. IV, стр. 1553. Пилип Орлик. Вивід прав України. З рукописи родинного Архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками видав Ілько Борщак. Львів 1925, стр. 6.

* Факсимільне відтворення публікації: *Василенко Н.П.* Конституция Филиппа Орлика // Уч. зап. Ин-та истории / Рос. ассоц. науч.-исслед. ин-тов обществ. наук. – М., 1929. – Т. 4. – С. 153–171. Републікації: *Василенко Н.П.* Конституция Филиппа Орлика // Академічна юридична думка / Укладачі: І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К., 1998. – С. 135–153; *Василенко М.П.* Вибрані твори: У 3 т. / Упор. І.Б. Усенко (керівн.), Т.І. Бондарук, Є.В. Ромінський, А.Ю. Іванова; відп. ред. Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко; НАН України. Ін-т держави і права України ім. В.М. Корецького. – Т. 2: Юрид. праці. – К., 2006. – С. 389–408. Машинопис статті з авторськими правками зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Ф. 40. – Спр. 423. – 25 арк.).

труда, по словам автора, является изучение отношений, политических и культурных, между Европой, т.-е. отдельными ее странами, и Украиной. В первую очередь Илья Борщак остановился на Франции, куда привела его судьба. По его словам, у него уже готова к печати большая шестилетняя работа «Франция и Украина»[1]. Занимаясь отношениями разных европейских стран к Украине, Илья Борщак, естественно, должен был коснуться и времени гетмана Мазепы, а также и его перехода на сторону Карла XII. В связи с этим его заинтересовала и судьба украинской эмиграции после полтавской битвы. В этой области он опубликовал уже несколько работ предварительного характера[2]. Построены они преимущественно на материалах дипломатических и в изучение идеологии эмигрировавших украинцев вносят немного. Так что и с появлением работ Ильи Борщака вопрос об изучении движения среди старшины, результатом которого был переход части ее на сторону шведского короля, остается в прежнем положении.

Как только Петр I узнал об измене Мазепы, он имел полное основание думать, что это повлечет за собою серьезные события на Украине. Царь немедленно, поэтому, вступил в борьбу с изменниками. Борьба велась двумя путями — террором со всей жестокостью того времени (разгром Батурина и избиение его жителей Меншиковым) и публицистикой. Последняя выражалась в царских манифестах и воззваниях к украинскому народу, обыкновенно длинных, мало понятных и невразумительных. Но в них настойчиво проводилась определенная точка зрения. Мазепа и его приверженцы выставлялись исключительно как честолюбцы, ради личных выгод изменившие царю, продавшие в чужие руки свой народ и православную веру, за торжество которой всегда боролось казачество. Духовенство поддержало эту точку зрения и закрепило ее церковным обрядом проклятия Мазепы. Таким образом, установился официальный взгляд на Мазепу. С соответствующими изменениями он перешел и в историографию. Преобладать стала, так сказать, «государственная» точка зрения, и события 1708 — 1709 г. рассматривались и оценивались под углом «измены» русскому царю и того вреда, который она могла принести российской державе.

Говоря о старшине, приставшей к Мазепе, вряд ли однако правильно видеть в них только честолюбцев. Они, ведь, поставили на карту все свои житейские блага во имя темного и неясного будущаго своей родины[3]. В их действиях нельзя отрицать общественных мотивов. Государственные задачи России при Петре I были, без сомнения, велики, но и украинский народ с его интересами был не пустое место. Он был живой общественный организм. В свое время он вел упорную борьбу с польским правительством; ради освобождения от его господства украинский народ вошел в соединение с московским государством, гарантировал свои права договорными пунктами с московским правительством; благодаря своеобразному развитию экономических отношений, он выработал социально-экономический строй жизни, совсем не похожий на московский, и, естественно, стремился охранять его принципы и основы. Московское правительство, между тем, стремилось наложить на него свою руку. Как в свое время столкновение противоположных интересов казачества и шляхетского польского государства повело к «измене» Польше Богдана Хмельницкого, так подобное же столкновение интересов Украины и московского правительства повело к «измене»

---

[1] Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західньої Европи, переслане Українській Академії Наук у Київі. Копія его напечатана в Записках Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Т. CXXXIV, стр. 241—248.

[2] Указатель напечатанных 25 небольших работ см. там же стр. 245—246.

[3] Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові 1909 г., кн. IV, том XCII, стр. 20. Статья М. С. Грушевского «Шведське-український союз 1708 року».

Мазепы. По своим размерам, по своему характеру, эти два события были, конечно, неодинаковы. При Богдане Хмельницком социально-экономические причины того времени вызвали настоящую народную революцию, перевернувшую весь социальный и экономический строй. При Мазепе народ, казачество и посполство, в широком смысле этого слова, не приняли участия, и план Мазепы провалился. Причина этого лежала в социально-экономических отношениях на Украине в конце XVII и в начале XVIII столетий. Классовая группировка населения к этому времени уже ясно наметилась. Выдвинулся экономически-сильный класс старшины, оказывавший доминирующее влияние на власть и вместе с тем стремившийся к экономической эксплоатации и закреплению за собой казачества и посполства. Интересы их и старшины не только разошлись, а были противоположными. Поэтому стремление старшины путем перехода на сторону Карла XII укрепить свою власть не могло найти поддержки других классов, и старшина в своих стремлениях и действиях осталась одинокой, не была поддержана народом. Попытка Мазепы направить украинскую жизнь в иное русло окончилась неудачей. Но это не отнимает у этой попытки большого общественного интереса и вместе с тем выдвигает на очередь вопрос об изучении идеологии старшины, перешедшей на сторону Карла XII.

В этом смысле особенно важен договор, подписанный 5 апреля 1710 года в Бендерах гетманом Филиппом Орликом с избравшей его старшиной, казаками и запорожцами. Это своего рода украинская конституция, свидетельствующая о направлении политической мысли у украинской эмиграции того времени. А так как идеи эти не могли родиться сразу, неожиданно, за границей, а были вывезены из Украины, где они возникли под влиянием реальных соотношений жизни, то, нужно думать, идеи, положенные в основу договора Орлика, разделяли не только эмигранты, но и наиболее сознательная часть старшины, не примкнувшей к Мазепе, а оставшейся верной московскому правительству.

Вскоре после полтавской битвы историческая роль гетмана Мазепы закончилась. Он умер 22 августа 1709 года и был похоронен в Галаце, в церкви св. Юрия [1]. Более полугода оставались украинцы, ушедшие с ним, без вождя. Наконец, 5 апреля под Бендерами была собрана генеральная рада, в которой приняли участие старшина, казаки и запорожцы, и единогласно, по старому обычаю казаков, гетманом был избран Филипп Орлик, бывший до того времени генеральным писарем.

Из всех генеральных старшин, ушедших с Мазепой, Филипп Орлик, без сомнения, представляет собой наиболее интересную и выдающуюся личность.

Орлики, по происхождению, были чехи [2]. Первоначально они жили в Силезии, на чешском пограничьи. Род их был дворянского происхождения и принадлежал к числу зажиточных. Еще в XVIII столетии силезские Орлики носили баронский титул. Один из них, предок Филиппа Орлика, во время гусситских войн, переселился в Польшу, в Краков. Каким образом Орлики затем попали в Литву и сделались там землевладельцами, неиз-

---

[1] В своем дневнике Орлик пишет, что он, приехавши в Галац, немедленно пошел в церковь св. Юрия посетить гроб Мазепы. Это было 14 июня 1721 года. И. Борщак «З минулого» в IV книге «Хліборобської України» за 1922—1923 г. Отдельный оттиск стр. 7. О дневнике Орлика см. названную статью И. Борщака, а также F. Rawita-Qawronski, Studya i szkice historyczne. Serya II Lwów, 1900, стр. 29—70. Перепечатано из Biblioteka Warszawska за 1899 г., кн. III, стр. 389—419. На основании статьи Равиты-Гавронского написан небольшой очерк покойными В. П. Горленком «Записки Филиппа Орлика» — «Отблески» — заметки по словесности и искусству. Спб. (без даты), стр. 155—164.

[2] И. Борщак, З минулого. стр. 6. Равита-Гавронский, стр. 38—39.

вестно. Во владении их было здесь село Косута в Ошмянском уезде Виленской губернии. В этом селе 11 октября (с. ст.) 1672 года и родился будущий гетман.

Родители его были, очевидно, людьми православными, и Филипп Орлик был крещен по православному обряду. Этим объясняется, почему он, после первоначального обучения дома, а, быть может, и в местной школе, попал затем в Киево-Могилянскую коллегию, которую и окончил, судя по всему, в начале 1690 годов совсем еще молодым человеком. В 1692 году, по мнению О. М. Бодянского, Орлик был слушателем философии [1].

В Коллегии Орлик, нужно думать, был незаурядным воспитанником. О. М. Бодянскому была известна небольшая книжечка с латинским заголовком «Ars Poetica ab institutionem neovatum Kijovo-Mohileanorum exposita anno militantis in carne Dei 1709». Писана она была рукою Николая Даниловича Ханенка, автора известного «Диариуша»—дневника последней поездки в 1722 году гетмана Скоропадского в Москву, и, в виде примеров, содержала стихотворения на латинском, польском и славянском языках Феофана Прокоповича, Стефана Яворского и Филиппа Орлика [2].

В Коллегии профессором реторики и философии у Орлика был известный Стефан Яворский. К нему Орлик всегда сохранял почтение и уважение ученика к учителю. Понятно, почему в 1721 году, в трудную годину своей жизни, когда у Орлика, кажется, возникала мысль о возвращении на Украину, он написал письмо к Стефану Яворскому, в котором старался смягчить свое личное участие в заговоре Мазепы [3]. В письме этом рассказана история постепенного назревания этого заговора и на первый план выдвинута активная роль в нем генеральной старшины. Себе, вопреки установившемуся о нем мнению, Орлик отводил только второстепенную роль человека, привыкшего исполнять требование служебного долга.

Пребывание в Киево-Могилянской Коллегии положило начало связи Орлика с Украиной. Домой он не вернулся, но на первых порах поддерживал отношения с родиной. По крайней мере, в Вильне в 1695 году им напечатан панегирик в честь гетмана Мазепы [4]. Нужно сказать, что Орлик никогда не считал себя украинцем, а иноземцем [5]. Когда он начал службу на Украине мы не знаем. Во второй половине 1690 годов мы находим его в Киеве консисторским писарем киевской митрополии. Это показывает, что первоначальные связи у Орлика завязались с духовной средой [6]. Но затем мы встречаем его в Полтаве. В 1698 году праздновалась в Полтаве свадьба дочери генерального писаря Василия Кочубея, выходившей замуж за нежинского полковника Обидовского, и по этому поводу Орлик написал панегирик, напечатанный в типографии киево-печерской лавры [7]. Равита-Гавронский думает, что подобными панегириками Орлик пробивал себе дорогу к высшим чинам [8]. Но в то время, когда написан был последний панегирик, Орлик уже завязал прочные отношения среди полтавской полковой старшины и вошел в ее среду. 23 октября 1698 года он женился на

---

[1] Предисловие к «Диариушу» Николая Ханенко. Москва (оттиск из «Чтений в обществе истории и древностей» за 1859), стр. VII.

[2] О. М. Бодянский. Предисловие к «Диариушу» Николая Ханенка, стр. VII.

[3] Письмо Орлика к Стефану Яворскому напечатано в журнале «Основа» за октябрь (листопад) 1862 г. в отделе «Исторические акты» стр. 1—29.

[4] Собрание сочинений М. А. Максимовича. Киев 1880. Том III, стр. 713—714. Панегирик носил заголовок «Alcides Rossiyski, triumfalnym laurem ukoroniwano»

[5] Письмо Орлика к Стефану Яворскому, стр. 27.

[6] Собрание сочинений Максимовича, т. III, стр. 713. Равита-Гавронский, стр. 39.

[7] Максимович. Т. III, стр. 714. Равита-Гавронский, стр. 40. Панегирик носит название «Hippomenes Sarmaticus».

[8] Равита-Гавронский, стр. 40.

дочери полтавского полковника Герцыка, человека богатого, влиятельного, впоследствии одного из видных участников заговора Мазепы. Через год у Орлика родилась 6 ноября 1699 года первая дочь, и на крестинах у нее мы видим тоже видных представителей полковой полтавской старшины. Очевидно, породнившись, Орлик вполне вошел в круг полтавской полковой старшины. Естественно, ему стали близкими и ее классовые интересы.

Из Полтавы Орлик попал в Батурин. Можно думать, что этому помогла его близость к Кочубеям. Будучи генеральным писарем, Василий Кочубей взял Орлика реентом (управляющим) своей (генеральной) канцелярии. Кочубеи могли рекомендовать Орлика гетману. Не случайно, поэтому, в 1702 году в Батурине восприемниками сына Орлика были сам гетман и Любовь Кочубей, жена генерального писаря, впоследствии судьи, Василия Кочубея, так жестоко казненного Мазепой [1]. Переселившись в начале 1709 годов в Батурин, Орлик сделал при дворе гетмана необычайно быструю карьеру и, в конце концов, как мы знаем, стал генеральным писарем и доверенным лицом Мазепы. Проследить хронологически эту карьеру не представляется возможным. Однако, ею Орлик был обязан не какому-нибудь пролазничеству и протекции, как думает Равита-Гавронский, а своему уму, энергии, талантливости, образованности, которые всегда его отличали и впоследствии послужили основанием для его выбора в гетманы. Нужно сказать, что, делая карьеру, Орлик продолжал считать себя иноземцем. В своем письме к Стефану Яворскому Орлик подчеркивал, что, будучи иноземцем и пришельцем на Украину, он никогда не присягал ни на подданство, ни на верность русскому царю, а только одному Мазепе, как гетману и пану своему [2]. Поэтому он, Орлик, никогда не нарушал клятвы.

О роли, которую играл Орлик в заговоре Мазепы, мы знаем только из его письма к Стефану Яворскому. Принимать письмо за чистую монету нельзя. Роль Орлика там, в виду цели письма—подготовить почву для возможного легального возвращения на Украину, несомненно, смягчена. Орлик был слишком энергичным человеком для того, чтобы ограничиться пассивною деятельностью простого исполнителя, не внося в дело активности. Нужно думать, Орлик играл в заговоре Мазепы роль активную, раз с ним, и только с ним, советовался старый гетман. Однако, в своем письме Орлик отводит в деле заговора большое значение генеральной старшине, к которой и сам принадлежал. Мазепа, по его мнению, не решился бы на такой отважный и рискованный шаг, какой сделал, если бы к тому не побудили его генеральная старшина и полковники миргородский, прилуцкий и лубенский [3].

Роль старшины в заговоре Мазепы не была случайностью.

Как сильный и экономически влиятельный класс, старшина сложилась на Украине к концу XVII и началу XVIII столетия. Юридически класс этот ничем не отличался от остальной массы казачества, но фактически в его руках сосредоточивалась власть и влияние. Естественно, что у старшины обнаруживалось стремление и юридически закрепить за собою это влияние. На пути к этому стояла, однако, гетманская власть, имевшая в своих руках много разных прерогатив. К ограничению их и стремилась старшина. Стремление это охватывало, конечно, не всю старшину в целом, от высших степеней до низших, но, главным образом, ближайших советников гетмана, старшину генеральную и полковников, управлявших отдельными украинскими полками, как административными единицами. Классовые интересы

[1] Равита-Гавронский, цит. соч. (написано на основании дневника Орлика), стр. 41.
[2] Письмо Орлика к Стефану Яворскому, стр. 19—20.
[3] Там же, стр. 27.

старшины требовали ограничения гетманской власти и подчинения ее влиянию старшины. Это с особой ясностью обнаружилось при свержении с гетманского уряда гетманов Многогрешного и Самойловича. Старшина стремилась ограничить в отношении себя власть гетмана. В конотопских статьях, постановленных в 1672 году при избрании Самойловича, находим 3 пункт, в котором, во избежание на будущее время от гетмана «неволи и жестокости», как это бывало при гетмане Многогрешном, запрещалось гетману самому, без совета со всей старшиной, судить генеральную старшину, а также увольнять ее. Пунктом 4 запрещалось гетману «без совету их старшин» писать к иностранным государям, в особенности к Дорошенку [1]. Постановления 3 пункта конотопских статей составили в 1674 году содержание 12 пункта статей переяславских [2]. Несоблюдение этих постановлений послужило для старшины одним из оснований недовольства гетманом Самойловичем и его свержения с гетманского уряда, хотя главным обвинением против Самойловича и выставлялась его «измена». Прошение с жалобой на гетмана Самойловича пропитано чисто классовыми тенденциями старшины. Старшина обвиняла гетмана в том, что он все делает самостоятельно и никого из старшины не призывает на совет; по своему произволу и также без совета со старшиной, как это требовалось конотопскими и переяславскими статьями, увольняет старшин и назначает на уряды, бесчестит их без суда и без всяких оснований. С людьми заслуженными, старинными гетман обходится высокомерно, а приближает к себе людей мелких, незаслуженных. Словом, «старшине генеральной нет у него чести надлежащей и безопасения; больше от гнева и похвальных его слов мертвы бывают, нежели покойны живут» [3]. Недовольна была старшина и тем, что Самойлович был не знатного происхождения, «мелко родился», а между тем считал себя выше всех, так что не захотел ни за кого из старшинских детей выдать свою дочь [4]. В этом старшина также видела оскорбление своему классовому достоинству и чувству.

Мы видим, таким образом, что в последней четверти XVII столетия классовые стремления у старшины стали уже оформляться. Несомненно, она желала, чтобы гетман был из ее среды, а она была непременным советником и вершителем дел при нем. Юридические формы, в которых должно было выливаться участие старшины в государственной жизни Украины, сводились к усилению значения Рады старшины и ее влияния на управление. О более детальных формах участия старшина, повидимому, не задумывалась; во всяком случае, мы не имеем указаний на то, чтобы до конституции Орлика генеральная старшина отстаивала юридически определенную форму своего участия в правительственной власти Украины.

11-м пунктом статей, постановленных при избрании Мазепы, были установлены некоторые гарантии для старшины в ее служебном положении. Старшина, правда, не имела права переменять гетмана, но о поступках его должна была писать в Москву. Зато гетману, в свою очередь, запрещалось, без воли и согласия московского правительства, увольнять старшину с урядов, ею занимаемых; если бы со стороны старшины последовал какой-нибудь преступный акт, об этом нужно было также писать в Москву и ожидать оттуда соответствующих распоряжений. Такое постановление ставило украинское правительство в большую зависимость от Москвы, но для старшины оно, без сомнения, было известной гарантией ее положения при гетмане, так как могло поставить ее в независимость от гетмана и придать ей известную самостоятельность. Однако, и при избрании Мазепы генераль-

[1] Источники малор. истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским, ч. I, стр. 243—244.
[2] Там же, стр. 255.
[3] Там же, стр. 302.
[4] Там же, стр. 304.

ная старшина не выдвинула на очередь вопроса о формах своего участия в правительственной власти [1].

Статьи гетмана Мазепы ставили вопрос об отношениях между гетманом и старшиной на шаткую почву. Отношения между ними регулировались не твердыми юридическими нормами, а политическими интересами московского правительства, которое решало по статьям, все вопросы, связанные со столкновениями гетмана и старшины на почве власти. Оно, естественно, поддерживало ту сторону, которая в данный момент была выгодна для него. На почве таких отношений и могло возникнуть дело генерального судьи Кочубея. С другой стороны, и гетман для того, чтобы укрепить свою власть должен был лавировать между интересами старшины и московского правительства и поддерживать между ними равновесие. В деятельности Мазепы, как гетмана, мы, действительно, подмечаем две стороны. С одной стороны, он являлся проводником и защитником интересов старшины, с другой — московское правительство считало его верным подданным и приверженцем Москвы. На силу Москвы Мазепа опирался в своем влиянии на старшину. При нормальных условиях жизни гетману удавалось поддерживать равновесие между Москвой и генеральной старшиной. Но когда наступили чрезвычайные обстоятельства, война за русскую великодержавность, равновесие неминуемо должно было нарушиться. Интересы русской великодержавности и интересы генеральной старшины не только разошлись, но столкнулись. Примирить их Мазепа не мог. Обстоятельства принуждали стать на одну какую-нибудь сторону, и старый гетман связал свою судьбу с интересами генеральной старшины, ему более близкими, чем чуждые интересы московской великодержавности.

Из письма Орлика к Стефану Яворскому мы уже знаем, что измена Мазепы Москве не была только его делом. Гетман не решился бы на такой отчаянный шаг, если бы к тому не побудили его «первийшіи и начальнийшіи в войску запорожском особы»: обозный генеральный Ломиковский и полковники миргородский, прилуцкий и лубенский [2]. Названная генеральная старшина не сразу стала на такой путь. Судя по тому же письму Орлика, политическое брожение среди нее существовало уже раньше, при чем вопрос шел, повидимому, о более точных юридических формах политического существования Украины. Еще в 1707 году старшина собиралась в Киеве у генерального обозного Ломиковского или у миргородского полковника Даниила Апостола и читала «пактага дяцкие», известный договор, заключенный в 1659 г. относительно Украины гетманом Выговским с польским правительством. В договоре этом Украине, под польским господством, предоставлялось более самостоятельное положение. «Пакта» эти старшина получала из библиотеки киево-печерской лавры, где они хранились. Кто из старшины принимал участие в чтении и обсуждении этих «пактов», мы, в точности, не знаем. Орлик в своем письме подчеркивает с особой силой, что это делалось помимо Мазепы [3]. Чтение «пактов» свидетельствует о том, что среди старшины бродили политические замыслы и что она стала тогда задумываться над юридическим положением и строем своей родины. Как велик был круг старшины, принимавшей участие в чтении «пактов», неизвестно, но он, в виду опасности и тайны такого рода собраний, не мог быть, конечно, велик. Зато, несомненно, состоял из наиболее сознательных и энергичных деятелей.

Если роль старшины в заговоре Мазепы несомненна, то еще более активное положение старшина должна была занять после смерти Мазепы, когда ушедшие с Мазепой украинцы остались без вождя. В таком положении они

[1] Источники малороссийской истории, ч. I, стр. 314.
[2] Основа 1862 г. кн. X, стр. 27.
[3] Там же, стр. II.

находились, как известно, больше полугода. Причина этого заключалась, повидимому, в том, что старшина пред выборами Орлика сносилась с казаками, оставшимися на Днепре [1]. А это требовало времени. Эмигрировавшая с Мазепой старшина не признавала гетманом Скоропадского. Выбору Орлика она, поэтому, старалась придать всеукраинский характер. Не следует упускать из виду того факта, что все действия генеральной старшины до самого прутского мира 1711 года совершались при том непременном убеждении, что не долог уже час, когда все возвратятся на родину, что шведский король победит Петра и освободит Украину от его власти. Об этом не раз говорится в «договоре», подписанном Орликом [2].

Самый «договор» составлен с полным убеждением в скором возвращении на родину, где договор будет иметь юридическую силу для всей Украины. В момент составления он, поэтому, представлялся вполне реальным, а не теоретическим проектом, каким стал впоследствии, когда возвращение составителей его на Украину стало невозможным. Договор, поэтому, интересен не только как выражение желаний и стремлений украинской старшины, но и как первый конституционный акт на Украине, с помощью которого господствующий класс делал реальную попытку единственный раз самостоятельно подвести юридическое основание под государственный стро Украины [3].

Составление «договора» связано с избранием Орлика гетманом. Мы уже говорили, что Орлик был избран единогласно, как выдающийся, энергичный деятель, какой был нужен в то неопределенное время. «Избрали мы себе вольным единократными голосами за гетмана его милости пана Филиппа Орлика, —говорится во введении к «договору», —достойного тое гетманской чести и могучого, при помощи Божой и протекции наяснейшого королевского величества шведского, высоким своим разумом и искусством уряд тот гетманский, под сее время трудное, тяжкий, двигати, управляти и о интересах отчизны малороссійской радети и радити» [4]. Выбор Орлика был, конечно, проведен генеральною старшиною. Естественно, гетман должен был и подчиниться ее директивам и требованиям. Старшина, в первый раз после Богдана Хмельницкого, производила выборы гетмана вполне свободно без участия и давления какой-нибудь посторонней власти, как это бывало при московском владычестве. Шведский король совсем не вмешивался в выборы, а только утвердил их. Будучи господином положения, старшина, вполне сознавая качества Орлика, вместе с тем имела основание опасаться, что он пойдет по пути своих предшественников и станет на путь самовластия. Это и было для нее побуждением предъявить известные обязательства вновь избранному гетману. Так, нужно думать, фактически возник «договор».

«Договор» был утвержден присягою вновь избранного гетмана. В ней мы читаем: «обранный, оголошенный и возведенный на знаменитий уряд гетманский, яко сии договоры и постановления, тут описанные, и с полною обрадою на акте теперешной элекции межи мною и тим же войском запорожским узаконенные и утвержденные, во всех пунктах, комматах и періодах непременно исполняти, милость, верность и печаливое ку отчизне

---

[1] Источники малорос. истории. Т. II, стр. 244.

[2] Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Часть II, стр. 245.

[3] Договор с Орликом и относящиеся к нему бумаги напечатаны в «Источниках малороссийской истории», часть II, стр. 242—257 по-русски, а по-латыни — в изданых О. М. Бодянским «Переписке и других бумагах шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, киевского воеводы Іосифа Потоцкого на латинском и польском языках» — Чтения в Обществе истории и древностей российских за 1847 г. кн. I, стр. 1—19.

[4] Источники малор. истории, ч. II, стр. 244.

малороссійской, матце нашой, о добре оной посполитом, о целости публичной, о расширенью прав и вольностей войсковых старанье, сколько сил, розуму и способов станет, мети; жадных факций с посторонними панствами и народами и внутрь в отчизне на зруйнованье и якое ж, колвеконой зашкожденье, не строити; подсылки всякие отчизне, правам и вольностям войсковым шкодливые, енеральной старшине, полковникам и, кому колвек, належатимуть, объявляти; ку горным (т. е. высоким по положению) и заслуженным в войску запорожском особам пошанованье и ку всему старшому и меншому товариству любовь, а ку проступным, ведлуг артикулов правных, справедливость заховати обецую и должен буду» [1]. Присягал только гетман. Старшина не присягала.

Форма присяги и договора напоминают pacta conventa польских королей. Не лишено вероятия, что этот акт оказал влияние и на форму договора с Орликом. Но, с другой стороны, договор с Орликом, по форме своей, так прост, что мог быть составлен и без предварительных образцов.

В договоре есть определенная система в расположении материала. Начинается он религиозной формулой, обычной в важных юридических актах, напр., в духовных завещаниях: «во имя Отца и Сына и Святого Духа, во имя Троицы Святой славимого». Далее идет интересная фраза, указывающая на то, что договор имеет не временное, скоропреходящее значение, а вечное, является основным актом: «нехай станется на в е к о п о м н у ю войска запорожского и всего народу малороссійского славу и памятку». Вслед за этим идет обширное введение и затем 16 пунктов договора. Сначала идут пункты более общего значения: о религии (п. 1), о территории и границах (п. 2), об отношениях к Крыму, с которым в момент составления договора были связаны особенно важные для Украины отношения и надежды (п. 3); два пункта (п. 4 и 5) касались специально интересов Запорожья. Начиная с 6 пункта в договоре речь идет исключительно относительно Украины, ее управленья и разрешения некоторых вопросов, выдвинутых украинской практикой еще при прежних гетманах. Главным образом, имелись здесь в виду некоторые финансовые и экономические вопросы, которые особенно болезненно чувствовались в жизни (аренды, подводная повинность, разного рода поборы и т. д.).

С внешней стороны договор не представляет из себя акта, содержащего точно формулированные нормы. В некоторых случаях их приходится выводить из длинных разсуждений (напр., о религии п. 1); в других — вопрос о нормах только ставится; формулировка же их предоставлялась самому гетману, как, напр., в п. 13, где устанавливалась ненарушимость прав городов на магдебургское право: подтверждение этого права, значит и определение объема его, предоставлялось власти гетмана. В виду этого, с юридической точки зрения, договор с Орликом представляет собой акт несовершенный. Очевидно, юридическая мысль у генеральной старшины того времени не достаточно выкристаллизовалась, чтобы она могла вылиться в точные определенные положения. Это все же не уменьшает значения договора. И в его расплывчатых описательных формулировках довольно ясно просвечивают идеологические стремления старшины, стремившейся, как господствующий класс, играть руководящую роль в государственной жизни Украины после освобождения ее от власти московского государя.

Акт избрания Орлика гетманом и договор с ним были утверждены шведским королем, как протектором Украины. «Кондиции, албо уговоры и постановления прав и вольностей войсковых межи... новоизбранным гетманом и межи первенствуючою в народе малороссійском старшиною генеральною и тим же войском запорожским, общою, с обоих сторон, ухвалою

[1] Источники малор. истории, т. II, стр. 254—255.

законченные и на вольной элекции от того ж гетмана априля 5 року 1710 стверженные, мы,—говорит шведский король в акте подтверждения,—видели, похвалили и за слушне узнали; яко мы тые ж, поневаж не иншого цель себе заверенный меют, тилко целость и пожиток посполитий, сим писанием подтверждаем и за крепкие меем, обещаючи королевским нашим словом, же оные всегда боронити будем и от всякого насильствия целые и ненарушимые заховаем» [1].

Протекторат шведского короля над Украиной был создан договором Карла XII с гетманом Мазепой. Подтверждение этому мы видим в одном интересном документе, найденном Борщаком во Франции в фамильном архиве Дентевилей, из рода которых происходила жена старшего сына Филиппа Орлика, Григория. Документ написан на французском языке и носит название «Вывод прав» (Deduction des droits) [2]. Он представляет собой памфлет, написанный Филиппом Орликом около 1712 года с целью обосновать пред Западной Европой права Украины и Орлика, как гетмана ее. Этот «Вывод прав» сообщает некоторые пункты договора Мазепы с Карлом XII, которые дают нам указания на то, какие юридические отношения между Швецией и Украиной создавались с переходом украинского гетмана на сторону Швеции. Карл XII обязывался охранять Украину и послать туда войско, если этого потребуют гетман и старшина. Он обеспечивал сохранность территории Украины. Военная добыча, захваченная шведами на Украине, должна принадлежать им по праву войны, за исключением того, что раньше принадлежало Украине. Это последнее должно быть возвращено Украине. Права гетмана не могли быть нарушены. После его смерти старшина сохраняет все свои права и вольности, в том числе, конечно, и право выбора нового гетмана. Шведский король не имел права присвоить себе титул и герб украинского гетмана. Таким образом, по договору, о котором говорит Орлик в «Выводе прав», Украина сохраняла свою самостоятельность и пользовалась охраной и помощью Швеции. Это не было подданство, а только покровительство Швеции, протекция. Покровительствовать можно было, конечно, тому, что не противоречило интересам Швеции. Отсюда вполне понятно, что главнейшие акты в государственной жизни Украины требовали согласия шведского правительства. Такое согласие необходимо было и последовало и на избрание Орлика и на договор с ним, так как они «не иншого цель себе заверенный меють, тилько целость и пожиток посполитий».

В договоре с Орликом не один раз упоминается о протекции шведского короля над Украиною [3]. Это дает нам возможность более точно определить юридическую сущность этой протекции. «Войско запорожское,—читаем мы во введении к договору Орлика,—не для чего иншого под протекцию найяснейшого королевского величества шведского удалося и теперь оной крепко и непоколебимо держится, тилько для поправы (исправления) и подвигнення (развития) упалых прав своих и вольностей войсковых» [4]. Протекция, которая носила временный характер, должна была обратиться в вечную. На гетмана Орлика возлагалась обязанность добиться, в этом смысле, договора с шведским королем. Короли шведские должны были быть действительными протекторами не только на словах, но и на деле. Это нужно «для большей крепости» Украины», «для захованння (сохранения) оной целости в правах наданных и границах» [5].

[1] Источники малор. истории. Ч. II, стр. 255—257.

[2] Пилип Орлик. Вивід прав України. З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками видав Ілько Борщак. Львів, 1925. Оттиск із «Старої України» за 1925 р. кн. 1—11.

[3] Введение к договору, а также пункты 1, 2, 4.

[4] Введение, в конце.

[5] Пункт 2-й договора.

Так как Украина не была признана самостоятельным государством и не могла, поэтому, самостоятельно, от своего имени, выступать в международных отношениях, то протектор являлся защитником целости ее территории, ее прав и интересов [1]. Предполагалось, что во время переговоров о мире с Москвой шведский король будет добиваться возвращения пленных украинцев, находившихся в Москве, очищения Москвой нижнего Днепра, разрушения там московских укреплений и т. п. [2]. Таким образом, протекторат шведский не был подданством украинского народа Швеции. Он только должен был обеспечить внешнюю независимость свободной Украины и прочность внутреннего основного устройства, как оно выразилось в избрании Филиппа Орлика и заключении с ним договора.

Договор с Орликом был составлен генеральной старшиной и запорожцами вполне свободно и добровольно, без всякого давления с чьей бы то ни было стороны. Благодаря этому он получает особый интерес для истории государственной мысли на Украине.

Мы будем рассматривать его в порядке пунктов, на которые он распадается. В них есть своя система, нарушение которой не внесло бы большей ясности в понимание сущности договора.

Договор открывается довольно обширным введением, в котором, с одной стороны, подчеркивается идея самостоятельного, *независимого* украинского народа и излагаются вкратце превратности его государственной судьбы, с другой—высказывается вполне отрицательное отношение к идее самодержавной власти. Народ украинский вначале назывался народом козарским, был сильным и могучим; его князья роднились даже с византийскими императорами. Но затем он потерял самостоятельность, будучи покорен польскими королями. Это было наказание, посланное Богом, который впоследствии, впрочем, смиловался и воздвиг из среды украинского народа Богдана Хмельницкого, освободившего этот народ от ига польского. Украинский народ поддался под власть московского государя, но не получил желанной свободы и при гетмане Мазепе порвал свое московское подданство. Мазепе, однако, не удалось довести дело до конца. Он умер. В это трудное время на Раде под Бендерами гетманом избран Филипп Орлик. Но так как прежние гетманы, *находясь под властью самодержавного царя*, и сами заразились самодержавием и благодаря этому нарушали «давние порядки, права и вольности войсковые» и причиняли тягости народу, то старшина генеральная и кошевой с войском запорожским, для избежания на будущее время таких явлений, заключили с гетманом Орликом договор, обязательный и для тех гетманов, которые будут и после Орлика. Таким образом, договор являлся не временным, не личным только договором Орлика с войском запорожским и генеральной старшиной, а получал конституционный характер, регулировал взаимоотношения гетманской власти, генеральной старшины украинской и Запорожья.

На первом месте в договоре стоит обязанность гетмана охранять православную веру и не допускать на Украине расширяться иноверию, в особенности же еврейству. На гетмана возлагалась также обязанность после разрыва с Москвой добиться от константинопольской церкви восстановления на Украине экзархата, как это было и раньше. Что религиозный вопрос в договоре занял первое место, вполне понятно. В то время, когда писался договор, религиозные вопросы привлекали к себе особое внимание, им придавалось большое значение, и в истории казачества борьба за религию, как известно, всегда играла видную роль. «Поневаж,—говорится в

[1] Там же.
[2] Пункты 2-й и 4-й договора.

начале 1 пункта договора, — межи тремя добродетельми богословская вера первенствует, теди в первом сем пункте о вери святой православной восточного исповедания дело надлежит почати». В конституционном отношении п. 1 важен тем, что им рвалась связь с московскою церковью и ставилась на очередь связь с Константинополем. Таким образом, устанавливалась путем учреждения экзархата большая самостоятельность и независимость церкви на Украине.

Гетман должен охранять целость и ненарушимость украинской территории. Она мыслилась в тех границах по реку Случ, как, думали, была установлена при гетмане Богдане Хмельницком и утверждена договорами Польши и московского государства[1]. С Крымом, помощь которого в то время была особенно важна для украинцев, порвавших с Москвой, должны быть поддерживаемы отношения братства, военного товарищества (коллегации военной) и вечной приязни. Когда наступит мир и гетман осядет в своей постоянной резиденции, на него будет возложена обязанность заботиться о том, чтобы «ни в чом з панством Крымским приязнь и побратимство не нарушилося через своевольных с украинской стороны людей, которые обыкли (привыкли) не тилько суседскую згоду (согласие) и приязнь, леч (но) и союзы мирные рвати и разрушати».

Запорожье играло видную роль в деле разрыва Украины с Москвой. Его, поэтому, интересы заняли в договоре особое место. Московское государство, по словам договора, всячески стесняло «гнездо войсковое», Сечь Запорожскую; на войсковых грунтах и угодиях строило укрепления; мешало рыбным и звериным промыслам; причиняло убытки и допускало всякого рода «праволомство». С помощью шведского короля гетман должен был позаботиться об устранении всего этого и об очищении запорожской территории от московских укреплений. На будущее время он должен был также заботиться об устранении подобного рода явлений, оказывая всяческую помощь войску запорожскому. Нужно думать, что тут разумелась и помощь военная. На обязанность гетмана возлагалось вернуть войску запорожскому город Терехтемиров, построить там шпиталь (богадельню) для престарелых, пришедших в убожество и искалеченных от ран запорожцев. Длинная полоса земли по Днепру вниз от Переволочной до Очакова с рыбными ловлями и мельницами, мельницы по Ворскле в полку полтавском отводились Запорожью и объявлялись его исключительною собственностью навеки. Внутреннее устройство Запорожья, очевидно, оставалось неприкосновенным. О нем ни слова не говорится в договоре. Зато 6 пункт его вносит новые начала в устройство остальной Украины, которая, по мысли составителей договора, должна была в скором времени соединиться под властью единого гетмана Филиппа Орлика, как избранного, по их мнению, правильно, без всякого принуждения и давления извне.

Шестой пункт договора представляет собой интересную попытку юридически оформить политические стремления класса генеральной старшины, подготовленные и созревшие в течение второй половины XVII века.

Исходным моментом для этого пункта договора служило отрицательное и враждебное отношение генеральной старшины к идее самодержавной власти. «Так как прежние гетманы,—читаем мы во введении к договору,— оставаясь под московскими самодержцами, имели дерзость, вопреки праву и справедливости, присвоивать себе самодержавную власть и, таким образом, в значительной степени повредили давним порядкам, правам и вольностям войсковым..., то, предупреждая на будущее время подобное бесправие, особенно в этот удобный час...», казаки заключили договор с новоизбранным

[1] Моя статья «Територія України XVII в.». Українська Академія Наук. Юбілейный Збірник Д. І. Багалія, стр. 112—132.

гетманом. Приблизительно то же повторяется и в 6 пункте: «некоторые войска запорожского гетманы, присвоивши себе несправедливо и без всякого права самодержавную власть, узаконили самовластием такое право: «так хочу, так повелеваю». «Чрез такое самодержавие, гетманскому уряду неприличное, выросли в отчизне и в войске запорожском многие нестроения, разорение прав и вольностей, посполитые (общие) тягости, распоряжение путем насилия и подкупа урядами войсковыми, неуважение старшины генеральной, полковников и значного товарищества».

С целью сделать невозможными на будущее время самодержавные приемы и стремления гетманов и был постановлен 6 пункт договора. «В государствах самодержавных сохраняется,—читаем мы в нем,—похвальный и полезный для общественной жизни порядок собирать частные и публичные Советы (Рады) как во время войны, так и во время мира, когда дело идет об общегосударственных делах («о общом отчистом добре»). Присутствуя и председательствуя на этих собраниях, сами самодержцы не уклоняются от того, чтобы свою волю предлагать на обсуждение и решение своих министров и советников. Почему же у с в о б о д н о г о н а р о д а такой спасительный (збавеный) порядок не был сохранен, хотя он, несомненно, до этого времени соблюдался в войске запорожском, при прежних гетманах?» Договор и должен был возобновить его на будущее время: «таковое право... меет быть вечне в войску запорожском заховано (сохранено)».

Сущность этого «права» заключалась в следующем. Во избежание самодержавия гетмана при нем должна была существовать Рада (Совет). Без согласия и решения ее гетман не мог предпринимать никакого серьезного дела. Общая Рада состояла из советников. В числе их на первом месте стояли генеральные старшины как благодаря занимаемым должностям, так и благодаря тому, что они находились постоянно при резиденции гетманской. За ними следовали полковники, управлявшие отдельными полками по городам. Договор с Орликом наделял их также функциями гетманских советников. Кроме того в Раду избирались, с согласия гетмана, по одному от каждого полка, особые генеральные советники из людей значных, пожилых, разумных и заслуженных. Советники приносили особую присягу по утвержденной форме. Особое представительство в Раде чрез послов имели запорожцы.

Для собрания Рады были назначены в договоре точные сроки. Их было три, а именно: первый — о Рождестве Христовом, второй — о Воскресении Христовом, третий — о Покрове Пресвятой Богородицы, 1 октября. На Раду должны были приезжать все ее члены, как генеральная старшина, так полковники и генеральные советники от полков. Запорожцы приглашались особыми «ординансами» от гетмана и должны были прибыть к определенному сроку, не нарушая его. Так как Рада была советом гетмана, то, конечно, на ней обязательно присутствовал и он сам. Функции Рады определялись договором в общих чертах — советники должны были «о целости отчизны, о добре оной посполитом и о всяких делах публичных радитися (советоваться)». Деятельность гетмана подвергалась контролю и критике. Гетман за это не должен был мстить. Вообще все дела на Раде должны были решаться добросовестно, не в интересах частных, без вражды и унижения власти гетманской.

Кроме этих общих Рад были еще и Рады гетмана с генеральной старшиной. Они имели место в промежуток между сроками, назначенными для общих Рад, когда необходимо было неотложно решать важные дела или вести переписку с иностранными державами. Эту последнюю всю гетман должен был предъявлять генеральной старшине. Внешние сношения ставились, таким образом под контроль генеральной старшины.

Генеральная старшина, полковники и генеральные советники должны были относиться к гетману с полным уважением, равно как и гетман, с своей стороны, должен был смотреть на советников, как на товарищей, а не как на слуг и работников, не унижать их публично, не заставлять их без нужды стоять и т. п.

Избираемые по полкам генеральные советники получали значение и в местной администрации. Вместе с полковниками они были в праве следить за порядком в полку и управлять по общему с ними согласию, устраняя кривды и тяготы людские. Таким образом, и в полках создавалось, хотя и в неясных формах, что-то в роде общественного контроля над полковниками.

Была ограничена и судебная власть гетмана. За оскорбление свое он не мог судить сам, а должен был передать дело на рассмотрение генерального суда. Генеральная старшина заняла относительно гетмана более самостоятельное положение. Она получала право обязательных докладов гетману по своим должностям.

Еще большее ограничение власти гетмана намечалось в области финансовой. Гетман совершенно устранялся от распоряжения войсковым скарбом, т.-е. казной. Он должен был довольствоваться раз навсегда определенными доходами. То же и полковники. Для заведывания скарбом и всеми доходами и расходами войска запорожского создавалась особая должность генерального подскарбия, независимая от гетмана. Она замещалась по выборам из людей значных, заслуженных, зажиточных и добросовестных. Генеральный подскарбий приносил особую присягу и постоянно должен был проживать в том месте, где была гетманская резиденция. Ему были подчинены полковые подскарбии, по два в каждом полку. Они также избирались из людей значных и зажиточных и должны были приносить присягу. Зажиточность, как условие избрания в подскарбии, требовалась, очевидно, для того, чтобы из имущества подскарбия можно было покрыть убытки и растраты, если бы они имели место. Полковые подскарбии собирали доходы и отсылали их генеральному подскарбию. Перед ним они и отчитывались. Полковники, как и гетман, никакого отношения к ним не имели и довольствовались, как уже было сказано, своими доходами и имениями, точно определенными для их содержания.

За гетманом сохранялся общий надзор за деятельностью администрации. Он не должен был допускать злоупотреблений и притеснений народу, казакам и посольству. Имея ввиду прежнюю практику гетманов назначать на высшие места за подкуп, договор с Орликом делает в этом отношении особое запрещение применять подкуп и устанавливает, как правило, выборность должностей. «Як войсковие, так и посполитые урядники,—читаем мы в 10 пункте договора,—меют быти вольными голосами, особливе, зась, полковники, обираны». Избрание должно происходить, однако, с согласия гетмана и им утверждаться. Эти же правила применялись и относительно полковых должностей. Полковникам также запрещалось назначать сотников и других урядников без вольного избрания кандидатов всей сотнею. Увольнение от должностей гетманами и полковниками, по их личному усмотрению, было также ограничено, хотя точных правил на этот счет договор и не постановляет.

На этом собственно и заканчиваются постановления договора относительно международного положения и внутреннего устройства Украины. Пункты 11—16 представляют уже частности, хотя и продиктованные житейскими обстоятельствами, потому и важные в житейском обиходе. Пункт 11 подтверждает старый принцип украинского обычного права, по которому вдовы и жены казаков, а также их сироты освобождались от общенародных повинностей, в уважение, конечно, военной службы их мужей и отцов.

Пункт 12 ставил на очередь проверку прав владельцев на населенные имения и внесение в их раздачу закономерности. Понятно, что вопросы, связанные с этим, должен был решить не гетман своею властью, а Генеральная Рада. Далее шло подтверждение в договоре прав и привилегий Киева, запрещение злоупотреблять подводной повинностью. Вопрос об арендах передавался на разрешение Генеральной Рады, а вопрос о непомерных сборах по ярмаркам должен был урегулировать гетман путем административных распоряжений.

Таково, в общих чертах, содержание договора с Орликом. Мы видим в нем Украину, хотя находящуюся под протекторатом шведского короля, но во внутренних своих делах вполне самостоятельную. Запорожье, сохраняя свое устройство и внутреннее управление, связано с Украиной в политическом отношении и имеет общий с нею орган—Генеральную Раду, куда посылает послов для согласования действий, «для прислухания ся и сетования», как говорится в договоре. Власть гетмана вполне ограничена. Он должен исполнять международные договоры, утвержденные Радой, как напр. договоры с Крымом, о которых идет речь в 3 пункте договора. Его политическая деятельность находится под контролем Генеральной Рады. На ней решаются и все важнейшие дела. Решениям Рады гетман,конечно,безусловно должен был подчиняться. Была ли Генеральная Рада законодательным органом? Прямо об этом не говорится. Тогда еще не существовало теории о разделении властей. Она возникла позже. Гетману не возбранялось издавать универсалы. Таким образом, ему давалась возможность, как и раньше, законодательствовать путем универсалов, но то, что к компетенции Рады были отнесены дела, касающиеся общего блага, показывает, что Генеральная Рада мыслилась, как орган законодательный, а не только как орган, контролирующий власть гетмана. Если это так, то власть гетмана существенно ограничивалась и в этом отношении. Строгое проведение принципа выборности, хотя и с согласия гетмана, несомненно, также сильно ограничивало его власть и сужало влияние, а исключение из его ведомства финансового управления, пересмотр права на владение имениями должны были еще больше приближать гетмана до значения только высшего исполнительного органа. Не даром же идеею договора с Орликом была борьба с самовластием и самодержавием гетманов, проводивших не раз принцип: «так хочу, так повелеваю». Основною мыслью договора было, конечно, подчинение гетмана власти генеральной старшины и ее главному органу — Генеральной Раде, составленной из представителей наиболее влиятельного и зажиточного класса того времени.

Договор Орлика не был проведен в жизнь. Этому помешали современные обстоятельства. Победил не протектор Украины шведский король—Карл XII, а противник Орлика и запорожцев—Петр I. Со времени прутского мира 1711 года пропала надежда на возвращение украинских эмигрантов на родину. Еще безнадежнее их положение стало после заключения Ништадтского мира 1721 года. У самого Орлика тогда являлась мысль о возвращении на родину, но не в качестве, конечно, гетмана Украины, а в качестве принесшего раскаяние эмигранта. При таких условиях договор с ним не мог иметь реального значения. Он остался только интересным памятником государственной мысли украинской старшины начала XVIII столетия, как результат ее классового сознания. Старшина стремилась к подчинению себе гетманской власти. Но условия для осуществления этого были неблагоприятны. У гетманской власти нашелся враг более сильный, чем старшина. Это — Петр I и русское правительство вообще. Но они были врагами и всего украинского государственного строя и в том числе и старшины, стремившейся стать его опорою. В начале 1720 годов гетманская власть исчезла, благодаря мерам русского правительства, старшина была обессилена введением в ее среду

чуждых ей элементов, иноземцев и великороссов. Слабая оппозиция украинской старшины новому курсу русской правительственной политики кончилась, как известно, очень плачевно для оппозиционеров, Полуботка и др. Разъединенная изменой Мазепы старшина, когда в эмиграцию ушли наиболее энергичные элементы, не могла представить из себя серьезной силы и поддержать оппозицию. Правда, через короткое время политические соображения заставили русское правительство восстановить гетманскую власть, но уже не в прежнем виде, а в значительно урезанном. Гетманом в 1728 году был избран дряхлый миргородский полковник Данило Павлович Апостол, по словам Орлика, один из главных участников, подготовлявших заговор Мазепы. В доме Апостола, как мы знаем, собиралась старшина и читала и обсуждала «гадяцкие пакты». Еще недавно, при Полуботке, имя Апостола было замешано в составление так наз. «коломацких челобитень». Но гетманства Апостол уже достиг глубоким стариком и, по своим силам, он не мог стать во главе общественных течений, если бы они даже проявились. Но они не проявились наружу, хотя внутри старшинского класса идеи, выраженные в договоре с Орликом, продолжали жить в течение всего XVIII столетия.

Молодому украинскому историку права Л. А. Окиншевичу, во время розысканий в Московском Древлехранилище, удалось найти среди бумаг, относящихся к гетманству Скоропадского и Апостола, черновик, без подписи и без даты, очень интересного документа [1], относящегося, по нашему мнению, к последним годам Скоропадского. Мы так думаем, потому что в документе много говорится о злоупотреблении гетманом своею властью в пользу своих родственников. А это, как известно, составляло характерную черту гетманства Скоропадского. В документе высказывается также мысль о необходимости учреждения должности подскарбиев, что также могло относиться только ко времени Скоропадского, так как при Апостоле подскарбии уже существовали.

Документ выдвигает значение Генеральной старшины при гетмане. Она должна иметь достойное уважение, вес в делах, свободный голос при совещаниях и действительную силу. Такое же положение должны занимать и полковники. Когда старшина и полковники заметят, что гетман поступает неправильно и вопреки войсковым порядкам, они должны на это ему указывать. Гетман должен эти указания считать «за благо», не принимать их «в досаду» и «противность», так как все, по своим должностям, обязаны наблюдать за тем, чтобы везде был порядок и польза «народу малороссійскому». Если сравним эти мысли с договором Орлика, найдем между ними много общего, с изменениями, конечно, сообразно времени и новым политическим обстоятельствам. Договор Орлика мыслил, напр., выборную с согласия гетмана, Генеральную старшину. Наш же документ говорит об определении ее, после выборов, указом его императорского величества и т. п.

Назначение старшины и сотников должно производиться не иначе, как гетманом сообща с Генеральною старшиною по рекомендации кандидатов от полков. Увольнять их и отбирать имения можно было только по розыску об их злоупотреблениях Генерального Суда. В этом отношении был даже шаг вперед сравнительно с договором Орлика, так как для старшины предполагались судебные гарантии. Особую роль генеральная старшина должна была занять при назначении на должности гетманских род-

[1] Оригинал, без подписи и даты, писанный украинским письмом, хранится в кн. № 79-1806 Малор. Экспед. Сената в Московском Древлехранилище (между документами за время Скоропадского-Апостола) лл. 193—195. Рядом с оригиналом хранится и копия русским письмом (лл. 196—199), но крайне неисправная. Документ напечатан в приложении к Отчету Л. А. Окиншевича о командировке в 3-м выпуске «Праць Комісі» для виучування західньо-руського та вкраінського права при Українській Академії Наук», стр. 361—362.

ственников и раздаче им имений. Это могло иметь место не иначе, как по аттестатам и с согласия Генеральной старшины. Необходимо было проверить права на владение имениями, чтобы не было скудости для лиц, занимающих уряды. Гетман должен пользоваться тем, что ему определено и не допускать себе лишних поборов и эксплоатации в свою пользу труда обывателей. Это мы встречаем и в договоре Орлика, равно как и ограничение судебной власти гетмана. Документ находил необходимым просить у верховной власти особого указа, с запрещением гетману без суда налагать какие бы то ни было наказания на знатных, заслуженных «малороссіян» и чиновников. Все дела должны разбираться в суде «по правам малороссійским честным поступком без суровости и досады». Гетман не должен перерешать дела, уже разрешенные судом. Это право Генерального Суда. Необходимо строго соблюдать законный порядок апелляции.

Как и в договоре Орлика, особое внимание обращено в нашем документе на финансы. Для сбора доходов и для расходов учреждались особые подскарбии как в гетманской резиденции, так и по полкам. Расходы могли производиться не иначе, как по письменным предложениям гетмана и старшины генеральной. Полковые подскарбии должны были отчитываться пред генеральными. Таким путем предполагалось ограничить власть гетмана и в делах финансовых.

Сходство некоторых постановлений договора Орлика с мыслями, высказанными в анонимной записке в конце, вероятно, второго или в самом начале третьего десятилетия XVIII столетия, несомненно. Если анонимная записка не касается, как договор, основных вопросов государственного устройства Украины, гетманской власти, Рады, то это вполне понятно. В царствование Петра I, при определившейся политике русского правительства по отношению к Малороссии, этого официально нельзя было сделать. Судьба Полуботка, настаивавшего на избрании гетмана, хорошо известна. Сходство договора и анонимной записки, конечно, не случайно. Оно свидетельствует о круге идей и предполагаемых мероприятий, общих целому классу старшины как перешедшей на сторону Мазепы, так и той, которая оставалась лойальной по отношению к русскому правительству. Более точного взаимоотношения между идеями договора и записки, в смысле влияния одного на другую, установить нельзя. Однако возможность этого не исключена. Договор Орлика был, несомненно, известен в кругах старшины генеральной левобережной Украины, равно и все документы, его сопровождавшие. Печатая их в 1 книге «Чтений въ Обществе истории и древностей россійскихъ» за 1847 год, О. М. Бодянский в своем предисловии отмечает, что они писаны прекрасным почерком Николая Ханенка, служившего канцеляристом при гетмане Скоропадском, сопровождавшего его в последнюю поездку в 1722 году в Москву и оставившего интересный дневник (диариуш) этой поездки.

Раз зародившись и даже оформившись, идея ограничения власти гетманской властью старшины, выраженная в договоре Орлика, не исчезала среди мыслящей украинской старшины в течение всего XVIII столетия. Она не исчезла даже тогда, когда старшина стала превращаться в шляхетство, а прежнее государственное устройство левобережной Украины постепенно заменялось общерусским, при самодержавной основе которого не было, казалось, места республиканским идеям. Известный публицист украинского шляхетства второй половины XVIII ст. Григорий Андреевич Полетика относился, напр., отрицательно к гетманской власти с тем ее характером, который она приобрела на Украине. «Не знаю,—пишет он в одном из своих замечаний,—чтоб кто из благонамеренных и права свои знающих малороссійских шляхтичей когда-либо пожелал иметь гетмана, ибо всем известно, что они всю власть и права шляхетства себе присвоили, похитили и удер-

живали чрез искупы больших людей; а если бы гетманы были в своих пределах содержаны, о чем часто было от чиновников малороссійских прошено, то они б России никогда вредны, Малой России никогда б тяжестны не были» [1]. По мнению Полетики, высказанному в одной из его записок, под польским господством Малая Россия имела форму правления республиканскую. Шляхетство ее, включая сюда и духовенство, пользовалось даже большими правами, чем польское: оно имело право на сеймиках издавать законы и только для конфирмации их королем представлять их в главный сейм. «Словом сказать, малороссійское шляхетство имело участие в обоих чинах, которые вместе с королем, управляют республикою польскою, т.-е. в сенаторском и рыцарском» [2]. Когда Украина присоединялась к Москве, жалованными грамотами гетману и отдельным сословиям были подтверждены все «права, привилегии и обыкновения», которыми они пользовались при польском владычестве. Но гетманы, «подчинивши себе всю Малую Россию, недозволенным и беззаконным образом управляли оною, по своей воле и прихотям, и не имели власти своей никакого предела». Устранив совершенно шляхетство, они даже присвоили себе власть государей, распоряжались общей казной и раздавали по своему произволу и отбирали имения. Одна только узда была для их власти. Это войсковая генеральная рада, которая собиралась в важных случаях и состояла из генеральной старшины, полковников, остальной старшины и заслуженных людей. Для решения менее важных дел гетманы должны были собирать генеральную старшину и полковников. Для выбора же гетмана собиралось все войско. На Радах обыкновенно делались постановления, касавшиеся всего «общества»: налагали подати, награждали деревнями, чинами по общему выбору, требовали от сборщиков отчета и т. д. [3].

На этом месте, к сожалению, прерывается отрывок интересной записки Г. А. Полетики, и мы не знаем, в каком бы направлении развивались и в какую бы форму вылились его мысли. Но и из этого отрывка довольно ясно видно, что Полетика допускал устройство Украины с гетманом во главе, находил только необходимым, чтобы власть его была «в своих пределах содержана», т.-е., другими словами, ограничена властью старшины, ставшей, во время Полетики, уже шляхетством. Идея эта, как мы знаем, не новая. Она лежала в договоре Орлика. Полетика давал ей только новую формулировку, заимствуя ее из польского государственного строя, в зависимости от тех общественных перемен, которые имели место на Украине в течение последнего полстолетия. В связи с этим шла речь уже не о старшине, как классе, а о шляхетстве, как наследственном сословии, которому принадлежат известные права в государстве. Основное положение, из которого исходил Полетика, было то, что до соединения с Россией Украина была шляхетской республикой. По условиям времени эта мысль прямо нигде не высказана, кроме записки, которую мы знаем, но она красною нитью проходит чрез все выступления Полетики в Екатерининской Комиссии. В том мнении, которое подал Полетика, как возражение на проект прав благородных [4], он находит, что «правленье дел» на Украине после царской

[1] Моя «Збірка матеріялів до історії лівобережної України то Українського Права XVII—XVIII ст. в «Українському Археографівному Збірнику», изд. Археограф. Комісії Україн. Академії Наук. Київ. 1926 г. Том I, № 63, стр. 142.

[2] Там же стр. 147—161 Г. А. Полетики: «Историческое исвестие на каком основании Малая Россия была под республикою польскою, и на каких договорах отдалась россійским государям, и патриотическое рассуждение каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав ея и вольностей».

[3] Там же стр. 151, 158—161.

[4] Сборник Русского Исторического Общества. Том XXXVI, стр. 355.

власти должно зависеть от шляхетства. Шляхетство имеет право устанавлять, отменять и исправлять свои законы и просить государя об их утверждении; от шляхетства должно зависеть налагать и отменять налоги и подати, а также разного рода поборы, избрание чиновников вольными голосами и притом только из украинцев по происхождению. Личность шляхтича ограждалась законом. Он получал право суда и расправы над своими крестьянами, право выезда в чужие края и т. п. Таким образом, законодательная и исполнительная власть, по мнению Полетики, должна принадлежать шляхетству; о суде уже и говорить нечего. Он был прерогативой шляхетства по Литовскому Статуту, который действовал в судах на Украине. Заимствованные из польского права идеи эти Полетика мог применять в своих проектах и мнениях к Украине, так как, очевидно, находил для этого подходящую почву в тогдашнем украинском обществе. А почва эта, несомненно, была, и выросла она не на простом подражании Польше, как можно думать по запискам Полетики, а на естественном процессе государственного сознания в украинском обществе, где правящим классом еще в XVII столетии стала генеральная и войсковая старшина, в руках которой сосредоточились крупные земельные богатства, а с ними и материальная база для власти. Такою старшина была во время составления договора с Орликом. Превращаться в шляхетство она стала при Полетике.

Отмечая следы существования в украинском старшинском круге республиканских идей на всем протяжении XVIII столетия, нельзя не отметить разницы в характере подхода к ним в начале и в конце столетия. Договор Орлика является результатом борьбы с гетманскою властью нового, образовавшегося на Украине, экономически сильного класса старшины за власть. Договор является результатом, так сказать, победы этого класса над гетманом. Республиканские идеи в нем получили активный характер и, при благоприятных политических обстоятельствах, могли бы оказать серьезное влияние на характер государственного устройства Украины в его дальнейшем развитии. Не то мы видим в конце XVIII ст. Никакой борьбы там не было. Республиканские идеи получали там обоснование не в ней, а в исторических, неверно понятых и истолкованных воспоминаниях. Поэтому они носили более теоретический характер и интересны не как знамя для борьбы за переустройство Украины, а как материал для истории политического мышления украинского общества конца XVIII столетия, материал притом чисто теоретического характера. В практическую программу на Украине республиканские идеи в конце XVIII столетия не вылились. Польский шляхетско-государственный строй, о котором говорил Полетика, не мог привлечь к себе серьезного внимания. Он сам был накануне падения.

ОРЛИКІАНА
АКАДЕМІКА МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА

Рік, коли з'явилася друком велика стаття М. Василенка «Конституція Пилипа Орлика», став «чорним» для Всеукраїнської академії наук (ВУАН): почалися незворотні перетворення, ламання усталеної системи, «чистки» й скорочення кадрів науковців, ідеологічні нагінки і «самокритика», боротьба з «буржуазним націоналізмом», так звана комунізація, коли до академії ледь не в явочному порядку прийшли члени КП(б)У. Саме в цей час, 1929 р., і вийшла згадана стаття про «Конституцію» гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика. Якби вона з'явилася в Україні, автора чекали б великі неприємності, якщо не гірше. На щастя, в Москві в цій публікації не побачили ані криміналу, ані націоналізму, ані ідеологічних прорахунків. Дивний виверт долі. Адже ще 1926 р. Микола Прокопович після відвідин Москви у справі Литовської Метрики та її майбуття констатував у щоденнику (між 15–26 листопада): «Московские ученые завидуют Украинской Академии наук, что она может издавать научные сочинения по гуманитарным наукам. В Москве этого нельзя делать. Гонения на гуманитарную науку приписывают М.Н.Покровскому»[1]. Про це ж він писав 10 листопада 1926 р. з Москви дружині Н.Полонській-Василенко: «Москвичи, глядя на наши издания, нам завидуют: как мы можем издавать труды научные по истории, когда в Москве ничего нельзя печатать»[2]. Менш ніж за три роки все різко змінилося. Більшість українських академічних видань припинила своє існування або осіла без руху у Держвидаві. Але проблема не тільки й не стільки в цьому: в Києві та Харкові тепер неможливо було друкувати щось неспівмірне з офіційними оцінками, а про українську еміграцію та її національну ідею — й поготів. У Москві українським ученим видавати праці виявилося простіше, особливо з тематики, яка на теренах УСРР була не лише неприйнятна, а й небезпечна.

Проте 1929 рік – це лише рік появи статті М.Василенка. Коли ж і у зв'язку з чим вона була написана? Чому раптом Пилип Орлик та його «Договори і постанови прав і вольностей військових...»? І чому російською мовою та в Москві?

Почнемо з першого – з Пилипа Орлика. Цього історичного діяча та його «Конституцію» відкрив для Миколи Василенка, як власне і для всіх, інший історик – відомий український учений-емігрант Ілько Борщак.

Спочатку знання М.Василенка про Орлика та його діяльність були доволі обмежені й опиралися на нечисленні праці XIX ст. У розвідках самого М. Василенка Пилип Орлик з'являється епізодично лише з кінця XIX ст., але до самого виходу статті 1929 р. вчений нічого спеціально про Орлика не писав. Чи не вперше в публікаціях М. Василенка Орлик згадується в статті «Малороссия» для "Енциклопедичного словника" Брокгауза та Єфрона[3]. Тут учений лише зазначив, що у таємні плани Івана Мазепи був посвячений його писар Орлик. А після смерті Мазепи на вигнанні «казаки, бывшие с ним, избрали себе гетманом Орлика, но он фактичес-

---

[1] *Василенко М.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т. 3: Спогади, щоденники, листування. – К., 2006. – С. 319.

[2] Там само. – С.486.

[3] *Василенко Н.П.* Малороссия // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб, 1899. – Т. 28. – Пт. 55. – С. 490–509; передрук: *Василенко Н.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т. 1: Історичні праці. – К., 2006. – С. 279–308.

ки никогда не был гетманом»[4]. З цієї побіжної згадки все почалося й водночас надовго вгасло. «Орликіана» Василенка так і не відбулася. Надалі лише в статті про Павла Полуботка, яку 1925 р. у часописі «Україна» опублікував М. Грушевський, Василенко знову згадав про Орлика (до речі, в авторському рукописі стаття має більш промовисту назву – «Сумний ювілей: Павло Полуботок»)[5]. На той час таку статтю ще можна було надрукувати в Україні безкарно, тим більше у новозасно-ваному виданні. Орлик в ній постав як один із можливих «факторів», що спричинили арешт Полуботка – чернігівського полковника звинувачували у зв'язках з гетьманом-емігрантом. Цю ідею висунув М. Костомаров, і М. Василенко з нею погодився[6]. Не менш значущою й ризикованою для пізнішого часу була стаття М. Василенка 1927 р. у збірнику на пошану Д. Багалія про територіальні межі України після 1654 р.[7] У цій статті вчений згадує про «договір гетьмана Пилипа Орлика з військом запорізьким р. 1710», в якому йдеться про кордон по Случі, встановлений ще за Богдана Хмельницького[8]. А також доволі гостро наголошує на протиправному відмежуванні від Гетьманату Чернігово-Сіверських земель. Висновки цих двох праць для того часу можна вважати революційними, адже вони вступали у суперечність з унітарною концепцією радянської офіційної історіографії.

Зауважимо принагідно (і це дуже важливо для окресленої нами теми), що від 1925 р. всі публікації М. Василенка яскраво відбивають його «проукраїнську» позицію: автор звертає увагу лише на особливості української історії, менталітету українців, українського права тощо, не шукаючи «спільного» ані з російською, ані з польською чи якоюсь іншою історією, культурою і правом. Доволі прикметна й промовиста ознака, враховуючи до того ж нещодавнє ув'язнення, «лук'янівське сидіння» та загрозу ледь не страти або висилки.

І от того самого знакового для творчості вченого 1925 року до рук М. Василенка потрапляють праці І. Борщака, який надіслав їх відбитки до ВУАН. Василенко ретельно вивчає і конспектує всі статті. В архіві збереглися машинописи цих конспектів з викладом ідей і висновків зарубіжного колеги, з цитатами наведених ним джерел. Коротенька стаття І. Борщака про родовід Орликів («Орлики і Герцики (генеалогічна замітка)»[9]) на прохання Василенка повністю переписана кимось із його близьких[10]. Інші праці вчений конспектував сам на друкарській машинці. Зокрема, без скорочень законспектовано велику розвідку історика-емігранта «Гетьман Пилип Орлик і Франція»[11]. Але найважливішим для Василенка став

[4] *Василенко Н.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т.1. – С.300.

[5] *Василенко Н.П.* Сумний ювілей: Павло Полуботок // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. Х. – Спр. 16976; *Василенко Н.П.* Павло Полуботок: З приводу двісталітньої річниці його смерти (29.XII.1724) // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 8–108; передрук: *Василенко Н.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т. 1. – С. 513–542.

[6] *Василенко Н.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т. 1. – С. 520.

[7] *Василенко Н.П.* Територія України XVII віку (розвідка з історії права) // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927; передрук: *Василенко Н.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т. 2: Юридичні праці. – К., 2006. – С. 354–371.

[8] *Василенко Н.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т. 2. – С. 359.

[9] *Борщак І.* Орлики і Герцики // Стара Україна: Часопис історії і культури. – [Львів], 1925. – № 11–12. – С. 200–201.

[10] ІР НБУВ. – Ф. 40. – Спр. 1357. – Арк. 1–2. Рукопис.

[11] *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1924. – Т. 134–135. – С. 79–136.

опублікований І. Борщаком текст «Виводу прав України»[12]. Цю публікацію (як коментар дослідника, так і сам документ – власне, український переклад І. Борщака з французького оригіналу)[13] Микола Прокопович законспектував дуже ретельно. В конспекті присутня цікава оцінна інвектива самого Василенка: «Орлик человек просвещенный, хороший юрист, прекрасный стилист»[14]. До рук М. Василенка потрапило й надіслане до ВУАН «звідомлення» І. Борщака, попередньо опубліковане у Львові[15]. З цього «звідомлення» Василенко дізнався про обширний план Борщака створити багатотомну працю «Європа і Україна», а також п'ятитомник, присвячений виключно Пилипу Орлику, про численні знахідки вченого (автограф Анни Ярославівни, рукопис Петра Могили та ін.)[16].

У рецензії на праці І. Борщака М. Василенко був вражений знахідкою оригіналу щоденника Орлика, відомого з копії 1830 р. у бібліотеці Чарторийських у Кракові, з публікацій Ф. Равіти-Гавронського, А. Єнсена та Ф. Голійчука[17]. Однак І. Борщак, спираючись на ще не оприлюднену інформацію, продемонстрував неповноту копії 1830 р., відомої дослідникам. Рецензент виснував, що латина Орлика (в щоденнику) якісна, підкресливши високий рівень навчання в Києво-Могилянській академії, де Орлик її вивчав (зазначимо від себе, що існує думка про першопочаткове навчання Орлика у Віленській єзуїтській академії, де латина викладалася, звісно, не гірше). Василенко відзначав «ексклюзивну інформацію» щоденника (наприклад, про місце поховання Івана Мазепи). Зацікавив рецензента і перелік документів Орлика в хронологічному порядку, але його неанотованість не дала змоги скласти уявлення про зміст. Василенко при цьому докинув значущу й характеристичну для тогочасного спрямування його думки фразу: «Для нас вона інтересна, як свідоцтво про енергійну діяльність Орлика на еміграції, щоб досягнути своєї головної мети, зробитися фактично гетьманом та визволити Україну із-під влади Москви». Проте найбільше увагу Василенка як правника привернув маніфест Орлика до європейських урядів 1712 р. Переказуючи основний зміст документа, він навів ключові цитати без жодних коментарів, що перетворювало його в «союзника» Орлика: «Козацька нація стогне під тиранським ярмом Москви ... і прагне лиш того, щоб добитися своєї волі»; гетьман чекав, щоб зі своєю армією «визволити нашу дорогу батьківщину від ярма, під яким вона стогне вже стільки років». М. Василенко зазначив, що Орлик щиро вірив у революцію в Україні та своє повернення як чинного гетьмана. «Вивід прав України» для Василенка (втім, як і для всіх інших дослідників) став одкровенням, він назвав його документом

[12] *Борщак І.* Вивід прав України П.Орлика // Стара Україна. – 1925. – № 1–2. – С. 1–11; Пилип Орлик. Вивід прав України / З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і приміт-ками видав Ілько Борщак. – Львів, 1925. – 14 с. (Відбитка зі «Старої України».).

[13] ІР НБУВ. – Ф. 40. – Спр. 481. – Арк. 1–1 зв.

[14] Там само. – Арк. 1 зв.

[15] *Борщак І.* Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській академії наук у Києві // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1924. – Т. 134–135. – С. 241–248.

[16] Там само. – С. 241–242.

[17] *Василенко М.П.* Рец. на: Борщак І. «Orlikiana»: (Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину й оточення) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 149–153. В архіві ВУАН зберігся авторський примірник (машинопис з правками М.П.Василенка) рецензії: ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 16973. – Арк. 1–5.

першорядного значення. Рецензент підкреслив, що через увесь зміст його проведена «ідея суверенної вільної і єдиної України». Для Василенка цікавою виявилася й думка І. Борщака, що ідеї «Виводу...» перегукуються з ідеями «Історії Русів», тож можна говорити про тяглість державної ідеї в українському суспільстві. Ця думка згодом стане однією з провідних у статті самого М. Василенка.

Відзначивши фактографічну цінність розвідки Ілька Борщака «Пилип Орлик і Франція», Василенко підкреслив, що історик перебільшив реальну роль Орлика щодо формування політичної позиції французького уряду відносно України та Росії, вказавши на те, що французька дипломатія використовувала гетьмана в потрібні моменти, він став «знаряддям французької політики» і самостійної серйозної ролі не відігравав. «Особа Орлика на еміграції інтересна не своєю політичною діяльністю, не своїм політичним впливом, який не мав самостійного значення, а своєю ідейною стороною, яку обстоював до кінця свого життя, не глядячи на своє фактичне безсилля», – зазначав Василенко.

Отже, 1925 рік для «Орликіани» М. Василенка був знаковим. Ілько Борщак відкрив йому іншого Пилипа Орлика, насамперед же відкрив тексти, які мали правничий зміст і форму, а отже, відразу зацікавили вченого, котрий мав намір писати загальну історію українського права та правничої думки в Україні.

Саме в цей час надійшла пропозиція з Москви, яка розкриває другу частину поставленого на самому початку запитання: чому в Москві й російською мовою.

У середині чи наприкінці 1925 р. московська ініціативна група ухвалила рішення підготувати збірник на пошану Д. Петрушевського. Василенку надійшло запрошення: «Группа друзей и учеников Д.М. Петрушевского решила ознаменовать 30-летие педагогической деятельности Дмитрия Моисеевича изданием сборника статей, ему посвященного, о чем уведомляет Вас с просьбой принять в этом сборнике участие. Статьи должны быть присланы не позже 1-го марта 1926 года по адресу: Москва, Ассоциация Научно-Исследовательских Институтов, Волхонка, 18, Сергею Даниловичу Сказкину. Размер статьи не должен превышать 1 печатного листа»[18].

Знову знаковий 1925 рік і пропозиція з Москви. М. Василенко, вочевидь, розмірковуючи про тему, яка мала б бути пов'язана з історією Європи й українською історією водночас, а також його основним фахом правника, відразу береться за «Договори і постанови...» Пилипа Орлика. Але чи справді так «відразу»? Відповідь на це запитання (оскільки рукопис не датований) дає випадок. На аркуші 18 зв. рукопису[19], є інший машинописний текст. Це заява дружини академіка Н.Полонської-Василенко до 1-го відділу ВУАН з проханням надати їй з 1 грудня 1926 р. тримісячне відрядження для наукових занять. Таким чином остаточний варіант праці М. Василенка в чистовому передруці був готовий і надісланий до Москви не раніше листопада 1926 р. Принаймні, на початку 1926 р. про статтю ще не йшлося. Зокрема, в листі до Д. Петрушевського від 18 лютого, в якому Василенко докладно описує всі свої заняття, не згадується ані про плановану статтю, ані про збірник: «Живу я теперь кабинетной жизнью. Все мои интересы сосредоточены на Академии наук и научной работе. Нигде не преподаю, хотя меня хотят втянуть в это дело, но я откажусь. Для преподавания я уже стар. Преподавание сейчас, когда

[18] ІР НБУВ. – Ф. 40. – Спр. 1052. – Арк. 1.

[19] Тут і далі при посиланні на рукопис (власне, машинопис із авторськими правками) статті М.П.Василенка "Конституция Филиппа Орлика" див.: ІР НБУВ. – Ф. 40. – Спр. 423. – 25 арк.

все тяготятся им, меня не интересует. Единственную выгоду имело бы для меня преподавание – это связь с молодежью, и возможность выбирать из них новых научных работников в будущем. Но и эта выгода не настолько уже важна, чтобы наваливать на себя трудную и беспокойную при теперешних условиях работу. У меня при Академии есть комиссия по изучению западнорусского и украинского права. Там около 12 душ. Мы вместе работаем и это доставляет мне большое удовольствие»[20]. Отже, можна припустити, що навіть в лютому Василенко ще не приступив до написання статті про «Конституцію» Пилипа Орлика.

Остаточно вирішити питання допомагає копія листа М. Василенка до Д. Петрушевського, зроблена Наталею Дмитрівною. Перед текстом, що належить перу чоловіка, Полонська подала власний коментар: «В январе 1926 г. Николай Прокопович получил предложение принять участие в научном сборнике, посвященном Д.М. Петрушевскому по поводу 30-летия педагогической и 35-летия ученой деятельности, и Ник. Прок. ответил, конечно, согласием. С того времени все замерло»[21]. Тут все відповідає дійсності, за винятком першопочаткової дати звернення ініціативної групи до Василенка: Наталя Дмитрівна, вочевидь, навела її з пам'яті, що й призвело до похибки, втім, і лист-запрошення міг надійти з запізненням. А далі вона цитує лист чоловіка до московського колеги і друга (Петрушевського) від 19 грудня 1926 р.: «Не знаю, знаете ли Вы или удобно ли Вам узнать, как обстоит дело со сборником по случаю Вашего юбилея? Недели две тому назад я написал Сказкину открытку, ... спрашивая его, не поздно ли прислать статью о «Конституции Ф. Орлика», которая у меня совсем готова, но не хочу посылать ее в неизвестность. Ответа от Сказкина я не получил ... Поэтому и пишу Вам об этом на всякий случай. Из киевлян хотел бы в сборник поместить статью И.П.[*Житецкий*]. Хотела также поместить свою небольшую, но интересную статейку и Нат. Дм. «Запорожье в полемике Боткина и Леклерка», где проводится новая точка зрения на Леклерка. Предлагая свои статьи, мы, киевляне, хотели бы почтить Вас, но боимся, чтобы ввиду трудности печатать мы своими предложениями не поставили редакцию сборника в затруднение, а потому и хочется получить ответ, чтобы иметь руки развязанными и поместить статьи в украинском издании. Пока в отношении печатания работ у нас, по-видимому, дело обстоит лучше. Статьи наши сдвинулись с мертвой точки после возвращения моего из Москвы, когда с Ваших слов я разнес известие, что деньги есть, и прослушал реферат Любавского о Михалоне Литвине, предназначенный для Вашего сборника»[22].

Звернімо увагу на останнє речення: статті почали писатися (в тому числі Василенком) після отримання інформації, що кошти на видання збірника є. Коли ж Микола Прокопович про це дізнався? Під час читання проф. М. Любавським доповіді про Михалона Литвина. В щоденнику Василенко занотував інформацію про згадану доповідь між 15–26 листопада: побував на науковому засіданні Інституту історії під керівництвом Петрушевського, де читав доповідь Матвій Любавський про Михалона Литвина[23]. А в листі до дружини від 10 листопада 1926 р. точно датував цю подію: «Вчера вечером был на заседании ... по приглашению

[20] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУкраїни). – Ф. 542. – Спр. 46. – Арк. 340.

[21] Там само. – Арк. 383.

[22] Там само. – Арк. 384.

[23] *Василенко М.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т. 3. – С. 319.

Любавского, который читал доклад о Михалоне Литвине»[24]. Наприкінці листопада Василенко повернувся до Києва й саме тоді повідомив заінтересованим особам, що збірник відбудеться, та розпочав і на 19 грудня 1926 р. завершив свою працю «Конституция Филиппа Орлика». Стаття писалася спеціально для збірника на пошану Д. Петрушевського, що мав вийти у Москві й, звісно, російською мовою.

Подальша історія цього тексту й самого збірника викладалася в листах С. Сказкіна*. На жаль, в архіві М. Василенка ці листи не збереглися[25]. Лише принагідні згадки про повідомлення Сказкіна стосовно друкування збірника знаходимо в листах ученого до Н. Полонської-Василенко. В одному з них, датованому 11 листопада 1927 р., Микола Прокопович писав про стан підготовки в Москві видання (минув майже рік), куди увійшли статті їх обох: «Открытка от Сказкина. Он уже не научный секретарь Исторического института. Поэтому и редакция «Сборника» перешла от него к новому секретарю. Сборник разделен на две части и печатается. О том, в каком положении находится печатание наших статей, обещает (С. Сказкін. – *В.У.*) навести подробные справки и написать на днях обстоятельно»[26]. Вочевидь, йшлося саме про збірник на честь академіка Д. Петрушевського в серії «Ученых записок Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук» (Т. 3–4. М., 1929).

Тим часом у проміжку між написанням статті про «Конституцію» Пилипа Орлика та її публікацією у житті ВУАН сталися незворотні зміни. В 1928 р. партійні органи провели сувору «ревізію» академії і, за словами М.П.Василенка, «было покончено с какой-либо автономией»: до складу ВУАН ввели представників Наркомосу – «как бы академиков по назначению», запровадили відкрите голосування (підняттям руки) навіть при виборах нових академіків, саме життя наукової інституції відтепер регулювалося з Харкова державними органами й чиновниками[27]. Василенко сприймав всі ці зміни з тяжким серцем, проте, як і частина старших колег, згадуючи минулі часи, вважав, що ВУАН знову вистоїть: «Ломка Академии, введение в нее посторонних элементов сильно будет стопорить дело, но работу не прекратит, а это главное. Начинается новый период в жизни Академии – не из веселых. Поживем – увидим»[28]. Наслідки не забарилися – у висновках харківських «ревізорів» щодо правничого відділу було сказано: «Майже відсутнє вивчення радянського права, а головна увага в цій галузі звернена на вивчення історії старого права... Ідеологічний характер роботи... виходить переважно з точки зору напрямів цих дисциплін дореволюційного часу і цілком не зв'язаний з новою марксистською соціологією... йде з точки зору ідеалістично-буржуазної»[29]. Спорадичні напади на ВУАН перетворилися в лавину після скандалу під час пере-

[24] Там само. – С. 486.

* Сергій Данилович Сказкін (07/19.10.1890 – 14.04.1973) – історик-медієвіст, фахівець з аграрних відносин та історії Франції, єретичних рухів, доби Відродження; учень Д.Петрушевського, з його протекції викладав в Московському університеті з 1920 р. Див.: *Гутнова Е.В.* С.Д.Сказкин. – М., 1967; *Гутнова Е.В., Чистозвонов А.Н.* Академик С.Д.Сказкин // Європа в средние века. – М., 1972.

[25] ІР НБУВ. – Ф. 40; ЦДАМЛМУкраїни. – Ф. 542.

[26] *Василенко М.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т. 3. – С. 515 (оригінал: ЦДАМЛМУкраїни. – Ф. 542. – Спр. 115. – Арк. 121 зв.).

[27] ІР НБУВ. – Ф. 40. – Спр. 1430. – Арк. 3.

[28] ЦДАМЛМУкраїни. – Ф. 542. – Спр. 46. – Арк. 425–427.

[29] *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С. 219.

виборів Президії 3 травня 1928 р., коли на голову зборів був обраний В. Вернадський, а не нарком освіти М. Скрипник[30]. А в червні 1929 р. до складу ВУАН були «обрані» В.Затонський, М. Скрипник, О. Шліхтер, і незворотний процес «комунізації» Академії почав набирати обертів. Тоді ж і самого М. Василенка на посаді голови відділу замінено О. Шліхтером[31]. Проте основного удару по Академії й її вчених було завдано в 1930–1931 рр.: з процесу СВУ розпочалася не просто «чистка», а справжнє цькування, в тому числі М. Василенка. Його наукова творчість стала предметом обговорення шести засідань Комісії історії українського права, при цьому головним звинувачувачем виступав улюблений учень академіка Сергій Іваницький-Василенко[32].

1 вересня 1929 р. був закритий Інститут історії РАНІОН, у збірнику якого з'явилася стаття «Конституция Филиппа Орлика». Тоді ж у Києві ліквідували Історичне товариство Нестора-Літописця, головою якого був М. Василенко. Руйнувалася вся система ВУАН, піддавалися обструкції провідні вчені. Саме в цей час (18 грудня 1929 р.), ніби своєрідне знущання, Василенко отримав розпорядження Комісії для наукових зносин із закордонням надати інформацію «про всі види зв'язку з закордонними вченими й установами, які Ви підтримуєте», та подати пропозиції про міжнародні конгреси на 1930 р., в яких ВУАН варто взяти участь[33]. На той час за такі «зв'язки» можна було поплатитися свободою, а про міжнародні європейські конгреси годі було й думати (хоча ще 1926 р. Василенко просив саме Петрушевського допомогти налагодити відносини з віленськими та варшавськими науковцями, щоб спільно розробляти проблеми історії права на обширах колишнього Великого князівства Литовського та Речі Посполитої)[34].

Страждав від утисків не лише Василенко в Києві, а й Петрушевський у Москві. Поява двох частин збірника праць РАНІОН на пошану Д. Петрушевського стала останнім виданням перед закриттям Науково-дослідного Інституту історії в Москві й звільненням Дмитра Мойсейовича з посади директора[35].

Стаття М. Василенка про гетьмана-емігранта та його масштабні плани перетворення України, яким так ніколи й не судилося здійснитися, виявилася суголосною подіям: залишилися нереалізованими заходи Інституту та його директора, що спрямовувалися на розгортання історичних досліджень, саму установу було ліквідовано, а його фахівців витіснено на маргінеси науки. Сам же автор статті, як і Пилип Орлик, врешті-решт зрозумів, що нічого сподіватися змін на краще. Ту різку переміну, що сталася у настроях, можна відчути, якщо порівняти наведені раніше цитати з листів 1926 р. із московською публікацією вченого 1929 р.

Тож варто з'ясувати, як саме подавав «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 р. М.Василенко, як її аналізував та оцінював, в чому зна-

---

[30] Там само. – С. 220–221.

[31] Там само. – С. 223–224.

[32] Там само. – С. 230–233; *Іваницький С.* Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії (з приводу праць акад. М.П.Василенка з історії кріпаччини на Україні) // Україна. – 1932. – №1/2. – С. 111–116; № 3. – С. 61–104.

[33] ІР НБУВ. – Ф. 40. – Спр. 51. – Арк. 1.

[34] ЦДАМЛМУкраїни. – Ф. 542. – Спр. 46. – Арк. 353.

[35] До речі, вийшли водночас обидві частини збірника як вип. 3 і 4 «Ученых записок РАНИОН». Зокрема, до четвертого випуску увійшла згадувана стаття М.Любавського про Михалона Литвина: *Любавский М.К.* Кто был Михайло Литвин, написавший в первой половине XVI в. трактат «О нравах татар, литовцев и москвитян» // Ученые записки РАНИОН. – Т. 4. – М., 1929. – С. 49–54.

чущість його праці для того й для нашого часу. Прикметно, що вчений розпочинав виклад із незвичного для російської історіографії твердження, що перехід Мазепи зі старшиною на бік шведського короля достоту не вивчений, при цьому навіть не згадавши заяложеної ідеї про «зраду». Василенко відзначив потребу ретельних пошуків нових документів у зарубіжних архівах, покликаючись на праці І.Борщака. Втім, у цій роботі Микола Прокопович невисоко оцінював результативність пошуків історика-емігранта, зіславшись на те, що всі його розвідки побудовані на документації дипломатів, котрі не дають реальної картини. Після такого вступу Василенко виклав свою принципову позицію: не можна бачити в Мазепі та його прибічниках лише честолюбців: вони ризикували усім, що мали й чого досягли, «во имя темного и неясного будущего своей родины ... в этих действиях нельзя отрицать общественных мотивов»*. А далі зовсім несподіване твердження: «Государственные задачи России при Петре I были, без сомнения, велики, но и украинский народ с его интересами был не пустое место. Он был живой общественный организм». Василенко нагадав, що у союз з Московською державою український народ увійшов з метою позбавитися влади польського шляхетства, його права були гарантовані договірними пунктами. Усім укладом життя Україна суттєво відрізнялася від Росії, тож українці природно намагалися «охранять его принципы и основы». Таке пояснення національної самоідентифікації та причин її відстоювання було доволі незвичним для сучасної Василенку російської історіографії і не викликало спротиву, як гадаємо, лише тому, що збірник укладали історики західноєвропейського середньовіччя, далекі від цієї проблематики. Більше того, Василенко навіть констатував, що «московское правительство... стремилось наложить на него (унезалежнення українського народу. – *В.У.*) свою руку». Нарешті, вчений порівняв процес, що викликав повстання Хмельницького проти Польщі (порушення прав), з подібною акцією Мазепи проти Росії (так само порушення прав). Однак план Мазепи зазнав невдачі тому, що, на відміну від Хмельниччини, до його реалізації не були залучені основні маси населення. І хоча спроба Мазепи спрямувати Україну в інше річище не вдалася, «это не отнимает у этой попытки большого общественного интереса и вместе с тем выдвигает на очередь вопрос об изучении идеологии старшины, перешедшей на сторону Карла XII».

Отже, принципово наголосивши на значущості акції Мазепи та старшини 1708 р., М.Василенко ставив за мету з'ясувати те, чого не змогли зробити його попередники: якою була ідеологія старшини, як вони уявляли собі Україну і владу в ній, соціальні стосунки, співвідношення законодавчих і виконавчих функцій, місце Запорожжя і ще цілу низку конкретних проблем, які мали б показати програмні ідеї не самого Мазепи чи Орлика, а всієї старшинської верхівки. Василенко ставив питання значно ширше, ніж було окреслено назвою його статті: йшлося про документ, який складався колегіально, який включав ідеї, привнесені з України, з минулого життя, з практики. Це була, висловлюючись по-сучасному, своєрідна «історія ідей», яку вчений блискуче реалізував у своїй статті.

Усі означені проблеми він розглядав на підставі договору (власне так дослідник визначав основний документ) між новообраним гетьманом і старшиною, ко-

* При цитуванні праці М.П.Василенка не робимо посилань ані на машинопис, ані на друкований варіант статті, оскільки її текст у цій книзі наведений повністю.

заками та запорожцями, які його обрали 5 квітня 1710 р., вважаючи, що основні положення цього документа не виникли в еміграції, а формувалися самим життям в Україні, й їх поділяли не лише емігранти, а й «наиболее сознательная часть старшины», яка не пішла за Мазепою. Назвавши документ договором, Василенко в наступному реченні вже характеризує його як «своего рода украинская конституция» (інше формулювання було у рукописі статті, про що йтиметься далі). Тож договір чи конституція? На це запитання вчений артикульовано не відповів, однак у самому тексті фігурує, за кількома винятками, лише означення «договір».

Задля з'ясування поставлених завдань Василенко на початку не лише побіжно знайомить російськомовного читача з біографією Пилипа Орлика, підкресливши його обдарування, розум, кмітливість і активність, а й дає розлогу характеристику козацькій старшині як окремій соціальній групі, представники котрої практично й теоретично розробляли основні положення, що увійшли до «договору». Василенко зосереджує увагу на проблемі стосунків генеральної старшини з гетьманською владою, зупиняється на постійних спробах обмеження її владних функцій (у договорах з новообраними гетьманами). Крім того, він підкреслює, що «интересы русской великодержавности и интересы генеральной старшины не только разошлись, но столкнулись». Мазепа не міг їх примирити й мав здійснити вибір – на чиєму боці стати; «и старый гетман связал свою судьбу с интересами генеральной старшины, ему более близкими, чем чуждые интересы московской великодержавности». Таким чином Василенко розвіяв міф про особисту зраду Мазепи, виводячи події 1708 р. на зовсім інший рівень розуміння й аналізу – конфлікту соціальних, політичних і національних інтересів української козацької еліти й російських урядових кіл та їх централізаторської політики. На думку Василенка, питання про «более точные юридические формы политического существования Украины» почало хвилювати старшину значно раніше, зокрема, 1707 р. активно обговорювався текст Гадяцької угоди 1659 р., її основні положення та юридичні норми – це свідчило про те, що ідеї «о юридическом положении и строе своей родины» в старшинських колах виношувалися незалежно від Мазепи.

По смерті Мазепи, який усе ж користувався значним авторитетом і мав дещо авторитарну владу, старшина активно включилася в процес вироблення більш демократичних юридичних норм життя України при новому гетьмані та його наступниках. Василенко однозначно підкреслив, що «договір» 1710 р. був результатом колективної творчості всіх емігрантів. Оскільки всі сподівалися на швидке повернення на Батьківщину, то на момент складання «договір» «представлялся вполне реальным», теоретичного характеру він набув пізніше, коли стало зрозуміло, що в Україну ані Орлик, ані більшість з емігрантів не повернуться, а отже, «договір» не набуде там реальної чинності. Хоча цю дуже важливу думку Василенка про еволюцію значення «договору» 1710 р. дослідники вже відзначили[36], він і досі оцінюється контроверсійно: то як теоретична прокламація, то як реально чинний документ, хоча насправді його значущість змінювалася навіть у свідомості авторів, не кажучи вже про реалії застосування.

[36] *Усенко І.Б.* Конституція Пилипа Орлика у дослідженнях академіка М.П. Василенка // 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення: Матеріали міжн. наук.-практ. конф. 14 трав. 2010 р. – Львів, 2010. – С. 182.

Загалом Василенко запропонував доволі містке визначення значущості документа 1710 р.: «Договор интересен не только как выражение желаний и стремлений украинской старшины, но и как первый конституционный акт на Украине, с помощью которого господствующий класс делал реальную попытку единственный раз самостоятельно подвести юридическое основание под государственный строй Украины». На цьому слід наголосити, оскільки всі інші договори укладалися якщо не під тиском, то зі значною корекцією з боку чинного протектора; в даному випадку навіть самі вибори, як зазначив Василенко, вперше після Богдана Хмельницького проводилися без сторонніх впливів. Щоб новий гетьман не пішов шляхами попередників у встановленні єдиновладдя, й потрібен був «договір», який виплекала старшина. При цьому на визнанні положень документа присягав лише гетьман, а не старшина, що й дало право атрибутувати його самому Орлику, не стільки як єдиному автору тексту, скільки як єдиному гаранту його дотримання. Василенко слушно допускав вплив на саму форму договору pacta conventa польських королів, але не виключав і того, що він складався і без сторонніх зразків, оскільки був доволі простим у формулюваннях.

Василенко пішов шляхом аналізу самої внутрішньої системи «договору», а не тематичного вичленовування проблем і їх розгляду, як інколи роблять сучасні дослідники. Архітектоніка тексту «договору» вказувала на зв'язок із системою цінностей та основних і вторинних орієнтирів і «форм життя» української еліти початку XVIII ст. Учений відзначив, що «с внешней стороны договор не представляет из себя акта, содержащего точно формулированные нормы... Ввиду этого, с юридической точки зрения, договор с Орликом представляет собой акт несовершенный. Очевидно, юридическая мысль у генеральной старшины того времени недостаточно выкристаллизовалась, чтобы она могла вылить в точные определения свои положения». Цей присуд «договору» дещо нівелює його оцінку як «конституції», вказуючи на недоскональність і недоопрацьованість тексту. Однак, як зазначив Василенко, старшині йшлося не про випрацювання формулювань, а про суть. Оскільки договір складений без зовнішніх впливів та тиску, не калькує інші європейські документи, то він становить «особый интерес для истории государственной мысли на Украине». Відзначимо це твердження особливо: Василенко говорив про державницьку думку еліти українського суспільства в еміграції, що цілком заперечувалося тогочасною історіографією. Окремо розробляє Василенко й дражливе питання про протекцію шведського короля над Україною, про що йдеться в договорі, затвердженому самим королем Карлом XII. Учений констатує, що протекторат Швеції не був і не мав стати підданством, але мав забезпечувати зовнішню незалежність України та непорушність її внутрішнього устрою. За умов невизнання державної самостійності України шведський король мав бути також її репрезентантом і захисником у міжнародній спільноті суверенних держав. Ідею «самостоятельного незавоеванного украинского народа» Василенко завважує від початку аналізу пунктів «договору». Він аналізує історичну частину преамбули як вираження певного зрізу історичної свідомості старшини, попри всі неточності й натяжки. Вчений знову відзначає основне призначення документа: старшина воліла точно визначити функції гетьманської влади, причому підкорити гетьманство своїй колективній волі, тому цей договір «получил конституционный характер, регулировал взаимоотношения гетманской власти, генеральной старшины

украинской и Запорожья». Сенсом «договору» для старшини було заперечення можливості самодержавної влади гетьмана, задля чого прописувалися всі права й обов'язки останнього; визначався головний державний орган, якому мав підпорядковуватися й сам гетьман, – загальна рада, яка й мала б вирішувати колегіально всі важливі та нагальні справи; пропонувалося запровадити виборне начало для всіх рівнів урядів і створення нового, незалежного від гетьмана, уряду генерального підскарбія тощо.

Василенко детально аналізує всі пункти «договору» й посутньо визначає їх юридичне спрямування, принципи дії та значення. Учений глибоко знає сам матеріал, реалії життя в Гетьманщині та на Запорожжі, співвідношення сил і груп, добре орієнтується в родинних і кланових зв'язках тощо – все це впливає на сам стиль, систему аналізу й висновки. Василенко не вдається до наведення відповідного фактажу, але всі ці знання відчуваються у тонкості аналізу, у розумінні станових інтересів старшини, у широті авторських визначень і конструкцій. Це той великий «айсберг конкретики», той компендіум знань про «реальне життя» і повсякдення, яким повинен володіти кожен дослідник, перш ніж приступати до аналізу такого важливого документа. Тож не випадково після Василенка лише кілька істориків права (правників за фахом) спробували подивитися на «Договори...» по-новому, однак нічого особливого (окрім нової термінології та фразеології) так і не додали[37]. Академік Омелян Пріцак свого часу констатував: «Досі немає ще оцінки конституції Орлика, зробленої фаховими істориками конституційного права»[38]. Учений мав рацію щодо слабкої розробки документа 1710 р. фаховими юристами. Однак він, вочевидь, не знав про російськомовну статтю М.Василенка. Василенко не був фахівцем з конституційного права, але в цьому випадку якраз потрібен правник широкого профілю, насамперед історик права, який знає не лише теоретичні трактати, а й реалії життя початку XVIII ст. в усіх його сферах, яким власне і був М.Василенко та яким не є жоден із тих сучасних авторів, котрі бралися аналізувати цей важливий, цікавий і водночас складний документ.

Завершуючи аналіз тексту «Договорів...», Василенко констатує: «Мы видим в нем Украину, хотя находящуюся под протекторатом шведского короля, но во внутренних своих делах вполне самостоятельную. Запорожье, сохраняя свое устройство и внутреннее управление, связано с Украиной в политическом отношении и имеет общий с нею орган – Генеральную Раду... Власть гетмана вполне ограничена... Его политическая деятельность находится под контролем Генеральной Рады. На ней решаются и все важнейшие дела... Генеральная Рада мыслилась как орган законодательный, а не только как орган, контролирующий власть гетмана... Основной мыслью договора было, конечно, подчинение гетмана власти генеральной старшины и ее главному органу – Генеральной Раде, составленной из представителей наиболее влиятельного и зажиточного класса того времени». При цьому Василенко відзначає, що планам повернення в Україну та застосування договору здійснитися не вдалося, тому від певного моменту цей документ «остался только интересным памятником государственной мысли украинской старшины

[37] Див.: *Лукашевич О., Манжул К.* «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. – Харків, 1996 та ін.

[38] *Пріцак О.* Гетьман Пилип Орлик поміж Сходом і Заходом Європи // Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи / Матеріали 1-го українсько-італійського симпозіуму. 13–16 вересня 1994 р. – Київ; Венеція, 1996. – С. 240.

начала XVIII столетия, как результат ее классового сознания». Однак цією констатацією він не обмежується й пояснює, чому це не вдалося: у гетьманської влади, в принципі, «нашелся враг более сильный... Петр I и русское правительство вообще». Водночас, продовжує вчений, «они были врагами и всего украинского государственного строя, в том числе и старшины, стремившейся стать его опорой».

Аналіз «Конституції Орлика» завершено. Можна закінчувати статтю? Однак Василенко підтверджує ідею колегіальної влади старшини прикладом ще кількох важливих документів (неатрибутована записка останніх років гетьманування Івана Скоропадського, тексти Григорія Полетики), в яких простежується ідейний зв'язок з «договором» 1710 р., і відзначає «существование в украинском старшинском круге республиканских идей на всем протяжении XVIII ст.», а також простежує різницю в підходах до цих ідей на початку й наприкінці століття. Василенко вважав, що республіканські ідеї «договору» Орлика «при благоприятных политических обстоятельствах могли бы оказать серьезное влияние на характер государственного устройства Украины в ее дальнейшем развитии», чого не можна сказати про суто теоретичну думку Полетики та його оточення.

Усі спеціально акцентовані ідеї, оцінки, викладки М. Василенка перетворюють його працю на класичний зразок аналізу пам'ятки, який залишається неперевершеним. Однак при цьому автор у назві й кількох оцінних інвективах запроваджує «ідеологему» сприйняття аналізованого тексту як «конституції» в суто юридичному тлумаченні цього терміна, але в самому тексті та аргументації говорить про «договір» гетьмана і козацької старшини. Проблема з ідентифікацією документа залишається. Її без особливого успіху намагаються розв'язати понині.

Спробуємо знайти відповідь на ще одне цікаве запитання: чи відрізняється рукопис статті від опублікованого варіанта? Ретельне порівняння дає підстави твердити не лише про певні розбіжності між авторським машинописом і друком, а й про деякі виправлення в самому друці (отже, М. Василенко вніс їх уже у верстку). Якщо розбіжності систематизувати, то вони можуть скласти кілька тематичних груп.

Насамперед, це зняття (методом закреслення) прямої інформації про двох учених. На арк. 2 (див. ілюстрацію на с. 400 цього видання) закреслений текст про І. Борщака: «Вынужденный под влиянием польской политики в Галичине сам сделаться эмигрантом и покинуть родину, Илья Борщак решил свое пребывание заграницей употребить на изучение иностранных архивов с целью выяснить некоторые вопросы украинской истории». Вочевидь, після своїх вимушених «контактів» з каральними органами, які приписували йому зв'язки саме з французькими еміграційними центрами, Василенко в останній момент все ж вирішив виявити обережність і не публікувати біографічну інформацію про емігранта. Тим більше, що, як ми вже зазначали, вона була неточною (отримана, ймовірно, від М. Грушевського). Друге подібне вилучення стосувалося вже самого Грушевського та підтвердження його ідеї. На арк. 3 (с. 401), де зазначається, що мазепинців не можна вважати лише честолюбцями, оскільки вони ризикували усім, що мали, текст починався словами (повністю затушовані чорнилом): «В настоящее время М.С. Грушевский... справедливо заметил». Посилання на статтю М. Грушевського збережене, але адресну атрибуцію саме йому означеної ідеї знято. Однак суть при цьому не змінилася: Василенко підтримав і від свого імені повторив думку Грушевського, пославшись на його статтю.

2.

эмигрантов.

В последнее время судьба первой украинской политической эмиграции обратила на себя внимание ~~недавно~~ галицкого ученого Ильи Борщака, которым ~~вынужденный~~, ~~[illegible]~~ ~~сделаться эмигрантом, и покинуть родину, Илья Борщак решил свое пребывание заграницей употребить на изучение иностранных архивов, с целью выяснить некоторые вопросы украинской истории.~~ Им задуман большой труд под названием "Европа і Україна". Задачей ~~его~~ этого труда является изучение отношений, политических и культурных, между Европой, т.е. отдельными ея странами, и Украиной. В первую очередь Илья Борщак остановился на Франции, куда привела его эмигрантская судьба. По его словам, у него уже готова к печати большая шеститомная работа "Франция и Украина" [1]. Занимаясь отношениями разных европейских стран с Украиной Илья Борщак, естественно, должен был коснуться и времени гетмана Мазепы, а также и его перехода на сторону Карла XII. В связи с этим его заинтересовала и судьба украинской эмиграции после полтавской битвы. В этой области он опубликовал уже несколько работ предварительного характера. [2] Построены они преимущественно на материалах дипломатических- и в изучение идеологии эмигрировавших украинцев вносят немного. Так что и с появлением работ Ильи Борщака, вопрос об изучении движения среди старшины, результатом которого был переход части ея на сторону шведского короля, остается в прежнем положении.

Как только Петр I узнал об измене Мазепы, он имел полное основание думать, что это повлечет за собою серьозные события на Украине. Он немедленно вступил в борьбу с изменниками. Борьба велась двумя путями-терром со всей жестокостью того времени (разгром Батурина и избіение его жителей Меншиковым) и публицистикой. Последняя выражалась в царских манифестах и воззваниях к украинскому народу, обыкновенно длинных, мало понятных и невразумительных. Но в них настойчиво проводилась определенная точка зрения. Мазепа и его приверженцы выставлялись исключительно как честолюбцы, ради личных выгод, изменившие царю, продавшие в чужие руки свой народ и православную веру, за торжество которой всегда боролось козачество. Духовенство поддержало эту точку зрения и закрепило ее церковным обрядом проклятия Мазепы. Таким образом, установился офиціальный взгляд на Мазепу. С соответствующими изменениями, он перешел и в историографию. Преобладать стала, так сказать, "государственная" точка зрения, и события 1708-1709 гг. разсматривались и оценивались под углом "измены" русскому царю и того вреда,

---

1) Звідомлення І л ь к а Б о р щ а к а з дослідів в архівах Західньої Европи, переслане Українській Академії Наук у Київі. К о п і я ~~його-недру~~ его напечатана в З а п и с к а х Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Т. CXXXIV стр. 241-248.
2) Указатель напечатанных 25 небольших работ см. Т а м ж е стр. 245-246.

который она могла принести российской державе.

Говоря о старшине, приставшей к Мазепе, вряд ли правильно видеть в них только честолюбцев. Они, как, поставили на карту все свои житейские блага во имя темного и неясного будущего ("свої родини"). В их действиях нельзя отрицать общественных мотивов. Государственные задачи России (при Петре I), без сомнения велики, но и украинский народ с его интересами был не пустое место. Он был живой общественный организм. В свое время он вел упорную борьбу с польским правительством; ради освобождения от его господства украинский народ вошел в соединение с московским государством, гарантировал свои права договорными пунктами с московским правительством; благодаря своеобразному развитию экономических отношений, он выработал социально-экономический строй жизни, совсем не похожий на московский, и, естественно, стремился охранять его принципы и основы. Московское правительство, между тем, стремилось наложить на него свою руку. Как в свое время столкновение противоположных интересов козачества и шляхетского польского государства повело к "измене" Польше Богдана Хмельницкого, так подобное же столкновение интересов Украины и московского правительства повело к "измене" Мазепы. По своим размерам, по своему характеру, эти два события были, конечно, неодинаковы. При Богдане Хмельницком социально-экономические причины того времени вызвали настоящую народную революцию, перевернувшую весь свой общественно-социальный и экономический строй. При Мазепе народ, козачество и посполство, в широком смысле этого слова, не приняли участия, и план Мазепы провалился. Причина этого лежала в социально-экономических отношениях на Украине в конце XVII и в начале XVIII столетий. Классовая группировка населения к этому времени уже ясно наметилась. Выдвинулся экономически-сильный класс старшины, оказывавший доминирующее влияние на власть и вместе с тем стремившийся к экономической эксплуатации и закреплении за собой козачества и посполства. Интересы их и старшины не только разошлись, а были противоположными. Поэтому стремление старшины путем перехода на сторону Карла XII укрепить свою власть не могло найти поддержки других классов, и старшина в своих стремлениях и действиях осталась одинокой, не была поддержана народом. Попытка Мазепы направить украинскую жизнь в иное русло окончилась неудачей. Но это не отнимает у этой попытки большого общественного интереса, и вместе с тем выдвигает на очередь

---

1) З а п и с к и Наукового Товариства імени Шевченка у Львові 1909 г. кн. IV, том XCII стр. 20. Статья М. С. Г р у ш е в с к о г о "Шведсько-український союз 1708 року.

Другий різновид правок – фактологічні. На арк. 15 викреслено фразу: «С Украиной запорожцы были связаны Радою для рассмотрения и решения общих обои дел». В друкованому варіанті залишилося лише твердження, що устрій запорожців не мінявся, оскільки про це зовсім не йдеться в документі. Ця правка про форму зв'язку Запорожжя із центральними українськими землями в Гетьманщині навряд чи мала ідеологічний характер. Гадаємо, справа в тому, що М. Василенко через роботи М. Слабченка, Д.Яворницького і навіть своєї дружини Н. Полонської-Василенко знав про неоднозначність і складність цього питання, що неможливо було відобразити цитованою фразою. Простіше було, як і в самих «Договорах...», про це взагалі не згадувати. На арк. 17 у текст про вибори генерального підскарбія Василенко вписав твердження, що це посада, «существовавшая временно и раньше в XVII в.», а у друкованому варіанті його нема. Ймовірно, автор знову засумнівався у доведеності цієї узагальненої думки, оскільки згадки про уряд генерального підскарбія трапляються в документах доволі рідко. Остання фактологічна правка – вилучення інформації з примітки на арк. 20 щодо третього випуску «Праць Комісії для виучування історії західноруського та українського права», «который выйдет в свет в начале 1927 года. За разрешение воспользоваться документом до его напечатания приношу благодарность Л.А. Окиншевичу». Цей випуск «Праць», справді, побачив світ у 1927 р. (хоча й не на його початку), тож з верстки статті 1929 р. автор зняв своє уточнення.

Третя група правок – термінологічна. Найважливіша з них – на арк. 4, де визначення «настоящая украинская конституция» замінене значно "м'якшим" варіантом – «своего рода украинская конституция». Це уточнення підважувало ідею про те, що «Договори і постанови...» 1710 р. можна вважати першою українською конституцією. Водночас воно дисонувало з назвою статті, в якій слово «конституція» не взяте в лапки як умовне. На цій самій сторінці є знаменна приписка Василенка щодо старшини, яка не пристала до Мазепи, залишившись «формально верной московскому правительству». Означення «формально» в публікації зняте, що сильно змістило смисловий акцент. Так само на арк. 5 «старшинские интересы» були замінені на «классовые интересы», що, вочевидь, мало засвідчити данину марксистській концепції історичного процесу (до речі, до козацької старшини як окремого класу автор апелює неодноразово при подальшому викладі матеріалу). Викреслення на арк. 13 мають виключно редакційний характер, оскільки той самий текст розлогіше сформульовано далі.

Що ж принципово нового з'явилося в друкованому варіанті статті? Це всього декілька фраз, але доволі вагомих. У місці, де цитується лист Орлика до Варлаама Ясинського щодо того, що Орлик не присягав царю, а лише гетьману (арк. 6 машинопису), М. Василенко дописав у верстці: «Поэтому он Орлик, никогда не нарушал клятвы». Ця фраза ніби продовжувала думку самого Орлика, але водночас звучала як авторське визначення ситуації. Саме це останнє не могло не викликати відповідної реакції зацікавлених осіб. У аналізі тексту «договору», говорячи про функції генеральної ради та замислюючись над тим, чи була вона законодавчим органом, Василенко додав важливе зауваження: «Тогда еще не существовало теории о разделении властей. Она возникла позже». Власне, це й усі «додатки» до друкованого варіанта тексту 1929 р.

Того ж року М. Василенко видав велику добірку документів з історії українського права, передмову до якої писав, вже відіславши замовлену статтю до Москви. Це – фундаментальний том «Матеріалів до історії українського права», що вийшов друком саме 1929 р. в Києві[39]. На першій сторінці передмови, констатуючи відсутність прописаних норм права на Гетьманщині, вчений, зокрема, зазначає: «Немає про це мови й в конституції Пилипа Орлика...»[40]. Саме право в його конкретних нормах він намагався простежити на прикладі судових процесів і покликань у них обох сторін на певні узвичаєні правові норми, виділяючи по крихтах всі особливості українського правочинства та його відмінності від загальноросійського. Отже, в українському виданні 1929 р. М. Василенко вже не наважився розлого аналізувати текст 1710 р., проте знову вдався до провокативного способу: він вжив не термін «договір», а застосував дефініцію «конституція», авторизувавши її лише Орлику, як і в назві своєї попередньої статті. Що це? Недогляд чи переосмислення оцінок? Про точку зору самого М. Василенка судити не беремося, але з погляду читача, користувача, колег і влади у рік ідеологічного наступу на ВУАН та самого Василенка це могло бути сприйнято прямим викликом: він нагадував про демократичну українську «Конституцію» початку XVIII ст. і про одного із шельмованих тогочасною пропагандою історичних діячів – гетьмана-емігранта Пилипа Орлика, нагадував про вкорінені старі традиції та про активних борців за них.

Однак що означала стаття М. Василенка в 1929 р.? Свідомо чи несвідомо Микола Прокопович зробив неймовірне: у столичному виданні, яке розходилося не лише по головних бібліотеках РСФРР, а й по всіх союзних республіках, він пропагував республіканські ідеї, наголошуючи, що вони розвивалися українськими емігрантами на противагу унітарній політиці московського царату, писав про обмеження влади правителя, виборність представництва у головному законодавчому та розпорядчому органі країни тощо. Василенко фактично пропагував європейські демократичні цінності, які швидкими темпами ліквідовувалися в СРСР. Він пропагував дух вольнолюбства й свободи.

Зазначимо наостанок, що передруком праці Миколи Прокоповича Василенка ми вшановуємо 75-ліття з дня його кончини (3 жовтня 2010 р.) та 145-ліття з дня його народження (2/14 лютого 2011 р.).

Post scriptum. Історію написання статті М.П. Василенка відтворено лише за київськими матеріалами. Це закладає можливість уточнення й навіть перегляду наших викладок і висновків за умови опрацювання московських архівів РАНІОН, М. Граціанського, С. Сказкіна та Д. Петрушевського. Сподіваємося на це, бо Микола Прокопович Василенко заслуговує на ретельного дослідника й максимально детальне висвітлення найдрібніших подробиць його життя та творчості.

Василь Ульяновський

---

[39] *Василенко М.П.* Матеріали до історії українського права. – Т. 1. – К., 1929.

[40] *Василенко М.П.* Вибрані твори: У 3 т. – Т. 2. – С. 409.

3. *МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ**

Авдеенко Г.И. Дворянский конституционализм Пилипа Орлика // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.

Александров В.М. Принципи устрою Війська Запорозького за Конституцією Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.11.

Алексашкіна Л. Постаті гетьманів України Івана Мазепи та Пилипа Орлика у творчій спадщині Дмитра Івановича Яворницького // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3.

Антологія української юридичної думки: В 6 т. – Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – К., 2003; Т. 4: Конституційне (державне) право. – К., 2003.

Апанович О.М. Гетьман України – емігрант Пилип Орлик // Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.

Апанович О.М. На чужині. Але з Україною: Міжнародна політична діяльність Пилипа Орлика // Політика і час. – 1998. – № 3.

Апанович О.М. Конституція Пилипа Орлика // Хроніка. – 2000. –1998. – Вип. 23–24.

Апанович О. Орлик Пилип // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва: Книга статей про історичне буття українського козацтва. – К., 2009.

Апанович О. «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська» // Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва: Книга статей про історичне буття українського козацтва. – К., 2009.

Апанович О.М. Угода та Конституція Пилипа Орлика // Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.

Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – М., 1990.

Бабух В. Буковинський слід Пилипа Орлика: [Перебування на бессарабських землях теперішньої Чернівецької області українського гетьмана–вигнанця Пилипа Орлика] // Голос України. – 2002. – 8 серп.

Бадяк В., Рогович М. Державно-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії XVII – XVIII ст. // Державність. – 1994. – № 1/2.

Балайчук Б. Бендерська конституція як етап у розвитку державного устрою // Українська літературна газета. – 1960. – Ч. 6 (60)–7 (61).

Барвінський О. До побуту Ганни Орликової в Станіславові // Ювілейний збірник ВУАН на пошану академіка М.С.Грушевського. – К., 1928. – Т. 1.

Барвінський О. Пилип Орлик – останній і найзначніший із справдешніх мазепинців // Календар товариства «Просвіта» на 1918 рік. – Львів, 1918.

Батуринські читання, 2007: Збірник наукових праць [матеріали наукової конференції «Козацька старшина кінця XVII – першої половини XVIII ст.», присвяч. 335-й річниці від дня народження Пилипа Орлика, 31 трав. – 1 лип. 2007 р., Батурин]. – Ніжин, 2007.

Безродний С., Уткін О. Конституція Пилипа Орлика. Державно-політичний устрій України // Безродний С., Уткін О. Історія політичних вчень. – Харків, 2006.

Бирзул О. Пилип Орлик і його Конституція // Історія України. – 2008. – № 14.

---

* Пропонований покажчик праць, присвячених гетьману в екзилі Пилипу Орлику та укладеним між ним і козацькою старшиною «Договорам і постановам...» 1710 р., розглядається упорядниками лише як перший крок на шляху створення фундаментальної тематичної бібліографії, а отже, не претендує на вичерпну повноту. Відповідно, покажчик оформлено із дещо спрощеним бібліографічним описом, що є цілком прийнятним для прикнижкових рекомендаційних списків літератури.

Бідзіля П.О. Конституція Пилипа Орлика – перша демократична конституція України // Відродження української державності: проблеми історії та культури / Матеріали Міжнародної наукової конференції (13–16 трав. 1996 р., Одеса). – Одеса, 1996. – Ч.1.

Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: Від міражу вигнанця до українського міфу // Український археографічний щорічник. – Київ; Нью-Йорк; Торонто, 2004. – Вип. 8/9.

Бодарецький М., Доброва Т. Конституція Пилипа Орлика. – Хмельницький, 2000.

Борщак І. В книгозбірні гетьмана Орлика // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. 11.

Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовіка XV-го (1742–1759). – Львів, 1932.

Борщак І. Вивід прав України // Стара Україна. – 1925. – Кн. 1–2.

Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція (сторінки дипломатичної історії) // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1924. – Т. 134/135.

Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція: сторінки дипломатичної історії // Український історичний журнал. – 1991. – № 8; 9; 11.

Борщак І. Гетьман Пилип Орлик у Салоніках // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – 1993. – Т. 1.

Борщак І. Гетьман Пилип Орлик у Солуні (1723–1724) // Україна. – 1951. – Ч. 5.

Борщак І. Данте й Орлик // Українська трибуна. – 1921. – № 22.

Борщак І. Діла й дні гетьмана Пилипа Орлика. Рік 1730. – [Б.м.], 1952.

Борщак І. Діла й дні гетьмана Пилипа Орлика в жовтні-грудні 1728 р. // Analecta Ordinis S. Basilii Magni. – Romae, 1954. – Vol. 2 (8). – Fasc. 1–2.

Борщак І. Діярій Пилипа Орлика // Стара Україна. – 1924. – Кн. 9–10.

Борщак І. З нагоди роковин смерті гетьмана Орлика (26 травня 1742 р.) // Діло. – 1923. – Червень.

Борщак І. Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи, пересланe Українській Академії Наук у Києві // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1924. – Т. 134/135.

Борщак І. Кінець Пилипа Орлика // Діло. – 1924. – Червень.

Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе. – Львів, 1991.

Борщак І. Маніфест гетьмана Орлика до європейських урядів: Текст і коротенький коментар // Українська справа. – 1922. – № 6.

Борщак І. Могила Пилипа Орлика // Стара Україна. – 1924. – Кн. 6.

Борщак І. Орликіяна. Невидані листи П.Орлика до Станіслава Лещинського й до кардинала Флері в 1725 р. // Україна. – 1953. – № 10.

Борщак І. Орликіана. Нові документи про життя й акцію Пилипа Орлика // Стара Україна. – 1924. – Кн. 12.

Борщак І. Орликіана // Стара Україна. – 1925. – Кн. 11–12.

Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна. – Відень, 1922–1923. – Кн. 4.

Борщак І. «ORLIKIANA» (Опис невиданих матеріалів про гетьмана Орлика, його родину і оточення) // Хліборобська Україна. – 1923. – Кн. 7–8.

Борщак І. Орлики і Герцики // Стара Україна. – 1925. – Кн. 11–12.

Борщак І. Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографія // Стара Україна. – 1924. – Кн. 7–8.

Борщак І. Пилип Орлик і Іван Скоропадський // Україна. – 1949. – № 2.

Борщак І. Пилип Орлик – книжник // Бібліологічні вісті. – 1929. – № 2–3.

Борщак І. Пилип Орлик – людина : Збірник на пошану Зенона Кузелі. – Париж; Нью-Йорк, 1962.

Борщак І. Пилип Орлик – людина // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1924. – Т. 134/135.

Борщак І. Смерть Пилипа Орлика // Українські вісті. – 1927. – № 30.

Борщак І. Українська справа на міжнародному конгресі двісті років тому назад (1728) // Українська праця. – 1922. – № 7.

Борщак І. Україна в Парижі. Мандрування й пам'ятки. Де Торсі і мазепинці // Україна. – 1952. – Ч. 7.

Борщак І. Україна в Парижі. Мандрування й пам'ятки. Папери Пилипа й Григора Орлика // Україна. – 1950. – Ч. 3.

Борщак І. Щоденик П. Орлика та його листування в Парижі // Книга. – Відень, 1921.

Василенко М. Рец. на: Борщак І. «Orlikiana»: (Опис невиданих матеріалів про Гетьмана Орлика, його родину й оточення) // Україна. – 1926. – Кн. 1.

Василенко Н.П. Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – М., 1929. – Т. 3.

Василенко Н.П. Конституция Филиппа Орлика // Академічна юридична думка. – К., 1998.

Василенко Н. Конституция Филиппа Орлика // Василенко М.П. Вибрані твори: У 3 т. – Т. 2: Юридичні праці. – К., 2006.

Вертегел А., Рященко Д. Пилип Орлик і перша конституція України // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. – К., 1992.

Вечірко Р. Пилип Орлик і його конституція // Генеза. – 1994. – № 1.

Вивід прав України // Вивід прав України: документи і матеріали до історії політичної думки. – Мюнхен, 1964.

Вивід прав України // Вивід прав України. – Львів, 1991.

Вивід прав України / З рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і приміткаими видав Ілько Борщак – Львів, 1925.

Від Конституції Пилипа Орлика – до Конституції незалежної Української держави // Розбудова держави. – 1992. – № 5.

[Відкрито пам'ятну дошку на честь Гетьмана П. Орлика у м. Крістіанстаді, Швеція] // Пам'ятки України. – 1998. – № 1.

Вовк О. До історії українсько-шведських стосунків XVII–XVIII ст.: за документами фонду 2236 ЦДІА України // Іван Мазепа та його доба: Історія, культура, національна пам'ять / Матеріали Міжнародної конференції. – К., 2008.

Вовк О. Історія одного документа: Україномовний оригінал Конституції гетьмана Пилипа Орлика в окремому виданні незабаром вперше побачить світ // День. – 2010. – № 172–173. – 24–25 верес.

Вовк О. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. – 2010. – № 3-4.

Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1.

Возняк М. Пилип Орлик у пісні про Ведмедівку // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1933. – Т. 152.

Волков М. Конституція Української Гетьманської держави: (Конституція Пилипа Орлика 1710 р.) // Юридичний журнал. – 2009. – № 9.

Галай Ю. Історичні аспекти розвитку форм державного правління в Україні // Юридична Україна. – 2007. – № 3.

Галинский И.Н. Конституционный проект Филиппа Орлика как отражение политико-правовой мысли конца XVII – начала XVIII века // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.

Гаращук М. Конституція Української гетьманської держави (Конституція Пилипа Орлика 1710 року) // Юридичний журнал. – 2009. – № 7–8.

Гегман Б. Глава української держави Пилип Орлик з родиною і членами уряду в Кріс-тіанстаді (1716–1719) // Памятки України: історія та культура. – 1998. – № 1.

Глінська Л.Ф., Троїцька Т.С. Запорозьке козацтво та Конституція П.Орлика // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р. – Запоріжжя, 1997.

Голійчук Ф. Филип Орлик в Галичині // Науковий збірник, присвячений проф. Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.

Головатий С. Від Конституції 1710 року – до Конституції 1996 року // Конституція Української гетьманської держави. – Львів; Київ, 1997.

Головащенко О.С. Соціальна й правова спрямованість держави за Конституцією Пилипа Орлика 1710 року // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.11.

Голосніченко Д. Розподіл повноважень державних органів і посадових осіб за конституцією гетьмана Пилипа Орлика // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Вип. 14.

Гончарук П. Провісник української конституційної державності: до 335-річчя від дня народження П. Орлика // Київська старовина. – 2007. – № 6.

Горленко В. Записки Филипа Орлика // Горленко В. Отблески: Заметки по словесности и искусству. – СПб, 1908.

Городиська З. «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» гетьмана Пилипа Орлика // Історія України. – 2010. – № 9.

Грабовський С. Конституція Пилипа Орлика // Нариси з історії українського державотворення. – К, 1995.

Губань Р. Конституція Української гетьманської держави: (Конституція Пилипа Орлика 1710 року) // Юридичний журнал. – 2009. – № 11.

Давиденко Н.О. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція // Історія та правознавство. – 2008. – № 14.

Демиденко Г.Г. Принципи формування органів публічної влади за Конституцією Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.

Депутат В. Конституція України. Гетьманщина 1710 р. // Молодь, освіта, культура і національна свідомість: Збірник матеріалів Міжнародної студійної науково-практичної конференції. 20–23 квітня 1999 р. – К., 1999.

Джеджула Ю., Замлинський В., Жулинський М. Перша, народна, демократична. Угода та конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна. – 1990. – № 28. – 12 липня.

Діярій Пилипа Орлика // Стара Україна. – Львів, 1924. – № 9–10.

Діярій гетьмана Пилипа Орлика / Опрацював до друку Ян із Токар Токаржевський Карашевич // Праці Українського наукового інституту. Серія історична. – Варшава, 1936. – Т. 17. – Кн. 3.

Договор и постановление между Гетманом Орликом и войском Запорожским в 1710 году // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским: В 2 ч. – М., 1859. – Ч. 2: 1691–1722.

Договор и постановление между Гетманом Орликом и войском Запорожским в 1710 году [5 апреля 1710 г.] // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1.

Договори і постанови: [до 300-річчя обрання П. Орлика Гетьманом Війська Запорозького] / Упоряд. О. Алфьоров. – К., 2010.

Договори і постанови прав та вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Филипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, і між генеральними особами, полковниками, і тим же Військом Запорозьким на спільній з обох боків раді затверджені та при вільній елекції формальною присягою від того ж ясновельможного Гетьмана підтверджені року від Різдва Христового 1710 місяця квітня дня 5: Факсиміле україномовного оригіналу [Електронний ресурс] / НАН України. Інститут історії України; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=konst_P_Orl (дата публікації: 20.10.2010).

Документы о А. Войнаровском и Ф. Орлике, извлеченные из иностранных архивов проф. В.Н. Александренко и изданные под редакцией и с примечаниями В. Кордта // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып. 2. – К., 1916.

Документи про Орлика // Хроніка-2000. – Харків, 1993. – № 3–4.

Домбровський І. Конституція Української гетьманської держави (Конституція Пилипа Орлика 1710 року) // Юридичний журнал. – 2009. – № 4.

Домбровський І. Преамбула Конституції Пилипа Орлика: науковий коментар // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 4.

Дорошенко Д.І. Нариси історії України: В 2 т. – Т. 2. – Львів, 1991.

Дроздовський Д. Пилип Орлик: феномен доби на тлі Києво-Могилянської академії // Дзеркало тижня. – 2010. – № 39 (819). – 23–29 жовт.

Друзь Ю. Автор першої української Конституції: [Про гетьмана України Пилипа Орлика] // Народна газета. – 1997. – № 25.

Єнсен А. Дневник Орлика // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1917. – Т. 123–124.

Єнсен А. Мазепа. Історичні картини. – К., 1992.

Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1909. – Т. 92. – Кн. 6.

Єрмолаєв В.М. Про представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування за Конституцією Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.11.

Єфремова Н. Характеристика Меморіалу П.Орлика «Вивід прав України» та його загальне значення для розвитку української політико-правової думки початку XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – № 38.

Журавльов Д.В. Боротьба за Слобідську Україну в 1711 р. в контексті військово-політичних планів Пилипа Орлика та Карла XII // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Серія: Історія. – 2007. – Вип. 39.

Журбелюк Г. Орликова Конституція і вияви ментальності українства: (до 300-ї річниці першої української Конституції) // Київська старовина. – 2009. – № 3.

Забейворота А.И. Филипп Орлик и его конституция // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.

Задихайло Д.В. Від Конституції Пилипа Орлика до конституційних засад правового господарського порядку // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.

Заклерський М. Життя і діяльність гетьмана-емігранта П. Орлика // Свобода. – Нью-Йорк, 1963.

Замлинський В. Пилип Орлик // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993.

Замлинський В. Пилип Орлик: особа в контексті часу // Віче. – 1994. – № 3.

Замлинський В. Творець першої української Конституції // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994.

Заруба В. Конституція Пилипа Орлика як пам'ятка політико-правової думки // Історія держави і права України. – К., 2005.

Застирлець І. Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-Паші (Чайковського) // Україна. – 1914. – Кн. 2.

Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским: В 2 ч. – Ч. 2: 1691–1722. – М., 1859.

Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. — Ч. 2: 1691–1722 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – 1859. – Кн. 1.

Іванов Д.Ю. Розвиток ідей української державності в конституції Пилипа Орлика // Розбудова держави: Духовність, екологія, бізнес: Збірник матеріалів другої загальноукраїнської студентської наукової конференції. – К., 1996.

Іванченко Р. Полтавська катастрофа. Гетьман Пилип Орлик // Іванченко Р. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності . – К., 1996.

Ільєнко І. Згідно зі старовинним законом вольності: [У видавництві «Веселка» вийшла в світ перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика (1710)] // Літературна Україна. – 1994. – № 36.

Історія конституційного законодавства України: Збірник документів. – Харків, 2007.

Історія Української конституції: Збірник документів. – К., 1997.

Історія української культури: У 5 т. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – К., 2003.

Історія українського козацтва: Нариси. У 2 т. – К., 2006–2007.

Кампо В. Конституція Української гетьманської держави: (Конституція Пилипа Орлика 1710 р.) // Юридичний журнал. – 2009. – № 5.

Кампо В. Параграф перший Конституції Пилипа Орлика: науковий коментар // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 5.

Капелюшний В. Конституція Пилипа Орлика в українській історіографії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань. – Київ; Черкаси, 1993.

Клімко Н.О. Пилип Орлик і його боротьба за незалежність // Освіта та наука у вимірах XXI століття : матеріали звітно-наукової конференції, 12–13 травня. – К., 2006.

Ковальчук Г.К. Вихованець Києво-Могилянської Академії Пилип Орлик і його конституція // Наукові записки НаУКМА: Ювілейний збірник, присвячений 385-річчю КМА. – К., 2000.

Ковальчук Г.К. Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) як джерело правових поглядів на українську державу // Література й історія / Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції (25–27 вересня 1993 р.). – Запоріжжя, 1993.

Козацькі ватажки та гетьмани України. – Львів, 1991.

Койдацький А. Політичні ідеї української еміграції 18 віку // Вільна Україна. – 1960. – Ч. 28.

Колеса Ф. Матеріали до історії козаччини з рр. 1709–1721, зібрані в Шведськім Державнім Архіві в Штокгольмі // Діло. – 1910. – Ч. 33-40.

Коляда І., Кирієнко О. «...Я один зложив найбільшу частину договору...»: (до 300-річчя «Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis» гетьмана П.Орлика // Історія в школі. – 2010. – № 3.

Конончук І.М. Україна у період гетьманування І. Мазепи, Бендерська конституція П. Орлика // Історія України від стародавніх часів до помаранчевої революції. – Ніжин, 2005.

Конституція Української гетьманської держави. 1710 р. (староукраїнською, латинською, українською та англійською мовами). – Київ; Львів, 1997.

Конституция Филиппа Орлика // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.

Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К., 2001.

Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) – перший конституційний акт України // Наука сьогодні. – 2006. – № 40.

Конституція Пилипа Орлика. Формування історіографії та її значення для розвитку національної свідомості // Соціологічна думка України. – К., 1996.

Конституція Української гетьманської держави // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 3.

Кордт В. Лист П.Орлика до англійської королеви з 20.12. 1720 р. // Стара Україна. – 1925. – № 11–12.

Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – поч. XVIII вв. // Український археографічний збірник. – 1930. – Т. 3.

Корогод Г.І. Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції. – Суми, 2008.

Косаківський В. Конституція гетьмана Орлика // Урядовий кур'єр. – 2004. – 27 лип.

Костомаров Н.И. Мазепа и мазепинцы // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – 2-е. изд. – СПб, 1885.

Костомаров Н. Мазепинцы // Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – М., 1995.

Кравцевич-Рожнецький В.Я. Амбассадор казацкого народа. – К., 2004.

Кравцевич-Рожнецкий В. Орлик, син Орлика (Григорій Орлик, Пилип Орлик) // Хортиця. – 2007. – № 5.

Крахмалюк Ю. Аргентинські професори про Конституцію Гетьмана Пилипа Орлика // Свобода. – [Джерсі-Сіті], 1959. – Ч. 204. – 22 жовт.

Кресін О. «Бендерська комісія» 1709 року і питання про політичні та правові основи організації влади у Гетьманщині // Держава і право: Збірник наукових праць. – К., 1999. – Вип. 3.

Кресін О. Ідейна спадщина мазепинства // Час / Time. – 1997. – № 8.

Кресін О. Конституція Пилипа Орлика // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3.

Кресін О. Орлик Пилип // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.

Кресін О. Орлик, Грабянка і походження хозарського міфу // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Доповіді і матеріали. – К., 1996.

Кресін О. «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська...» 1710 р.: політичний та правовий аспекти // Правова держава: Щорічник наукових праць. – Вип. 12. – К., 2001.

Кресін О.В. «Пакти й конституції законів і вольностей Запорізького Війська...» 1710 р. // Український історичний журнал. – 2005. – № 2.

Кресін О. Питання про юридичні аспекти відносин Війська Запорозького з Річчю Посполитою в період гетьманування Івана Мазепи (1687-1709 рр.) та у діяльності української політичної еміграції XVIII ст. // Держава і право: Збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 9.

Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття – К., 2001.

Кресін О. Політичний і правовий виміри Конституції Пилипа Орлика: [до 300-річчя видатної пам'ятки] // Юридичний журнал. – 2010. – № 4.

Кресін О. Правові аспекти відносин Війська Запорозького з Російською державою в період гетьманування І.Мазепи та в діяльності української політичної еміграції першої половини XVIII ст. // Держава і право: Збірник наукових праць. – 2001. – Вип. 10.

Кресін О. Правові проблеми відносин Війська Запорозького з Кримським ханством у діяльності першої української політичної еміграції першої половини XVIII ст. // Держава і право: Збірник наукових праць. – 2000. – Вип. 8.

Кресіна І.О., Кресін О.В. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. – К., 1993.

Кресіна І., Кресін О. Українська ідея у державотворчій діяльності Пилипа Орлика // Сторінки політичної історії. – К., 1993.

Крип'якевич І. Історія України. – 2-ге вид. – Львів, 1990.

Крип'якевич І. Орлик // Історичні листки. – [Львів], 1914. – Ч. 7.

Крип'якевич І. Орлик // Калуський листок. – 1914. – №. 10.

Крупницький Б. Біографічне про Орликів // Рід та знамено. – 1947. – № 3.

Крупницький Б. В гостях у гетьмана П. Орлика в Салониках (За Діяршєм 1722–1724 р.) // Вісник. – 1957. – № 1 (99).

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля / Вступ. стаття О.Оглоблина. – Мюнхен, 1956.

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. – К., 1991.

Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1937.

Крупницький Б. «Діяруш» Гетьмана Орлика // Україна. Українознавство і французьке життя. – 1951. – № 6.

Крупницький Б. З життя першої української еміграції // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. – 1941. – Т. 3.

Крупницький Б. Карл XII і східно-європейські коаліції XVIII ст. // Соборна Україна. – [Париж], 1947. – Ч. 3–4.

Крупницький Б. Пилип Орлик і Сава Чалий // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. – 1939. – Т. 2.

Крупницький Б. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. // За державність. – Каліш, 1934. – Т. 4.

Крупницький Б. Східньо-європейські коаліції XVIII ст. // Соборна Україна. – 1947. – Ч. 3–4.

Крупницький Б. Українська суспільно-політична думка в XVIII ст. // Орлик. – 1947. – № 12; 1948. – № 1.

Кубанова В.Є. «Пилип Орлик та його Конституція»: історія України. 8 клас: фрагмент уроку // Історія в школах України. – 2008. – № 6.

Кудренко Б.В. Місце Пилипа Орлика в процесі українського державотворення // Історичний альманах. – 2005. – Вип. 2.

Кудренко Б.В. Участь Пилипа Орлика у формуванні прошведської орієнтації гетьмана Івана Мазепи // Історичний альманах. – 2007. – Вип. 4.

Кузнєцов О.А. Хто такий Пилип Орлик? Що ви знаєте про Конституцію 1710 року? // Сторінки історії України: Нариси, статті. – Дніпропетровськ, 1992.

Кульчицький В., Тищик Б. Історія держави і права України. – Львів, 2007.

Куташев І. Ідея незалежності України у політичній спадщині Пилипа Орлика // Політологічний вісник. – 2007. – Вип. 27.

Кухта Б. Конституція П. Орлика та її політичне значення // З історії української політичної думки. – К., 1994.

Лавренюк С. Знайдено україномовну копію Конституції Пилипа Орлика // Голос України. – 2009. – 27 черв.

Лавренюк С. Молоді про Конституцію Пилипа Орлика // Голос України. – 2010. – 8 квіт.

Лизогуб В.А. Норми Конституції Пилипа Орлика про народ і владу // Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий збірник. – Харків, 2006. – Вип. 84.

Липинський В. Филип Орлик // Календар Українського народного союзу на 1919 рік. – Jersey-city, 1919.

Лист гетьмана Орлика // Україна. – 1991. – № 7.

Лист П. Орлика до Запорозької Січі... (23.04. 1734 р.) // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1.

Лист Пилипа Орлика до Папи Римського // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. 4. – Кн. 1: Перша третина XVIII ст. – К., 2001.

Лоєнко В. Пилип Орлик: державний і військовий діяч, поет, публіцист, полеміст, автор першої Конституції України // Вісник книжкової палати. – 2005. – № 3.

Лукашевич О.А., Манжул К.В. «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. – Харків, 1996.

Луцишин О.З. Гетьман Пилип Орлик та його політична та дипломатична діяльність (1710–1730) // Україна і світ. Історія: минуле і сучасність. – Тернопіль, 1995.

Лях С.Р. Конституція Пилипа Орлика // Українське козацтво. – Запоріжжя, 2002.

Мазепинці // Народний голос. – Чернівці, 1915. – № 12.

Макаровська В. Принципи поділу державної влади в Конституції Пилипа Орлика // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації / Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції, 15 листопада 2007 р. – Тернопіль, 2007.

Маніфест гетьмана П. Орлика, від 4 квітня 1712 р.: [причини виходу України з-під московського протекторату]. Вивід прав України // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. 4. – Кн. 1: Перша третина XVIII ст. – К., 2001.

Маркевич М. История Малороссии: В 5 т. – Т. 4. – М., 1843.

Марсове поле. Героїчна поезія на Україні: друга половина XVII – початок XIX століття / Упор. В.Шевчук. – Кн. 2. – К., 1989.

Марусяк Т. Григір Орлик, «син вождя козацької нації»: (До виходу в Парижі дослідження «Григорій Орлик. Український козак на службі Людовика XV) // Україна молода. – 2006. – 27 квіт.

Матях В. Гетьман в еміграції Пилип Орлик і перша конституція України 1710 року // Українська козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004.

Мацьків Т. Орлик Пилип // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів, 1996. – Т. 5.

Медведчук В. Конституція Пилипа Орлика як перше відбиття української національної ідеї на конституційному рівні // Вісник академії правових наук України. – Харків, 1997. – № 3 (10).

Мельник Л. Гетьман Пилип Орлик і Запоріжжя у 20-х – початку 30-х років XVIII ст. // Пам'ять століть. – 1998. – № 6.

Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – К., 1997.

Мельник Л. Дії гетьмана Пилипа Орлика і запорожців у 1710–1714 рр. та російська політика щодо України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань. – Київ; Черкаси, 1993.

Мельник Л. Конституція 1710 р. П.Орлика // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – 1991. – Вип. 2.

Мельник Л.Г. Конституція 1710 р. Пилипа Орлика // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали республіканських історичних читань. – К., 1991.

Мельник Л. Конституція України-Гетьманщини 1710 р. // Історія України. – 1998. – № 19.

Мельник Л. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П.Орлика // Український історичний журнал. – 1997. – № 6.

Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І.Мазепи до К.Розумовського (1687–1764) // Вісник академії правових наук України. –2000. – № 1.

Мироненко О.М. Історія Конституції України. – К., 1997.

Мироненко О. Конституції українських гетьманів XVII–XVIII століть як об'єкти офіційного тлумачення, захисту і грубих порушень // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 5.

Михальчук В. Великий мазепинець у Франції // Самостійна Україна. – 1995. – № 3.

Мицик Ю. Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика // Бористен. – 1993. – № 4.

Мицик Ю. Нові документи та матеріали періоду гетьманування І. Мазепи та П. Орлика // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. – К., 2008.

Міндзяновський Б. Творець першої української Конституції // Наука і суспільство. – 1994. – № 1.

Молчановский Н. Письмо к редактору из Стокгольма (о бумагах шведского Государственного Архива по истории Малороссии) // Киевская старина. – 1899. – Кн. 4.

Музиченко П.П. Історія держави і права України. – К., 2007.

Нагребецька І. Єдина по обидва береги Дніпра: [До 300-річчя Конституції Пилипа Орлика] // Урядовий кур'єр. – 2010. – 7 квіт.

Надолішній П. Вітчизняна традиція демократичного врядування як аспект національного державотворення: до 360-ї річниці створення Української козацької держави та 300-річчя Конституції Пилипа Орлика // Вісник державної служби України. – 2009. – № 4.

Найман О. Гетьман і Президент: До сторіччя всесвітньо-сіоніської організації [Пилип Орлик та Теодор Герцен] // Хроніка. – 2000. – 1998. – Вип. 21/22.

Нассер А. Пилип Орлик (1672–1742) – гетьман Правобережної України (1710–1742), гетьман України в еміграції // Уроки Переяслава: [до 350-річчя Московсько-Переяславської угоди] / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 2004.

Натаров О.О. Конституція Пилипа Орлика 1710 року й право людини на свободу совісті // Держава і право. Юридичні і політичні науки: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 20.

Нерод В. Ще як були ми козаками: до 325-річчя від дня народження гетьмана П. Орлика // Іменем закону. – 1997. – 24 жовт.

Нікітін В. Джерела та попередники Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) // Актуальні проблеми державного управління. – 2006. – № 3.

Нікітін В. Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) як документ історії громадянського суспільства в Україні // Теорія та практика державного управління. – 2005. – Вип. 2.

Ніколаєва І.П. Творець першої української конституції // Історія та правознавство. – 2009. – № 6.

Нудьга Г. Республіка козаків. – Львів, 1991.

Огієнко І. Варшавська збірка про Орлика // Записки Чина Св. Василія Великого. – Львів, 1935. – Т. 6.

Оглоблин О. Маніфест гетьмана Пилипа Орлика // Вісник Організації оборони чотирьох свобод України. – 1956. – № 12.

Оглоблин О. Бендерська конституція 1710 року // Вісник Організації оборони чотирьох свобод України. – 1960. – Т. 14. – № 5 (139).

Оглоблин О. Вивід прав України // Вісник Організації оборони чотирьох свобод України. – 1954. – Ч. 5.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 1960.

Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 3-тє доп. вид. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Острог; Торонто, 2003.

Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 19.

Оглоблин О. Люди старої України. – Острог; Нью-Йорк, 2000.

Оглоблин О. Орлик і Петрик // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 25.

Оглоблин О. Українські політичні плани 1730-х рр. // Analecta Ordinis S. Basilii Magni. – Roma, 1956. – Vol. 2 (8). – Fasc. 3–4.

Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. – Мюнхен, 1954.

Окладна М.Г. Політико-правові ідеї Конституції Пилипа Орлика і сучасна українська конституція // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2006. – Вип. 11.

Ольхіна Н. Творець першої української конституції Пилип Орлик: Особа в історії України // Визначні особистості в історії України. – К., 2004. – Ч. 1.

Ольхіна Н., Рибак І. Творець першої української конституції (1672–1742) // Історія України. – 2003. – № 22–23.

Олянчин Д. Домагання Москви про видачу Пилипа Орлика 1715, 1721 // Вістник: Місячник літератури, мистецтва, науки й громадянського життя. – 1938. – Т. 4. – Кн. 2.

Омельчук В. Взаємини Пилипа Орлика і Кримського ханату в 1734–1738 роках // Душею завжди з Україною: пропам'ятний збірник на пошану українського правника та політолога В.-Ю. Даниліва. – Київ; Торонто, 2003.

Онуфрієнко О.В. Українська державність доби козацької: від воєнної демократії до парламентської республіки. – Запоріжжя, 1998.

Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – М., 1971.

Орленко П. Автор першої української Конституції // Історичний календар'97. – К., 1996.

Орлик // Наші герої і важнійші історичні події за козацьких часів (в 250-літну річницю смерти Богдана Хмельницького). – Львів, 1907.

Орлик П. Новітнє оприлюднення «Маніфесту гетьмана (Пилипа) Орлика до європейських урядів» // Дзвін. – 2005. – № 11.

Орлик Пилип // Видатні діячі України минулих століть. Меморіальний альманах. – К., 2001.

Орлик Пилип. Мета благочестивих прагнень... / Пер. зі старопольської М. Трофимука // Гендер. Ерос. Порно: Незалежний культурологічний часопис «Ї». – Львів, 2004.

Орлик Пилип Степанович – публіцист, дипломат, генеральний писар, гетьман України в екзилі // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичний довідник. – К., 1996.

Осавелюк А.М. Конституция Филиппа Орлика // Вестник Ростовского государственного торгово-экономического университета. – 2010. – № 5.

Павленко С. Орлик Пилип Степанович (1672–1742) // Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники: біографії окремої особи. – К., 2004.

Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького між Пилипом Орликом і між старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким (1710 р.) // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – 1991. – Вип. 2.

Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького між Пилипом Орликом і між старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким (1710 р.) // Історія України: джерел. літопис. – К., 2008.

Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К., 2001.

Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького: (Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1710 р.) // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993.

Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних зборах встановленою присягою названим Ясновельможним Гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах // Історія української Конституції: Збірник документів. – К., 1997.

Парасюк М.В. Перша українська Конституція і християнські засади // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 1999. – Вип. 3.

Пасховер О. Гетьман-емігрант: [Про Пилипа Орлика] // Політика і культура. – 2001. – № 13.

Переписка и другие бумаги Шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках / Предисл. О. Бодянского // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1847. – Кн. 1. – Разд. 3: Материалы иностранные.

Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. / Пер. з латин. і прим. М.С.Трофимука. – К., 1994.

Перший конституційний акт України: [Конституція Пилипа Орлика] // Вісник міжнародних відносин. – 1993. – Вип. 1.

Песня про Филиппа Орлика // Киевская старина. – 1882. – № 4.

Петрів М. Конституція України 1710 р.: Орлик і Василенко. – К., 1997.

Петрів М. Московсько-українська війна (1708–1711 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. – К., 1999.

Петрушевич А. Письмо Филиппа Орлика, гетмана преднепровских козаков к генеральному асистенту езуитов в Риме 1727 г. // Литературный сборник. – Львов, 1871.

Петрушевич А. Филипп Орлик, последний польский гетман Западной Украины 1709–1742 г. – Львов, 1872.

Пилип Орлик. Вивід прав України. З рукопису родинного Архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками І.Борщака. – Львів, 1925.

Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. – Мінськ, 2006.

Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006.

Пилип Орлик. Орлика конституція. Похід Орлика на Україну // Велика історія України: від найдавніших часів: У 2 т. – К., 1993. – Т. 2.

Пилип Орлик та перша Конституція України // Позакласний час. – 2008. – № 5.

Пилипчук П.П. Конституція Пилипа Орлика як національна ідея побудови демократичної держави // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 6.

Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. – 1862. – № 10.

Піліп Орлік – удзельнік палітычных баталій часоў Паўночнай вайны // Северная война 1700–1721 гг. и исторические судьбы Европы: к 300-летию со дня битвы при д. Лесная / Материалы международной научно-практической конференции, 4 октября 2008 г. – Могилев, 2008.

Плав'юк М. Пилип Орлик і український конституційний процес // Плав'юк М. Україна – життя моє. – К., 2002.

Подтвердительная грамота шведского короля Орлику на Гетманство [10 травня 1710 р.] // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. 1. – М., 1859.

Полищук И. Основные идеи государственно-политического устройства в Конституции Пилипа Орлика // Политология. – Харьков, 2001.

Поровчук О.Г. Конституція Пилипа Орлика – видатна пам'ятка українського державотворення // Українська державна академія водного господарства. – 1998. – Вип. 1. – Ч. 2.

Привілеї імператора турків... П. Орлику, від 10 травня 1712 р. // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. 4. – Кн. 1: Перша третина XVIII ст. – К., 2001.

Пріцак О. Гетьман Пилип Орлик поміж Сходом і Заходом Європи // Україна 17 ст. між Заходом та Сходом Європи / Матеріали першого українсько-італійського симпозіуму. – К., 1996.

Пріцак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994.

Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1 (4).

Прокопович В. Заповіт Орлика. – Париж, 1939.

Проценко О., Чепинога В. «Вкрадені» принципи: Конституція Пилипа Орлика та основи американської демократії // Україна. – 1995. – № 7–8.

Пуле М. Малороссийские эмигранты при Петре Великом // Вестник Европы. – 1872. – № 3.

Путро О.І. Пилип Орлик у боротьбі за Правобережжя // Путро О.І. Історія України. – К., 2002. – Ч. 1.

Путро О. З історії першої політичної еміграції (за архівними джерелами XVIII ст.) // Вісник Київського славістичного університету. – 1998. – Вип. 1.

Радовський В. Допит Войнаровського, небожа Івана Мазепи // Дзвін. – 1992. – № 7–8.

Радько П.Г. Національні традиції державотворення в контексті конституції Пилипа Орлика. – Полтава, 2010.

Реєнт О. «...Природа моя, з прадідів моїх не дозволяє мені бути зрадником, і зобов'язує мене бути вірним моєму добродійнику»: Пилип Степанович Орлик (1672–1742) // Коляда І., Реєнт О. Усі гетьмани України: Легенди. Міфи. Біографії. – Харків, 2007.

Рих Т.Ю. Соціально-політичні погляди Пилипа Орлика // Вісник студентського наукового товариства. – Ніжин, 2006. – Вип. 1.

Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – К., 1996.

Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант): Його життє й діяльність. – К., 1918.

Різниченко В. Пилип Орлик: гетьман-емігрант: його життє й діяльність: з нагоди 175 роковин з часу смерти / Репринт. відтворення вид. 1918 року.– К., 1991.

Різниченко В. Про гетьмана Пилипа Орлика та його діяльність. – К., 1919.

Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповіді / Передм. і прим. В.Шевчука. – К., 1996.

Рожнятовська О.А. «Я так її люблю, мою Україну...»: до 330-річчя від дня народження П.С.Орлика (1672–1742) // Календар знаменних і пам'ятних дат. – 2002. – IV кв.

Рященко Д. Конституція України Пилипа Орлика // Рідна школа. – 1993. – № 1.

Савчак В. Бендерська конституція П. Орлика : [до 250-річчя проголошення] // Визвольний шлях. – 1960. – Кн. 4.

Савчук Ю. Булава, під якою стверджено першу Конституцію України // Історія в школах України. – 2003. – № 4.

Салтовський О.І. Пилип Орлик – проект української державності та засобів її досягнення // Політологічний вісник. – 2003. – Вип. 13.

Санин А. Крымское ханство в русско-турецкой войне 1710–1711 гг. // Москва; Крым: Историко-публицистический альманах. – М., 2000.

Сахань О.М. Політико-психологічні аспекти Конституції Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.11.

Северин В. Гетьман Пилип Орлик, автор першої вітчизняної конституції // Урядовий кур'єр. – 1991. – № 10.

Семака Л. «Україна по обидва боки Дніпра...»: [до 261 річчя від смерті П. Орлика, гетьмана України, творця її першої Конституції] // Слобідський край. – 2003. – 24 трав.

Семьянов Е.В. Конституция Филиппа Орлика: структурный анализ // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.

Серьогіна С.Г. Особливості форми правління козацької держави за Конституцією Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.11.

Сисоєва Н. Славетний син України: Пилип Орлик та його Конституція // Історія України. – 2008. – № 21.

Ситник В.О. Державно-правові погляди Пилипа Орлика і розвиток української національної ідеї // Наукові записки НаУКМА. Сер. Юрид. науки. – 2003. – Т. 21.

Скакун О.Ф. Субсидіарність як принцип організації влади і управління в Україні і державах Європи: від Конституції Пилипа Орлика до Конституції України 1996 р. і європейської Брновської програми 2003 р. // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.11.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. – Ч. 2. – СПб, 1846.

Скальковский А. Филлип Орлик и запорожцы // Киевская старина. – 1882. – № 4.

Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.

Скрипник О. Український генерал французької армії: Григорій Орлик: дипломат, розвідник, борець // День. – 2008. – 4 жовт.

Славетний син України Пилип Орлик і його Конституція // Історія України. – 2008. – № 21.

Словська І. Передумови становлення сучасного українського конституціоналізму: [Про гетьмана України Пилипа Орлика] // Право України. – 2003. – № 3.

Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993.

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.

Смолка А. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція // Визвольний шлях. – 2008. – Кн. 2.

Смолка А. Конституція Пилипа Орлика та її соціально-економічний аспект // Економіка України. – 1996. – № 5.

Смолка А. Пилип Орлик. Конституція 1710 р. – К., 2007.

Соболь В. «Діаріуш» Пилипа Орлика як щоденник українсько-польського пограниччя // Слово і час. – 2009. – № 6.

Соболь В. Доба Івана Мазепи в діаріуші Пилипа Орлика // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять / Матеріали міжнародної конференції (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). – К., 2009.

Соболь В. Дух Мазепи в діях та «діаріуші» його наступника (на матеріалі факсиміле його – документа П. Орлика) // Схід – East. – 2009. – № 9 (100).

Соболь В. Помножені часом світи (факсиміле діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз) // Схід – East. – 2009. – № 8.

Соболь В. Слов'янська щоденникова проза і діаріуш Пилипа Орлика // Слов'янські обрії: Збірник наукових праць. – К., 2008. – Вип. 2.

Соболь В. Фрагмент дипломатії батька і сина Орликів // Symbolae in honorem Stefan Kozak. – Warszawa, 2007.

Сорокун І.М. Основи митного права за Конституцією Пилипа Орлика 1710 року // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.11.

Ставицька О. Орлик Пилип // Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – К., 2002. – Кн. 1.

Стафійчук В. Роль Пилипа Орлика у стосунках гетьманської влади з Єлецьким монастирем // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3.

Степанов С.М. Конституция Филиппа Орлика в контексте времени и места // Государственная власть и местное самоуправление. – 2010. – № 7.

Страхов М.М. Конституція Пилипа Орлика 1710 року // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 11.

Струкевич О. Конституціоналізм як вияв потреби звільнити політичне життя Гетьманщини від свавілля // Український історичний збірник. – К., 1999. – Вип. 2.

Струкевич О. Конституція П. Орлика на тлі політичної культури еліти України-Гетьманщини // Українознавство. – 2002. – № 4.

Струкевич О. «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (політико-культурний аналіз) // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П.Шевченка. – К., 2004. – Т. 2.

Струкевич О. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького: [український державотворчий процес XVII–XVIII ст.] // Історія України. – 2005. – № 12–13.

Струкевич О. Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму // Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України. – Мінськ, 2006.

Струкевич О. Правові засади та конституційні ідеї козацької старшини // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – Т. 1. – К., 2006.

Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.

Сухопарова С. Конституція Української гетьманської держави (Конституція Пилипа Орлика 1710 року) // Юридичний журнал. – 2009. – № 6.

Сюндюков І. Сповідь на таємничу тему: Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського як історичний документ // День. – 2005. – 15 квіт.

[*Таїрова-Яковлева Т.*] Історія без політиканства. Бендерська Конституція 1710 року: що ми про неї знаємо? [Інтерв'ю] // День. – 2010. – 9 груд.

Терлюк І.Я. «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького...» Пилипа Орлика // Терлюк І.Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. – Львів, 2008.

Терлюк І.Я. Правові підстави української державності у «Маніфесті до Європейських урядів» та «Виводі прав України» Пилипа Орлика // Терлюк І.Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. – Львів, 2008.

Тодика О.Ю. Механізм народовладдя згідно з Конституцією Пилипа Орлика // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.11.

Тодика Ю.М. Політико-правове значення Конституції Пилипа Орлика для розвитку українського конституціоналізму // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.11.

Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 2009.

300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 14 травня 2010 р. – Львів, 2010.

Трофимук М. Від Станіслава Оріховського до Пилипа Орлика: етап становлення самосвідомості української нації // Етнічна самосвідомість і національна культура / Тези науково-практичної конференції. – К., 1991.

Трофимук М.С., Трофимук О.П. Перша українська конституція [Післямова] // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994.

Трофимук О. Біблійна традиція як генеруючий елемент творчого методу епохи Бароко (на матеріалі світських панегіричних поем Пилипа Орлика) // Sacrum a Biblia w Literaturze Ukrainskiej. – Lublin, 2008.

Трофимук О. Етнонімічна термінологія у Конституції 1710 р. // Антипролог: Збірник наукових праць, присвячений 60-річчю М.Сулими. – К., 2007.

Трофимук О. Літературна спадщина гетьмана Пилипа Орлика // Дзвін. – 2007. – № 8.

Трофимук О.П. Літературна творчість Пилипа Орлика доеміграційного періоду (1672–1714): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1996.

Трофимук О. Літературний текст барокко як відображення світогляду доби (На матеріалі «Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis») // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1993. – Т. 2.

Трофимук О. Національні детермінанти конституції України 1710 р. // Другий міжнародний конгрес україністів: Доповіді і повідомлення. Філософія. – Львів, 1994.

Трофимук О. Перша Українська конституція і особа її творця // Історико-філологічний вісник Українського інституту. – М., 1997. – Т. 1.

Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. – Львів, 2008.

Трофимук О. Про творчість Пилипа Орлика [Післямова] // Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006.

Трофимук О. Розмова з Ехо: «Hippomenes sarmacki...» Пилипа Орлика // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1995. – Т. 4.

Трофимук О. Творчість Пилипа Орлика: пошук міфа Мазепинської України // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. – Alessandria, 2004.

Трофимук О. Уклад прав і вольностей Війська Запорозького, складені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і генеральною старшиною, полковниками, а рівно ж і самим Військом Запорозьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах відповідною присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня у Бендерах // Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття) / Каталог міжнародної виставки. – К., 2008.

У Швеції відкрито пам'ятну плиту гетьману Пилипу Орлику // Визвольний шлях. – 1997. – № 8.

Угода й конституція. Присяга гетьмана Орлика. Підтверджувальна грамота шведського короля Пилипові Орлику на гетьманство // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. 4. – Кн. 1: Перша третина XVIII ст. – К., 2001.

Угода та Конституція Пилипа Орлика // Розбудова держави. – 1992. – № 5.

Угода та Конституція Пилипа Орлика // Мазепа: збірник. – К., 1993.

Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття): Каталог міжнародної виставки. – К., 2008.

Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К., 2008.

Український парламентаризм: минуле і сучасне. – К., 1999.

Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994.

Універсали Івана Мазепи / Упор. І. Бутич. – Київ; Львів, 2002.

Федоренко В.Л. Конституція Гетьмана Пилипа Орлика 1710 року: 300 років досвіду розвитку українського конституціоналізму // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 3.

Фігурний Ю. Внесок українців у світовий Конституційний процес: (до 300-річчя Конституції П.Орлика – важливого чинника етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні) // Українознавство. – 2010. – № 2.

Фігурний Ю. Конституція Пилипа Орлика як важливий історичний державотворчий документ українського народу: (до 295-річчя з дня створення) // Українознавство. – 2005. – № 4.

Фігурний Ю. Український гетьман Пилип Орлик. – К., 2008.

Футей Б. Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) // Становлення правової держави в Україні. – К., 2005.

Хеггман Б. Пилип Орлик у Швеції (1716–1719) // Український історичний журнал. – 1996. – № 3.

Хеггман Б. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709–1714 рр.) // Київська старовина. – 1994. – № 6.

Хорунжий Ю. Пилип Орлик // Гетьмани України: історичні портрети: Збірник. – К., 1991.

Хорунжий Ю. Пилип Орлик: (Гетьман України) // Україна. – 1991. – № 6.

Хорунжий Ю.М. Пилип Орлик // Наука і суспільство. – 1998. – № 7-8.

Хорунжий Ю. Пилип Орлик і Перша Конституція України // Хорунжий Ю. Мужі чину. – К., 2005.

Цвенгрош Г. За допомогою Господа, в інтересах Батьківщини // Дзвін. – 2005. – № 11.

Цвенгрош Г. Пилип Орлик, гетьман війська запорізького. Новітнє оприлюднення «Маніфесту гетьмана [Пилипа] Орлика до [є]вропейських урядів» (4.IV.1712) // Дзвін. – 2005. – № 11 (733).

Чуприна В. Гетьман Пилип Орлик і перша Конституція України // Дзвін. – 1996. – № 9.

Чухліб Т. Булава Війська Запорозького під захистом Шведської Корони // Пилип Орлик – гетьман і автор першої Конституції України. – Мінськ, 2006.

Чухліб Т. Великий українець – гетьман Пилип Орлик [Про Пилипа Орлика – автора першої української Конституції] // Гетьман. – 2008. – № 2–3.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003; 2-ге вид. – К., 2005.

Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – К., 2009.

Чухліб Т. Конституція козацької України 1710 р. // Гуржій О., Чухліб Т. Сто великих постатей і подій козацької України. – К., 2008.

Чухліб Т. Останній володар булави на Правобережній Україні: Пилип Орлик (1710–1713) // Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004.

Чухліб Т. Пилип Орлик // Історія України в особах: Козаччина . – К., 2000.

Чухліб Т. Пилип Орлик. – К., 2008.

Чухліб Т. Пилип Орлик – незламний борець за українську державу // Бористен. – 1998. – № 6.

Чухліб Т.В. Про вшанування пам'яті Пилипа Орлика в сучасній Білорусі (за матеріалами поїздки на батьківщину гетьмана – село Касуту Вілейського району Мінської області) // Батуринські читання, 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007.

Шахматова Т.П. Питання боротьби з корупцією у Конституції Пилипа Орлика 1710 року // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.11.

Шевердін М.М. Норми Конституції Пилипа Орлика про народ і владу // Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – 2006. – Вип. 84.

Шевердін М.М. Питання організації фінансової системи України в Конституції Пилипа Орлика 1710 року // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – 2006 – Вип.11.

Шевчук В. Гетьман-вигнанець [Пилип Орлик] // Хроніка-2000. – 1993. – Вип. 3–4.

Шевчук В. Гетьман-вигнанець (Місія Пилипа Орлика) // Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006.

Шевчук В. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995.

Шевчук В. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // Неопалима купина. – К., 2006. – № 2–3.

Шевчук В. Місія Пилипа Орлика // Розбудова держави. – 1992. – № 2.

Шевчук В. Місія Пилипа Орлика // Шевчук В. Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. – К., 1995.

Шевчук В. Пилип та Григор Орлики – керманичі першої української політичної еміграції // Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України. – К., 1996.

Шевчук В. Пилип Орлик як письменник // Шевчук В. Муза Роксоланська: українська література 16–18 ст.: У 2 кн. – Кн. 2. – К., 2005.

Шелухін С. Історико-правничі підстави української державності. – Вінніпег, 1929.

Шендрик Л., Янович О. Пилип Орлик. – Полтава, 2005.

Шендрик Л. П. Орлик і перша хвиля української еміграції // Північна війна та її наслідки для України: Збірка статей. – Полтава, 1992.

Шпак В. Пилип Орлик – український Вашингтон // Урядовий кур'єр. – 2009. – № 114. – 27 черв.

Шудра М. Історія державності в іменах [Пилип Орлик] // Українська культура. – 1999. – № 2.

Шуст Р. Козацька Рада Чигиринського періоду: почин українського державного парламентаризму // Хроніка-2000. – 1998. – № 23–24.

Юхименко П.І., Леоненко П.М. Орлик Пилип Степанович // Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних учень. – К., 2001.

Юхименко П.І., Леоненко П.М. Соціально-економічні ідеї П.Орлика // Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних учень. – К., 2001.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т. 3. – К., 1991.

Якби жив Пилип Орлик... : [Гетьман війська Запорозького Пилип Орлик] // Пороги. – 2002. – № 3.

Яковенко Н. Конституція Пилипа Орлика: строка в історії // Наша республика. – 1994. – 23 сент.

Яковлів А. Універсал гетьмана Пилипа Орлика 1713 року // Україна. – 1952. – Ч. 8.

Ярова Г. Герб Пилипа Орлика // Неопалима купина. – 1995. – № 1.

Ярова Г.І. До питання про родовий герб гетьмана Пилипа Орлика // Батуринські читання, 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007.

Ярош Д.В. Конституція Пилипа Орлика, її зміст та історичне значення // Актуальні проблеми юридичної науки. – Ч. 1. – Хмельницький, 2009.

Яценюк Г. Дипломатична діяльність українського еміграційного уряду протягом 1714–1720 рр. // Питання історії України. – 2006. – Т. 9.

* * *

Antonovych M. Implementation of International Human Rights Norms in Ukrainian Legislation // Annual Survey of International and Comparative Law. – 1996. – Vol. 3. – Pt. 2.

The Bendery Constitution (abridgment) // Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995. – Toronto; Buffalo; London, 1996.

Borschak E. L'Hetman Orlyk a Salonique, 1723–1724 / d'après son journal inédit, par Elie Borschak // Revue des Etudes Slaves. – 1951. – Vol. 27. – № 4.

Borschak I. Hryhor Orlyk: France's Cossack General. – Toronto, 1956.

Borschak I. Pylyp Orlyk. Déduction des droits de l'Ukraine // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. – 1958. – Vol. 6. – № 3/4.

Borschak E. Pylyp Orlyk's Devolution of the Ukraine's Rights // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. – 1958. – Vol. 6. – № 3/4.

Chaban N., Vernygora V. Ukraine's Constitutional Saga: Ukrainian Media Reflections of the Constitutional Process // Journal of the Humanities and Social Sciences. – 2010. – № 14.

Czajkowski M. Powieści Kozackie. Orlik i Orlenko. – Lipsk, 1863.

Constitution ukrainienne, 1710 / [compil.] Vladimir Hawryluk. – [Paris], [2009].

Constitutions of Ukraine: Constitution of Ukraine, Constitution of Pylyp Orlyk, Constitution of the Ukrainian People's Republic. – K., 2010.

Contenta pactorum inter ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta: Коротка версія Конституції 1710 року, писана рукою Пилипа Орлика (без місця і дати) // Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття) / Каталог міжнародної виставки. – К., 2008.

Contenta pactorum inter ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta // Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII – XVIII Centuries): cat. Intern. Exhib. – New York; Kyiv, 2010.

The Diariusz podróżny of Pylyp Orlyk. 1727–1731 / With an Intr. by O. Pritsak. – Cambridge, Mass., 1988.

Gierowski J.A. Orlik Filip (1672–1742) // Polski słownik biograficzny. – 1979. – T. 24.

Głębocki H. Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku // Arkana. – Kraków, 1999. – № 26.

Grob T. Mazepa's a Symbolic Figure of Ukrainian Autonomy // Democracy and Myth in Russia and Eastern Europe. – London, 2008.

Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709–1714 // Rozprawy Ak. Umiejętności. Seria II. – Kraków, 1926. – T. 40.

Haggman B. Den svenske befriaren av Ukraina: Ivan Mazepas, Filip Orliks och Kosta Hordijenkos hopp och furvantningar 1708–1718 // Karolinska forbundets årsbok. – Stockholm, 1997.

Haggman B. Ukrainas statseverhuvud Filip Orlik med familj och regering i Kristianstad 1716–1719 // Ersskrift / Fereningen Gamla Christianstad. – 1994.

Hawryluk V. Constitution Ukrainienne 1710. – Paris, 2009.

Krupnyc'kyj B. General Characteristics of Pylyp Orlyk // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. – 1958. – Vol. 6. – № 3/4.

Krupnyc'kyj B. Philip Orlik und die Katholische Kirche // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Breslau, 1940. – № 3/4.

Krupnytsky B. The Mazepists. The Ukrainian Independence Movement of the Early 18th Century // The Ukrainian Quarterly. – 1948. – Vol. 4. – № 3.

Lebedynsky I. La Constitution ukrainienne de 1710: La pensée politique des élites cosaques d'Ukraine. – Paris, 2010.

Majgier B. Pakty i konstytucje wojska Zaporoskiego // Zeszyty samorządowe. – Przemyśl, 2002. – № 4/2002.

Majgier B. Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 r. – Przemyśl, 2005.

Majgier B. Pierwsza na swiecie konstytucja?... Nieistniejącego państwa // Zeszyty samorządowe. – Przemyśl, 2003. – № 5/2003.

Maniscalco B.G. The "Pacta et constitutiones" of the Hetman Pylip Orlyk and the Zaporozhian Host, April 5, 1710: a juridical analysis // Atti dei congressi della Scuola internazionale per lo studio dell'Oriente europeo: Erice,Centro E. Majorana. – Bologna, 1992–1993.

Marker G. Casting Mazepa's Legacy: Pylyp Orlyk and Feofan Prokopovich // The Slavonic and East European Review. – Vol. 88. – № 1/2.

Nimcuk I. Die erste ukrainische politische Emigration: Dissertation. – Wien, 1923.

Orlyk Filipp. Alcides Rossiyski, triumfalnym lawrem ukoronowany Jan Mazepa Hetman Woysk ich Carskiego Majestata Zaporoskich. – Wilno, 1695.

Orlyk Pylyp. Hippomenes Sarmacki. – Kijów, 1698.

Orlyk Pylyp. The Diariusz Podróżny of Pylyp Orlyk (1720–1726) / O. Subtelny (introd.). – Cambridge, Mass., 1989.

Orlyk P. Diiarii het'mana Pylypa Orlyka / P. Orlyk, I. Tokarzhevs'kyi-Karashevych. – Warszawa, 1936.

Pacta et constitutiones legum libertatumque exercitus Zaporoviensis: inter illustrissimum dominum Philippum Orlik, neoelectum ducem exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eundem exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa, ac in libera elections formali juramento ab eodem illustrissimo duce corroborata, anno domini, 1710, April 5, ad Benderam : text original avec trad. française / [ed. W. Stepankowski]. – Lausanne, 1916 .

Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963.

Pylyp Orlyk // The Ukraine: Selected References in the English Language with Brief Introduction about the Ukraine and the Ukrainians. – Kalamazoo, Michigan, 1962.

Pylyp Orlyk: the Oath of Pylyp Orlyk and the Constitution of Ukraine // The Emergence of Human Rights in Europe: an Anthology. – Strasbourg, 2001.

Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006.

Pohorecki F. Przyczynki do dziejów emigracij benderskiej z lat 1710–11 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1931. – T. 1. – Rocz. 45.

Pritsak O. Introduction. Pylyp Orlyk's Concept of the Ukrainian Present, Past and Future // The Diariusz Podrozny of Pylyp Orlyk (1727–1731) / Omeljan Pritsak (introd.). – Cambridge, Mass.,1988 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature, Vol. 6).

Pritsak O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Harvard Ukrainian Studies. – 1998 [published in 2000] – Vol. 22. – № 1.

Prokopovych V. Le testament politique de l'Hetman Philippe Orlik. – [S.l.] : [s. n.], [1939].

Rawita-Gawronski Fr. Filip Orlik, jako Hetman Kozacki // Biblioteka Warszawska. – 1899. – [Z.] 9.

Rawita-Gawronski Fr. Filip Orlyk, nieuznany hetman kozacki // Studya i szkice historyczne. – Lwów, 1903.

Richard C. The Ukrainian Constitution: Interpretation of the Citizens' Rights Provisions // Case Western Reserve Journal of International Law. – 1999. – Vol. 31 – Is. 1.

Sarnecki P. Ustroje konstytucyjne państw współczesnych. – Kraków, 2003.

Savtchak V. The Ukrainian Constitution of Bendery. To Mark the 250th Anniversary of the Proclamation // The Ukrainian Review. – London, 1960. – Vol. 3–4.

Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie, ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'a nos jours; suivie d'un abrégé de l'histoire des hetmans des Cosaques, et des pièces justificatives. – Paris, 1788.

Senyk S. A Man Between East and West: Philip Orlyk and Church Life in Thessalonica in the 1720s // Orientalia christiana periodica. – Roma, 1994. –Vol. 60. – fasc. 1.

Serczyk W. Historia Ukrainy – Wyd. 3. – Wrocław;Warszawa; Kraków, 2001.

Skehar H.G. Review of Hetman Pylyp Orlyk (Hetman Philippe Orlik) // Books Abroad. – 1939. – Vol. 13. – № 1.

Soboł W. Mentalność pogranicza kulturowego w Diariuszu podróżnym (1720–1731) Pyłypa Orłyka // Polska – Ukraina. Pogranicze kulturowe i etniczne. – Wrocław, 2008. – T. 47.

The Spirit of 1710: Ukraine's First Constitution // The Ukrainian Observer. – K., 2005. – № 59. – 6 June.

Subtelny O. Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World // Rethinking Ukrainian History / Ed. by Ivan L. Rudnytsky with the Assistance of John-Paul Himka. – Edmonton, 1981.

Subtelny O. Introduction. The Biography of Pylyp Orlyk // The Diariusz Podróżny of Pylyp Orlyk. (1720–1726). – Cambridge, Mass., 1989.

Subtelny O. From the Diary of Pylyp Orlyk // Український історик. – 1971. – Т. 8. – Ч. 1/2.

Subtelny O. Mazepists and Stanislawists: the first Ukrainian Émigrés // Poland and Ukraine: Past and Present. – Edmonton; Toronto, 1980.

Subtelny O. Peter l's Testament: a Reassessment // Slavic Review. – 1974. – Vol. 33. – № 4.

Subtelny O. Pylyp Orlyk and the Campaign of 1711 // Jubilee Collection of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in Canada. – Winnipeg, 1976.

Subtelny O. Pylyp Orlyk in Exile: the Religious Dimension // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. 14. – № 3/4.

Subtelny O. Political Cooperation and Religious Antagonism: Aspects of Pylyp Orlyk's Relations with the Turks and Tatars // Збірник на пошану О.Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977.

Subtelny O. Russia and the Ukraine: The Difference that Peter I Made // Russian Review. – (Jan., 1980). – Vol. 39. – № 1.

Subtelny O. The Great Powers in Eastern Europe and the Ukrainian Émigrés, 1709–1742 // Canadian-American slavic studies. – 1978. – Vol. 12.

Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981.

Subtelny O. The Ukrainian–Crimean Treaty of 1711 // Eucharistion: Essays Presented to Omelian Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Collegues and Students. – Cambridge, 1980.

Subtelny O. The Unwilling allies: the relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710–1742: Dissertation. – Cambridge, Mass., 1973.

Tokarzewski-Karaszewicz J. Diarjusz Hetmana Orlika // Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego. – Warszawa, 1936. – T. 17. – Z. 3.

Trofymuk O. The Collection of Rights and Freedoms of the Zaporozhian Host and the Agreements Entered Between the Most Serene Hetman Pylyp Orlyk, Newly Elected Hetman of the Zaporozhian Host, and the General Staff, Colonels and also the Soldiers of the Zaporozhian Host, Approwed by Both Sides and Countersigned by the Most Serene Hetman During Free Elections with the Appropriated Oath, Anno Domini 1710, April 15 at Bendery // Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries): cat. Intern. Exhib. – New York; Kyiv, 2010.

Vasylenko M. The Constitution of Pylyp Orlyk // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – 1958. – Vol. 6. – № 3/4.

Wituch T. Hetman Filip Orlik – Memoriał o antymoskiewskim sojuszu (1720 rok) // Arkana. – Kraków, 2002. – № 26, 27.

Оля Алексич, Тетяна Добко, Валентина Матях, Володимир Омельчук

4. *СЛОВОПОКАЖЧИК ДО ТЕКСТУ А*

Покажчик слів і форм містить усі графічні, орфографічні, фонетичні, граматичні варіанти слів, зафіксовані в тексті.

Для кожної засвідченої форми подано вказівку на відповідний аркуш рукопису. Якщо форму слова записано на аркуші більше ніж один раз, у дужках зазначено кількість фіксацій на цьому аркуші.

Морфологічні й фонетичні варіанти форми слів відділено між собою крапкою з комою.

В одній статті подано усі варіанти написання слів.

Не виділені в окремі статті дієприкметники. За наявності в тексті відповідних дієслів цю групу розглядаємо у статтях на відповідне дієслово.

Осібно репрезентовано дієслова із часткою ***ся*** та без неї, числівники, передані словами і в буквеному позначенні.

Для іменника та прикметника заголовною формою статті є форма наз. відм. од. або мн. ч. род., для особових займенників — форма відповідної особи од. наз. відм., для неособових займенників — форма ч. роду од. наз. відмінка. Для дієслів — інфінітив, а за його відсутності — особові форми теперішнього часу.

Послідовність статей у словопокажчику визначено алфавітом. Слова, що починаються літерами **z**, **n**, **ѳ**, подано на тому місці алфавіту, де мають бути **з**, **н**, **у**. Літери на позначення цифр вміщено на відповідну букву алфавіту.

Роль заголовного слова в кожній конкретній статті покажчика виконує реально зафіксована в тексті форма слова, що виявилася першою, згідно із прийнятою схемою розміщення форм у межах однієї статті.

Для укладання статті покажчика прийнято відповідну послідовність форм. Для іменних частин мови — рід, усі відмінкові форми у загальноприйнятому порядку в однині, множині. Дієслівні форми репрезентовано в такому порядку: інфінітив, теперішній час, наказовий спосіб, дієприкметник.

Подано написання під титлами і без титл, із виносними літерами і без них. На останньому місці викладено написання з діакритичними знаками та скорочені написання.

Виносні літери у словопокажчику, як і в тексті, позначено курсивом.

Юрій Осінчук

а 3, 3 зв. (3), 4 (2), 4 зв., 5 (2), 5 зв. (2), 6 (2), 7 зв., 8 (2), 8 зв., 9 (2), 9 зв. (2), 10 (3), 10 зв. (3), 11 (4), 11 зв., 12 (3), 12 зв. (2)
абы 5, 5 зв., 6, 6 зв., 7 зв., 9, 10 (2), 11, 11 зв., 12
а*ж* 7
акту 4 зв., 11; актѣ 12
албо 10 зв., 11 зв., 12
алє 12
ани 7 (4), 10 (2)
антєцєссора 4
априля 2, 12 зв.
Апс҃толского 5 зв. (2); Апостолской 5; Апс҃толской 5 зв.
арєнды 11 зв. (2)
а*р*тикꙋловъ 12 зв.
атаманъ 4 зв., 7 зв.; атаманомъ 4 зв.
атаман҆я 10
а҃ѱі, 12 зв.

бг҃ословскими 5
Бг҃ъ 3 (3), 3 зв., 5, 6, 6 зв., 9; Бг҃а 3, 4; Бг҃у 12; Бж҃є 6, 6 зв., 7, 8, 10 зв., 11 зв., 12 зв.
бє*з* 4 зв., 7 зв., 8 (2), 8 зв., 10, 10 зв. (3), 11 (2), 11 зв.
бєздѣтнымъ 9 зв.
бєззаконїя 3 (2)
бєзплатє*ж*нє 10
бєзправнє 7 зв.
бєзправ҆ю 4 зв.
бєзъ 10
Бєндєромъ 4 зв.; Бєндєрѣ 4, 12 зв.
Бж҃їи҃ 4; Бж҃ой 4, 4 зв., 5 зв.
блг҃ая 3 зв.
блгоразумной 7 зв.; блг҃оразумнымъ 3 зв., блгоразу*м*нымъ 12
блг҃осовѣс*т*но 8
бл҃госовѣстный 9
бо 11
Богданъ Хмєлницки*й* 5; Богдана Хмєлницкого 3 зв., 4, 5 зв.; Богдана Хмє*л*ницко*го* 3 зв.
боку 9, 9 зв., 11 зв., 12
Болєслава Храброго 3
болшой 5 зв., 6
болшъ 9 зв.
боронити 3 зв.
бою 7 зв.
бранє*х* 5
братє*р*ства 6 зв.
брати 11 зв., бра*ти* 11
булаву 9 зв.
бы 5 зв., 6 зв., 7 зв., 8, 8 зв. (2), 9 зв., 10; *бы* 9
бывали 9
быти 5 зв., 7, 7 зв. (3), 10, 10 зв., 11, 11 зв. (2); є*ст* 6; бꙋду 12 зв.; бꙋдєтъ 5 зв., 6 (3), 6 зв., 7, 8, 8 зв., 9, 10, 11, 11 зв.; будє*т* 11; бꙋдє*т* 5 зв., 6, 6 зв., 7, 7 зв., 8, 8 зв., 9 зв., 11, 12; будутъ 10; бꙋдутъ 7 зв., 9; буду*т* 8, 8 зв.; бꙋду*т* 8, 8 зв., 9 зв., 11 зв.; былъ 3 (2), 9; была 5, 5 зв., 6, 8; было 3 зв., 5 зв., 6, 6 зв., 8, 8 зв.; были 4, 4 зв., 5, 7, 7 зв., 10 зв., 11 (2); бꙋдучїи҃ 7; бꙋдучи*х* 5; бꙋдучи 12
бытности 10 зв.
бѣдныхъ 10; бѣднымъ 11, 12

в 3 (2), 5 зв. (2), 6, 6 зв., 7, 7 зв., 9, 9 зв. (3), 10 зв., 11 зв.; в҆ 3 (2), 3 зв. (3), 4 (11), 4 зв. (4), 5 (4), 5 зв. (5), 6 (3), 6 зв. (2), 7 (4), 7 зв. (9), 8 (5), 8 зв. (3), 9 (3), 9 зв. (3), 10 (3), 10 зв. (3), 11 (4), 11 зв., 12 (3), 12 зв. (3)
важилъся 11; важилися 10
валєчный 3, 5; валєчного 3 зв., 4
вдовы 10 зв.; вдовамъ 9 зв.
вдячности 3 зв.
вєдлугъ 7, 7 зв., 8 зв., 12 зв.
вєлики*й* 11; вєлики*х* 3 зв. (2)
Вєлможность 12, Вєлмо*ж*ность 8; Вєлможно*ст* 5; Вєлможности 7 зв., 8 зв.
вєсма 11 зв.
в҆заємнє 8 зв.
видимого 3
видѣти 4
вимагати 11 зв.
вину 10, 11 зв.
владзу 4 зв., 7 зв.; владзою 5 зв., 8, 9, 10 (2), 12
владѣнїя 4, 5 (2); владѣнїємъ 3
власной 12 зв.
власною 12 зв.; власныхъ 6 зв.
вла*ст* 5 зв.; власти 5, 11; власты 7, 10
властолюбныхъ 10
вложити 3 зв.
влч҃ство 6 (2); влч҃ства 12; влч҃ства 4 зв. (3), 6 (5); влчтва 12; влч*с*тву 4
в҆низъ 7 (2)
в҆ну*т*рь 12 зв.
во 3 зв., 3 (4), 5 (2), 5 зв., 11, 12 (2)
вовся 11
воєнного 10 зв.; воєнной 4, 6 зв.; воєнныє 3 зв.; воєннымъ 6 зв.; воє*н*нымъ 3; воєнными 4
во*з* 3 зв.
во*з*браняти 10
во*з*браняю*т*ся 7 зв.
во*з*вєдєный 12
во*з*вращєно 6 (2)
во*з*вышаєтъ 3
во*з*даючи 3 зв.
во*з*двигнулъ 3; во*з*двыгнулъ 5
возможно 6
во*з*носитъ 3
войны 6 (2), 6 зв. (2), 11 зв.; войну 5, 6
войско 4; войсками 4
Войско Zапорожскоє 4, 6; Войско Zапоро*ж*скоє 3 зв. (3), 6 зв., 7 зв.; Войско Zапоро*з*коє 4 зв.; Войска Zапорожского 2; Войска Zапоро*ж*ского 3, 3 зв.; Войска Zапоро*з*кого 4 зв., 5; Войска Запоро*з*кого 7; Войска Zапоро*ж*ско-

го 7 зв.; Войска Запорожского 12; Войска Запоро*ж*ского 12, 12 зв.; Войскомъ Запоро*ж*скимъ 2, 4 зв., 12; Войскомъ Запоро*ж*скимъ 5; Войско*м*ъ Запорозкимъ 5; Войску Запорожскомъ 7; Войску Запоро*ж*скомъ 7 зв. (2), 9, 9 зв.; Войску Запорожскомъ 7 зв., 9 зв.; Во*й*ску Запоро*ж*скомъ 12 зв.
Войско Запоро*ж*скоє Городовоє и Низовоє 4
Войско Запорозкоє Низовоє 6 зв.; Войско Запорожскоє Низовоє 4; Войска Запоро*ж*ского Низового 4 зв., 7 (2), 8; Войску Запорозкому Низовому 6 зв.; Войску Запорожскому Низовому 7 (2)
войсковой 9 зв., 12; войсково*й* 5 зв.; войсковую 9; войсковою 12 зв.; войсковоє 6 зв.; во*й*сковїє 4 зв.; войсковыє 3 зв., 4, 7, 9, 10, 10 зв., 11, 12; во*й*сковыє 10; войсковыхъ 2, 3 зв., 7 зв., 9 (2), 11 зв. (2); войсковы*х* 3, 4, 4 зв., 5 (2), 6, 6 зв., 7, 8 зв., 9 зв., 10 (2), 10 зв., 11 зв. (2), 12 зв.; войсковымъ 4 зв., 7, 9 зв. (2), 11, 12, 12 зв.; войсковы*м* 8 зв.; войсковими 9; войсковыми 11
волєнъ 8
воли 4 зв.; волѣ 10
волного 10, 10 зв.; волномъ 7 зв.; волной 2; волними 10, 12
волности 4, 4 зв., 12; волно*с*ти 3 зв.; волностєй 2, 5 (2), 6, 7 зв. (2), 8 зв., 12 зв.; волно*с*тєй 3; волностє*й* 3 зв., 4; волностємъ 12 зв.; волностє*м* 8 зв.; волностя*х* 3 зв.; волностє*х* 4
волный 3 зв.; во*л*ный 3 зв.; волными 4 зв., 8 зв.
воплятъ 11 зв.
Ворс҃ло 7
Воскрєсенїѝ Хр҃товомъ 8
восточный 3; восточного 5, 5 зв.;
Восточному панству 3
впрєдъ 4 зв.; в҃прєдъ 6 зв.; впрєдь 7; в҃прє*д* 5
в҃проважєно 5 зв.
врєдити 8
врєдытєлного 8 зв.
врємя 4, 4 зв.
вра*ж*дуючи 3
вражды 8
вручалъ 10
всє 7 зв., 12 зв.
всєгда 3, 4 зв., 6, 10; в҃сєгда 9
всєго 3, 12; всєму 12 зв.; всєй 10; всємъ 8
всєконєчнѣ 10
Всємогущого 4
всєнародной 4 зв.
всєсилною 3 зв.
всѣ 4 зв., 5 зв., 6, 12; всѣхъ 5, 6, 8 (2), 8 зв., 10 зв., 11, 11 зв., 12; всѣми 7, 7 зв.
вступившого 4
всюда 11
всяки*й* 11; всякъ 9; всякую 7; всякоє 5 зв.; всякїє 7, 9, 10 (2), 12 зв.; всяки*х* 7 зв., 9 зв., 10 зв. (2), 11 зв.; всякими 9; всяки*ми* 9
в҃тыскаютъся 10
выєжджїє 11 зв., 12; выєжджыхъ 11 зв.
выбирали 12
выговорити 8 зв.
выговоры 8 зв.
вызволи*в*ши 3 зв.
вызволїоны*х* 5 зв.
выконати 8 зв.
вымаганємъ 10 зв.
вымагати 11; вымагали 11; вымагаючи 12
вынаходячи 6 зв.
выпровадити 3
выражати 8 зв.; выражєны 11 зв.
высвобожєн҃ю 4; высвобожєн҃емъ 5 зв.
высокого 8 зв.; высокимъ 4 зв.
выстєрѣгатися 10
вышны*х* 3
вышърєчєны*х* 8
вѣдомомъ 9(2)
вѣки 3
вѣкопомной 4; вѣкопомную 3
вѣра 5
вѣра православная 5 зв.
вѣри с҃той каѳоличєской 5 зв.
вѣри стой православной 5; вѣру с҃тую православную 5
вѣрноє 8 зв.; вѣрныє 3 зв.
вѣрность 12 зв.; вѣ*р*ность 8 зв.
вѣчнє 3, 3 зв., 4, 5 зв. (2), 6, 7 зв.
вѣчнодостойной 3 зв.
вѣчной 6 зв.; вѣчною 3; вѣчными 6; вѣчними 7

Гадяцкимъ 9 зв.
гачєн҃я 10
гдє 5 зв., 6, 7, 8, 8 зв., 9 зв.
г҃дрєй 3 зв.
г҃дрство 3 зв., 6 зв.; г҃др*ст*во 3 зв. (2); г҃дрства 5 зв.; гдр*с*тва 5; гдр҃ствомъ 6; гдр҃ство*м*ъ 6 зв.; гдр҃ствѣ 6
Г҃дь 5, 6 зв.; Г҃ду 12
гєтманский 4 зв., 8 зв., 9, 9 зв.; гєтманского 4, 5, 9 зв.; гєтманского 7; гєтманскомъ 9; гє*т*манско*му* 7 зв.; гєтманскимъ 7 зв., 9 (2), 9 зв.; гєтманская 9 зв.; гєтманской 4 зв., 8 (3), 11; Гєтманско*й* 5 зв., 10; гєтманскую 9 зв.; гєтманскою 8, 9, 10; гєтма*н*скоє 10; гє*т*манскими 10 зв.
гєтманства 3 зв., 5 зв.
гєтманъ 4, 5 (2), 5 зв., 6 (4), 6 зв., 7 (3), 7 зв., 8, 8 зв., 9 (2), 9 зв. (2), 10 (2), 11, 11 зв., 12 (2); гєтма*н*ъ 12 зв.; гєтмана 2, 3 зв. (2), 4 зв. (2), 8 (3), 8 зв., 11 (2); гє*т*мана 4, 8; гєтманомъ 2, 5, 7 зв.; гєтману 8 зв. (2), 9, 10 зв.; гє*т*ман҃ 6 зв.; гєтмани 4 зв., 7 зв.; гєтмановъ 5; гєтмана*х* 7 зв. (2)

гнѣздо 6 зв.
годнє 10 зв.
годнымъ 12 зв.
головы 11 зв.
голосами 4 зв., 8 зв., 10, 12
гоноръ 8 зв.; гоно*р* 8 зв.; гонору 8 зв.
городковъ 7; горо*д*ковъ 7
городовїє 7 зв.; городовымъ 8 зв.; городовы*х* 9 зв.
городой 10 зв.
городъ 7 (3), 11; городови 11, 12; городомъ 7; городы 4, 6 зв., 11; городамъ 10 зв.; городахъ 11 зв.
господа*р*ских 10
грєбєль 10
границъ 5 зв., 6; границяхъ 6; границя*х* 5 зв.
грошємъ 11
грѣхи 3

давнєго 6 зв.; давнымъ 4 зв., 12; давныє 4 зв.; давны*х* 7, 7 зв.
дай 6, 6 зв., 7, 10 зв.; да*й* 8, 11 зв.
далєцє 3, 8
дати 11; дасть 9
датками 10; датковъ 11 (2); да*т*ковъ 10 зв.
два 9 зв.
двиган҇я 11
двигати 4 зв., 10 зв.
дворы 10 зв.
дєкляраціѝ 9
дєкрєтъ 9; дєкрєтомъ 4
дє*р*жавѣ 3; дє*р*жавою 10
дє*р*жавцовъ 10 зв.; дє*р*жавцамъ 10 зв.; дє*р*жавцами 10 зв.
дєржати 11 зв.; дє*р*жати 10 зв.
дє*р*жи*т*ся 4 зв.
дє*р*знулъ 9; дє*р*зали 4 зв., 6 зв.
дивный 3
для 4, 4 зв. (3), 5 (3), 5 зв. (2), 6 (2), 6 зв., 7, 8 (2), 8 зв., 9 зв. (2), 10 (2), 10 зв. (3), 11 зв. (3), 12
дня 2, 12 зв.; днїй 4
Днѣпръ 7 (2), Днѣпра 6 зв., 12; Днѣпру 4 зв.; Днѣпрѣ 6 зв., 7 (2)
до 3, 3 зв. (3), 4, 4 зв., 5, 5 зв., 6 (3), 6 зв., 7 (5), 7 зв., 8 (3), 8 зв. (2), 9 (6), 9 зв. (5), 10 (3), 10 зв. (3), 11 (2), 11 зв. (2)
доброволнє 3 зв., 5
добродѣтє*л*ми 5
добру 8; добрѣ 7 зв. (2), 12 зв.; добра 10 зв.; добръ 9 зв.; добрами 9 зв. (2)
добрый 10
доводы 4
дово*л*ствуюч[и]ся 9
договорєно 10 зв.
договорили 5, 7 зв.
договоромъ 9; договоры 2, 12 (2); договоровъ 5; договора*х* 3 зв.
додєржи*т* 3 зв.; додє*р*жалъ 5
дозору 9 зв.; дозорѣ 9
докладовъ 9
долготє*р*пѣнїѝ 3
должєнъ 5 зв., 6, 7 зв., 9, 11, 12 зв.; должномъ 8 зв.; должны 9 зв., 10
должности 9 зв.; должностїю 6 зв.
доложєно 6
домашны*х* 10
домовую 11 зв., 12; домовою 12; домовыѝ 9
доносити 9
допускати 5 зв; допускалъ 6; допускаючи 7
достатны*х* 11; доста*т*ных 10 зв.
достойного 4 зв.
дочку 3
дрѹгая 8
другїє 3 (3)
Дх҃а 3
дховной 7; дх҃овны*х* 5 зв., 10 зв.
дш҃єгубной 8
дѣєтъся 10 зв.; дѣялося 12 зв.
дѣдомъ 4
дѣло 5; дѣла 4 зв.; дѣломъ 6, 11; дѣлѣ 9; дѣла 8; дѣлъ 5 зв., 9, 10; дѣлами 11; дѣлєхъ 7 зв., 11
дѣти 10 зв.

є̃ 2, 12 зв.
євєк҇ты 11 зв.
єго 2, 3 зв. (2), 4 (2), 4 зв. (2), 5 (2), 5 зв., 6 (8), 6 зв., 7 зв. (2), 8, 8 зв., 9 зв., 12 (2); єму 8 зв.
єдина 5 зв.; є*д*ной 7 зв.; єдны 3 (3)
єдиновѣрїя 5
єдиногласною 8
єдиномыслїємъ 4
єдино*с*тайны*ми* 4 зв.
єдыновѣрноє 3 зв.
єсли 7, 8; єсли 5 зв., 6 зв., 8 зв.
єслибы 8
єхати 11
єщє 5
єѯак҇ціѝ 11 зв.
Єѵ҃лїє 12 зв.
єѵ҃глскою 5 зв.
єлєкцїалного 11; єлєкцїалному 4 зв.
єлєкцїлєкціѝ 2, 7 зв., 8, 10, 12
єнєралная старшина 4 зв., 7 зв. (2), 8 зв. (2); єнєралной старшины 4 зв., 7 зв., 8, 12; єнєралной старшинѣ 8, 12 зв.; єнєралною старшиною 4 зв., 8
Єнєралной Рады 8; Єнєралной ... Рады 10 зв.; Єнєралной Радѣ 11 зв.; Єнєра*л*ныє... Рады 8
єнєралный 9, 9 зв.; єнєра*л*ныѝ 9; єнєралного 9 зв. (2); єнєралная 10 зв.; єнєралны ѝ 8, 8 зв., 9; єнєралнїѝ 7 зв.; єнєралны*х* 8 зв.; єнєра*л*ных 8 зв.; єнєралними 8; єнєрални*ми* 2; єнєралными 7 зв. (2)
єсли 8 зв.
єѯа*р*шєскую 5 зв.

ж 3 зв., 4, 6, 6 зв., 7 зв., 8 зв., 12
жє 2, 3 (2), 3 зв., 5 (2), 5 зв. (2), 6, 7, 7 зв. (2), 10 зв. (5), 11, 11 зв. (3), 12
жєбы 5 зв. (2), 6, 6 зв., 7, 8 (2), 9 зв., 10 зв., 11
жєлаємомъ 6 зв.; жєлаємой 4
жєланїємъ 4
жєлати 6 зв.; жєлаючи 4
жадной 10 зв., 11; жадноє 5 зв.; жаднымъ 5; жадныє 11; жадныхъ 9; жадных*x* 8 (2), 11, 12, 12 зв.; жадними 10
жидовскому 5 зв.
жилища 10
житєли 10 зв.
жоны 10 зв.
жъ 2, 3 зв., 4 зв., 9, 10, 10 зв., 12 зв.

з 3 зв., 5, 7 зв., 12 зв.; *з* 4 зв., 7; з̑ 2, 3, 3 зв. (2), 4, 4 зв., 5, 5 зв. (2), 6, 6 зв. (4), 7 (4), 7 зв., 8 (7), 8 зв. (3), 9 зв., 10, 10 зв., 11, 11 зв., 12; z 8 зв. (2); ź 4, 4 зв., 9, 11
за 3 (2), 3 зв. (3), 4 (2), 4 зв., 5 (5), 5 зв. (2), 7, 7 зв., 8 зв. (2), 10, 11 (3), 11 зв. (2); za 4, 8, 8 зв., 9 (3), 10, 10 зв. (2), 11 зв., 12
забивати 7
заборонити 11
заводити 7
завоєваный 3 зв.
завшє 7 зв.
завѣдовалъ 9; завѣдовали 9
завѣдован҃ю 9 зв.
завѣсти 8
заглядуючися 6 зв.
заграничны*x* 8 (2), 10
заживати 10
замысла*x* 4
занєхаєтъ 11
запобѣгаючи 4 зв.
заслуга*x* 10
заслужило 6 зв.
заслужоный 9; заслужонымъ 9 зв., 12 зв.; заслужоной 7 зв.
застановлятися 5 зв., 6; застановляючися 8 зв.
зась 6 зв., 7 зв., 10, 10 зв., 11 зв., 12; за*c* 5 зв., 8, 9, 9 зв. (2)
засягало 6
заховае*т* 3 зв.; захованы 5
захован҃є 8 зв.; заховая҃ 6, захован҃ю 12
заховано 7 зв.
заховати 7, 10, 10 зв., 12 зв.; заховань 7 зв.; захованы 11
заховуєт*с*я 7
зачимъ 5, 10, 10 зв., 11 зв.
зачинати 8
зашкожен҃є 12 зв.
защищаючися 10 зв.
збавєнный 7 зв.
збиран҃я 10
збытєчныє 9 зв., 10
звѣринни*x* 6 зв.
згладити 4
згоду 6 зв.
згола 11 зв.
з̑гори 7
з̑давна 7; здавна 9 зв.
здан҃є 7 зв.
здати 9
здоро*ж*ного 8 зв.
здырства 11 зв., 12; здыр*с*тва 10 (2), 12
зємли 3; зємли 6 зв.
зкгвалчєна 6
злая 3 зв.; злоє 3 зв.
зловѣрїю 5 зв.
з̑моцнєна 5 зв.
знайдоватися 9 зв.; знайдоватиму*т*ся 10 зв.; знайдуючимися 7
знаки 4
знамєнитый 12
знати 9 зв.; знали 9 зв.
значнє 4 зв.
з̑начного 7 зв.
значный 9; значной 7 зв.; значного 8 зв.; значны҃й 9 зв.
знєсєна 11 зв.
знєсшися 4 зв.
знищен҃є 11; знищен҃я 11; знищен҃я 3 зв., 6 зв.
зо 7, 8; zo 10
зоставити 4, 9 зв.; зоставали 6
зостали 6; зосталъ 5; зостаютъ 10; зостаючого 4 зв., 12; зостаючимъ 7; зостаючи*x* 6, зостаючи*x* 10 зв., зостаючи 4 зв.
зруи҃нован҃є 12 зв.
зубожалы*x* 7
зъ 4 зв. (2), 5 (3), 7 зв.
зычливо*ст* 8 зв.

и 2 (5), 3 (17), 3 зв. (19), 4 (13), 4 зв. (16), 5 (13), 5 зв. (13), 6 (16), 6 зв. (18), 7 (21), 7 зв. (19), 8 (18), 8 зв. (20), 9 (18), 9 зв. (23), 10 (23), 10 зв. (18), 11 (16), 11 зв. (23), 12 (20), 12 зв. (14); и҃ 4 (2)
ижъ 12
избиратися 9 зв.; избєрє*т*ся 8 зв.
избранїє 4 зв., 10; избранїя 10 зв.; избранїю 10
избрати 4 зв.; избрали 4 зв.; из̑браны 7 зв.; избранныхъ 10 зв.
изволилъ 12
изображєны*x* 3 зв., 5
изобрѣтєнными 3 зв.
изобылуючую 4
илє 6
илє кротъ 3 зв.
имєнованый 3
индук҃тою 9 зв.; индукты 11 зв.
инныє 11; инны*x* 8 зв.
иновѣрїя 5
интєрєссах 9
интєрєссоватися 9, 9 зв.

интратами 9 зв.
иншого 4 зв., 5, 7; иншымъ 9 зв., 10; иншомъ 9; иншоє 5; иншїє 10; инших 10 зв.; иншых 5, 10, 11 зв.; иншими 9 зв.
искорєни*ти* 4
искорєняти 5 зв.
ис*ку*ствомъ 4 зв.
исповѣданїя 5, 5 зв.
исполнєнїю 12
исполняти 12; ис*по*лнили 4
исправити 8 зв.
исправлєнїя 8; исправлєнїю 12
ити 10

і 3 зв.
імя 3; їмя 4; їмєни 4
іновѣрїє 5 зв.; їновѣрїємъ 5
інтєрєссахъ 4 зв.
Іоанъ Мазєпа 4; Іоанна Мазєпи 3 зв.

їга 5 зв.
їндуктари 11 зв. (2)
їновѣрными 5 зв.
їновѣрцємъ 5 зв.
їнтєрцизах 11 зв.
їскорєнєнїѝ 5

й 6

Кєрєбєр*д*ою 7
каґана 3
каґановъ 5
казни 3; казн҃ми 3
карати 9
Кароля Дванадцятого 4
Кароля Дєсятого 3 зв., Каролемъ Дєсятымъ 4
квѣтнучую 4
кгвалномъ 10
кгды 3 зв., 4 зв., 6 зв., 7 зв.
кгрунта 7; кгрунтовъ 6 зв., 10; кгрунтах 6 зв.
Кїєвского 5 зв.
Кїєвъ 11
кнзя 3; кнзєй 3 зв.
когда 3 зв., 4 зв., 5, 6 зв., 8 зв., 10 зв.
Кодацкую 7
кождый 8 зв.; ко*ж*дый 8 зв.; ко*ж*дого 7 зв., 9 зв.; кождомъ 8, 9 зв.
козаки 10 зв.; козаковъ 4, 10, 10 зв.; козако*в* 7; козака*м*ъ 11; козаками 10
коза*р*ский 3; коза*р*ского 3; коза*р*скихъ 5
козацкий 3 (2), 3 зв.; козацки*й* 3, 5; козацкїє 10 зв. (2); козацких 11
козачии 10 зв.
коллѣгаціѝ 6 зв.
колѣбалъся 5
комисаровъ 10 зв.
комматах 12
компанѣѝ 11 зв.; ко*м*панѣѝ 11 зв.
компанѣйская 11 зв.
кому-кольвєкъ 12 зв.
консє*р*вовати 8 зв.
Константиномъ Гордѣєнкомъ 4 зв.
Константинополского 5 зв. (2); Константинополской 5; Константинополско*й* 5 зв.
контєнтуючися 9 зв.
конца 3, 3 зв.
кормовъ 11; ко*р*мовъ 11
королевского 12; королєвского 4 зв. (3), 6 (3); королє*в*ского 6, 12; королєвскому 4
короля 3 зв., 4, 4 зв., 5 зв., 6, 6 зв.; королємъ 4; королѣ 6; королєй 3
ко*рр*єспондєнцїй 8
ко*рр*упцїѝ 10; ко*рр*упцїй 10 зв.; ко*рр*упцїями 10
костєломъ 5
который 3 зв., 4, 7 зв.; которыи 9; которыѝ 9, 9 зв.; которого 5 зв., 6, 8 зв., 9, 12; которо*й* 10 зв.; которою 4 зв., 5; которую 6 зв.; которое 4 зв., 5 зв., 7 зв.; которыє 5, 5 зв., 6 зв., 8, 11; которїє 9; которїѝ 10; которы*х* 3 зв., 7 зв., 10; которими 3, 7 зв., 11 зв.
кошєн҃я 10
кошовый 4 зв., 7 зв.; кошовымъ 4 зв.
кошты 3 зв.; коштомъ 7
крайнєго 11
крва*вї*є 3 зв.
криминалную 9; криминалных*ъ* 12
кримскимъ 6 зв.; кримски*м*ъ 6 зв.; крымского 3 зв., 6 (2); кры[м]ского 6 зв.
кринъ 5 зв.
кровїю 3 зв.
крывды 8 зв.
крѣпки*й* 5
крѣпко 4 зв., 5 зв., 6, 6 зв.
крѣпости 6
ку 8 зв. (2), 10 зв., 12 зв.; кѹ 12 зв. (3)
кѹпити 11 зв.
куплєн҃я 12; куплєн҃ю 10
купцы 10 зв.; купцєвъ 11, 12
къ 8

лєгкоє 7 зв.
лєгкомыслны*х* 6, 6 зв.
лєгча*й*шого 10
лєда-якую 10
лєдво 3
лєжачой 10
лєчъ 3, 3 зв., 4 (2), 5, 6, 6 зв. (2), 7, 8, 9, 9 зв., 10, 11, 12
листовны*х* 8
лишнєго 11 зв., 12
ловль 7
ложити 5 зв.
лучшыхъ 4 зв.
любо 3, 7 зв.
любовъ 12 зв.
людє 9 зв., 11, 11 зв.

людєй 6 зв., 10 зв., 11 зв., 12; людє*й* 10; людємъ 9 зв., 10 зв., 11 (3), 12 (2); людми 10
людскїѣ 8 зв.

маєстату 6; маєстатꙋ 6
маєтносты 10 зв.; маєтностєй 10 зв.; маєт*н*остєй 9 зв.
маєтный 9; маєт*н*ы̑й 9 зв.; маєтныѣ 10 зв.
ма̑йстратами 11
Малая Россїя 5 зв.; Малой Россїи̑ 5 зв.; Малую Россїю 5 зв. (2)
малжєнскимъ 3
малой 11 зв.
малолюдствїи 10 зв.
малороссий*с*кий 3 зв.; малороссий*с*кий*й* 3 зв.; малороссий*с*кого 3; малороссий*с*ки*мъ* 5; Малороссий*с*кой 4 зв., 12 зв.; малороссий*с*ки*х* 5 зв., 11 зв.
малую 11 зв.; малою 12
матцѣ 12 зв.; матку 4
мєждоꙋсобная 8
мєжи 2 (2), 5, 5 зв., 12
мєншому 12 зв.; мєншая 10 зв.; мєншую 4; мєншими 6 зв.
мил 6, 6 зв.
милосєрдный 3
милость 12; мило*ст* 12 зв.; милости 5 зв.; мило*с*ти 3 зв., 4; мило*сти* 4 зв.; мил*с*ти 4 зв.; мл̑*с*ти 6; милостю 5; мило*с*тю 2
милую 4
министровъ 7 зв.
мирилѣ 3
ми*р*ныѣ 6 зв.
ми*т*рополитанского 5 зв.
млынами 7, 9 (2)
мнѣй 9 зв.
многими 3, 3 зв., 6 зв.
многїѣ 3 зв., 7 зв., 10 зв. (2), 11 зв.
много 11 зв.
моєй 12 зв.
могло 5 зв.; могу*т* 8
могучого 4 зв.
морѣ 3, 6 зв.
Москви 6
Московскоє 3 зв.(2), 6 зв.; Москов*в*скоє 3 зв.; Московского 5, 5 зв; московского 5 зв., 6 зв., 7, 9, 10 зв.; московско*го* 5 зв.; Московски*мъ* 6; Московски*м* 6 зв.; Москов*в*скомъ 6; московской 7; Московски*х* 7; московскими 4 зв.
моцєнъ 8; моцны 8 зв.
мститєль 3 зв.
муся*т* 10 зв.
мца 2
мѣєтъся 12; мѣютъся 5, 8, 10 зв.; мѣючїєся 8
мѣлки*й* 11; мѣлкимъ 9 зв.
мѣсто 3 зв.
мѣстцє 4 зв.
мѣти 8 зв., 9 зв., 12 зв.; мѣєтъ 5 зв. (2), 6 (2), 7 (2), 7 зв., 8, 8 зв., 9, 9 зв. (3), 10, 10 зв., 11 зв.; мѣє*т* 7, 9; мѣютъ 7, 7 зв., 9, 10; мѣлъ 4, 7 зв., 9; мѣли 9 зв.; мѣючи 9 зв.
мятєжу 10 зв.

на 3 (6), 3 зв. (2), 4, 4 зв. (3), 5 зв. (2), 6 (2), 6 зв. (6), 7 (2), 8, 8 зв. (5), 9 (4), 9 зв. (5), 10 (7), 10 зв. (4), 11, 11 зв. (5), 12 (6), 12 зв.
наєзды 11
нагорожєно 6
на*д* 4 зв., 10
наданнями 6 зв.
наданы*х* 6, 11
над*в*єрєдити 3 зв.; надвєрєдили 4 зв.
над*в*єрєжати 6
над*л*єжитъ 5; надлєжи*т* 8 зв.
надѣючися 3 зв.
надто 8 зв.; на*д*то 7 зв.; nадто 6
назначєного 8; назначєны*х* 8
назначаю*т*ся 8
назначивши 4 зв.
называлъся 7
найба*р*зѣй 4 зв., 9 зв., 10; на*й*барзѣй 5 зв., 8, 9 зв.; на*й*ба*р*зѣй 5 зв.
на*й*болшими 10
найболшъ 11
найдуючи*х*ся 6
наймєншого 8 зв., 12; наймєнши*х* 9, 11
на*й*мѣлшый 11
найпачє 6
наказалъ 3; наказавши 3; наказуя 3
nакупнєвъ 10
накупныѣ 7 зв.
налєжати 6, 7, 9 (2); налєжи*т* 10 зв. (2), 12; налєжатимєтъ 12 зв.; налєжатиму*т* 8 зв.; налєжалъ 7; налєжа*т* 10; налєжачїѣ 10 зв.; налєжачихъ 9; налєжачи*х* 9 зв.; налєжачими 9, 9 зв. (2)
налєжиты*й* 8 зв.
налоги 10
намѣрєнїѣ 3 зв.; nамѣрєнїя 4
наноси*т*ся 11
наостатокъ 3; nаостатокъ 6 зв.
написано 11
напоєвъ 11 (2)
nапослѣдокъ 3 зв.
nародъ 3 (3), 3 зв. (3), 5; nароду 3; nародомъ 3, 5; народѣ 7 зв.; nароды 3; nародами 12 зв.
нарушєи̑є 8 зв.
нарушєна 6
нарушилося 6 зв.
насилно 10
насилныѣ 7 зв.
насилство 3 зв.; насилства 6 зв.; насилїя 10
насилствована 5
насилствовати 6 зв.
nаслѣдники 7
наслѣдуючи 4
настановлялъ 10
наступлєнїємъ 6 зв.

наѹкахъ 5 зв.
пачалствъ 10
начати 5
пашєго 12; пшїєго 4 зв., 6; пшїа 5 зв.; пашой 6 зв.; пшїой 4 зв., 5, 6, 7 зв., 9, 12 зв.; пшїу 4, 5 зв. (2); пшїыхъ 3, 6 (3)
паяснѣйшого 6 (2); паяснѣйшого 3 зв., 4, 4 зв. (3), 12; паяснѣйшого 4 зв., 6 (3), 6 зв.; паяснѣйшого 5; паяснѣйшымъ 4; паяснѣйшой 5 зв.; паяснѣйшыє 6
нє 3 (3), 3 зв., 4 (5), 4 зв. (2), 5 (5), 5 зв. (3), 6 (3), 6 зв. (6), 7 (5), 7 зв. (2), 8 (9), 8 зв. (3), 9 (5), 9 зв. (4), 10 (8), 10 зв. (3), 11 (6), 11 зв. (3), 12 (7), 12 зв.
нєбожчика 3 зв.
пєбожчиковского 4
нєвинная 12 зв.
нєвозможно 11 зв.
нєволниковъ 6; нєволниковъ 6
нєволничого 5 зв.; нєволничоє 3 зв.
нєдомыслимый 3
нєзносную 6 зв.
нєизслѣдованныи̑ 4
нєкриминалную 9
нєлицєзрителный 9
нєлицємирный 9
нємъ 7
нєнарушимо 3 зв., 5
нєнарушимою 5 зв.; нєнарушимыхъ 4
нєобыклого 12; нєѡбыкл̑лыє 11 зв.
нєпоколѣбимо 4 зв.
нєполєзного 8 зв.
нєпоносного 8 зв.
нєпонятый 3
нєпорочноє 12 зв.
нєпорушимо 5, 11
нєпорушимому 12
нєпостижимый 3
нєпрєламанную 4
нєпрємѣнно 4; нєпрємѣнно 5, 7 зв., 9, 12
нєпреодолѣннымъ 3 зв.
нєправды 3
нєприличного 8 зв.; нєприличноє 7 зв.
нєраз 6
нєслушнє 7 зв.
нєсмєртєлной 3 зв.; нєсмєртєлную 6 зв.; нєсмєртєлною 3
нєстроєнїя 7 зв., 12
нєсытою 10
нєѹсипноє 9 зв.
нєѹсыпно 6 зв.
нєхай 7 зв.; пєхай 3
нєѡтволочная 8 зв.
нєщислєннїє 3 зв.
нєщислєнныє 11 зв.; нєщислєнными 3
ни 3, 5 зв., 6 зв.
нигдє 11
низвєргаєтъ 3; низвєрглъ 3
Низу 12
никогда 3 зв., 5, 11 зв.
ними 8; ныхъ 7 зв., 8 зв. (2), 10 зв.
нихто 11; никого 10; никому 6, 7 (2), 10
ничого 7 зв., 8 (2), 11 зв.
нѣкоторїи̑ 7 зв.
нѣнѣшную 6
пового 4 зв.
повоизбранный 12; повоизбраннымъ 2
повообранный 5; повообраному 6 зв.; повообранным 5
ногъ 11 зв.
носили 10 зв.
нѹжная 8 зв.

о 4 зв., 5, 6 (4), 6 зв. (3), 7 зв. (4), 8 (4), 8 зв. (2), 9 зв. (2), 11 зв., 12 зв. (3)
обварованы 6
обираны 10
области 5 зв., 7; область 4
обнажати 10
обнятю 8 зв.
обовязанъ 6 зв., 7; обовязаны 8
обовязковъ 3 зв.
обогащєно 6 зв.
ободраному 11 зв.
обоихъ 2
Оболонскими 9 зв.
оборонцу 3 зв.
обороны 3 зв., 6, 7; оборону 4; оборонѣ 12; обороною 3 зв.
оборочалъ 9
обрадою 2, 8 (2), 12
образити 9
обраный 9, 12
оброками 9 зв.
обтяжєваны 10 зв.
обширнымъ 3
общоє 7 зв.; общого 6 зв.; общомъ 7 зв.; общимъ 9 (2); общим 8 зв.; общая 11 зв.; общой 7 зв., 10 зв.; общою 9 зв.
Общой Обрады 8; Общою... Обрадою 4 зв.
Общую Раду 4 зв.
обыкла 4 зв.; обыкли 6 зв., 7 зв., 10
обыклымъ 7 зв.
обык̑новєнїямъ 4 зв., 12
обѣцѹю 12 зв.
обявляти 12 зв.
овшємъ 8 зв.
оголошєный 12
одежда 7
одиймань̑ю 10
однакъ 3, 7 зв., 10; однак 4
одобрати 4
одойшлыхъ 10 зв.
око 9 зв.
окрєстныє 6 зв.; окрєстнымъ 3; окрєстными 5 зв.
они 10; ихъ 10, 11; их 7 зв. (2), 8 зв., 10, 10 зв., 11 зв. (2); имъ 7, 10 зв., 11 зв.
оный 3; оного 6 зв., 7, 9; оному 5 зв.; ономъ 7; оной 4 зв. (2), 5, 6, 7 зв., 10 зв., 12 зв.

(2); оную 6 зв.; оноє 5 зв.; оныє 5, 8 зв., 9, 9 зв. (2), 10; ониє 8; оныхъ 11; оны*х* 3 зв., 7, 8 зв., 10 зв., 11 (2); онымъ 3 зв.; оными 9, 10
опачнымъ 4
описа*н*ныє 12
опрочъ 8, 8 зв.
опрочь 5
о*р*динансу 8
о*р*динованныє 8
оружїємъ 3 зв., 5; ор꙽жїє*м*ъ 3
осажувати 7
освѣдчати 8
освобожен҃ємъ 7
осиротѣлоє 4; осиротѣлыє 10 зв.
осѣсти 6 зв.
особа 11; о*с*обы 9; особѣ 7 зв.; особу 9 зв.; особи 11; особъ 8 зв. (2), 12; особамъ 9 зв., 12 зв.; особами 2, 7 зв.
особливє 6, 7, 8 зв., 10, 11
особливы*м*ъ 4
оставшїєся 10 зв.
остановивши 10
оста*т*нєго 3 зв.
о*т* 3, 4, 4 зв., 5 (2), 5 зв. (6), 6, 7 (4), 8, 10, 10 зв. (3), 11, 11 зв. (3), 12 (3)
о*т*бирати 9; о*т*бырали 11 зв.
о*т*буван҃є 11 зв.; о*т*буван҃я 10 зв.; о*т*буван҃ю 11
о*т*ваги 3 зв.; о*т*вагами 3 зв. (2)
о*т*давати 10 зв.
о*т*коль 7, 11 зв.
о*т*мѣнной 4
о*т*нюдь 11
о*т*правлєн҃я 8
о*т*правовати 8
о*т*правоватися 7 зв.
о*т*ставлєна 11 зв.; о*т*ставлєны 11
о*т*торгнєны*х* 10 зв.
О*т*чизны 3
охороняютъ 10 зв.
Очаковъ 7
очи*с*титъ 6 зв.; очищєны 7

пагубою 8
падєтъ 9
пак҃тами 5 зв.; пакта*ми* 6
пама*т*ку 3
памяти 3 зв., 4 (4), 5, 5 зв.; памя*ти* 3 зв. (3)
пана 4 зв.; паномъ 2, 4 зв., 5, 8 зв.; пановє 8, 9 зв., 10
панован҃я 3
панство 5 зв.; панства 6 зв.; панства 3 зв., 6; па*н*ства 3; панство*м*ъ 6 зв. (2); панствѣ 6; панствъ 8; панствами 5 зв., 12 зв.; панствахъ 10; панства*х* 7
панщизнъ 10
пашєнь 10
первая 8
пєрєе*ж*джаючи*й* 11; пєрєе꙽джаючи*х* 11
пєрєвозъ 7; пєрєвозомъ 7
Пєрєволочанск*ий* 7
Пєрєволочной 7 (2); Пєрєволочную 7
пєрєдъ 9; пєрє*д* 7 зв.
пєрєи*ж*джаючїє 11
пєрємѣнити 4
пєрєшкоду 6 зв.
пєрвєнствує*т* 5; пєрвєнствуючого 4; пєрвєнствуючими 7 зв.
пєрвобытной 7; пєрвобытную 5 зв.
пєрвомъ 5
пє*р*воначалного 5 зв.; пєрвонача*л*ны*х* 7 зв.
пє*р*вую 3; пєрвы*х* 5, 5 зв.
пєрїодахъ 12
пє*р*соналный 9; пєрсоналною 10
пєршъ 3
пєчаловитоє 12 зв.
пєчати 12; пєчатю 12 зв.
пилноє 9 зв.
писма 8
пища 7
платєжи 11 зв.
пла*т*ны*х* 11 зв.
платы 11 зв.
пляґами 3
по 3 зв., 4 (2), 4 зв. (2), 5, 5 зв., 6 (2), 6 зв. (2), 7 (2), 7 зв. (2), 9 зв., 10, 11, 11 зв. (2), 12
по*т*ходили 10 зв.
побора*х* 9 зв.
побратимство 6 зв.
повєлитєлєй 3 зв.
повєлѣваю 7 зв.
поваги 5 зв.; повагою 8, 11
поважен҃є 7 зв.
повинєнъ 5 зв., 6 (2), 6 зв., 7, 8, 8 зв., 9, 9 зв., 10; повинна 11 зв.; повинни 8, 9, 9 зв.
повинно*ст* 12; повинности 9; повин*н*о*с*ти 10 зв.; повинностєй 8 зв., 10 зв. (2), 11; повинностє*й* 10 зв.; повинностями 9
повинны 8 зв., 9 зв., 10; повин*н*ны 10 зв.
поводу 4 зв.; поводомъ 4
повр*еж*дєнїя 8 зв.
погодный 4 зв.
по*д* 3, 3 зв. (2), 4, 4 зв. (5), 5 зв., 6, 7 зв., 10, 10 зв. (2)
подана 10 зв.
по*д*вигнєн*я* 5
по*д*вигнувшися 4
по*д*воды 11 (3); по*д*водъ 11 (2), 11 зв.
по*д*далъся 3 зв., 5
по*д*данскїє 10 зв.
по*д*данства 3 зв., 4, 7, 10 зв.
по*д*лагати 7 зв.
подобнымъ 7 зв.
подоро*ж*ной 11 (2); подоро*ж*ною 11
по*д*па*р*тя 11 зв.
по*д*писомъ 12, 12 зв.
подручнымъ 10

подскарбїй 9, 9 зв.; подскарбїй 9, 9 зв. (2); подскарбєго 9 зв. (2)
подсѹсѣдки 10 зв.; подсѹсѣдковъ 11
подсылки 12 зв.
подтвєржєнѣє 11
пожадливостю 10
пожитокъ 9; пожитку 8; пожитку 6 зв., 10
позволяти 5 зв., 7; позволяючи 7
показатися 5 зв.
покѣлонныхъ 11
поклоновъ 11
покою 6 зв. (2), 7 зв.
Покровѣ Прстой Бци 8
полєзный 7
полагаючи 4
поламати 4
полкахъ 9 зв.
полковника 9 зв.; полковники 7 зв., 8, 8 зв. (2), 9 зв., 10 (3); полковниковъ 7 зв., 8 зв.; полковникомъ 8 зв., 12 зв.; полковниками 2, 7 зв. 8
полковничий 9 зв.; полковничою 11; полковничїє 10; полковничихъ 10
полковїє 9 зв.; полковыхъ 9 зв.; полковыхъ 9 зв.
полку 7, 7 зв., 8 зв., 9 зв.; полкомъ 9 зв.; полковъ 8
полского 3, 3 зв., 4, 5 зв. (2); Полской 3; полскихъ 3, 4
Полтавскомъ 7
Полю 7; поль 10
помєшканѣя 10
помножєнѣємъ 5 зв.
помози 12 зв.
помощными 11
помощь 4, 7; помощи 4, 4 зв., 6; помощїю 3 зв., 10 зв.
помсты 8 зв.; помстою 9
помыслнѣйшого 10
помысломъ 6 зв.
помянутый 3; помянутого 5 зв.; помянутая 11 зв.; помянутоє 3 зв., 6 зв.
понєважъ 4 зв., 10; понєважъ 5, 6, 7, 9
понєсти 9
понижєнѣя 8 зв.
понизилъ 3
попамъ 9 зв.
попартѣє 4 зв.
попастися 11 зв.
пополнєно 6
поправы 5
поприсяжный 9 зв.; поприсяжный 9 зв.; поприсяжєныхъ 5
поработилъ 3
порабощєнїя 6 зв.
порабощєнный 3 зв.
порабощаєт 3
порахунокъ 9 зв.
порты 5 зв.
поручаєтъся 11; поручаются 12
порядокъ 7, 7 зв. (2); порадокъ 9; порядки 4 зв.; порядковъ 8 зв.; порадковъ 4 зв., 9 зв.; порадкомъ 7 зв.
послами 4 зв.
посланныхъ 12
послѣдуючїй 7 зв.; послѣдуючихъ 5
послѣдуючи 4, 4 зв.
пословъ 6 зв.
послушєнство 5 зв., 8 зв.; послушєнства 10 зв.; послушєнствомъ 5 зв.
послы 8
пособитъ 5, 6 зв.
пособїємъ 3 зв.
пособствовалъ 3 зв.
посполитими 10
посполитой 9 зв.
посполитому 8; посполитомъ 7 зв.; посполитомъ 12 зв.; посполитую 11 зв.; посполитыє 7 зв., 10 (2), 10 зв.; посполитымъ 9 зв. (2), 10 зв., 11; посполитыхъ 9 зв., 10 (2), 10 зв. (3), 11 (2), 11 зв.
посполства 10 зв., 11 зв.
поссєссїи 7; поссєссїю 10 зв.
постєрѣгати 6 зв., 8 зв., 9 зв.
постановило 4 зв.; постановили 5, 7 зв.; постановлєно 10 зв.; постановлєны 9 зв.
постановитися 11 зв.; постановляєтъся 10, 11
постановится 10 зв.
постановлєнѣє 11 зв.; постановлєня 12; постановлєнѣя 12; постановлєнѣѧ 2; постановлєнїй 5
постановлятии 10 зв.
посторонныхъ 8; посторонными 12 зв.
построѩти 7; построѩло 6 зв.
поступлєны 5 зв.
посылокъ 9, 10
потвєрдити 12
потвєржєнѣє 6 зв.
потвєржєныє 3 зв.; потвєржєнныє 2
потвєрживаны 10
потомъ 3
поточныхъ 12
потрєба 8 зв. (2); потрєбу 9, 11 зв., 12
потрєбна 6
потрєбуючїє 8
потрафляти 12
потяганы 10 зв.
поѱфалост 8
походахъ 10 зв.
походятъ 10
Почєповскими 9 зв.
початку 3; початки 4
починєныє 6
почитанїѩ 8 зв.
почтєнны 7 зв.
почытаєтъся 11 зв.
пошановаѣє 12 зв.
пошлєт 6

появитися 11 зв.
правдивою 4
правныхъ 12 зв.
право 4 зв., 7 зв. (2), 10 (2); права 3 зв., 4, 4 зв., 12; правъ 2, 3, 3 зв., 4, 5 (2), 6, 7, 7 зв. (2), 8 зв., 12 зв.; правамъ 4 зв., 8 зв., 12, 12 зв.; правахъ 3 зв.; правахъ 6, 11
праволомство 6 зв.
православїя 3
православного 5
правосѹдїѝ 3; правосѹдїя 3
прагнучи 10
працы 3 зв.,4; працами 3 зв.
првєдный 3; првдный 3; првдномъ 3; прѣдной 4 зв.; прѣдную 5
прєвознєслъ 3
прєд 8, 8 зв.
прєдводитєлємъ 4 зв.
прєдковъ 3
прєдложєно 8
прєдстоятєлєй 8 зв.
прєжде 11; прєждє 3
прєждныѝ 4 зв.
прєлщаютъ 10
прємудрому 12
прєрєчоный 4
прєто 4 зв., 6 зв., 7 зв., 10, 11, 11 зв.
при 2, 3 зв., 4 зв. (2), 6, 6 зв. (2), 7, 7 зв. (3), 8, 8 зв., 9, 10 зв., 11 зв., 12
прибувати 8; прибылыхъ 12
привєрнути 7, 11; привєрнєны 7
привєсти 3 зв.
приватнє 8 зв.
приватного 10; приватного 8; приватнымъ 11; приватную 9; приватною 7 зв., 9; приватною 8; приватныє 7 зв.; приватныѝ 9; приватнымъ 9 зв.; приватними 11; приватныхъ 10 (2), 10 зв.
привилєєвъ 7; привилєяхъ 11
привлащати 4 зв., 6, 9 зв.
привлащивши 7 зв.
приводити 8
прийѝмуючи 10 зв.
прикѵладъ 10
приключалися 8
прикѵмєты 7
прикрили 4
прикростъ 11 зв.
приличноє 4 зв.
примирити 3
примушати 10
принєволяти 10
приналєжитостями 7
приносили 11
принужаючи 8 зв.
принѹждєно 3 зв.
прислаѝємъ 8
прислуховаѝя 8
присяга 12; присягу 8 зв.; присягою 2, 3 зв., 12
присягаю 12
притиснєѝємъ 12
притомная 4 зв.
притомностю 7 зв.
притрафлялися 8
приходили 11
приходовъ 9; приходами 9 (2), 9 зв. (2); приходахъ 9 зв.; приходахъ 9 зв.
прїязнь 6, 6 зв.; прїязнь 6 зв.; прїязни 6 зв.
провинити 9
проводниковъ 11, 11 зв.
проводничєства 11; проводничєства 11
прогнѣваючися 3
продажєю 12
продати 11 зв.
продкуючи 7 зв.
промысл[ити] 7
промысломъ 3 зв., 4; промысловъ 6 зв.; промыслами 4; промыслахъ 6 зв.
проповѣдатися 5 зв.
проповѣдїю 5 зв.
просвѣщєный 5; просвѣщєна 5 зв.
просити 6
проступный 9; проступнымъ 12 зв.
проступцовъ 9
протєктора 4 зв., 6, 12; протєкѵторами 6
протєкѵцїѝ 4 зв.; протєкѵцїѝ 4 зв., 11; протєкѵцїю 4 зв., 5; протєкѵцїєю 11
противного 8 зв.
противъ 5
процвѣтала 5 зв.
прочку 10
прстола 5 зв.
прыйдєтъся 11 зв.
публичнє 8 зв. (2)
публичного 8 зв.; публичному 7; пѹбличной 12 зв.; пѹбличною 8; публичную 9; публичныє 7 зв., 8; публичныхъ 11 зв.; публичныхъ 7 зв. (2), 8, 11
пунктѣ 5; пункѵтами 5; пунктахъ 12
пустошити 7
пѣхотинцєвъ 11 зв.

работизнъ 10
работныхъ 8 зв.
радєнїємъ 12
радєцтво 8 зв.
радити 4 зв.
радитися 7 зв.
рады 7 зв. (2); радѣ 8 зв.; радахъ 8; радахъ 8
радѣти 4 зв.
раз 5
развращєнная 8 зв.
раздрушати 6 зв.; раздрѹшити 3 зв.
разорєнїє 11; разорєнїя 7 зв.; разорєнїємъ 8
разорило 6 зв.
разсудится 10 зв.
разширєѝю 12 зв.
разширатися 5 зв.; разширалася 5 зв.; разширєныхъ 4
ранами 7

рвати 6 зв.
рєвизїа 10 зв.
рєвностїю 4
рєвностного 3, 4
рєгуля*р*ное 4
рєзи*д*енцїа 9 зв.; рєзидєнцїй 6 зв., 7 зв., 8
рєзидуючїє 9
рєимєнтара 4; рєимєнтарови 8 зв.
рєимєнтарского 8 зв.; рєимєнта*р*ской 11
рєляцїя 5 зв.; рєлацїю 9 зв.
рємєсниковъ 10
рєспєктомъ 7 зв.; рєспєктовъ 3 зв., 8, 10 зв.; рєспєктовъ 9 зв.; рєспєктами 10
рєставроватися 11 зв.
рибны*х* 6 зв.
рицє*р*скими 3; рыцє*р*скими 6 зв.
Ро*ж*дєства Хр҃това 2; Рождєствѣ Хр҃товомъ 8
рожных 10 зв.; ро*ж*ними 5
розє*р*ва҃ня 4
роздавати 9 зв.
ро҃множєны*х* 4
розны*х* 6 зв.
розуму 6, 12 зв.; розумомъ 4 зв.
роковой 11 зв.
року 2, 8, 9 зв., 12 зв.
ронєнїє 3 зв.
роспоражєня 7 зв.
росси*йс*ки*х* 3 зв.
росходовъ 11 зв. (2)
роты 8 зв.
руи҃ною 3
рꙋку 3 зв.; рꙋкою 12 зв.; руки 12 (2); рукъ 9 зв.
рухомой 10
рыбныхъ 7
рымскимъ 5
рѣка 7; рѣки 7; рѣку 5 зв.
рѣчи 11 зв.
Рѣчи Посполитой Полской 5, 5 зв. (2)
рѣчки 7

Сама*р*скїє 6 зв.
самовластїємъ 7 зв.
самовластно 9 зв.
самодє*р*жавїє 7 зв.
самодє*р*жавную 3 зв., 4 зв., 7 зв.; самодє*р*жавны*х* 7
самодє*р*жавцы 7 зв.
самодє*р*жцами 4 зв.
самъ 3 зв., 9 (2), 10; самый 7 (7); самы҃й 7 зв.; самого 4, 5; самому 3; самимъ 6; самой 8 зв.; самыє 10 зв.; самыхъ 10 зв.
своєволны*х* 6 зв.
своєго 3, 4 (5) 5, 6 зв. (2), 8, 8 зв., 9 зв., 10, 11, 11 зв.; своєму 3, 8 зв.; свой 9; свои҃ 10; свои҃мъ 3 зв., 4 зв. (2), 11 (2), 12; своємъ 3, 8 зв., 9, 9 зв., 11 зв.; своєй 4 (2), 6, 6 зв., 12; свою 4, 9; своєю 3 зв., 5 зв., 7 зв., 8 (3), 9, 10; своє 3 зв., 7 зв.; свои҃хъ 9 зв.; свои*х* 3, 3 зв. (2), 4, 5, 5 зв., 6 зв., 7 зв., 8 зв., 10 (3), 10 зв., 11; свои҃мъ 9 зв.; свои҃ми 4, 9, 9 зв. (2), 11 (2)
свободити 5 зв.
свободнє 11 зв.
свободны*х* 6
свободы 4; свободу 3
свобожєно 6
свобождаєтъ 3
свѣжо 3 зв.
свѣта 3
свѣцкой 7; свѣцки*х* 10 зв.
сєбє 9 зв.; сєбѣ 3, 4, 4 зв. (3), 5, 6, 6 зв. (2), 7 зв., 8, 9 зв., 10 (2), 10 зв. (2), 12; собою 3 зв. (2), 5, 8 зв.
сєй 4 зв., 6; сє*й* 6; сєго 3 (2), 11 (2); симъ 7 зв., 9; сємъ 5; сєє 4, 4 зв.; сїє 12, 12 зв.; сі҃й 12
сєкрє*т*ны*х* 8
с[е]ла 10 зв.
сєлъ 10 зв.; сєла*х* 11 зв.
сє*р*дюкамъ 11 зв.
сє*р*дюц҃кая 11 зв.
силєнъ 8 зв.
силы 6; силъ 4, 12 зв.
сильный 5
синовскоє 5 зв.
синовъ 5 зв.
скалѣчєны*х* 7
ска*р*бцовъ 9 зв.
Скарбъ Войсковый 9, 11 зв.; Скарбу Войскового 9 (2), 9 зв. (2), 11 зв.; Скарбомъ Войсковымъ 9
сколко 6, 11, 12 зв.
скончєню 11 зв.; скончєн҃ю 6 (2), 6 зв. (2)
скорого 8
скутєчнѣйшая 8
скутєчному 12
скутокъ 3 зв., 8
славимый 3; славимого 3; славимому 12
славной 3 зв. (3), 4 (2), 5, 5 зв.
славу 3, 6 зв.; славою 3
слободъ 7
слуги 9, 11 (2); слугъ 8 зв.; слугамъ 9 зв.
слꙋжбы 3 зв.; слу*ж*ба*х* 10 зв.
Случь 5 зв.
слушнє 6; слꙋшнє 11
слушно*ст* 10; слꙋшно*ст* 4 зв.
смє*р*тєлнымъ 4
смєрти 3 зв., 4; смє*р*ти 4
смираєтъ 3; смирилъ 3
снаднѣ*йш*ого 5 зв.
Сн҃а 3; Сн҃ови 3
совокупилося 4 зв.
совокупнє 8 зв.
совѣтники 7 зв., 8, 8 зв. (2); совѣ*т*ники 8 зв.; совѣтниковъ 7 зв. (2); совѣ*т*никовъ 8 зв.; совѣтниками 7 зв. (2); совѣ*т*никами 8
совѣтова҃ня 8
совѣтовати 8

совѣту 7 зв.; совѣтомъ 8 зв.
согласїемъ 7 зв.
согласуючи 4 зв.
согласуючися 4
содє*р*жалъся 7 зв.; содє*р*жаны 5
сожитїя 5 зв.
соизволєнїє 7 зв.; соизволєнїя 7 зв.; соизволєнїємъ 9; соизволєнїє*мъ* 12
соимєнитимъ 4
сопособствєннымъ 3 зв.
сопряглъ 3
сороднык 3
состои*т*ся 5 зв.
состоянїю 7
сотники 10; сотниковъ 10 зв.; со*т*никами 8
со*т*ницкою 11
со*т*нѣ 10 зв.; сотнєю 9 зв.
союзомъ 3; союзы 6 зв.
спокойнѣйшого 10
сполнє 4 зв.
сполнымъ 3 зв.; сполною 2, 12; спо*л*ныхъ 11
способомъ 7; способовъ 6 зв., 12 зв.; способами 3 зв.
справєдливость 12 зв.
справити 5 зв.
справу 9; справѣ 4 зв.; справы 8, 9; справъ 9, 12
ср*д*цє 10
Стєфана Баторїя 3
сталую 4
станє*т*ся 3
станєтъ 12 зв.
становъ 7
станцїа 11 зв. (2)
стараѓє 12 зв.
стараня 5 зв.
старатися 5 зв., 6 (2), 6 зв.; стара*т*ися 6 зв.; старатимєтъся 8 зв.
старинной 7 зв.; старинныхъ 7
стародавный 3; стародавныхъ 3 зв.
старшины 9 зв., старшиною 8
старшому 12 зв.
стаѓ*я*х 3 зв.
ствє*р*жаю 12 зв.; ствє*р*жєныхъ 3 зв., 5 зв.
столєчный 11
Столицѣ 5, 5 зв.
стороны 6 зв.; сторонъ 2
стоянѓя 8 зв.
страсть 12 зв.
страшєнъ 3
строѓти 7 (2), 12 зв.
стягаючуюся 4; стягаючихся 10 зв.
Сѣйшого 5 зв.
Сѣого 3 (2)
сѹдбы 4; сѹдбах 3
судили 12
сѹдїя 3
Сѹдъ Войсковый Єнєральный 9
сѹкцєссоровє 6; сѹкѓцєссоровє 7 зв.
сѹплѣковати 6 (2)
сѹсѣдская 6; сѹсѣдскую 6 зв.
сѹстєнтоватися 11 зв.
сѹ*т* 4
сѣлской 10 зв.
сѣнъ 10
Сѣчь Zапорозкую 6 зв.

тайно 5 зв.; та*й*но 5
так 5 зв.
такжє 7; та*к*жє 9 зв.; такъжє 8, 9 зв., 11 зв., 12
таки*й* 9; такого 6
такоє 7 зв.
таковый 7 зв., 9; таковому 4 зв.; таковую 9; таковоє 7 зв.; таковыє 8, 11 зв.; таковыхъ 9, 10
тако*ж* 7, 11
такъ 3 (2), 3 зв., 4, 5 (2), 6 (2), 6 зв., 7 зв. (4), 8, 8 зв., 9 зв., 10, 10 зв. (2), 11, 11 зв. (2), 12, 12 зв.
тамъ 7 (2), 9 зв.
тєды 3 зв., 4 зв., 5, 5 зв., 6, 7, 8 (2), 8 зв., 9 (2), 11
тєжъ 6, 10 зв.
тєпє*р* 4 зв., 5, 6 зв., 7, 8, 9
тєпєрєшный 5, 7 зв.; тєпєрєшной 12
тєпєръ 3 зв., 11
Тєрєхтємировъ 7
тє*р*мѣнъ 4 зв.; тєрмѣну 8; тєрмѣновъ 8
тєрнiй 5 зв.
тє*р*пѣло 3 зв.
тилє кро*т* 3 зв.
титуловалися 6
то 3, 4, 5 зв., 6 зв. (2), 8 зв. (2), 9, 9 зв., 10 (2), 10 зв. (2), 11 (3), 11 зв.
тоєй 4 зв.
то є*ст* 3
товариство 8 зв.; товариства 7 зв., 8 зв.; товариству 12 зв.
товаровъ 11 зв.
тогда 4, 6 зв.
той 3, 5 зв. (2); того 2, 3 зв., 4 зв., 6 зв., 7, 8 зв., 10; тому 4 зв., 6 зв., 11; то*т* 3 (2), 4, 4 зв., 6, 7; тимъ 2; тымъ 5, 12; томъ 3 зв., 4 зв., 8, 11 зв., 12; то*м*ъ 7, 7 зв.; тая 8 зв., 12; тую 4; тоє 3 зв., 4, 4 зв., 5 зв. (2), 6 (5), 6 зв., 9 зв., 10, 10 зв., 11, 12, 12 зв.; тыє 9, 10 зв., 11; ти*х* 5 зв.; тых 5, 6 зв., 7, 8 (3), 11 зв.; тыми 10
толко 11
тракѓтату 6; тракѓтата*х* 6 (2)
тракѓтованѓю 6 зв.
трєтая 8; трєма 5
три 8
триваючи 5
тріѹмфовати 4 зв.
Тройцы сѣтой 3; Тро*й*цы Сѣтой 12
тру*д*ноє 4 зв.

ту*т* 4, 4 зв., 5, 12 (2)
тылко 3, 4 (2), 4 зв., 5 (3), 6, 6 зв., 7 (2), 8 (2), 9 зв., 11 зв., 12 (2)
тяглос*т*и 10 зв.
тяжєсть 10 зв.; тяжє*ст* 10 зв., 11 зв.; тяжєсти 4 зв., 7 зв., 10 (2), 11; тяжєсты 8 зв.; тяжєстїю 8; тяжєстями 5
тяжари 10 зв.; тяжаровъ 11
тяжки*й* 4 зв.; тяжкого 3, 4

ѹ 4 зв., 5 зв., 6 (4), 9, 11 зв., 12 (3)
ѹближєнѣмъ 8
ѹближєня 8 зв.
ѹбогому 11 зв.; ѹбогїє 11 зв.; ѹбогихъ 12; ѹбогимъ 10 зв., 11, 12
ѹбо*з*тва 11 зв.
ѹвєсь 7
ѹвага 11 зв.; ѹваги 10 зв.; увагою 9
ѹводячися 10
ѹволнєнємъ 9; ѹволнєнѣмъ 10 зв.
ѹволни*т* 6 зв.
ѹгодїй 7; ѹгодїами 7; ѹгодїа*х* 6 зв.
ѹдалося 4 зв.; ѹдалъся 4, 5
ѹдоволствованїє 11 зв.
ѹдостоѩлася 5 зв.
ѹжє 3 зв.
ѹзаконєнныє 12
ѹзаконили 7 зв.
ѹзаконяєтъся 9
ѹкажєтъ 8 зв.; ѹкажє*т* 8 зв.
ѹкраинскимъ 10 зв.; ѹкраѩнскїє 11
ѹкраѩны 6, 6 зв.; ѹкраѩнѹ 4; ѹкраѩнѣ 5 зв., 6, 11
ѹмножае*т*ся 10 зв.
ѹмножившїєся 3
ѹмыслнє 8 зв.
ѹнїѩ 5
ѹнѣвєрсалами 10 зв., 11
ѹняльъся 5
ѹпалый 11 зв.; ѹпалы*х* 5
ѹпоминатися 8 зв.
ѹпотрєбляти 9
ѹправлєнїя 5 зв., 8
ѹправляти 4 зв., 8, 8 зв.
ѹпросити 6
ѹрадники 10 (2); ѹра*д*никовъ 10 зв.; ѹрядниковъ 8 зв.; ѹря*д*никовъ 10; ѹря*д*никомъ 9 зв.
ѹражатися 8 зв.
ѹразъ 10 зв.
ѹросли 7 зв.
ѹрядъ 4 зв., 9 зв. (2), 10, 12; ѹряду 6 зв., 7, 8 зв. (2), 9 зв.; ѹрядо*ви* 7 зв.; ѹряды 10; ѹрядовъ 7 зв. (2), 10 (2); ѹрадовъ 10 зв.
ѹсєрднымъ 4
ѹсиловнє 11 зв.
ѹсилувало 3 зв.
ѹска*р*жаю*т*ся 11 зв.
ѹслуга*х* 11 зв.
ѹсмотрєно 8 зв.
ѹспокоєнѣмъ 10 зв.
ѹставичной 7 зв.; ѹставичнє 9
ѹстановляєтъся 9
ѹстановляти 8; ѹстановлєна 10 зв.; ѹстановлєныє 11 зв.
ѹтємєнжєнє 6 зв.; ѹтємєнжєнѣя 10
ѹтаєваючи 8
ѹтвє*р*дитъся 9 зв.
ѹтвє*р*жєна 5 зв.; ѹтвє*р*жєныє 12; ѹтвєржєnnыє
ѹтвє*р*жае*т*ся 5 зв.
ѹтиснєнѣя 6 зв.
ѹтраты 3 зв.
ѹтыски 10
ѹтыснєный 3 зв.
ѹтяжєнѣє 11 зв.
ѹфно*ст* 4
ѹхвалєной 8 зв.; ѹхвалєны 9 зв.
ѹхвалу 7 зв.; ѹхвалою 8, 9 зв.
ѹхибляючи 8
ѹхиляютъ*ся* 11
ѹчинити 6 зв.; ѹчинило 6 зв.

факѣтори 11 зв. (2)
факцїй 12 зв.
Филиппъ Орликъ 12 зв.; Филиппъ О*р*ликъ 12; Филиппа О*р*лика 4 зв.; Филиппомъ Орликомъ 5; Филиппомъ О*р*ликомъ 2
фолги 10 зв.
фо*р*малную 8 зв.; фо*р*малною 2, 12
фо*р*тєцу 7; фо*р*тецы 6 зв.; фо*р*тєцъ 7 (2)
фо*р*туны 4
фундовати 7
фу*н*дуючися 10

Хана 6
харакѣтєромъ 7 зв.
хвалєбный 7
хвалы 5 зв.
Хѣва 12 зв.
хиба 11
хочу 7 зв.; хотятъ 11; хотѣло 4; хотячи 3 (2), 3 зв., 6 зв.
хочь 4, 10, 11 зв.
хто 8 зв., 11; кого 5 зв., 7, 12; кому 10 зв.
худобы 10; худоба*х* 11

ѡборонцы 6
ѡбыватєлєй 11 зв.
ѡбыклы*х* 10 зв.
ѡбявляти 8
ѡт 5 зв.; ѡ*т* 2 (2), 5 зв., 6, 6 зв., 7, 8, 10 зв. (2)
ѡ*т*бирати 9 зв.
ѡ*т*бувати 10
ѡ*т*вагами 3, 6 зв.
ѡ*т*вѣты 8
ѡ*т*давати 8 зв., 9 зв.; ѡ*т*даны 6
ѡ*т*новилася 5 зв.
ѡ*т*новлєнѣє 6 зв.
ѡ*т*нюдъ 11

ѡ*т*писуватиму*т*ся 8
ѡ*т*правовати 8, 9
ѡ*т*правоватися 10
ѡ*т*становляти 10 зв.
ѡ*т*толь 10 зв. (2)
Ѡ*т*ца 3
ѡ*т*чаєваючися 4
Ѡ*т*чизна 5 зв.; Ѡ*т*чизны 4, 4 зв., 5 зв., 6, 7; Ѡ*т*чизны 4, 5, 7 зв., 8, 9, 10 зв.; Ѡ*т*чизнѣ 8 зв., 12 зв.; Ѡ*т*чизну 4, 5 зв. (2); Ѡ*т*чизнѣ 7 зв. (2), 9 зв., 12; Ѡ*т*чизнѣ 8 зв., 12 зв. (2)
ѡ*т*чысто*м*ъ 7 зв.; ѡ*т*чистой 8; ѡ*т*чистыхъ 8 зв.

цвѣчєнємъ 5 зв.
цєса*р* 3; ц҃рєй 3 зв.
Ц҃рквєй Сты*х* 5 зв.
цѣлой 10 зв.
цѣло*ст* 4; цѣлости 3 зв., 6, 7 зв., 8, 12 зв.; цѣлостїю 5 зв.
частокро*т*нє 11 зв.
часъ 3, 4, 4 зв., 6 (2); часу 11; часы 7
чєрєзъ 10 зв.; чєрє*з* 5 зв., 6 зв. (2), 7 зв., 11 (2), 12
чє*р*ни 8 зв.
чєрнцямъ 9 зв.
чєсти 4 зв.; чєсты 8
чи 5 зв., 8 зв. (3), 9
чили 5 зв., 8 зв., 9 (2)
чинилися 10
чинити 7, 8 зв., 10 (2); чиня*т* 11 зв.; чинили 9 зв., 12; чинячи 12
чину 9
чїєго 8 зв., 9
чл҃вѣкъ 9; чл҃овѣку 11 зв.
чого 4, 4 зв., 5, 8, 10, 12; чому 7 зв.; чимъ 6 зв.; чомъ 6 зв.
чомъ-колвєкъ 6 зв.
чрє*з* 3
что 5, 8 зв.
чтобъ 5, 5 зв., 6 (2)
чтобы 6, 11
что-колвєкъ 6, 8
ч҃жого 8

шановати 8 зв.
шафовали 9
шафунку 9 зв.
швєдскїѝ 6; швєдского 3 зв., 4, 4 зв. (2), 5 зв., 6, 6 зв., 12; швє*д*ского 4 зв. (2), 6 (2); швє*д*ским 4
Шєптакувскою 9 зв.
шкодливыє 12 зв.
шкоды 6; шкоду 6 зв.
шпиталь 7; шпиталємъ 7
шукати 10
щасливого 5; щасливымъ 5
щасливомъ 6, 6 зв.

ѣзовъ 7

я 12; мнѣ 12 зв.; мною 12; мы 4 зв. (2), 7 зв.; nамъ 6 (3), 6 зв.; нами 3 зв.
явнє 5 зв.
явныє 4
яки*й* 9; якомъ 9; якая 4 зв., 5; якой 11 зв.; якую 11 зв.; якоє 7 зв., 12 зв.; якїѝ 9 зв.; якїѣ 8 (4), 8 зв., 9, 9 зв., 10, 10 зв. (2), 11 зв., 12; яких 10 зв.; яки*х* 10 зв.
яким-жє-колвєкъ 7; яки*х*-жє-колвєкъ 9 зв, 10 зв. (2); якоєжъ-колвєкъ 12 зв.
якїє-колвєкъ 8 зв.
яко 3, 3 зв., 5, 5 зв. (2), 6, 6 зв., 7 зв., 8 зв., 9 зв. (2), 11, 11 зв., 12
якъ 6, 7 зв., 10, 11 зв. (2)
я*р*марковой 11 зв.; я*р*марковую 12; я*р*марковыє 11 зв., 12; ярмарковыхъ 11 зв.
я*р*марокъ 11 зв., 12
ярмо 3 зв.; я*р*ма 5 зв., 9
яснєвєлможный 4, 5 зв., 6, 6 зв., 7 (3), 7 зв., 8, 8 зв., 9 (2), 9 зв. (2), 10, 11, 11 зв., 12; я*с*нєвєлможный 6; яснєвєлмо*ж*ный 6 (2); яснєвєлмо*ж*ный 10; яснєвєлможного 2, 8, 8 зв., 11 (2); яснєвєлмо*ж*ного 3 зв., 8; яснєвє*л*можного 8; яснєвєлможному 9; яснєвєлмо*ж*номѹ 8 зв.; яснєвєлможнымъ 5; яснєвєлмо*ж*нымъ 2, 7 зв.; яснєвєлможномъ 8 зв.
θрону 5 зв. (2)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

«ПАКТИ І КОНСТИТУЦІЇ» УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(до 300-річчя укладення)

Редактор *Любов КИРІЄНКО*
Художнє оформлення *Сергій ІВАНОВ*
Художній редактор *Ігор ШУТУРМА*
Технічний редактор *Ірина СІМОНОВА*
Коректор *Ольга ТРОСТЯНЧИН*

Формат 70x108$^{1}/_{16}$. Папір офс. Гарн. Litopys New Roman. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 38,5. Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 0000 пр.

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Зт № 5 від 27.06.2000

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

«ПАКТИ І КОНСТИТУЦІЇ» УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(до 300-річчя укладення)

Редактор *Любов КИРІЄНКО*
Художнє оформлення *Сергій ІВАНОВ*
Художній редактор *Ігор ШУТУРМА*
Технічний редактор *Ірина СІМОНОВА*
Коректор *Ольга ТРОСТЯНЧИН*

Формат 70x108$^{1}/_{16}$. Папір офс. Гарн. Litopys New Roman. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 38,5. Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 0000 пр.

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Зт № 5 від 27.06.2000